

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

О. М. Майборода

ЕТНІЧНІСТЬ
У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

КИЇВ – 2017

УДК 323.1: 327

ББК 63.3(0)64.5

М 12

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
(Протокол № 2 від 7 березня 2017 р.)*

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор М.І.Панчук

доктор політичних наук, професор В.Ю.Крушинський

М 12 **Майборода О.М.**

Етнічність у міжнародній системі / О.М.Майборода. Вид. 2-е, випр. і допов. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. – 448с.

ISBN 978-966-02-8218-6

У книзі на основі аналізу різноманітних фактів з історії міжнародних відносин, у яких політичним чинником їхньої еволюції виступала етнічність, пропонується теоретико-концептуальне наближення до наукового підходу, який полягає у застосуванні положень загальної теорії систем до суспільних явищ.

УДК 323.1: 327

© Майборода О.М., 2017

ISBN 978-966-02-8218-6

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017

ЗМІСТ

Від автора	5
Передмова.....	6
1. Об'єктна сфера дослідження.....	9
2. Загально-теоретична парадигма	
визначення місця етнічності у міжнародній системі	46
2.1. Універсальна система: дискусії про можливість побудови абстрактної моделі	46
2.2. Понятійний апарат теорії систем у застосуванні до міжнародної системи	56
2.3. Типологізуючі ознаки міжнародної системи	64
2.4. Функціональні зв'язки та їхній вплив на еволюцію системи	82
3. Синергетична парадигма дослідження	
функції етнічності у міжнародній системі	95
4. Етнічний чинник подолання додержавного хаосу у первісному стані людства.....	121
5. Зародження та перші етапи еволюції міжнародної системи	144
6. Етногенні складності у спробах структурного спрощення міжнародної системи у домодерні часи	169
6.1 Квантова свідомість, етнічна семіотика і тектологічна інгресія	169
6.2. Тенденція до імперської ієрархієзації міжнародного порядку у силовому і культурному проявах .	176
6.3. Тріумф та крах давньоримського світопорядку.....	195
6.4. Східний простір міжнародної системи	210

6.5. Цивілізаційні чинники саморегулювання міжнародної системи	218
6.6. Етнополітичний парадокс цивілізаційних просторів	237
7. Етнічність в епоху розширення міжнародної системи та міжімперської моделі її регулювання	272
7.1. Колонізаційний рух європейських держав	272
7.2. Імперії та етнічність – кризи взаємних впливів	286
7.3. Актуалізація потреби у правовій регуляції міжнародної системи	304
7.4. Розростання структури: просторово-цивілізаційні особливості	309
7.5. Геостратегічна інструменталізація націє-державотворення	317
8. Міжнародна система перед небезпекою тоталітаристського регулювання.....	326
9. Етнічний чинник у функціонуванні Ялтинсько-Потсдамського міжнародного порядку	355
10. Перспективи етнічності у пост-біполярній міжнародній системі.....	383
Післямова	420
Бібліографія	423

ВІД АВТОРА

Необхідність у другому виданні монографії впливає з двох обставин. По-перше, з необхідності запропонувати читачеві текст, вільний від прикрих помилок, які потрапили у рукопис першого видання під час підготовки його до друку: до видавництва через неуважність автора було передано робочий варіант рукопису, в якому не були враховані зауваження рецензентів. виправленим другим виданням автор сподівається спокутати перед ними цю незручність. Нехай випадкові помилки і не мають серйозного значення для змісту книги, але без них, сподіваюсь, авторські роздуми сприйматимуться з більшою увагою.

Друга, значно важливіша, обставина полягає в необхідності розширити і розвинути авторську точку зору з ряду сюжетів, виходячи і зі стрімкого розвитку ситуації у світі, і з розширення кола публікацій, а відповідно і наукових поглядів на проблему місця й ролі етнічності у функціонуванні міжнародної системи.

Автор залишається зі щирими почуттями вдячності до усіх, хто допомагав йому в підготовці кожного із видань монографії.

ПЕРЕДМОВА

У розвитку наукового знання наших днів присутнє винятково продуктивне прагнення природознавчого і суспільствознавчого сегментів науки до максимально можливої єдності своїх поглядів на світобудову, на витоки і мотиви поведінки окремих індивідів та їхніх соціальних утворень, у т. ч. етнокультурного характеру. Суспільствознавчі праці все частіше містять посилення на системний підхід, тобто бажання аналізувати досліджувані об'єкти як системи. Результативність таких намірів прямо залежить від повноти застосування положень загальної теорії систем, дискусії щодо змісту якої мають давно історію і тривають донині.

Ініціатива в розвитку теорії систем належить представникам природничого і технічного знання, що саме по собі є слухним – перші з них шукають логіку взаємозв'язків в середині самоорганізованої матерії, а другі – самі створюють системи із наперед заданими властивостями, структурами, цілепокладанням і т.д. Чи придатні ідеї, які народжуються у цій галузі знання, до розуміння логіки взаємовідносин у людських спільнотах, утворення яких відбувається під дією суб'єктивної мотивації, а остання рідко підпорядковується незмінним законам, як це відбувається у житті матерії або у функціонуванні спроектованих механізмів?

Із цього природу варто згадати, що перші спроби пошуку загальних правил і принципів функціонування складних структур належали О. Богданову (Малиновському), який поєднував в собі фах біолога й "соціального конструктора". Як біолог він постійно посилався на взаємозв'язки в середині живих організмів. Як "соціальний конструктор" (О. Богданов певний час був одним із лідерів більшовицького крила Російської соціал-демократичної робітничої партії і розробником моделі нового суспільства) він підпорядковував свої пошуки розробці принципів функціонування соціалістичного господарства, яке мало являти собою зовні організовану і керовану систему – антипод самоутвореному вільному капіталістичному ринку. Залишаючи за дужками ідеологічні мотиви міркувань О. Богданова, візьмемо для себе

головне – його спробу поєднання природничих, технічних і соціальних знань. Скажімо, Л. фон Берталанфі, якого пізніше стали вважати ініціатором розробки загальної теорії систем, прийшов до розуміння її необхідності, вивчаючи біологічні організми і вважаючи їх системами. За аналогією з ними він вважав за потрібне розглядати як системи усі явища – і природні, і соціальні. Закликаючи до створення загальної теорії систем, він не обмежував сферу її застосування суто матеріальним світом, що опосередковано може бути ще одним підтвердженням правомірності постановки питання про якщо не однакові, то схожі принципи функціонування систем різного типу.

Соціальні системи є системами самоорганізованими. Чим меншою мірою вони залежать від керування ззовні, тим більшою мірою в них проявляються загальні, "самонароджені" закономірності взаємодії між їхніми елементами. До соціальних систем, вільних від зовнішнього керування (самокерованих), слід віднести в першу чергу міжнародну систему. Нам здається, що у прикладанні до неї можна перевірити переконливість різних положень загальної теорії систем, якою вона склалася на сьогодні і продовжує бути предметом роздумів представників різних наук.

Немає сенсу заперечувати, що головні, найпотужніші імпульси функціонування міжнародної системи породжені економічними, соціальними мотивами поведінки людських соціумів. На цю тему існує численна література, особливо глобалістського спрямування. В той же час, хоча властивість системи не є арифметичною сумою властивостей її елементів, все ж таки самі їхні властивості прямо визначають характер взаємозв'язків в середині неї. Властивості елементів піддані впливу різноманітних чинників. Один з них – етнічність.

Із часу становлення у західному суспільствознавстві теорії етнічності, її присутність у міжнародних відносинах цікавила насамперед її конфліктогенністю, особливо у зв'язку з темою сепаратизму. Але присутність етнічності у розвитку міжнародної системи була значно вагомішою – і з точки зору становлення елементів системи, і з точки зору періодичної реструктуризації останньої.

Аналогічно до "невидимого" часу, який тим не менше є фізичною величиною, так само матеріально "невидима", коли вважати її сукупністю знаків уявленої семіосфери, етнічність постійно присутня в думках та емоціях людей, справляючи вплив на їхню поведінку. З цієї причини вона не менше за інші чинники заслуговує бути розглянутою в аналізах, які стосуються функціонування міжнародної системи. Аналіз етнічності, звісно, може пролити світло тільки на один із аспектів міжнародних відносин, картина яких є значно масштабнішою, мозаїчнішою. В даному випадку для нас було значно важливішим подивитися на те, якою мірою і до цього, для багатьох малозначимого, феномена можна застосувати загальну теорію систем і, можливо, дещо розширити можливості її застосування. З цієї причини нами обрано жанр історико-політологічних нарисів, який дає можливість для більшої свободи міркувань на заявлену тему, які впливають із аналізу різноманітних подій та соціальних явищ світового розвитку.

1. ОБ'ЄКТНА СФЕРА ДОСЛІДЖЕННЯ

Пристаючи до заявленої теми, необхідно визначитися зі змістом понять і термінів, найбільш придатних для вжитку в рамках такого дослідження. Першим в цьому ряду є термін "етнічність" як такий, що лексично оформлює об'єкт нашої уваги і містить судження про нього як про певне наукове поняття.

Наукові судження щодо змісту етнічності з'явилися у зарубіжній (переважно американській та англійській) літературі разом з поширенням самого терміну приблизно у середині ХХ ст. в зв'язку з осмисленням феномену етносу і тих явищ, що супроводжувалися його буттям – особливо етнічними конфліктами, сепаратистськими та іншими політичними рухами, що загрожували і стабільності всередині держав, і відносинам між ними.

Досягненню повноти у цих судженнях заважало те, що у процесі становлення понятійно-термінологічного апарату концепцій, покликаних пояснювати феномен етнічності, давньогрецьке слово "етнос" (у латинській транскрипції, яка перекочувала в деякі інші мови, – "ethnos"), яке виявилось першим, що застосовувалося для означення "інакших" соціумів, використовувалося як основа для означення і однакових, і відмінних явищ.

У своєму початковому смисловому навантаженні "етнос" і похідний від нього латинізований прикметник "ethnicos" ("етнічний") утвердилися у науковій лексиці для означення соціумів, які відрізняються один від одного за своїми культурними і/або регіональними ознаками. Наприклад, слово "етнічний" у середньовічній літературі було тотожним слову "язичницький". Слово "етнос" було покладено в основу назв наукових дисциплін, покликаних фіксувати і вивчати відмінності між народами – етнографії та етнології. Однак, коли у ХІХ ст. прикметник "етнічний" почав набувати поширення, то міг застосовуватися і в іншому, ніж диференціюючому народи, значенні: наприклад, етнічний період в історії людства розумівся не більше, ніж його певний якісний стан.

Трактування "етнічного" тривалий час залишалося розмитим, хоча і наближалось все більше до культурно-специфічного розуміння. Універсалізації змісту поняття "етнічний" заважали і відмінності у лексиці різних національних просторів науки: так, у Франції було запропоновано термін "ethnie" для означення культурної одиниці, а потім і окремої спільноти – народу. Ще у 1920–30-ті роки термін "ethnic" (етнічний) в англомовній літературі означав "племінний", "язичницький". Поліваріантність змісту, що вкладався у поняття "етнос", "етнічний", вплинула і на зміст поняття "етнічність" ("ethnicity"), коли воно від 1950-х років почало входити у науковий вжиток спочатку в англомовній літературі, потім у літературі багатьох країн: він трактувався і як характер або якість етнічної групи, і як етнічна одиниця¹. Хоча за деякими спостереженнями за еволюцією етнологічної лексики, до 1960-х років термін "ethnicity" не входив до англомовних словників².

Певний час формулювання терміна визначалися розмитістю. Глосарій середини 1980-х років пропонував судити про "етнічність" як про таку, що вбирає в себе описову модель, і таку, що генетично увічне саме себе, а також як модель соціальних відносин, до якої ставляться як до альтернативи або доповнення до інших форм соціальної організації³.

Із приводу змісту феномена, означеного терміном "етнічність", відзначалося, що головною перешкодою тут є його надзвичайно широке трактування і майже універсальне використання, зокрема досить часте вживання замість таких понять, як "етнічна ідентичність" і, особливо, "етнічна група", що мають дещо інший зміст і значення, що "більшість західних вчених вживає ці терміни як синоніми, а відповідні концепції, зокрема етнічності та етнічної групи, вважає "концепціями-близнюками"⁴. Відтак виникли під-

¹ Грунтовніше про це див. у: Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М., 1983. – С. 7–11

² Marger M. Race and Ethnic Relations / M. Mager. – Belmont (Calif), 1985. – P. 7

³ Ethnicity: INTERCOSTA Glossary: Concepts and Terms, Used in Ethnicity Research / Ed. by Tred W. Riggs. – Paris, 1985. – P. 4.

⁴ Картунов О. В. Етнічність (збірний термін і концепція) / О. В. Картунов. // Мала енциклопедія етнодержавознавства – К., 1996. – С. 58–59.

стави визнати наявність широкого (тобто подвійного) і вузького (зосередженого на специфічних рисах етнічної спільноти) розуміння етнічності.

У середині 1970-х років в американській етносоціології було запропоновано наступне вузьке визначення: "Термін "етнічність" стосується поєднання багатьох рис компонентів, що належать до природи будь-якої етнічної групи. Таким чином, етнічність – це суміш суспільних цінностей, вірувань, норм, смаків, самосвідомості, усвідомлення в групі, спільної групової пам'яті та лояльності, певних структурних взаємовідносин в середині групи та прагнення до продовження існування за допомогою преференційної ендогамії..."⁵.

Практика вживання терміну "етнічність" як у широкому, так і у вузькому значенні досі зберігається у літературі. Поняття "етнічність" розуміється як категорія, яка означає існування відмінних ідентичностей і етнічних груп, що утворюються на їхній основі. Відтак термін "етнічність" має замінити собою термін "етнос", який передбачає наявність у групи гомогенних, функціональних і спільних характеристик, які відрізняють її від інших. Натомість "концепція етнічності піддає сумніву такий погляд на культурну відмінність і звертає увагу насамперед на багатокультурний характер більшості сучасних суспільств і на практичну відсутність гомогенних груп (з "кодом", "характером", "волею" та "інтересом"), а тим більше культурних ізолятів"⁶. Судження щодо змісту етнічності, яке випливає з наведених засад, полягає в тому, що "етнічність – це форма соціальної організації культурних відмінностей", і, відповідно, під категорією "народ" в сенсі етнічної спільноти розуміється "група людей, члени якої мають спільну назву і елементи культури, мають міф (версію) про спільне походження і спільну історичну пам'ять, асоціюють себе з особливою територією і мають почуття солідарності"⁷.

⁵ Цит. за: Картунов О. Вказ. праця. – С. 59–60.

⁶ Тишков В. А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В. А. Тишков. – М., 2003. – С. 59–60.

⁷ Там же. – С. 60.

Наведене визначення народу практично мало чим відрізняється від визначення етносу, що змушує із сумнівом поставитися до протиставлення останньому етнічності як принципово нового концепту. Взагалі, функціональні можливості терміну "етнос" можуть вважатися підставою для того, щоб відмовитися від його ототожнення з терміном "етнічність" і вживати його у вузькому, по суті у прямому, значенні, а етнічність розуміти так, як її розглядає сучасна наука – як почуття приналежності до групи людей, які відрізняються від інших за культурою, за набором відмінних рис, якими можуть бути самоназва, мова, історичний міф, релігія, деякі риси матеріальної і духовної культури⁸.

Такий погляд на етнічність існує і в українській науці. Як приклад можна навести наступне визначення: "Етнічність – термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їхнім етнічним походженням і які виявляються у побуті, культурі, поведінці й в цілому у ментальності, підтверджуючи це походження й вирізняючи їх з-поміж інших"⁹. Наведене визначення, разом із уточненням, що часто-густо цей термін вживається також для означення етнічної спільноти¹⁰, не відриває маркуючу своєрідність від її носія – етнічної спільноти, не заперечує її і не підміняє її собою, а зосереджу увагу на змістовній сутності тієї або іншої спільноти різного таксономічного рівня. Наголос на характеризуючу функцію поняття "етнічність" найбільшою мірою відповідає завданню встановити залежність між якісним станом суб'єктів міжнародної системи та її функціонуванням.

Зовнішні ознаки етнічності (мова, культура, традиції, ритуали, одяг, зовнішність і т. д.) самі по собі не можуть проявлятися у міжнародній системі як дієві чинники впливу на неї. Самі по собі вони можуть проявлятися як хіба що екзотика, яка надає відносинам між країнами певного колориту. Нас має цікавити винятково функціональне використання проявів етнічності міжнародними акторами.

⁸ Тишков В. А. Этнология и политика / В. А. Тишков. – М., 2005. – С. 167.

⁹ Євтух В. Етнічність / В. Євтух // Етносоціологія: терміни та поняття. – К., 2003. – С. 113; Євтух В. Етнічність: глосарій / В. Євтух – К., 2009. – С. 55.

¹⁰ Євтух В. Там само.

Етнічність може набувати дієвої функції тільки будучи сукупністю ознак, притаманних тому або іншому міжнародному акторові незалежно від того, виконує він суб'єкту чи об'єкту роль. Майже завжди етнічність проявляє себе через позиції і дії її носіїв, якими є етнічні спільноти, що можуть виступати міжнародними акторами і в державному, і у бездержавному статусі.

Діяльність соціальних груп, у т. ч. етнічних спільнот, як і діяльність окремих людей, є фізичною реалізацією усвідомлених мотивів і цілей, яка відбувається через виконання відповідних функцій. Якщо дивитися на функцію як реалізацію мотиву, то, можливо, можна подолати протиріччя, на яке зверталася увага у дослідженнях історіографічного плану¹¹, між модерністами, які тяжіють до біхевіоризму і зосереджуються на мотиваціях соціальних акторів, і функціоналістами, які, будучи прихильниками системного підходу, трактують суспільні відносини як виконання суспільними акторами сталих функцій. Усунення протиріччя між двома підходами дозволяє зрозуміти дієву функцію етнічності через розуміння змісту свідомості її носіїв, тобто через етнічну свідомість і таку її складову, як етнічна психологія.

Варто нагадати, що в ході дискусії 1970-х – 1980-х років про зміст етнічності питання етнічної свідомості та етнічної психології стали центральними у судженнях дослідників, насамперед у західних країнах, де ця дискусія точилася особливо активно. Етнічність розглядалася головним чином не як мертвий перелік певних ознак (характеристик), а як їх усвідомлення, як "спільне розуміння життя". Усвідомлення спільнотою рис своєї етнічності саме по собі розумілося як її "спільна справа"¹².

Один з головних авторитетів у царині вивчення націй і націоналізмів Е.Сміт пов'язує етнічність з такими елементами, як групова власна назва, міф про спільних предків, спільна історична пам'ять, один або більше диференційованих елементів спільної

¹¹ Дегтерев Д. Системное моделирование международных отношений / Д. Дегтерев, И. Истомина // Мировая экономика и международные отношения. – 2015. – № 11. – С. 19.

¹² Vos G., de. Ethnic Pluralism: Conflict and Accommodation // Ethnic Identity: Cultural Continuity and Change / G. de Vos – Palo Alto (Calif.), 1975. – P. 5.

культури, зв'язок з конкретним "рідним краєм", чуття солідарності у значної частини населення. Етнічну спільноту, зауважує Е.Сміт, можна відрізнити за цими атрибутами навіть коли вони при-таманні лише невеликій її частині і навіть коли виразно про-являються лише деякі з них: "Де є такий комплекс елементів, перед нами вочевидь постає спільнота з історичною культурою і чуттям спільної ідентичності"¹³. Крім того, Е.Сміт звертає увагу і на такий прояв почуття етнічної солідарності, як етноцентричне бачення світу, яке полягає у переконаності в тому, що "своя" група є єдиним взірцем правди і справедливості, у її правоті й вищості й, відповідно, у запереченні цінностей інших спільнот. При цьому Е.Сміт звертає увагу на історичну давність психології етно-центризму, яка, на його думку, проявлялася вже в античні часи¹⁴, що можна вважати підтвердженням давніх витоків феномену етнічної психології.

На важливе місце етнічної свідомості вказував і П. Брас, коли виділяв в етнічності об'єктивні атрибути (ознаки), такі як мова, територія, релігія, колір шкіри, одяг, суб'єктивні почуття або суб'єктивне усвідомлення себе спільнотою і, крім того, поведінку або безпосередню взаємодію між етнічними спільнотами. Етнічність, таким чином, більше розуміється як усвідомлення спільнотою своєї ідентичності, своїх культурних символів.

Для нас важливим є наголос не лише на чуттєвих, а й на поведінкових аспектах етнічної свідомості: "Етнічність, або етнічна ідентичність, також вбирає в себе, на додаток до суб'єктивного самоусвідомлення, зазіхання на статус і визнання групи як керівної, або принаймні як рівної іншим групам. Етнічність відноситься до етнічної категорії так само, як класова свідомість – до класової категорії"¹⁵. Аналогія між етнічною і класовою категорією в даному випадку важлива тим, що класова свідомість матеріалізується зазвичай політичними діями класового актора. Такий самий зв'я-

¹³ Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт; пер. з англ. – К., 1994. – С. 31.

¹⁴ Smith A. Nationalism in the Twentieth Century / A. Smith. – Oxford, 1979. – P. 90, 91.

¹⁵ Brass P. Ethnic Groups and Nationalities // Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe / P. Brass. – Santa Barbara (Caliph) – Oxford, 1980. – P. 1–3.

зок слід визнати і тоді, коли ми говоримо про етнічність: її прояви мають розумітися як певні фізичні дії, у т. ч. політичного характеру.

Етнічність дедалі частіше стала розумітися не просто як перелік ознак, а як суб'єктивна індивідуальність, основу якої становить почуття приналежності до своєї спільноти. А расові, релігійні, лінгвістичні і культурні відмінності лише підпирають це почуття¹⁶. На важливість психологічного компонента етнічності вказував Дж. Армстронг: головне у розмежуванні між етнічними спільнотами – взаємовідносини, тобто не їхні "характер" або "сутність", а те, що відчувається їхніми членами; не "характеристики" групи самі по собі, а процес порівняння їх з іншими. Наголос на психологічні аспекти етнічності випливає із засновку, що розумові відносини більшою мірою витримали перевірку часом, ніж матеріальні умови життя.

Зокрема, на думку дослідників з історії релігії та культури, існує фундаментальна схожість серед традиційних культур від Атлантики до Індії і навіть далі. А відтак, важко обґрунтувати зв'язок матеріальної культури з етнічністю, тобто зводити етнічність винятково до культурних ознак. Дж. Армстронг більшою мірою сприймав точку зору, що корисні зразки матеріальної культури легко розповсюджуються, не заторкуючи значною мірою етнічну індивідуальність, хоча й не заперечує, що ознаками останньої можуть бути і деякі матеріальні зразки, приміром сільське житло. При цьому, однак, особливу увагу привертають психологічні прояви етнічності. А серед них – так звана ностальгія, "колективна пам'ять" про більш високий спосіб життя у далекому минулому (приміром, араби з покоління у покоління зберігають пам'ять про свою історичну батьківщину навіть залишивши її; у землеробів-християн Європи ностальгія виражалася в тому, що вони у Старому Завіті замінили дику пустелю на болота і ліси, більш близькі їхньому осілому способу життя). Відтак, хоча ностальгія за своїми емоційними проявами має більше значення для класової

¹⁶ Stack J. Ethnic Groups as Emerging Transnational Actors // *Ethnic Identities in a Transnational World* / J. Stack. – Westport (Conn.), 1981. – P. 17–18.

поведінки або для літературного вираження, ніж для вираження групової солідарності, але не можна оминати значення сили ностальгії, коли вона наповнена символічним змістом.

Отже, самі лише відмінності життя не створюють міцних кордонів індивідуальності, але вкрай відмінні способи життя "створюють відносини, що значною мірою зумовлюють ту манеру, у якій такі кордони відчуються. Головним же індикатором належності до способу життя є ностальгія, і її вираження спільнотою становить сильний символічний засіб передавання відносин, що походять від зразків такого життя. Для осілого землеробського населення – однаково, еліти чи селян – таке символічне передавання зосереджене на приналежності до особливої території. Як і інші масові відносини, почуття територіальної приналежності суттєво посилюється політичною дією"¹⁷. Психологічна сторона етнічності стала означатися як "ми-почуття", яке формується у зв'язку з такими характеристиками, як культурні риси, спільна спадщина або спільна територія"¹⁸.

У процесі дискусій щодо етнічності оформилася думка, що на експресивному рівні етнічність містить у собі нераціональний або дологічний компонент, певний психологічний процес, який піднімає питання етнічної ідентичності поза сферою усвідомлених цілей. Названі психологічні функції етнічності були визнані, поряд з функціями політичними і логічними, фундаментальними і такими, що мають засадниче значення"¹⁹.

У сучасній літературі поряд з поняттям "етнічна психологія" все частіше фігурує поняття "етнічний менталітет" або "етнічна ментальність". Не втручаючись у дискусію про семантичне співвідношення психології і ментальності, відзначимо важливість впровадження поняття ментальності для з'ясування дієвих мотивів носіїв етнічності. Щодо ширшого терміну "менталітет" ("ментальність"), то "потреба в ньому виникла через те, що сьогоднішнім

¹⁷ Armstrong J. Nations before Nationalism / J. Armstrong. – Chapel Hill (H. C.), 1982. – P. 5, 14–21, 51.

¹⁸ Marger M. Op. cit. – P. 7–8.

¹⁹ Ethnicity: INTERCOCTA Glossary. – P. 4.

дослідженням стало не вистачати здебільшого суб'єктивної інформації та свідчень людей минулих часів та епох про себе. Й якщо сьогодні визначається, що кожний етнос має свою, так би мовити, духовно-культурну "ауру", яка істотно впливає на самосвідомість та характер життєдіяльності значної більшості відповідних етнофорів, то є всі підстави вважати, що така "аура" існувала і в минулі часи і що вона справляла не менший вплив. Урахування цієї обставини якраз і може забезпечити більш глибоке розуміння спонук і мотивів вчинків і дій наших предків, а тому й більш об'єктивне висвітлення сутності подій минулого"²⁰. У свою чергу етнічна ментальність має вважатися невід'ємною від діяльності як етнічних спільнот, так і будь-яких світових акторів, які несуть на собі етнічні ознаки і керуються самосвідомістю, наповненою етнічним змістом. Тобто, етнічність у міжнародній системі проявляється через дії носіїв етнічної ментальності. Підставою цьому є, зокрема, думки, що "ментальність будь-якого етносу... є дієвим феноменом", що "є дещо константне у самому цьому діяльному вияві, а саме – програма – комплекс діяльності, дій та вчинків певної групи духовно споріднених індивідів, які, неусвідомлено реалізуючи цю програму, відтворюють те безтілесно-специфічне, що є етнічною ментальністю", що "етнічна ментальність містить у собі вже свідомо-автоматичні спонуки, через які та сама програма саморозвитку етносу реалізується вже у формі опосередкованих зовнішніми відносинами конкретних актів самоорганізації етносу"²¹.

Було б необачним думати, що мотиваційна сила етнічної ментальності може надавати етнічності як такій статус міжнародного актора. До такої думки доволі легко спокуситися ототожненням понять "етнічність" та "етнічна спільнота", яке досі трапляється в етнологічній літературі. За такого ототожнення етнічність може бути визнано базовим структуроутворюючим елементом міжнародної системи, хоча насправді вона такою не є. Необхідно зав-

²⁰ Нельга В. Ментально-архетипний зміст етнічного / В. Нельга // Феномен нації: основи життєдіяльності. Частина I: Теоретико-методологічні засади осягнення етнонаціонального буття. – К., 1998. – С. 55–56.

²¹ Там само. – С. 59, 66.

часно убезпечитися від такої небезпеки, оскільки помилкова і навіть односторонньо звужена характеристика міжнародного актора, його внутрішнього змісту, яким визначається його дієва мотивація, може завдати непоправної шкоди системному поглядові на міжнародні відносини – і на їхній характер, і на їхні наслідки.

У сучасних дослідженнях процесу інтенсифікації міжнародних відносин і міжнародної співпраці, який отримав назву "глобалізація", постійно повторюється теза, що на сучасному етапі дедалі помітнішу роль основного міжнародного актора набувають транскордонні регіони, транснаціональні корпорації, міждержавні утворення тощо. На щастя, домінуючою залишається точка зору, яка відбиває реальний стан справ – основним, базовим елементом міжнародної системи залишається держава і поки що немає ознак втрати нею такої ролі і такого статусу. В літературі трапляється думка про підпорядкування "міждержавних відносин" більш широким "міжнародним відносинам" у супроводі передбачення, що слід очікувати появи в середині других із них інших суб'єктів і компонентів, але поки що доводиться виходити із традиційного права держави на певну територію, на її природні ресурси (територіальний суверенітет), як і на її юрисдикцію щодо громадян цієї території²²

Розглядаючи стан міжнародних відносин, ми свідомо віддаємо перевагу терміну "міжнародна система" над терміном "система міжнародних відносин". Якщо, приміром, погодитися, що оскільки системну цілісність складають як матеріальні об'єкти, так і властивості та відносини, а тому можна казати і про функціонування також як про систему²³, то в такому разі виникне питання про розмежування між структурою системи і відносинами між її елементами, і система як об'єкт може набути такої сингулярності, що виникатиме проблема її дескрипції. Зважаючи на те, що відносини у кожній системі підпорядковані певному порядку, виглядає

²² Богатуров А. Д. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений / А. Д. Богатуров, Н. А. Косолапов, М. А. Хрусталёв. – М., 2002. – С. 45, 25.

²³ Каган М. С. Система и структура / М. С. Каган // Системные исследования. Ежегодник. 1983. – М., 1983. – С. 89-90.

слушною пропозиція застосовувати до функціонування міжнародних систем термін "міжнародний порядок", коли йдеться про той або інший етап в її історії – відповідно до Віденських, Версальських, Паризьких або інших домовленостей, коли міжнародні відносини регулюються загально визнаними принципами зовнішньополітичної поведінки, узгодженими на їх основі приписами, набором визнаних моральних і припустимих санкцій за їх порушення і здатністю ці санкції застосовувати, політичною волею країн-учасниць користатися потенціалом застосування санкцій²⁴.

Термін "система міжнародних відносин", за усієї його популярності і масової вживаності, на нашу думку, семантично не уповні коректний. Будь-яка система є сукупністю елементів (структурою), які перебувають між собою у певних взаємовідносинах, взаємодіють між собою. Тому логічніше, як нам видається, говорити про відносини у системі, структура якої складається з міжнародних акторів, а простіше – у міжнародній системі. Тим самим ми уникаємо тавтології, що міститься у терміні "система міжнародних відносин", коли відносини між елементами системи самі вважаються системою, а остання у такій якості потребує своєї іншої структури, а відтак інших структуроутворюючих елементів.

Зробленим термінологічним застереженням ми дещо забігаємо наперед, оскільки сама міжнародна система потребує ряду парадигмальних суджень з позицій загальної теорії систем та з позицій синергетики, чому буде приділено увагу нижче. Щойно зроблене застереження потрібне для більш чіткого лексичного визначення термінів, що застосовуватимуться по відношенню до тих акторів, з яких складається міжнародна система.

Визначення держави структуроутворюючим елементом міжнародної системи умоглядно мусить мати своїм наслідком: а) заміну терміну "міжнародні відносини" на "міждержавні відносини" (що трапляється у літературі, але не шляхом виключення одного терміну іншим, а шляхом їхньої синонімізації); б) ототожнення держави з народом, оскільки останнє слово є ключовим у лексемі "міжнародні відносини".

²⁴ Богатуров А. Д. Указ. соч. – С. 114-115, 159.

На перший погляд, застосування термінів "міжнародна система" та "міжнародні відносини" увільняло б від необхідності пов'язувати їх з терміном "народ". Та насправді оминати поняття "народ", навіть коли йдеться тільки про державу, неможливо. Існує безліч різноманітних визначень поняття "держави". Поки що найбільш вживане інституціональне розуміння держави втілене у лаконічному формулюванні: "Держава – 1) Сукупність людей, території, на якій вони проживають, і суверенної у межах даної території влади. У цьому розумінні термін "держави" є тотожним поняттям "країна", "основний суб'єкт міжнародного права". 2) Організація політичної влади, головний інститут політичної системи суспільства, який спрямовує і організовує за допомогою норм права спільну діяльність людей і соціальних груп, захищає права та інтереси громадян. Акумуляуючи у своїх руках владні повноваження, держава політично інтегрує суспільство і представляє його як у внутрішніх, так і зовнішніх відносинах"²⁵. Інший підхід до розуміння держави полягає у пріоритетному наголосі на суспільних відносинах, якими населення країни об'єднується державною владою, про що йтиметься в іншому розділі, присвяченому виникненню держав як суб'єктів міжнародної системи.

Як бачимо, у наведеному інституціональному визначенні держави слово "народ" не фігурує, але це не означає його незримої присутності в ньому. Адже тільки як народ може розумітися сукупність людей, об'єднаних спільною територією. Нерозривність зв'язку між державою і народом випливає і з визначення останнього: "Народ – історично змінна спільнота соціальних груп, яка включає в себе на різних етапах історії класи і прошарки, що беруть участь у розв'язанні проблем суспільного розвитку. Ширше за обсягом визначення відноситься до Н. усе населення певного політико-географічного середовища (народ конкретної країни, народ Скандинавії, народ Європи)"²⁶.

²⁵ Шемшученко Ю. С. Держава / Ю.С. Шемшученко // Політологічний енциклопедичний словник. – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 2004. – С. 143–144.

²⁶ Саприкін А. Г. Народ / А.Г. Саприкін // Політологічний енциклопедичний словник. – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 2004. – С. 376.

При цьому аж ніяк не може бути проігнорованою та обставина, що безетнічного населення у країнах світу не існує, кожна з них населяє одна або більше етнічних спільнот, які можуть проживати і компактно, і дисперсно. У будь-якому разі термін "народ" може бути застосований як у демографічному, соціальному, так і в етнологічному сенсі.

В етнологічному сенсі "народ" розуміється як "етнічна спільнота". Сам термін "етнос" у своєму первісному значенні розумівся як будь-яка сукупність однакових живих істот зі спільними властивостями або ознаками, а тому міг перекладатися різними значеннями, у т. ч. народ, плем'я, сукупність людей тощо. У зарубіжній етнології вже наприкінці ХІХ ст. "етнічна спільнота" стала розумітися як "народ". Таке розуміння утвердилося спочатку в російській дореволюційній, а потім в радянській науці – "етнос" і "народ" ставали синонімами, коли йшлося про "народи світу"²⁷.

Прийнята в етнології синонімічність "етносу" і "народу" посилює спокусу до розуміння міжнародних відносин як відносин між етносами, тобто міжетнічних. Неприйнятність такого розуміння очевидна з ряду причин. По-перше, під міжетнічними відносинами прийнято розуміти такі контакти, які відбиваються на основних ознаках і властивостях народів, якими визначається етнічна ідентичність кожного з них – на мові, культурі, расових особливостях, побуті, історичній пам'яті і т. д. Між тим перелік тем, присутніх у міжнародних відносинах, виходить далеко за межі етнічності – це і економіка, і політика, і безпека, і право, і маса питань, що стосуються повсякденної життєдіяльності людей. По-друге, обмеживши розуміння відносин у міжнародній системі як відносин міжетнічних, ми були б змушені звести міжнародну систему до етнічної категорії і тим самим вилучити з неї ті елементи, які не ідентифікують себе з етнічністю. По-третє, довелося б вилучити із міжнародної системи і ті держави, які містять у своєму складі більше одного етносу або етнічних груп і тим самим втрачають однозначну етнічну приналежність. Загалом, спокуса ототожнення міжнародного з міжетнічним є результатом особливості східно-

²⁷ Бромлей Ю.В. Указ. соч. – С. 7–15.

слов'янської лексики, яка не знайшла іншого терміну, ніж "народ" при перекладі терміну "етнос". У західних, насамперед у англійській, мовах, лексика яких формувалася під впливом латинської мови, відносини між державами розуміються як відносини між націями і оформлюються у загальноприйнятому і загальноживаному англомовному терміні "international relations" і у його іншомовних еквівалентах.

Термін "нація" ("nation") як синонім терміну "держава" поки що займає непохитне місце у літературі з міжнародної проблематики. Те саме стосується і таких понять, як "міжнародні угоди", "міжнародні організації", "міжнародне право"²⁸ Аналогічно можна казати про "великі нації" ("great nations") поруч з "великими державами" ("big powers"), про Організацію Об'єднаних Націй (United Nations Organization). В історії трапився і певний лексичний курйоз, коли слово, в якому кореневою основою було англійське слово "nation", стало назвою для організації, яка вважала нації історично минулим явищем – мається на увазі "Комуністичний інтернаціонал".

Однак, було б так само необачним, як із терміном "народ" ("етнос"), вважати міжнародні відносини (international relations) відносинами безпосередньо між націями у суто соціальному їх розумінні. Світова наука запропонувала кілька сот визначень терміну "нація". Нас, безумовно, цікавлять ті із них, що стосуються зв'язку у трикутнику термінів "нація", "етнос" і "держава". Увагу, на нашу думку, слід зосередити на тих судженнях щодо нації, що висловлювалися під час дискусії про етнічність, яка точилася в західній літературі у 1960-х – 1980-х роках і яка не могла обійти увагою питання про зв'язок національності з етнічністю.

Розуміння нації як суто соціального феномену проявляється або нехтуванням її етнічності, або мінімізацією ролі останньої у тих зв'язках, які утримують національну цілісність. Ілюстративним в цьому відношенні було судження про сутність нації одного з

²⁸ Кокошин А. А. Государства-нации в современной системе мировой политики / А.А. Кокошин // Политическая наука перед вызовами глобального и регионального развития. – М., 2016. – С. 293.

провідних американських соціологів Т.Парсонса: "Це колективна структура, у якій члени об'єднані або, у певному сенсі, асоційовані. Її найважливішим надбанням є "рівень солідарності", яка характеризує відносини між її членами". Синонімом нації у такому її сенсі Т.Парсонс називав суспільство, головною рисою якого він визначав самодостатність, тобто "здатність системи... діяти автономно у здійсненні своєї нормативної культури, особливо її цінностей, але також її норм і колективних цілей"²⁹. І майже двадцять років по тому у західній науці міцно вкоріненою залишалася думка, що "нація – соціальний феномен колективного життя, позначений рівнем міжсуб'єктної свідомості, який не зводиться ані до об'єктивних умов, таких як територія, спорідненість, клас (в економічному сенсі) та мова, так і до інших рівнів міжсуб'єктної свідомості, таких як клас ("для себе"), покоління тощо"³⁰.

Звернімо увагу, що і в загальних соціологічних визначеннях нації підкреслюється роль почуття солідарності між її членами – тієї риси, притаманної і етносу, яка підкреслювалася також в судженнях щодо етнічності. А оскільки не буває зовсім безетнічного населення, з якого складається нація, то етнічна солідарність може або повністю збігатися з національною, або прямо впливати на її рівень залежно від етно-демографічного складу нації. Це саме стосується і культурних зв'язків всередині націй. Тому при формуванні судження щодо нації буде доречним зауваження Дж.Армстронга, що "як й інші основні елементи людського досвіду, етнічна ідентифікація настільки тісно пов'язана з іншими компонентами суспільства, що аналіз частини обов'язково включає інтерпретацію цілого"³¹. Тобто, нація не може розумітися поза етнічним складом та етнічними ознаками. Дж. Армстронг виразив цей зв'язок тим, що назвав націоналізм (пригадаймо, що націоналізм у західній традиції вважається витоком і рушієм творення нації: цього питання нам доведеться ще не раз торкатися)

²⁹ Parsons T. Social Systems / T. Parsons // International Encyclopedia of the Social Sciences. – New York, 1968. – Vol. 15. – P. 461.

³⁰ Tiryakian E. Nationalism and Modernity / E. Tiryakian // New Nationalism of the Developed West. – Boston ets., 1985. – P. 65–66.

³¹ Armstrong J. Op. cit – P. 283.

частиною циклу в етнічній свідомості³². І зважаючи на значення такої спільної і для етносу, і для нації характеристики, як власне самоусвідомлення, у наведеній інтерпретації нація не може розумітися інакше, ніж більш високий етап в еволюції етносу.

Етноеволюційна модель формування нації є більшою мірою абстрактно-теоретичною конструкцією. І сам Дж. Армстронг, й інші дослідники зв'язку етнічності з політикою (в українській та російській науковій лексиці цей напрям досліджень здобув назву "етнополітологія") уповні обізнані, що в реальному житті нації є значно складнішими явищами і процес їх формування винятково рідко позначений такою спрощеною однолінійністю. Відповідно, нація не може бути зведена тільки до свого етнічного субстрату.

Такого підходу уникають і ті дослідники, які надають більшого, ніж інші їхні колеги, значення етнічному компоненту в нації. Найбільш ілюстративними у цьому відношенні є судження щодо нації одного з найбільш відомих фахівців з етнічної та національної проблем Е. Сміта. "Нація..., – зауважує він, – розчиняє в собі три різних елементи: етнічний принцип, який виникає спочатку із спорідненої організації; територіальний компонент, який походить історично від династичних і колоніальних об'єднань, і, нарешті, норму політичної спільності, яку можна виявити у містах-державках Давньої Греції або Середньовічної Італії". Тому нація являє собою загалом абстрактний міф, який, тим не менше, має глибоке коріння на різних рівнях історичної реальності, перетоплюючи між собою громадянство з етнічною приналежністю і з територією³³. Виходячи з цього, Е. Сміт виділив дві основи утворення нації – 1) територіальну державу або політичну спільноту, лідери яких прагнуть створити культурно гомогенне населення з почуттям особливих етнічних уз; 2) спільність культури, або "етнічний націоналізм"³⁴.

³² Ibid. – P. 4.

³³ Smith A. Introduction: The Formation of Nationalist Movements / A. Smith // Nationalist Movements. – London–Basingstoke, 1976. – P. 1–2.

³⁴ Smith A. The Ethnic Revival in the Modern World / A. Smith. – Cambridge, 1981. – P. 18.

Водночас Е. Сміт у своїх міркуваннях щодо сутності нації ніколи не протиставляв обидві основи як такі, що взаємно виключають одна одну. Показовим в цьому відношенні був його порівняльний аналіз двох концепцій нації. Одна з них, яку він називає стандартною західною моделлю нації, виділяє такі риси національної ідентичності, як історична територія, політико-юридична спільність, політико-юридична рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія. В основі другої моделі – такі риси ідентичності, як спільність походження, рідна (в розумінні традиційна етнічна) культура, рідна мова, звичаї і традиції. Однак, зауважує він, "по суті кожен націоналізм містить громадянські та етнічні елементи в різних пропорціях та формах. Часом переважають громадянсько-територіальні елементи, часом сильніше наголошують на етнічних та народно культурних елементах"³⁵. Тому Е. Сміт відніс до загальних рис національної ідентичності як громадянсько-політичні, так і етнокультурні ознаки – історичну територію, або рідний край; спільні міфи та історичну пам'ять; спільну масову, громадську культуру; єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільну економіку з можливістю пересуватися у межах національної території"³⁶. Не менш корисною для нашого дослідження є й інша думка Е. Сміта: "Національна ідентичність за самою своєю суттю багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елемента – на таке неспроможні навіть окремі націоналістичні фракції, – її не можна легко або швидко прищепити населенню з допомогою штучних засобів"³⁷. Е. Сміт також влучно підкреслює важливість етнічності на початку державотворення, коли вона проявляє себе у вигляді "етнічного ядра" – тобто тих етнічних груп, які формують "осердя й основу держав і царств". Завдяки існуванню таких "етнічних ядер" можуть визначитися характер і кордони нації та державна територія. Таке відбувається тому, що етноси зазвичай пов'язані з певною територією,

³⁵ Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 20–21, 22.

³⁶ Там само. – С. 23.

³⁷ Там само. – С. 23.

відповідно й кордони нації великою мірою визначаються його міфами і спогадами³⁸. Відтак, "якщо у випадку з етносами зв'язок з територією може бути лиш історичний та символічний, у випадку з нацією він фізичний і реальний: нації володіють територіями. Іншими словами, нації завжди вимагають етнічних "елементів". Ці елементи можна, звичайно, розвинути, дуже часто вони вже є. Але не можна уявити собі нації, що не мала б якихось спільних міфів та спогадів про свою територіальну домівку"³⁹.

Виявлення обмеженості модерністського розуміння природи націй не означає автоматичного схилення до так званого перенніалізму, який стоїть на тому, що модерні нації є безперервним продовженням етнічного феномену аж до модерних часів. Е. Сміт спростовує ідею "споконвічної нації" і вказує на головну ваду перенніалізму – голослівне спрощення, яким ігноруються такі обов'язкові атрибути націй, як їхня масовість, історико-політична легітимність, спільний правопорядок, який передбачає рівність усіх її членів, автономна самоврядність, національна лояльність громадян, спільність території. "Справді, ми не знайдемо "націй" в домодерні епохи", заперечує перенніалістам Е. Сміт. Але він при цьому відкидає і категоричну безапеляційність модерністського підходу: "З іншого боку, ми таки знайдемо певну кількість просторіших колективних культурних одиниць, які можемо назвати етносами і визначити як "певну сукупність людей, котрі мають спільні міфи про предків, історичну пам'ять, елементи спільної культури, деякий зв'язок з історичною територією і певну міру солідарності, принаймні серед еліт". Ці культурні колективності або етноси "з'являються в історичних джерелах найпізніше в кінці III тисячоліття до н.е., з часів стародавніх шумерів, еламітів та єгиптян і в різні періоди історії постають на кожному континенті"⁴⁰

Значення етнічності у національному формуванні та бутті Е. Сміт доволі широко висвітлив у книзі "Культурні основи націй",

³⁸ Там само. – С. 48.

³⁹ Сміт Е. Там само. – С. 49.

⁴⁰ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт; пер. з англ. – К., 2006. – С. 78-83, 84.

що вийшла перекладом українською мовою⁴¹. У ній застерігається від односторонності модерністського підходу до феномену нації, який полягає у тому, що нація вважається продуктом модернізації, яка розпочалася у XVIII ст., що нація, тим самим, є феноменом, який вийшов за межі етнічності і характеризується винятково громадянськими ознаками – приналежністю до певної держави, її суспільства та політико-ідеологічної системи. "Одна з головних проблем модерністської концепції, – зауважує Е. Сміт, – полягає в її нездатності визнати, що термін нація вживають у двох цілком різних значеннях. З одного боку, він позначає аналітичну категорію, яка відрізняє націю від інших споріднених категорій колективної культурної ідентичності; з другого боку, його вживають як дескриптивний термін, що перелічує риси певного історичного типу людської спільноти. Ця проблема ускладнена фактом, що історичний тип людської спільноти, позначений терміном нація, є культурним і (або) політичним, або і культурним, і політичним, тобто цей термін позначає тип людської спільноти, що, як вважають, має колективну культурну ідентичність, або колективну політичну ідентичність, або і ту, і ту"⁴².

З урахуванням симбіозу політичного й етнічного компонентів у нації, то її ідеальний тип, на думку Е. Сміта, "це названа і самовизначена людська спільнота, члени якої плекають спільні міфи, спогади, символи, вартості (мабуть, коректніше було застосувати слово "цінності", але так у перекладі – О. М.) і традиції, створюють і поширюють характерну публічну культуру й дотримуються спільних вартостей і спільних законів. Так само й національну ідентичність можна визначити як неперервне відтворення та реінтерпретацію структури вартостей, символів, спогадів, міфів і традицій, що становлять характерну спадщину націй, та ідентифікацію індивідів із цією структурою і спадщиною"⁴³.

⁴¹ Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Е. Сміт; пер. з англ. – К.: Темпора, 2009. – 312 с.

⁴² Там само. – С. 38.

⁴³ Там само. – С. 40.

У розвиток думки Дж. Армстронга, що вивчення процесів націєформування потребує вивчення соціально-символічних процесів протягом послідовних історичних епох, Е. Сміт підкреслює, що пов'язуючи у такий спосіб разом минуле, сьогодення й майбутнє можна відкрити шлях до тривалого аналізу етнічних і національних феноменів у різних історичних періодах. У такий спосіб можна уникнути однобічності модернізму, яка полягає у тому, що античні і середньовічні спільноти характеризуються за критеріями сучасних націй і в результаті цього їм відмовляється у праві на наявність в них рис національної ідентичності, в той час як "звичайний спосіб претендування на неперервність певної нації – простежити походження й коріння сучасної форми нації від середніх віків... і тим самим стверджувати, що деякі сучасні нації сформувалися на основі соціально-символічних рис і ресурсів попередніх *ethnies* і претендують на певну спорідненість із ними..."⁴⁴.

Посилення аргументації на користь невід'ємності нації від певної етнічної основи (основ) в рамках нашої теми спричиняє певний парадокс: чим переконливіші такі аргументи, тим менше підстав вважати націю міжнародним актором – і коли вона характеризується як суто етнічний феномен (тоді на неї тим більше розповсюджується вищенаведені заперечення щодо міжнародного акторства етносу), і коли вона характеризується за ознаками суто громадянськими, оскільки і в такому випадку вона не позбавлена певних спільних для всіх її членів культурних основ, які майже всі мають прямі або опосередковані етнічні витоки.

Відмова і етносу, і нації у статусі самостійного міжнародного актора має унеможливити вивчення ролі етнічності, зв'язаної (у першому випадку повною мірою, у другому – частково) з обома спільнотами. Але в обох випадках етнічність може проявити себе через різного роду політичні представницькі інститути. Нація може мати таким інститутом державу або протодержавні інститути, якщо вона ще тільки перебуває на стадії державотворення. Етнос може бути представлений різного роду політичними

⁴⁴ Там само. – С. 41.

інститутами квазі-державного типу. Все ж таки загальною світовою практикою є національне представництво через державу, і саме вони утворюють систему, назва якої найправильніше відбиває її назву – "international system". Випадки ж, коли етнічні спільноти, що не мають держави, намагаються діяти як самостійні актори, не спроможні серйозно змінити характер відносин у "international system" і фактично можуть лише вплинути на факторний фон функціонування цієї системи. Національний характер держав і державна форма міжнародної участі націй мають своїм симбіотичним поняттям "національну державу" ("nation-state") незалежно від етнічного складу нації. На підтримку наших міркувань доречно навести думку, яка видається нам цілком слушною: "Слово ж "nation" є цілою концепцією і у цій своїй якості означає не "народ" і не "націю", але певний тип держави – мононаціональної або з домінуванням провідного етносу; держави, що склалися у Європі паралельно зі становленням капіталізму, як свого роду передумова і перший його результат. IR в строгому сенсі цих слів, відтак, – відносини між державами цілком певного соціально-політичного і політико-економічного типу, причому відносини, які складаються і діють в середовищі саме таких (а не іншого типу) держав"⁴⁵.

На засадах виключно теоретичної феноменології, "нація" і "держави" розглядаються окремо. Понад те, часом їх вважають феноменами непеєднаними. Навіть Е. Сміт, який найбільш наполегливо проводить зв'язок між етнічністю і нацією, і між нацією і державою, наголошує на тому, що національна ідентичність відокремлена від держави: "Концепція держави пов'язана лише з державними інституціями, саме їм належить монополія на примус і стягування податків у межах даної території. Натомість нація означає культурні й політичні зв'язки, що об'єднують у єдину політичну спільноту всіх, хто має спільну історичну культуру та батьківщину. Щоправда, не можна заперечити певного взаємного перекривання обох концепцій з огляду на спільний для них зв'язок з історичною територією і (в демократичних державах) їхнє посилення на суверенітет народу. Та хоча сучасні держави мусять легі-

⁴⁵ Богатуров А. Д. Указ. соч. – С. 37.

тимізуватися у національній і народній формі як держави окремих націй, їхній зміст і мета зовсім інші"⁴⁶. Втім, можливо Е. Сміт не був би настільки категоричним, якби враховував і розуміння держави як системи соціальних зв'язків, які лише проявляються через діяльність державних інституцій.

Аналогічно відрізняють обидва феномени один від одного й інші відомі фахівці з теорії нації. Прикладом є судження Г. Сетона-Вотсона: "Держава є правовою і політичною організацією, яка має владу, щоб вимагати слухняності і відданості від своїх громадян. Нація є спільнотою людей, члени якої пов'язані один з одним почуттям солідарності, спільною культурою, національною свідомістю"⁴⁷. Інша точка зору такого ж роду – держава є колективом, очоленим групою людей, які здійснюють владу над іншими щоб отримувати додаткову вартість для своїх власних індивідуальних або колективістських благ, а нація – політично усвідомленою етнічною спільнотою (ethny), яка заявляє право на державність"⁴⁸.

У наведених визначеннях немає місця для зв'язку між державою і нацією, а тим більше етнічністю. Однак, цей зв'язок, який існує в реальному житті, дослідницька увага не могла обійти. Реальні існуючі випадки національного буття показали, що нація спочатку означала групу людей, народжених у певній країні і тому географічно й біологічно пов'язаних, але з часом ця концепція набула політичного звучання і нація стала розумітися як "група людей, які вважають себе політичною єдністю і бажають самовизначення"⁴⁹. Ще більшою мірою зв'язок через націю між етнічністю соціуму і його політичним статусом відбиває та думка, що почуття етнічної індивідуальності, хай воно справжнє чи уявне, добровільне прийняте чи нав'язане, є необхідною і суттєвою умовою державного будівництва"⁵⁰.

⁴⁶ Сміт Е. Національна ідентичність. – С. 23–24.

⁴⁷ Seton-Watson H. Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism / H. Seton-Watson. – London, 1977. – P. 1.

⁴⁸ Berghe P., van den. The Ethnic Phenomenon / P. van den Berghe. – New York etc., 1982. – P. 61.

⁴⁹ Kotze D. Nationalism: A Contemporary Study / D. Kotze. – Cape Town, 1981. – P. 6.

⁵⁰ Stack J. Ethnicity and Transnational Relations. An Introduction / J. Stack // Ethnic Identities in a Transnational World. – Westport (Conn.). – London, 1981. – P. 4.

Якщо, на це звертає увагу Е. Сміт, на Заході і в деяких районах Півночі Європи і стався "перехід від прихованого культурного усвідомлення етнічності до відкритого і територіального усвідомлення національності"⁵¹, то це аж ніяк не означало ігнорування культурних ознак нації. Просто національна свідомість позбулася етноцентричного ставлення до власних культурних основ: "У дедалі більш взаємозалежному світі стало просто неможливо у пристрасному прагненні до окремої етнічної держави діяти так, ніби інші етнічні держави не володіли цінностями або не заслуговували на повагу. Оскільки ізоляція поступилася торгівлі й обміну ідеями та технікою, постільки проблеми економічного розвитку стали центральними для еліт кожної нації-держави, тому спільноти і держави стали служити гідями і зразками; еволюція, як і революція, стала "інтернаціональною". Навіть там, де всередині кордонів нових держав прагнули етнічної чистоти, новий націоналізм навряд чи міг надати розкіш старих етноцентричних відносин, коли він увійшов у стосунки зі світом націй і наддержав. Тому рішенням для національного пошуку було зміцнення культурної основи спільноти з відмовою від старих ідей центральності й вищості"⁵².

На понятійному рівні співставлення нації з державою як правило виражається у її подвійному розумінні – нею може вважатися і все населення багатоетнічної держави (наприклад, усі громадяни Британської імперії), і етнічна спільнота, яка має політичну єдність або прагне її⁵³. На термінологічному рівні сталася синонімізація "нації" і "держави", насамперед у англомовній лексиці, де ці поняття часто змішують⁵⁴. Як приклад, можна навести висловлювання Е.Гідденса: "Нація... існує лише тоді, коли [відповідна] держава охоплює уніфікованим адміністративним впливом всю територію, яку вона вважає об'єктом свого суверенітету"⁵⁵. Таке розу-

⁵¹ Smith A. The Ethnic Revival... – P. 86.

⁵² Ibid. – P. 92.

⁵³ Kotze D. Op.cit.– P. 7.

⁵⁴ Seton-Watson H. Op. cit.. – P. 1.

⁵⁵ Цит. за: Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму / Г.В.Касьянов. – К., 1999. – С. 66.

міння "нації" і "держави" спостерігаємо і у вітчизняній науці: "Якщо протягом тривалого часу політична наука Заходу вважала націями лише ті людські спільноти, які вже мали власні держави, то останнім часом до них почали відносити і ті народи, які вели й ведуть боротьбу за їх створення. Отже, політична теорія визнає націю як політичну спільноту, яка об'єднує всіх громадян держави незалежно від їхнього етнічного, соціального походження, культурно-мовних та інших особливостей. Спільна державна мова, спільні символи, спільна лояльність до держави та її законів, спільні інтереси і надії на майбутнє стають новітніми сутнісними характеристиками нації, створюють її синонімічні доповнення – "політична нація", "нація-держава" (еквівалент терміну "національна держава" – О. М.)"⁵⁶.

Дуже важливим для розуміння міжнародної функції національної держави є те, що незалежно від етнічного складу свого населення вона усіма силами намагається виокремити своє особливе місце у міжнародній системі, для чого всіляко зміцнює і оберегає свою неповторну ідентичність. "Етнічний націоналізм і державо-центричний націоналізм, – зауважував з цього приводу П. Брас, – можна розглядати, тому, як підтипи більш широкого процесу формування ідентичності, який визначається як процес інституціоналізації суб'єктивного значення множинності символів і прагнення досягти багатосимвольної узгодженості серед групи людей, яка визначається спочатку одним або більше центральними символами, хай ці символи є етнічними рисами чи відданістю певній державі"⁵⁷. Нації-держави, – проводить аналогічну точку зору Р. Грілло, – засновані на тому, що "національність" є ідентичністю. Як і держави, які прагнуть стати націями, так і нації, які прагнуть мобілізувати свій народ у домаганні держави, зайняті "творенням і розповсюдженням ідентичності та встановленням і збереженням кордону між "ми" і "вони"⁵⁸.

⁵⁶ Горовський Ф. Нація / Ф. Горовський, О. Картунов, Ю. Римаренко // Політологічний енциклопедичний словник. – К., 2004. – С. 397.

⁵⁷ Brass P. Op.cit. – P. 5.

⁵⁸ Grillo R. Introduction / R. Grillo // "Nation and State" in Europe. – London, 1980. – P. 9.

Той факт, що національна держава має окрему ідентичність, змушує звернути увагу на культурну сторону останньої, оскільки саме цією стороною національні держави в першу чергу заявляють про свою суб'єктність, відрізняючи себе за зовнішніми ознаками від інших міжнародних акторів. Але не лише посиленням національної ідентичності проявляє свою функціональну роль культура. Вона великою мірою визначає і внутрішню міцність держави.

Найбільше про вплив культури на потенціал міжнародної суб'єктності держав писалося у працях авторів, які розробляли так звану геополітичну проблематику. Інколи геополітику навіть вважають окремою наукою. Такого роду надмірна захопленість з одного боку наражається на природний скепсис, оскільки навряд чи можливо окреслити чітко предмет і об'єкт геополітики як науки. З другого боку, не можна заперечувати ролі географічних умов та обставин у здійсненні міжнародними суб'єктами своєї зовнішньої політики. Тому можна казати про геополітичні умови та обставини у сенсі їхнього факторного впливу на рішення, що приймаються державами стосовно внутрішньої і зовнішньої політики. Якщо обмежитися вживанням прикметника "геополітичний" замість іменника "геополітика", то можна, з одного боку, убезпечитися від однобічного розуміння мотивів поведінки держав у світовому співтоваристві, а з другого боку, скористатися слушними судженнями авторів, які торкалися геополітичної тематики, з питання залежності між потенціалом держави та її культурними основами.

Зокрема, резонним залишається зауваження Р. Штайнмеца, що наявність більше чи менше самостійних частин у складі великої держави, брак єдності її населення і брак культури дуже легко може стати причиною її слабкості⁵⁹. Про суспільно-організуючу роль культури (в сенсі цивілізації) казав і Ф. Бродель⁶⁰.

Потужність національних держав як світових акторів оцінюється за їхніми фізичними відчутними діями, хай це стосується економіч-

⁵⁹ Штайнмец Р. Философия войны / Р. Штайнмец // Геополитика: Антология. – М., 2006. – С. 331.

⁶⁰ Бродель Ф. Время мира. Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV-XVIII веков. Том 3 / Ф. Бродель; пер. с франц. – М., 1992. – С. 60.

ної, політичної і тим більше військової сфери. Тому цілком справедливо потенціал держав оцінюється насамперед за рівнем їхнього економічного розвитку, конкурентоспроможності їхнього національного господарства, за чисельністю і технічним оснащенням збройних сил, за наявністю природних ресурсів, що їх можна використовувати як важіль у контактах з іншими державами, за розміром територій й чисельністю населення тощо. В той же час, як відзначив С. Гантінгтон стосовно сучасних держав, а цю його думку можна застосувати до усіх історичних епох, хоча "держави визначають свої інтереси з точки зору потужності, але і з точки зору багато чого іншого... Система цінностей, культура і закони справляють всеохоплюючий вплив на те, як держави визначають свої інтереси". Так само загальним з точки зору історичної ретроспекції можна вважати інше висловлювання С. Гантінгтона щодо сучасної ситуації: "...держави все більше визначають свої інтереси з врахуванням цивілізації. Вони співпрацюють і укладають угоди з державами, які мають схожу або спільну культуру, а конфліктують набагато частіше з країнами іншої культури. Країни визначають загрозу в залежності від намірів інших держав, і ці наміри, а також способи їх реалізації, найбільшою мірою зумовлюються культурними міркуваннями"⁶¹.

Залежність потенціалу держав, характеру їхньої поведінки від їхніх культурних основ, прямо чи опосередковано у часі пов'язаних з етнічними витоками, вимагає враховувати етнічний склад їхнього (держав) населення, коли здійснюється всебічна характеристика їх як суб'єктів міжнародних відносин, оскільки, як зауважувалося, "етнічні, расові, класові та інші розділення можуть постійно загрожувати єдності, законності та існуванню держави..."⁶². Йдеться про те, що етнічний склад держави може суттєвою мірою визначити її цілісність і внутрішню щільність і тим самим справляти вплив на її динамічний потенціал у взаєминах з іншими складовими міжнародної системи.

⁶¹ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантінгтон; пер. с англ. – М., 2003. – С. 35, 36.

⁶² Bell W. Introduction / W. Bell, W. Freeman // Ethnicity and Nation Building. – Beverly Hills – London, 1974. – P. 11.

Питання етнічного складу національної держави відноситься до проблеми типологізації націй незалежно від того, чи вони утворюють свої держави, чи, навпаки, самі є продуктом державних зусиль. Для нас першочерговим є питання не типології націєгенезу, а типології націй за їхніми основними ознаками.

Типологізацію націй можна визнати адекватною і науково коректною, якщо вона здійснюється за умови дотримання головної методологічної умови – типологічний ряд має вибудовуватися за ознакою, єдиною для усіх об'єктів, що підлягають типологізації. У літературі доводиться зустрічати досить довільне поводження при виборі ознак, за якими здійснюється типологізація націй. Одна з перших спроб типологізації націй належить Ф. Майнеке, який ділив нації на "культурні" й "політичні (тобто державницькі)"⁶³. Безпосередній історичний зв'язок культурних основ нації з її етнічністю проявився в тому, що "культурні" нації у цієї типології були замінені на "етнічні". Одним з перших поділів нації на "етнічні" (засновані на культурних та/або біологічних зв'язках) та "політичні" (засновані на спільному громадянстві) Р. Лафонт⁶⁴. Слідом за ним Е. Сміт виділив нації, які є "природною одиницею історії", і нації, які є "політичною метою або ідеалом". В його очах "етнічна нація" є давньою історичною і культурною сутністю, але як "основа політики і правління" є сучасним явищем⁶⁵. Втім, Е. Сміт не відмовлявся від терміну "культурна нація" при виділенні того її типу, що відрізняється від нації політичної⁶⁶.

Розрізнення націй за критеріями "етнічності" і "політичності" було розвинуте Я. Крейчі та В. Велімськи у запропонованому ними типологічному ряду, до якого включено нації "повномасштабні" (мають спільну мову і власну державу, тобто є водночас "етнічними" і "політичними"), "політичні" (мають власну державу, але не мають спільної мови) і "етнічні" (мають спільну мову, але не мають власної держави або іншого політико-адміністративного статусу)⁶⁷.

⁶³ Див у: Касьянов Г. В. Вказ. праця. – С. 75–76.

⁶⁴ Див у: Grillo R. Op. cit. – P. 6–7.

⁶⁵ Smith A. Nationalism in the Twentieth Century. – P. 167.

⁶⁶ Smith A. The Ethnic Revival in the Modern World. – P. 14.

⁶⁷ Див у: Касьянов Г. В. Вказ. праця. – С. 76–77.

Запропонована Я. Крейчі та В. Веліньськи типологія певною мірою долала вади традиційного поділу націй на "етнічні" і "політичні", в основу якого покладено дві абсолютно різні ознаки – в першому випадку наявність етнічних (культурних) основ, а в другому – наявність держави. За логікою типологізації націй "етнічні" мали б вважатися такими, що не мають держави, а "політичні" – такими, що не мають спільної етнічної (культурної) основи. Між тим, у світі є безліч націй, заснованих водночас і на спільній етнічності, і на спільному громадянстві. У лексиці названих дослідників вони є "повномасштабними". Однак, типологізація за критерієм "повноти" нації навряд чи може задовольнити ті випадки, коли державу має нація, що складається з різноетнічного населення: вона навряд погодиться вважати себе "неповномасштабною".

Вище вже йшлося про те, що в дискусії з приводу сутності нації більшість дослідників погодилися з тим, що це спільнота, політизована або власною державою, або прагненням здобути її. Тобто "політичність" є спільною ознакою усіх націй, а відтак не може бути визнана ознакою, за якою виділяється певний окремий тип нації.

Українська політична наука оперує ще більш широким типологічним рядом, розрізняючи нації психологічні („нація – це душа, духовний принцип"), культурні ("союз осіб, які однаково розмовляють", "культурний союз"), етнологічні (спільність походження, самосвідомості та інших етнічних ознак), історико-економічні (спільність території, мови, економічного життя і традицій) та етатистські (спільні територія та уряд)⁶⁸.

На нашу думку, таку типологізацію можна значно спростити. По-перше, єдність психологічних і культурних рис можна вважати різновидом етнічної єдності, якщо згадати, що етноідентифікуючими ознаками є, крім всього іншого, спільність психічного та психологічного складу і культури певної соціальної спільноти. Навіть історико-економічна теорія, що визріла в утробі марксизму і в якій укарбовано притаманний марксизмові пріоритет економіки

⁶⁸ Горовський Ф. Нація / Ф. Горовський, О. Картунов, Ю. Римаренко // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 121–122.

над культурою, однаково використовує спільність економічного життя не більше, як доважок до суто етнічних ознак – спільності мови, території, психічного складу, культури. Тобто, крім етатистської концепції нації, всі інші названі концепції, на нашу думку, є, по суті, концепціями етнологічними, такими, що пов'язують націю з певною етнічністю.

Нація як соціо-політичний феномен залишається єдиною в реалізації своїх цілей і в тих випадках, коли різні частини одного етносу, який становить її основу, орієнтується на різні мовні і культурні зразки, і в тих випадках, коли багатомовність і багатокультурність нації зумовлена множинністю етнічних суб'єктів, з яких вона утворюється (приміром, мешканці північно-американських штатів, які повстали проти британського панування). Крім того, найефективніший націє-інтегруючий чинник – держава, як правило, прагне впровадити єдину мову серед різних сегментів поліетнічної нації (приміром, британської).

Українською політичною думкою свого часу пропонувалися судження щодо нації, якими можна було б уникнути розрізнення їх на "політичні" та "етнічні". Йдеться про націологічні погляди В. Липинського – українського політичного мислителя першої чверті ХХ століття, якого вважають автором концепції "територіальної нації".

Слід зауважити, що під час роботи над своїм основоположним твором "Листи до братів-хліборобів" В. Липинський еволюціонував у своїх поглядах на ознаки населення, що має стати основою нації. Спочатку він віддавав перевагу етнологічному розумінню соціального субстрату, якому належить стати нацією, і ставив за мету "сформування з нашої несвідомої етнографічної маси свідомої та зорганізованої державної нації"⁶⁹. І культурна спільність вважалася ним обов'язковою передумовою націєтворення: "Без об'єднуючої спільної традиції і спільної культури не може існувати група людей, біля якої має об'єднатися і зорганізуватися нація"⁷⁰.

⁶⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.6. – Київ-Філадельфія. – С. 68.

⁷⁰ Там само. – С. 70.

Однак поступово відбулося зрушення у поглядах В. Липинського від етнологічного до громадянського розуміння нації. Пов'язуючи початок нації з початком власної окремої державної організації певної маси, яка живе на певній території, він зауважує, що приналежність до нації, яка народжується у цій спільній боротьбі, має визначатися критеріями спорідненості не по крові, а по території, по землі⁷¹. А потім він остаточно пристав на громадянське розуміння нації, поєднуючи громадянство з такими національними ознаками, як територія, держава, закон⁷².

Нація в розумінні В. Липинського – це продукт складних взаємостосунків держави і громадянства. Водночас "нація – це реалізація хотіння до буття нацією", а це передбачає, що умовою появи нації не обов'язково може бути вже створена держава, а хоча б прагнення до неї, те, що сам він називав "національними аспіраціями"⁷³. Для нас цей вислів важливий наголосом на тому, що ознакою наявності нації обов'язково має бути політизований стан населення певної території. Інший важливий момент – що політизований стан спільноти з "національними аспіраціями" він поєднував з її етнічністю, у його лексиці – з "расовою єдністю"⁷⁴. Тобто він, хоча і віддавав перевагу національному об'єднанню усього населення країни незалежно від етнічного походження, але не виключав і поєднання "етнічності" нації з її "політичністю".

"Територіальна" концепція нації В. Липинського по суті своїй є концепцією "статистською". Причому серед ознак нації він виділяв не тільки наявність держави, а й політичні дії для її здобуття. Збиральною ознакою нації, якщо виходити з його засновків, можна визначити політизацію населення на ґрунті спільних суспільно значимих цілей, серед яких найважливішою є здобуття державного статусу.

Еволюція націологічних поглядів В. Липинського може вважатися додатковим аргументом на користь проведення типологіза-

⁷¹ Там само. – С. 221, 228.

⁷² Там само. – С. 374.

⁷³ Там само. – С. 377-378.

⁷⁴ Там само. – С. 424.

ції націй окремо за етнічним їх складом, і окремо за формою політизованості. За етнічним складом, на нашу думку, можна виділити лише два типи – моно- і поліетнічну нації. За формою політизованості можна виділити нації державні і ті, що виборюють державність. Це означає, що один етнос може бути нацією державною і бездержавною, і що держава або боротьба з нею може об'єднувати як моно-, так і поліетнічне населення.

Роздуми В.Липинського, важливі для підкріплення подвійної типологізації, практично невідомі більшості західних дослідників. Дивно, але про них не згадував і один із відомих українських націологів О.Бочковський⁷⁵, якого привернули слушні роздуми Е.Дюркгейма про сполученість нації і держави, але роздуми, висловлені пізніше за В.Липинського.

Тим більш цікаво, що у своїх поглядах на націю ряд дослідників уникають спрощеної дихотомії "етнічна-політична". Як приклад можна навести міркування П. Браса: "Нації можуть утворюватися або перетворенням етнічної групи у багатонаціональній державі на самосвідому політичну сутність, або шляхом злиття різних груп і створенням міжетнічної, складової або гомогенної національної культури за посередництва сучасної держави"⁷⁶.

Неповноту суто громадянського, "етатистського" розуміння феномену нації поза її етнічністю підкреслює у типології національних держав П. Ван ден Берг. Він виділяє націю-державу, яка складається майже винятково з однієї нації, багатонаціональну державу, яка складається з двох або більше націй, і багатоетнічну державу, яка складається з двох або більше етнічних спільнот, які не претендують на державність⁷⁷.

Обидві типологізації націй – за їх етнічністю, і за їх політизованістю перехреснюються у точці під назвою "національна держава", яку ми визначаємо основним суб'єктом міжнародних відносин. Така оцінка місця національної держави не заперечує наяв-

⁷⁵ Бочковський О. Вступ до націології / О. Бочковський. – К., 1998, – С. 52.

⁷⁶ Brass P. Op.cit. – P. 5

⁷⁷ Berghe P., van den. Op.cit.– P. 61.

ності інших елементів міжнародної системи. Зокрема, йдеться про бездержавні нації чи непередставленні народи та інші політизовані спільноти з рисами етнічної ідентичності. Але статусне місце національних держав має бути визнане особливим в силу тієї ролі, яку вони відіграють у світі. Загальний суб'єктний потенціал національної держави має оцінюватися за сукупністю її різноманітних характеристик, не останньою чергою за її етнічним складом, який може впливати як позитивно, так і негативно на її функціональні спроможності.

Визнавши національну державу основним суб'єктом міжнародної системи, ми зобов'язані визначитися і з питанням про її темпоральні витоки. Модерністська концепція нації обстоює виникнення цього феномену, а відтак і національної держави, не раніше XVIII ст. Із такої парадигми випливає, що усі відносини у міжнародній системі до цього часу мусять вважатися як винятково міждержавними поза присутністю націй, а отже й етнічності.

Однак, сумнів до такої формально-логічної парадигми неприховано відчувається у судженнях ряду відомих фахівців з теорії націй. Зокрема, Е. Гелнер зауважував: "Фактично, нації, як і держави, це випадковість, а не загальна необхідність. Ані нації, ані держави не існують у всі часи і за всіх обставин. Понад те, нації і держави – це не одна й та сама випадковість. Націоналізм стоїть на тому, що вони призначені один для одного, що одне без другого є неповним і становить трагедію. Але до того, як вони могли стати призначеними один для одного, кожен з них з'явився, а їхня поява була незалежною і випадковою. Держава, звісно, виникла без допомоги нації. Деякі нації, звісно, виникли без благословення своєї власної держави. Найбільше суперечок про те, чи не передбачало загальноприйняте розуміння нації, в її сьогоднішньому сенсі, попереднє існування держави"⁷⁸.

Дійсно, якщо навіть пристати на те, що саме держави утворили нації, то й тоді постає питання про "національний" характер населення усіх держав, у т. ч. найдавніших, а відтак і про їхню етнічність, оскільки населення будь якої держави обов'язково має

⁷⁸ Gellner E. Nations and Nationalism / E. Gellner. – Oxford, 1983. – P. 6.

основний атрибут етнічності – культурні ознаки. У такому разі вкрай тяжко розводити у часі державу та її національну та/або етнічну ідентичність, оскільки, як відзначав Ф. Бродель, "... Культура вела своє походження із нескінченного минулого, яке перевершувало, і набагато, саму по собі вражаючу довговічність світів-економік. Вона – найдавніший персонаж людської історії: економіки міняли одна одну, політичні інститути руйнувалися, суспільства йшли одне за одним, але цивілізація продовжувала свій шлях... Цивілізація (нагадуємо, що Ф. Бродель застосовував слово "цивілізація" як синонім "культури" – О. М.) – це старий, патріарх світової історії"⁷⁹.

Питання про ознаки національності (етнічності) перших держав (взаємовідносинами між якими започатковувалася міжнародна система), найбільш повно у західній літературі розглянуте Е. Смітом. Та перш ніж вдатися до розгляду його основних суджень з даної теми, не зайвим буде пригадати, що перші історично задокументовані держави були не єдиними суб'єктами, що брали участь у тодішній світовій (звісно, територіально розмежованій по регіонах і частинах земної кулі) політиці. Держави, особливо з осілим способом життя, були спроможними зафіксувати свої діяння у письмовому вигляді завдяки своєму більш високому культурному рівню, який проявлявся наявністю грамотності, писемності, практиці зберігання писемних пам'яток, літописання. Але у джерелах, залишених першими державами, міститься маса фактів про їх взаємовідносини з різноманітними суб'єктами, які не піднялися до цих держав за культурним і духовним рівнем, але були достатньо спроможними взаємодіяти з ними фізично (найбільше торгово і військово). Власне перші держави були по суті недавнім продуктом первісного ладу і за логікою своїх дій не набагато відрізнялися від тих міжнародних акторів, які не залишили власних джерел. Втім, відсутність джерел не означала відсутності взаємодії з іншими акторами. Як зауважив з цього приводу Е. Сміт, "відсутність свідчень – не те саме, що свідчення відсутності"⁸⁰. Однак, він

⁷⁹ Бродель Ф. Указ. соч. – С. 60.

⁸⁰ Сміт Е. Культурні основи націй. – С. 22.

підходить до цієї теми доволі обережно, ухиляючись від ототожнення сучасних націй (в його лексичі, "націй ідеального типу") з давніми політизованими соціумами. Але водночас він наполягає, що деякі з процесів, які продукували у суспільствах національні ознаки, відбувалися і в стародавньому світі⁸¹.

Судження Е. Сміта щодо давності культурних джерел націй важливі для нас тому, що ці джерела, по-перше, характеризуються як етнічні, а по-друге, розглядаються невід'ємно від форм політичної самоорганізації тодішніх соціумів. Дослідник вважає доцільним відкинути модерністську зумовленість феномену "нації" історичною ситуацією XVIII–XIX ст.ст. і не тільки в силу античного походження самого термінів "nation" та "nasci" ("бути народженим")⁸². Е. Сміт наполягає, що чуття національної ідентичності, принаймні серед еліт, виникло задовго до цієї дати. З одного боку, слід відкинути доктрини і "примордільних націоналістів", і "радикальних модерністів", але, з другого боку, слід визнати наявність типів колективних ідентичностей, які могли становити джерело культурної спадщини для подальшого формування націй⁸³.

Е. Сміт скептично (на наш погляд, невинувато скептично) сприймає думки про етнічний характер племені, оскільки вважає, що в силу своєї поліетнічності племена й племенні союзи через постійні війни між собою перешкоджали формуванню почуттів широкої етнічної ідентичності. Але тим самим він погоджується з політичною суб'єктивністю племен та їх об'єднань. По-друге, на прикладі ізраїльського племінного союзу він визнає можливим вже у давні часи "легітимно говорити про етнічну або національну спільноту та ідентичність"⁸⁴. Невідривно від етнічності характеризує Е. Сміт і міста-держави, які стали основою територіально більш широких державних об'єднань. Особливо велику роль в цьому відношенні зіграв афінський поліс, який створив ідеал громадянської солідарності і патріотизму: "В результаті місто-

⁸¹ Там само. – С. 96–97.

⁸² Там само. – С. 33.

⁸³ Там само. – С. 77.

⁸⁴ Там само. – С. 87, 89.

держава, аж ніяк не будучи діаметрально протиставленою етнічній і національній спільноті й не перешкоджаючи їй, справді стало правити за одну з найпоширеніших опор і опок нації та забезпечило їй деякі з її найтривкіших рис і найважливіші історичні форми"⁸⁵.

Нарешті, в імперіях, хоча в них і була вбудована етнічна парціація, але противагою їй була єдина ідеологія і спільні політичні дії, завдяки чому вона виявилася плідним джерелом для створення національних монархій"⁸⁶.

Такі погляди на характер етнопотестарних і ранньодержавних об'єднань підтримують у думці, що до перших структуруютьючих елементів міжнародної системи можуть бути віднесені як державні, так і додержавні соціуми з таким рівнем згуртованості навколо владних інститутцій, яка надавля їм належної властивості для активних міжнародних дій.

Сказане не усуває джерелознавчого обмеження, яке полягає в тому, що нижня хронологічна межа, до якої можна ретроспективно дійти у вивченні міжнародної системи, встановлюється корпусом письмових свідчень, залишених давніми державами. Але це обмеження не може заперечити того, що етнічність була неодмінним супутником і древніх держав, і додержавних соціумів, а відтак не могла не впливати на мотиваційну основу їхньої поведінки у міжнародній системі.

Нарешті, навіть якщо виходити з постулату, що модерна нація є політико-правовою категорією, об'єднаною спільним громадянством тих, хто ідентифікує себе з нею, то виникає наступне питання: крім громадянства існують різні види політико-правового статусу особи, тоді чому критерій політико-правового статусу має пов'язуватися лише з громадянством, чому спільним статусом для національного соціуму не може бути звичайне підданство, при-таманне населенню держав і в домодорні, і в пост-модерні часи? І чи не підпала націологія під магію слова "модерний", коли оголосила націю феноменом тільки модерного і пост-модерного часу?

⁸⁵ Там само. – С. 86.

⁸⁶ Там само. – С. 82.

Чи не підпорядкувала вона сутність цього феномену часовій точці запровадження цього поняття, підмінивши його появу появою його назви?

Застосування терміну "нація" по відношенню до населення держав давнини не може претендувати на новацію. Такою науковою лексикою керувався, наприклад, ще у середині ХХ ст. німецький вчений Е. Мейер, що викликало непримиренну критику з боку марксистської наукової школи⁸⁷, одним з канонів якої була повна кореляція між національним і формаційним розвитком людства. Загальна ідеологічна підпорядкованість радянського суспільствознавства марксистському канону не залишала його представникам нічого іншого, як застосовувати до спільнот давнини термін "народність", який є продуктом східнослов'янської лексики і не має аналогів в інших мовах. Неприйнятність для світової наукової лексики терміну "народність" з одночасним запереченням можливості застосування по відношенню до давніх одержавлених соціумів терміну "нація" фактично робить їх термінологічними сиротами.

Такого роду питаннями починають перейматися дослідники, приміром, давньої історії. Фінський вчений С. Парпола заперечує тим, хто вважає, що національна ідентичність є продуктом тільки нових часів, що її не було у "територіально-суверенних" державах, які існували до ХІХ століття, що поняття громадянства прийшло тільки з націоналізмом, що національні держави як на легітимуючий принцип більше спираються на "уявлену спільність" нації ніж на династичну легітимацію. Він слушно зауважує, що націоналізм і концепт нації відігравали важливу роль не лише у давніх Афінах чи Римі, а й у Месопотамії⁸⁸.

Якщо брати за основу національно-державної ідентичності не тільки громадянство, а політико-правовий статус особи у найширшому значенні цього слова, то чому термін "нація" не може

⁸⁷ Струве А.В. Проблема происхождения нации и вопросы древней истории / В.В. Струве // Вестник древней истории. – 1951. – № 2. – С. 12-28.

⁸⁸ Parpola S. National and Ethnic Identity in Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post-Empire Times / S. Parpola // Journal of Assyrian Academic Studies. – 2004. – Vol. 18. – № 2. – P. 12-13.

бути застосований до соціумів, що населяли давні, античні, ранньо- і пізньофеодальні держави з відповідними застереженнями щодо їхньої історичної тривалості, політичної консолідованості, етнічної однорідності тощо? Не маючи за мету вчинити переворот у загальноживаному лексиконі сучасної націології, вважаємо за можливе дозволити собі, принаймні у рамках даної роботи, умовно називати націями (давніми, античними, середньовічними, модерними) населення усіх держав, які були і є елементами міжнародної системи на всіх етапах її розвитку. Така термінологічна вольність дозволить уникнути важких пошуків визначень для населення держав і для самих держав, яких доведеться називати національними незалежно від хронології їхнього існування. Адже коли вже йдеться про виникнення й еволюцію міжнародної системи ("international system"), то навряд чи можна знайти іншу назву, ніж національна держава для кожного з базових елементів її структури в усій історичній часі її існування.

2. ЗАГАЛЬНО-ТЕОРЕТИЧНА ПАРАДИГМА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ЕТНІЧНОСТІ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

2.1. Універсальна система: дискусії про можливість побудови абстрактної моделі

Етнічність є однією з характеристик якісного стану основного елементу міжнародної системи – нації-держави (національної держави), через що не важко припустити, що тим самим вона спроможна впливати на його (їхню) поведінку, а відтак і на функціонування системи в цілому. Для того, щоб описати та охарактеризувати місце етнічності у міжнародних відносинах та її вплив на них, необхідно обрати підхід, найбільш адекватний для вирішення такої задачі. Саме її формулювання штовхає до того, що ракурс погляду на проблему має виходити із загальних положень теорії систем.

Питання про можливість універсального, єдиного погляду на багатокomпонентні явища як на цілісні системи має давню історію. О.Богданов (автор "загальної організаційної науки", названої ним "тектологією"), якого вважають одним з засновників або предтечею теорії систем, наполягав, що постановка будь-якої задачі має бути універсально-узагальненою. Саме в універсальності постановки задач О.Богданов бачив можливість вироблення загальних методів їх вирішення⁸⁹.

Можливість спільного, універсального погляду на внутрішню будову явищ і на відносини між її складовими О. Богданов ілюстрував прикладами, взятими як із природи, так і з суспільного життя, що надавало належної переконливості його думкам про наявність "правил поведінки", спільних для усіх систем.

Після О. Богданова об'єкти дослідження розглядалися як системи насамперед і найбільш активно в рамках природничих,

⁸⁹ Богданов А.А. Предисловие к немецкому переводу // Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука) / А.А. Богданов. – Кн. 1. – М., 1989. – С. 47, 49.

технічних і математичних наук (біології, фізики, хімії, динаміки, механіки, кібернетики та ін.). Експериментально-лабораторний характер досліджень у більшості з цих наук дозволяє створювати відповідні досліджуваним об'єктам реальні аналогові або евристичні моделі, що суттєво полегшує їх вивчення, порівняння, виявлення спільного та особливого у структурі та функціонуванні, тобто у створенні основи для розробки загальної теорії систем. Брак можливості лабораторного моделювання суспільних систем утруднює і навіть перешкоджає включенню їх у ряд об'єктів, що піддаються порівняльному аналізу через співставлення з системами технічного або природничого характеру. Суспільні системи можуть здаватися такими, що не можуть бути предметом загальної теорії систем. Але якщо теорія систем не може охопити усю їх сукупність, то виникає сумнів у її праві на існуванні. До того ж, може видаватися неможливим порівняльне співставлення не лише суспільних систем з не суспільними, технічними, а й взагалі систем різного походження і різного виду.

Визначена проблема була серед перших, на яку звертали увагу у дискусіях про можливість розробки загальної теорії, положення якої могли б бути застосовані до усіх видів і типів систем. Дискусії щодо можливості побудови загальної теорії систем розгорнулося у наукових колах від 1950-х років у зв'язку з працями видатного біолога Л. Берталанфі, якого вважають людиною, що після О. Богданова відродила розуміння досліджуваних об'єктів як систем. Та обставина, що об'єктом дослідження Л. Берталанфі був людський організм, не перешкоджало його переконаності у невідкладній необхідності системного підходу до найрізноманітніших явищ буття⁹⁰. Він заклав основи наукового сприйняття дійсності як множинності сфер реальності, які не зводяться одна до одної, але які зв'язані між собою ізоморфізмом діючих у цій реальності законів⁹¹. Ізоморфізм (відповідність елементів одного явища елементам

⁹⁰ Берталанфі Л., фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов /Л. фон Берталанфи; пер. с англ. // Системные исследования. Ежегодник. 1969. – М., 1969. – С. 31.

⁹¹ Див у: Пирумов В. С. Системный подход в современных исследованиях. Введение в теорию систем / В.С. Пирумов, Е.Б. Леин, Л.В. Евтеева. – Л., 1973. – С. 7.

іншого явища) законів має розумітися не інакше, як однакових правил функціонування досліджуваних явищ як систем.

Зрозуміло, що загальна теорія систем у цьому зв'язку може спиратися тільки на певну універсальну систему як уявлену абстракцію, оскільки бути реальністю вона не може внаслідок різноманітності і несхожості природних і соціальних явищ за їхніми структурами, властивостями, функціонуванням і проявами.

Сумніви щодо можливості формування такої універсальної уявленої системи становили значну частину дискусії про загальну теорію систем. Складність побудови такої теорії легко уявити із тих характеристик, що їх, на думку, зокрема, Ч.Черчмена, повинна мати узагальнена система, наближення до якої має бути метою синтезу систем. Вона має бути замкненою і при тому повинна залишатися такою у всіх можливих середовищах. Крім того, вона має бути єдиною, тобто відповідати принципу монізму. Нарешті, вона має бути оптимальною⁹² (мабуть, малося на увазі за структурою, функцією і результатом).

Названі Ч.Черчменом та іншими вченими труднощі не похитнули Л.Берталанфі у переконаності щодо можливості створення теорії систем, спільної і для природознавчих, і для суспільствознавчих досліджень. Віднесення природничих і суспільних систем до абсолютно відмінних сфер буття не було до нього неспростовним аргументом проти пошуку спільних для них принципів побудови і функціонування: "Ідея системи зберігає значення навіть там, де її не можна сформулювати математично або де вона залишається скоріше "спрямовуючою ідеєю", ніж математичною конструкцією. Наприклад, у нас не може бути задовільних системних понять для соціології, однак саме розуміння того, що соціальні сутності є системами, а не сумами соціальних атомів, або того, що історія має справу з системами (хай і погано визначеними), що зветься цивілізаціями, які підпорядковуються спільним для систем принципам, передбачає важливу переорієнтацію у наукових галузях, що розглядаються"⁹³.

⁹² Черчмен Ч. Один общий подход к теории систем / Ч. Черчмен; пер. с англ. // Общая теория систем. – М., 1966. – С. 185-186.

⁹³ Берталанфи Л., фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов. – С. 47.

Сумніви щодо можливості побудови загальної теорії систем зумовлені, що є цілком природним, специфікою проблем, які є предметом дослідження. Залежно від цієї специфіки мають застосовуватися різні моделі систем, до яких зводяться досліджувані явища. В цьому відношенні Л. Берталанфі чудово розумів, що, приміром, поняття "відкрита система" обмежене певними підкласами систем. Але це не означає відсутності взагалі спільних понять і принципів для усіх моделей систем. Такими він називав, приміром, "ієрархічний порядок", "прогресуючу диференціацію", "зворотній зв'язок". Такі поняття, на його думку, можуть широко застосовуватися при вивченні систем як матеріального, так і психологічного або соціокультурного характеру⁹⁴.

У дослідженнях, які стосуються застосування фізичних законів для аналізу суспільних явищ, система у загальному сенсі розуміється як сукупність елементів, які взаємодіють за певним порядком, а останній включає в себе черговість розташування елементів та їхніх дій; відповідність елементів та їхніх дій певним вимогам, критеріям, стандартам; розподіл функцій, ресурсів між елементами за значимими ознаками; ієрархічну взаємопідпорядкованість елементів; узгодження їхніх цілей та дій⁹⁵.

При дослідженні відносин між основними елементами (суб'єктами) міжнародної системи питання, приміром, їхньої ієрархії буде, безумовно, одним з ключових, оскільки місцем у цій ієрархії не в останню чергу визначається характер і їхньої поведінки, і поведінки усієї системи. Відповідно, визначення Л. Берталанфі поняття ієрархічного порядку фундаментальним для загальної теорії систем, її найважливішою складовою є винятково важливим при формуванні моделі міжнародних відносин. Важливість цього питання для названої моделі полягає в тому, що воно невід'ємне від поняття ароморфоза – прогресивної еволюційної зміни в організації системи. Як зауважив з цього приводу Л. Берталанфі, "врешті-решт динаміка та ієрархічний порядок можуть

⁹⁴ Там же. – С. 50.

⁹⁵ Пригожин А. И. Дезорганизация: причины, виды, преодоление. Изд 2-е, испр. / А.И. Пригожин. – М.: ЛЕЛАНД, 2015. – С. 14.

являти собою одне й те саме"⁹⁶. Зауваження дуже важливе для вивчення міжнародних відносин, історичний розвиток яких являє собою яскравий приклад кореляції між прогресивними динамічними змінами у їхній будові та змінами у статусному рівні їх учасників, а відтак у їхньому розташуванні всередині структури.

Певненість у створенні загальної теорії систем Л. Берталанфі пов'язував з розвитком ряду наукових напрямів, успіхи в яких стали доволі помітними на середину ХХ ст. Серед них для аналізу міжнародної системи можуть бути виділені як об'єкт уваги наступні. По-перше, теорія ігор, яка аналізує взаємодію різних конкурентних сил з метою досягнення максимального виграшу і максимального програшу. По-друге, теорія рішень, яка, аналогічно до теорії ігор, аналізує раціональні вибори в середині людських організацій виходячи з наявної ситуації і можливих результатів. Нарешті, "загальна теорія систем у вузькому сенсі", яка розуміє систему як комплекс взаємодіючих компонентів. Основними поняттями в рамках цієї теорії Л. Берталанфі виводив взаємодію, суму, механізацію, централізацію, конкуренцію, фінальність тощо. Він сподівався на створення такої загальної теорії систем, яку можна було б застосовувати до конкретних явищ⁹⁷.

Перелік лише цих виділених Л.Берталанфі проявів загальної теоретично і абстрактно уявленої системи свідчить про труднощі у встановленні аналогії між нею і конкретною соціальною системою – у нашому випадку, із світовою міжнародною системою та її підсистемами. Можна, приміром, говорити про наявність у міжнародних системах взаємодії, централізації (із суттєвим застереженням щодо її розповсюдження на всю систему), конкуренції. Але навряд чи з нею сумісна, приміром, механізація. Що ж до фінальності світової міжнародної системи, то її можна уявити тільки у вигляді або бездержавного, або монодержавного людства (дві заповітні мрії: перша – у анархістів, друга – у комуністів), або у вигляді апокаліпсису. В цьому відношенні

⁹⁶Берталанфі Л., фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов. – С. 50.

⁹⁷Берталанфі Л., фон. Общая теория систем – критический обзор / Л. фон Берталанфи; пер. с англ. // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.evolbiol.ru/bertalanfi.htm>]

міжнародна система не може бути тотожною природним системам, фінальність яких полягає у зміні форми існування матерії, або аналоговим системам-моделям, що створюються в експериментальних цілях і можуть бути зупинені вольовим рішенням дослідника.

Л. Берталанфі це усвідомлював, про що свідчить обережність, яку він проявляв у питанні про використання системного підходу при вивченні історичних процесів. Так, торкаючись "теоретичної історії (або "філософії історії)" він розрізняв "науку" і "гуманітарні дисципліни". А заклик до створення зв'язку між, зокрема, "соціальними науками" та "історією" він нібито вивів останню з власне наукової сфери. Однак, справа прояснюється, коли Л. Берталанфі уточнює характер зв'язку, про необхідність якого він говорить. Принциповим для нього є питання про допустимість у принципі моделей і законів в історії, яка, на відміну від явищ природи, для яких наука дійсно може встановлювати певні закони, є винятково складною за своїми причинами і наслідками, оскільки хід її детермінується вольовими рішеннями індивідів⁹⁸.

Обережність Л.Берталанфі не означала, що він обмежував історичне вивчення суто ідеологічною процедурою і заперечував в ньому номотетичний (концептуалізаторський, спрямований на пізнання загальних закономірностей) підхід. Він вважав, що "створення концептуальних моделей в історії не лише припустиме, а й фактично лежить в основі будь-якої історичної інтерпретації", і що якщо погодитися з цим, то антитеза між ідеографічною і номотетичною процедурою зводиться до того, що зазвичай називають "молекулярними" і "молярними" (у сенсі цілісного розуміння явища – О. М.) підходами... В історії це означає або ретельне вивчення історичних особистостей, договорів, творів мистецтва, одиничних причин і наслідків і т.д., або аналіз загальних явищ у надії виявити загальні історичні закони". Йшлося про встановлення як синхронічних законів, що полягають у повторюваності подій, яка керує суспільними явищами у певний момент історії, так і діахронічних законів, які проявляються у повторюваності розвитку тих або інших явищ у часі⁹⁹.

⁹⁸ Там же.

⁹⁹ Там же.

Наполягаючи на можливості створення загальної теорії систем, застосовної як до природних, так і до суспільних явищ, Л. Берталанфі впевнено полемізував з тими, хто заперечував історичний детермінізм тим аргументом, що людські вчинки повністю не відповідають здоровому глуздові, раціональному вибору. Його контраргумент полягав у тому, що раціональність у чистому вигляді притаманна лише тваринам, які функціонують у "раціоморфний спосіб". Що ж до людської поведінки, то у ній раціональність є вкрай малою. Але з цього не випливає, що історією керує абсолютно нікому не підпорядкована воля: "Та обставина, що статистичний закон і в тому, і в другому випадках порушується дією "непохитних особистостей", нічого не міняє, оскільки виражає природу таких законів. Так само роль, яку "великі люди" відіграють в історії, не суперечить системним поняттям у їх застосуванні до історії; дію таких особистостей можна розглядати подібно до дії "ведучої частини", "спускового механізму" або "каталізатора" в історичному процесі..."¹⁰⁰.

Роздуми Л. Берталанфі щодо загальної теорії систем наражалися, як свого часу і тектологічні роздуми О. Богданова, на сумніви і недовіру, що було певною мірою зрозумілим: вони торкалися явищ, які прийнято вважати повністю різнорідними і не порівнюваними. Л. Берталанфі відповідав скептикам: "Попри протести істориків, застосування теоретичних моделей, зокрема моделей динамічних, відкритих і адаптивних систем, до історичного процесу дійсно має сенс. Це не означає "біологізму", тобто зведення соціальних понять до біологічних, а виражає систему принципів, застосованих в обох даних областях науки"¹⁰¹.

Розпочата Л. Берталанфі дискусія щодо загальної теорії систем відкривала можливості до перегляду багатьох усталених в науці положень. Будь-яка ревізія у науці завжди наражається на недовіру і тим самим міняє загальний психологічний стан наукового середовища. Л. Берталанфі ясно усвідомив, що упередженість щодо його ініціативи є чимось більшим, ніж просто наукова критика,

¹⁰⁰ Там же.

¹⁰¹ Там же.

це була реакція "важливих емоційних центрів" тогочасної науки¹⁰². Спостереження вченого підтверджувалося спрямованістю ряду публікацій на порушену ним тему, у яких згода щодо необхідності загальної теорії систем поєднувалася із сумнівами щодо можливості її створення.

Один з головних сумнівів щодо створення теорії полягав у тому, що воно потребує застосування методу аналогій при дослідженні систем із схожими аспектами поведінки, тобто аналогій з еквівалентними проявами. Застосування цього методу є доступним для більшості природничих і технічних наук, де існує можливість створення аналогових моделей. Але оскільки немає можливості створити такі моделі для усіх типів систем, відповідно загальна теорія систем може оперувати переважно абстракціями. Однак, оскільки будь-яка абстракція спирається на узагальнення, то тим менше можливості отримати повну інформацію про конкретну систему, яка розглядається з позицій загальної теорії. Між тим, загальна теорія систем повинна розповсюджуватися на широке коло систем, при цьому будучи не набором догм, що містять абсолютну істину, але міцним науковим фундаментом для вивчення основних властивостей поведінки конкретної системи¹⁰³.

Наскільки можливим є створення такої метатеорії, положення якої були б однаково застосовані як у природничих, так і в технічних, а також у суспільних науках? Досягнення цієї мети наражається на ту проблему (в ряду інших), що відносини всередині соціальних систем антиподичні відносинам всередині природничих або технічних систем. Загальна (абстрактна) система повинна являти собою співпрацю своїх складових елементів, спрямовану на досягнення спільної мети або виконання спільної функції. У такому розумінні призначення системи, її елементи повинні перебувати у гармонії, взаємно доповнювати і підтримувати один одного. Однак суспільна реальність, наповнена боротьбою між соціальними суб'єктами (класовими, професійними, етнічними, націо-

¹⁰² Там же.

¹⁰³ Месарович М. Основания общей теории / М. Месарович; пер. с англ. // Общая теория систем. – М., 1966. – С. 16–19

нальними спільнотами, державами тощо), дає мало підстав вважати відносини між ними гармонійними і взаємоспрямованими. Навпаки, ці відносини пройняті конфліктами, боротьбою за реалізацію "власних" інтересів.

Думки про непорівнюваність соціокультурних і природних та експериментальних систем були цілком обґрунтованими з позицій природничих і технічних наук: природа, уся світобудова традиційно сприймається як суцільна гармонія, а що стосується експериментальних моделей, то ці системи творяться для виконання певної функції, з певним призначенням кожного з її елементів, які у сукупності повинні доповнювати один одного.

У соціальній сфері також були і продовжуються спроби творення гармонійних, внутрішньо не суперечливих систем. Такі спроби здійснюються так само вольовими рішеннями і зусиллями відповідно до задумів їхніх проектувальників, аналогічно до того, як творяться технічні або експериментальні системи, особливістю творення яких є те, що воно здійснюється зовнішніми щодо системи суб'єктами. Творення ж соціальних моделей відбувається всередині соціумів різного рівня – від племені до національної держави.

Немає жодних свідчень про наявність творця світової міжнародної системи, який перебував би поза нею, що дає підстави для аналогії між її виникненням і виникненням усєї світобудови – самостійно, без зовнішнього втручання. Якщо правомірність такої аналогії підтвердиться, то можна буде говорити про відсутність нездоланної перешкоди для вивчення світової міжнародної системи із застосуванням загального системного підходу.

Звісно, будь-які аналогії, як і порівняння, шкандибають, з чого зазвичай випливає скепсис щодо можливості творення узагальненої системи, здатної охопити усі види й типи систем. У 1960-ті роки В. Баклі, спираючись на досвід соціальної історії, вважав сумнівними спроби поєднати механістичну (яка розглядає елементи явища окремо один від одного) і органістичну (яка розглядає явище у сукупній цілісності взаємовідносин його елементів) моделі. Соціокультурні рівні систем, вважав він, структурно і динамічно унікальні і в основі своїй не порівнювані з іншими

типами систем попри деякі подібності. Сказане не означало, що соціальні явища взагалі не можуть розглядатися як системи. Скоріше, йшлося про труднощі вибору відповідної теоретичної моделі. В. Баклі звертав увагу на інше – що розвиток теорії систем в інших галузях дав нову перспективу і принципи, спрямовані до більш відповідної моделі соціокультурної системи¹⁰⁴.

Проблема застосування загальносистемного підходу до вивчення соціокультурних систем полягає також у труднощах їхнього порівняння з експериментально створеними системами. Зокрема, дослідник другого різновиду систем має можливість, керуючи ними, приводити їх як у статичний, так і у динамічний стани і спостерігати за їхньою поведінкою і в першому, і в другому випадках. Що стосується соціокультурних, суспільних систем, то, по-перше, їхня "статичність" є доволі умовною (суспільство, соціум у своєму внутрішньому розвитку ніколи не застигають в одному стані і ніколи не зупиняються), а по-друге, їхній стан зумовлений іманентно, силами, що діють всередині них, а вони завжди є суперечливими стосовно одна одної. Тому В. Баклі, припускаючи можливість розрізнити "соціальну статистику" і "соціальну динаміку", звертав увагу на проблематичність пояснення першого із цих станів з позицій теорії рівноваги. Згідно з цією теорією соціальна статика зазвичай пояснюється наявністю у суспільстві більш або менш спільних цінностей і норм. В. Баклі заперечував таке пояснення тим, що у кожному суспільстві існують альтернативи цінностям, що вважаються спільними, як і широке поле невизначеностей, тобто непередбачуваності. В. Баклі із упередженням ставився і до біологічної моделі соціокультурних систем, яка передбачала конкурентну боротьбу між їхніми складовими в дусі соціалдарвінізму, і до функціоналістської моделі, яка наголошувала на "порядку", взаємодії і консенсусі між ними. На соціокультурному рівні, вважав він, немає специфічної структури, яка є єдино нормальною і життєздатною для кожного суспільства. Так само як всередині людської особистості може існувати велика несумісність

¹⁰⁴ Buckley W. *Sociology and Modern Systems Theory* / W. Buckley. – Englewood Cliffs (N.J.), 1967. – P. 7

в ідеях, віруваннях або ідеологіях, що не заважає їй діяти доволі ефективно, так само і відмінності всередині соціокультурних систем не заважають їм залишатися життєво стійкими¹⁰⁵. Наведені роздуми дуже важливі з точки зору операціонабельності загального системного підходу до вивчення міжнародних відносин. Насамперед, з позиції визначення можливості існування систем, що складаються з елементів, які перебувають у конкурентних взаємовідносинах, а інколи навіть прагнуть до знищення один одного.

2.2. Понятійний апарат теорії систем у застосуванні до міжнародної системи

Визнання можливості дослідження міжнародної системи з позицій загальної теорії систем водночас потребує і дотримання в такому дослідженні тих вимог, що зазвичай ставляться до загальної теорії систем. Насамперед, йдеться про так звану придатність (fitness) теорії, тобто вона повинна відповідати змісту системи і тим даним, що отримані в ході її аналізу. Вона повинна також бути релевантною (relevant) з точки зору поставленої задачі – вироблення більш холистичного погляду на систему. Теорія повинна бути зрозумілою настільки, щоб були пояснені латентні явища всередині неї. Від теорії вимагається загальність (generality), яка дозволяє пояснити різноманітність змінюваних ситуацій у системі. Теорія має, крім того, забезпечувати досліднику контроль за станом системи і за її здатністю до функціонування. Нарешті, теорія мусить бути достатньо гнучкою, щоб модифікуватися до змін, які відбуваються у системі¹⁰⁶. Дотримання цих вимог у дослідженні етнічності у міжнародній системі ускладнюється тим, що дослідженням передбачається розгляд не світової міжнародної системи в цілому та її підсистем, а присутності в них етнічності як однієї із характеристик, притаманних їхнім структуроутворюючим

¹⁰⁵ Idid. – P. 8–16.

¹⁰⁶ Linden K., van der. A Grounded Approach to the Study of Complex Systems / K. van der Linden // World Futures. – 2006. – № 62. – P. 491–497.

елементам. Тобто, йтиметься насамперед про вплив етнічності на поведінку її носіїв, якою визначається функціонування системи та її підсистем і зміни всередині них. Разом з тим, вивчення однієї з характеристик структуроутворюючих елементів системи не меншою мірою потребує дотримання положень загальної теорії систем, які стали загальноновизнаними або можуть мати парадигмальну корисність.

Першим має бути порушене питання про особливі характеристики і властивості міжнародних систем усіх рівнів. Сукупності національних держав, які перебувають у взаємовідносинах між собою, мають вважатися системами у тому сенсі, у якому прийнято розглядати це поняття. Засновник теорії відкритих систем Л. Берталанфі розумів систему як комплекс елементів, що перебувають у взаємодії¹⁰⁷.

Дискусія, викликана працями Л. Берталанфі, породила й інші визначення поняття "система". Засновник структуралізму у соціальній антропології К. Леві-Строс називав системою сукупність таких взаємовідносин між своїми елементами, коли зміна характеру однієї із взаємовідносин змінює й інші взаємовідносини і в результаті усю систему¹⁰⁸. Наступними дослідниками система розуміється, зокрема, як "сукупність частин компонентів, зв'язаних між собою організаційно"¹⁰⁹, як цілісне утворення, яке складається із взаємопов'язаних (взаємодіючих) компонентів (елементів, частин) і має властивості, що не зводяться до властивостей цих компонентів і не виводяться з них¹¹⁰, як "множинність елементів довільної матеріальної природи, які перебувають у деяких заданих відношеннях один до одного"¹¹¹, як "об'єктивна єдність елементів, взаємно пов'язаних за допомогою певних зв'язків, яка являє, у

¹⁰⁷ Див. у: Садовский В. Логико-методологический анализ "Общей теории систем" Л. фон Берталанфи / В. Садовский // Проблемы методологии системных исследований. – М., 1970. – С. 416.

¹⁰⁸ Див. у.: Категории политической науки. Учебник – М., 2002. – С. 118.

¹⁰⁹ Гиг Дж., ван. Прикладная общая теория систем: В 2-х кн. / Дж. ван Гиг; пер. с англ. – М., 1981. – Кн. 1. – С. 13.

¹¹⁰ Див. у: Марасанов В. В. Элементы теории систем / В. В. Марасанов. – Кишинев, 1991. – С. 5.

¹¹¹ Алтаев В. Предисловие / В. Алтаев // Общая теория систем. – М., 1966. – С. 9.

свою чергу, елемент системи більш високого порядку, у той час як її елементи самі є системами нижчого рівня"¹¹².

В узагальненому енциклопедичному формулюванні система постає як множинність з відносинами і зв'язками між ними, що утворюють певну цілісність. При цьому цілісність розуміється як принципова неприпустимість зводити властивість системи до суми властивостей її елементів і виводити із властивості кожного з них властивість усїєї системи. Цілісність полягає також у залежності кожного елемента, властивості і відносин системи від його місця та функцій всередині неї. Крім цілісності, іншими принципами (критеріями – ?) системності виділяються структурність (наявність мережі зв'язків між елементами, зумовленість поведінки системи не так поведінкою її окремих елементів, скільки властивостями її структури), взаємозалежність між системою і середовищем (в процесі якої система проявляє свої властивості), ієрархічності (наявність всередині системи систем нижчого рівня, до яких може бути віднесено кожний з її елементів), множинності описування кожної системи, зумовленої її багатоаспектністю¹¹³. Загальнонаукові розуміння системи інкорпуються і політичною наукою: зокрема, в інтерпретації системи як сукупності об'єктів і відносин між цими об'єктами та їхніми окремими сторонами¹¹⁴.

Для розгляду питання про присутність етнічності у міжнародній системі належить звернути увагу на загальні міркування щодо властивостей систем та їх окремих елементів. Система проявляє себе через властивості, її пропонується розуміти через категорії речі, властивості, відносин¹¹⁵. Інше, аналогічне судження про систему також зводить її і до зв'язків між елементами, і до наявності і

¹¹² Пирумов В. С. Указ соч. – С. 14.

¹¹³ Садовский В. Система / В. Садовский, Э. Юдин // *Философская энциклопедия*. Том 5. – М., 1970. – С. 18; Садовский В. Н. Система / В. Н. Садовский // *Новая философская энциклопедия*. – Т. III. – М., 2010. – С. 552–553.

¹¹⁴ Див. у: Категории политической науки. – С. 118.

¹¹⁵ Уемов А. И. Логический анализ системного подхода к объектам и его место среди других методов исследования / А.И. Уемов // *Системные исследования*. Ежегодник. 1969. – М., 1969. – С. 80, 82.

у них, і у самої системи певних властивостей¹¹⁶. Властивість елемента системи визначається у т.ч. його внутрішнім наповненням, його субстанцією (субстратом). У застосуванні до національних держав йтися має про сукупність усіх її складових – від демографічних до економіко-господарських. Етнічний склад населення посідає у цьому ряду вагоме місце. Прямий зв'язок між зміною етнічного складу національної держави та рівнем консолідації її суспільства дозволяє припустити виникнення змін у здатності держави проявляти свої властивості, а у багатьох випадках і у самих її властивостях.

Інше припущення про здатність етнічності відігравати суттєву роль у міжнародній системі впливає із того, що сукупність елементів може називатися системою, якщо кожний з них є неділимим і якщо при еволюції у часі між ними в різні моменти часу можна провести однозначну відповідність. Втрата елементами своєї цілісності має, за цією логікою, означати розпад, зникнення системи і/або заміну її іншою. Якщо говорити про неділимість національних держав, то протягом всієї світової історії конфігурація держав і їхня цілісність зазнавали постійних змін. Однозначної відповідності між цими характеристиками держав у різні історичні моменти не повторювалося. У розпадах багатьох держав велику роль відігравали внутрішні розколи вздовж етнічних ліній. На цій основі можна говорити про етнічність як один з чинників заміни одних міжнародних систем іншими. Альтернативним варіантом може бути припущення постійного існування однієї й тієї самої системи та еволюційних або революційних змін всередині неї, як і змін її властивостей внаслідок змін властивостей її елементів в результаті змін у їхній цілісності. Останнє припущення спирається на судження, що зв'язки всередині системи можуть змінюватися по формі і зумовлювати включення в неї то одних, то інших елементів за умови збереження наступності між ними протягом

¹¹⁶ Губанов В. А. Введение в системный анализ / В.А. Губанов, В.В. Захаров, А.Н. Коваленко. – Л., 1988. – С. 14.

усього розвитку системи¹¹⁷. У цьому випадку можна говорити про вплив етнічності на структурні зміни у світовій міжнародній системі, які не ведуть до руйнування самої системи та її функціональних властивостей.

Структуру прийнято вважати "інваріантним аспектом системи"¹¹⁸, її невід'ємним атрибутом, через який проявляється єдність її елементів, взаємовідносин між ними і загалом її цілісність. Якщо пристати на аксіоматичність інваріантності структури, то будь-які зміни в ній мають розумітися як припинення існування даної конкретної системи і трансформація її в нову систему (не можна увійти двічі в одну й ту саму річку). У річищі таких міркувань елемент системи має певну самостійність відносно всієї системи і є пов'язаним з іншими елементами системоутворюючими зв'язками, через які він до певної міри визначає і структуру, і функціонування системи в цілому¹¹⁹.

Базовим структуроутворюючим елементом міжнародної системи є держава, яка є національною незалежно від свого етнічного складу. Навіть визнання обмеженості етатистського підходу при визначенні головного суб'єкта міжнародних відносин супроводжується визнанням, що попри його чисельні вади він дозволяє побудувати ефективну статичну модель міжнародних відносин¹²⁰.

У зв'язку з питанням про функціональне призначення кожного елемента системи постає питання про зв'язок між цим призначенням і складом елемента. Існує точка зору, що оскільки елемент системи є своєрідною межею можливого членування системи, тому його будова зазвичай не має братися до уваги для характеристики системи. Мається на увазі, що складові елементи не розглядаються як складові даної системи, що головне – не субстрат

¹¹⁷ Каценелинбойген А. И. Методологические проблемы управления сложными системами // Проблемы методологии системного исследования / А.И. Каценелинбойген – М., 1970. – С. 88–89.

¹¹⁸ Овчинников Н. Структура / Н. Овчинников // Философская энциклопедия. – Т. 5. – М., 1970. – С. 140.

¹¹⁹ Пирумов В. С. Указ. соч. – С. 17.

¹²⁰ Кравчук М. Проблеми досліджень міжнародних відносин / М. Кравчук // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 125.

елемента, а його функція у системі (що робить, чому служить), його активність. Відповідно, головним є описування системи в цілому, а не описування її елементів¹²¹. Але, якщо виходити з того, що внутрішні імпульси, якими зумовлюється поведінка елементів міжнародної системи, зумовлюються у т.ч. і їхнім етнічним складом, то питання про субстрат елемента набуває великого значення.

Пріоритетність цілого перед його складовими при вивченні міжнародних систем з одного боку відповідає основам системного підходу. Так, ще О. Богданов посилався на висновки біологічної науки, що організм являє собою "ціле, яке є більшим за суму своїх частин", і виводив з цього, що "організована" сукупність частин має значно більшу життєздатну властивість, ніж кожна з них окремо¹²². В сучасній теорії систем постулатом є те, що властивість системи не є механічною сумою властивостей її частин, що система володіє властивістю, якою не володіє кожний з її елементів окремо.

Нетотожність властивостей системи та її складових елементів прямо пов'язується з її структурою. Звертається увага, що структура характеризує сталі зв'язки і способи взаємодії елементів системи, що вона визначає її цілісність, будову, основи її організації. Структура реальних систем може розглядатися як її скелет, каркас, на основі якого будується матеріальна конструкція цих систем. Структура грає основну роль у формуванні нових властивостей системи, відмінних від властивостей її компонентів, у підтриманні цілісності системи і сталості її властивостей відносно зміни елементів системи у деяких межах¹²³.

Структура системи розуміється як сукупність, взаємне розташування елементів, а також як спосіб формування або характер існуючих зв'язків між ними. В силу своєї відносної самостійності вона має можливість відтворювати багато властивостей системи і моделювати їх. При цьому властивість елементів проявляється у

¹²¹ Блауберг И. В. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности / И.В. Блауберг, В.Н. Садовский, Э.Г. Юдин. – М., 1969. – С. 40, 41.

¹²² Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). – Кн. 1/ А.А.Богданов. – М., 1989. – С. 113–114.

¹²³ Марасанов В. В. Указ. соч. – С. 6.

функції збереження і розвитку системи при вирішенні конкретної задачі. Організація змінюється при зміні задачі, заміні елементів і структури. Стимулом для зміни організації служить зміна у середовищі¹²⁴.

Знову таки, сказане про задачі і середовище, на нашу думку, має пряме відношення до спланованих і сконструйованих систем, тобто до систем, які кимось творяться. Міжнародна система, до чого нам ще доведеться повернутися, є сукупністю елементів, які, по-перше, є самоутвореними і, по-друге, входять у зв'язки між собою відповідно до задачі, поставленої кожним з них для себе окремо і незалежно від чийогось задуму. Серед цих задач першочергова – самозбереження як фізичне, так і якісне, у сенсі збереження своєї соціокультурної самості, ідентичності. І в цьому сенсі можна припустити прямий вплив етнічної ідентичності держави на ступінь актуальності для неї задачі збереження своєї загальнонаціональної ідентичності і на характер зв'язків, у які вона вступає з іншими елементами, кожен з яких мотивується аналогічними задачами.

Зупинившись на тому, що основним елементом міжнародної системи є національна держава (нація-держава), ми стоїмо перед іншим питанням – про встановлення ієрархії відносин між усіма цими елементами.

Визнано, що поняття структури пов'язане із впорядкованістю відносин між елементами системи¹²⁵. Насамперед, розуміється ієрархічність взаємного розташування елементів по вертикалі, від чого залежить управління системою та її функціонування¹²⁶. Важливий момент: ієрархія означає підпорядкованість між елементами в сенсі їх нерівноправності, тобто спроможності одних справляти своєю дією значно більший вплив на інші, ніж ті можуть робити у зворотному напрямі¹²⁷. Саме такий характер зв'язків спостерігається у міжнародній системі. І оскільки ієрархія зв'язків всередині неї не задається ззовні, то можна говорити про пряму залежність між

¹²⁴ Пирумов В. С. Указ. соч. – С. 18.

¹²⁵ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 32.

¹²⁶ Пирумов В. С. Указ. соч. – С. 18.

¹²⁷ Губанов В. А. Указ. соч. – С. 18.

потенціалом національної держави та її статусним місцем у світовій ієрархії чи-то на локальному, чи-то на глобальному рівні. Знову таки постає питання про залежність між потенціалом держави та її етнічним складом.

Постановка питання про залежність між етнічним складом елементу системи та його спроможністю зайняти те або інше місце у світовій ієрархії впливає із наявності залежності між якісним наповненням елементу та його властивостями. З одного боку, елемент можна вважати об'єктом, який має ряд важливих властивостей, але характер субстанції якого є безвідносним до мети аналізу системи¹²⁸. З другого боку, елемент системи є такою її часткою, яка має певну самостійність відносно всієї системи і пов'язана з іншими елементами зв'язками, що самоутворюються і через які вона визначає певною мірою структуру і функціонування системи в цілому¹²⁹. При цьому елементи системи мають здатність трансформуватися у процесі функціонування системи, а відтак у процесі взаємодії, у бік як зростання, так і зменшення своєї цінності¹³⁰. Інший момент, що властивості елементів полягають у здійсненні функції збереження і розвитку системи як організованої сукупності¹³¹.

Якщо виходити з того, що функціонування системи – це перш за все здійснення цілого ряду взаємопов'язаних фізичних, механічних, а в системах, елементами яких є люди і колективи людей, психологічних, соціологічних, емоційних процесів¹³², то є підстави говорити про велику роль, що її відіграє склад елемента для виконання ним своєї системної функції. У застосуванні до міжнародної системи має йтися про склад національних держав, у т.ч. за етнічною характеристикою, оскільки етнічність поряд з іншими параметрами нерозривно пов'язана з психологією та настроями і населення, і правлячого класу, тобто усього суспільства і завдяки цьому справляє вплив на поведінку держави, утвореної соціумом.

¹²⁸ Там же. – С. 14.

¹²⁹ Пирумов В. С. Указ. соч. – С. 15-16.

¹³⁰ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 29.

¹³¹ Сетров М. И. Принцип системности и его основные понятия / М.И. Сетров // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 53.

¹³² Пирумов В. С. Указ. соч. – С. 17.

2.3. Типологізуючі ознаки міжнародної системи

Визнання сукупності міжнародних акторів і відносин між ними системою вимагає наступного кроку – її віднесення до певного типу систем. Потреба в такому кроці зумовлена тим, що тип системи визначається властивостями її елементів і характером взаємовідносин між ними та навколишнім середовищем. Зміна у складі елементу системи неминуче має позначатися на характері його відносин з іншими елементами, а відтак і на характері усєї системи та її функціонуванні. Поведінка міжнародного актора, як відзначалося, не в останню чергу мотивується його суспільною психологією, характер якої пов'язаний з етнічним складом населення.

У процесі типологізації міжнародної системи насамперед слід мати на увазі, що типи систем, запропоновані в ході обговорення загальної теорії систем, мають своїми авторами представників різних наукових галузей, насамперед природничих і технічних. Тому встановленню типологізуючих ознак міжнародної системи неминуче притаманна певна умовність – настільки вже відомі типи систем є несхожими. Можна хіба що проводити певні асоціації з відомими типами, щоб встановити для міжнародних систем певні типологізуючі ознаки.

Найбільш узагальнюючою типологізацією систем є поділ їх на відкриті і закриті. Варто пригадати, що принциповою відмінністю між ними, на яку вказував автор цієї типологізації Л. Берталанфі, є взаємодія з навколишнім середовищем, що притаманне відкритим системам, і відсутність такої взаємодії, що притаманне системам закритим. Застосовуючи дану типологізацію до міжнародної системи треба брати до уваги, що Л. Берталанфі розвивав теорію систем на основі вивчення біологічних організмів, які є частиною природи. Вона являє собою зовнішнє середовище для біологічних організмів. Зовнішнє середовище оточує і різноманітні технічні й експериментальні системи, які творяться і керуються їхніми авторами або експлуатаційниками. Такі системи при їх творенні призначені для виконання завдань, що лежать поза їхніми межами. Закрита система увільнена від зовнішнього впливу і щодо цього можна вважати не принциповою відзначену Джессі та Джеймсом

Міллерами і повторену К.Бейлі відмінність між нею та ізольованою системою: у першому випадку йдеться про термодинамічну систему, у якій ані матерія, ані енергія не можуть вийти за межі системи, а у другому також про термодинамічну систему, але в яку не можуть проникнути ані матерія, ані енергія ззовні¹³³. Тобто, в обох випадках йдеться про відсутність зв'язку між процесами всередині системи і середовищем, що її оточує¹³⁴. Припускається також, що замкнена (замкнена) система може взагалі не мати середовища¹³⁵.

Функціонування міжнародної системи піддане впливу безлічі чинників – природно-географічних, економічних, соціальних, культурних, психологічних, демографічних та інших. Якщо виходити з того, що відкритій системі притаманні взаємодія із зовнішніми збуреннями та реагування на зовнішній вплив, яке проявляється суттєвою зміною її поведінки¹³⁶, то в такому разі усі ці чинники мають бути вміщеними за її межами, тобто у середовище, яке перебуває поза нею.

Навіть уможливно можна переконатися, що імпульси, якими стимулюється дія кожного міжнародного актора, виникають як у відповідь на поведінку інших акторів, так і відповідь на сигнали всередині нього. Йдеться, насамперед, про його інтереси й потреби політичного (у т.ч. геополітичного), економічного, екологічного тощо характеру. Водночас постає питання, чи уповні виникнення цих імпульсів є вільним від зовнішнього впливу і якою мірою відповідь на це запитання визначається різновидом міжнародної системи – чи-то світової системи в цілому, чи-то її підсистем.

Зважаючи на соціокультурний характер субстанційного наповнення міжнародних акторів може видатися логічно обґрунтованим їх відокремлення від природно-географічного середовища

¹³³ Miller Jes., Miller Jam. Greater than the Sum of its Parts. I: Subsystems which Process both Matter – Energy and Information / Jessi Miller and James Miller // Behavioral Science. – 1992. – № 37. – P. 1–38; Bailey K. Sociology and the New Systems Theory: Toward a Theoretical Synthesis / K. Bailey. – New York, 1994. – P. 4–5.

¹³⁴ Черчмен Ч. Указ. соч. – С. 184.

¹³⁵ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 29.

¹³⁶ Месарович М. Указ. соч. – С. 26.

і тим самим визнання його зовнішнім по відношенню до світової міжнародної системи. Але проти цього виникає принципове заперечення, яке полягає у специфіці існування і функціонування основних елементів міжнародної системи – національних держав і соціумів, що прагнуть національно-державного статусу. Кожен з них фізично охоплює певну частку природно-географічного середовища, яке, таким чином, є поділеним між елементами світової міжнародної системи і своїми частками інкорпороване в них. Залишається тільки неподілений океанський простір і повітряний простір над ним, чий вплив на світову міжнародну систему в силу їх нейтрального статусу можна визнати незначущим.

Фізичні параметри світової міжнародної системи обмежені планетою Земля, на якій система функціонує. Природа та її територіальне розташування на планеті з врахуванням її (природи) парціації між міжнародними акторами може вважатися внутрішнім середовищем системи. Тоді зовнішнім середовищем світової міжнародної системи можна вважати навколосемний простір – космос з усім, що він вміщує. Якщо визнати, що цей простір спроможний справляти безпосередній вплив на функціонування світової міжнародної системи, тоді систему можна вважати відкритою.

Крім доволі модних астрологічних розумувань, за якими уся доля і конкретної людини, і всього людства визначаються розташуванням зірок і планет, існують і концепції, за якими дії людей, народів, держав зумовлюються або космосом в цілому, або окремими космічними тілами. По суті йдеться про перетворення фізичних сил або фізико-хімічної енергії на соціальні дії. Серед вчених, які послідовно і наполегливо слідували такій концепції, чим по суті відносили світову міжнародну систему до відкритих, варто виділити О. Чижевського та Л. Гумільова.

Пошуки О. Чижевським фізико-хімічних стимулів соціальної дії були певною мірою логічними для нього як для фізика, адже природничі науки спрямовані на виявлення жорстких законів, якими детермінується функціонування природної системи. Особливе значення для пізнання природних явищ має встановлення їхніх причин, витоків. Представникам природничих наук часто не є зрозумілим становище у суспільних науках, де немає оперування постійно діючими законами, визнаними такими, що спрямовують

соціальні, історичні процеси. Пояснення витоків цих процесів розмитою категорією "людської волі" не вкладаються у логіку природничих наук, що штовхає їх представників на пошук явищ фізико-хімічного характеру, спроможних безпосередньо спонукати людську дію – і на індивідуальному, і на колективному рівнях, і в середині своїх соціумів, і у відносинах соціумів між собою.

О.Чижевський відштовхувався від ідей П. Лазарева, викладених останнім у книзі "Ионная теория возбуждения" (М., 1923), що причиною збудження певних мозкових центрів, яке викликає фізичну дію біологічної істоти, у т.ч. людини, є радіоактивний розпад солей калію, які накопичуються в окремих точках нервової системи. Іншим орієнтиром для О. Чижевського були думки англійського історика ХІХ ст. І. Бокля, що до історії мають бути застосовані методи й принципи природничих наук, оскільки вона являє собою взаємодію людини з природою, а також американського хіміка та історика ХІХ століття Дж. Дрепера, що історія народів скеровується природничими законами і перебуває під впливом "фізичних агентів природи". Тобто, соціальне явище тотожне фізичному. А оскільки фізичні явища підпорядковані строгим законам, то й історичні явища не є результатом прояву нікому не підвладної волі, а підпорядковані певним фізичним закономірностям.

Взявши думки цих та інших вчених за основу, О. Чижевський пристав на думку, що "включивши людину й психічну діяльність у сферу звичайних явищ природи, сучасна наука тим самим дає підстави припускати певну залежність, що існує між проявами інтелектуальної і соціальної діяльності людини і рядом потужних проявів природи, що оточує її. Життя землі, всієї землі взятої в цілому з її атмо-гідро- і літосферою, а також з усіма рослинами, тваринами і з усім людством, що населяє землю, ми мусимо розглядати як життя одного спільного організму. Приставши на таку точку зору, слід вже а рїгїї припустити, що найважливіші події у людських суспільствах, які за участі народних мас охоплюють цілі країни, точаться одночасно з якими-небудь коливаннями або змінами сил навколишньої природи"¹³⁷.

¹³⁷ Чижевский А.Л. Физические факторы исторического процесса / А.Л. Чижевский – Калуга, 1924 / Электронный ресурс [Режим доступа: http://prometheus.al.ru/phisik/chiz_5.htm]

Основним, найпотужнішим і визначаючим хід людської історії джерелом коливань О. Чижевський вважав Сонце і присвятив обґрунтуванню цієї гіпотези дослідження, спрямоване на виявлення прямої кореляції між фазами його активності та фазами всесвітньої історії. Тобто, якщо його попередники тільки припускали наявність прямого впливу Всесвіту на людську діяльність, то О. Чижевський намагався підтвердити ці припущення емпіричними даними у вигляді порівняльних таблиць, які вміщували цикли сонячної активності і цикли всесвітньої історії. Загальний висновок вченого полягав у тому, що цикл (повний період) активності загальною тривалістю близько 11 років поділяється на чотири етапи – мінімуму, збільшення активності, максимуму, деградації. І характер кожного з етапів співпадає, якщо брати статистику найбільш відомих історичних подій, з активністю народів і держав.

Загалом порівняльні таблиці О. Чижевського при першому ознайомленні з ними могли справити сильне враження кореляцією фізичних даних та історичних дат і переконати у достовірності прямої підпорядкованості соціальних явищ космічним. Однак, обґрунтованість виведеної кореляції могла б бути надійною, якби тривалість сонячного циклу була незмінною величиною протягом всієї історії. Між тим, лише за останні 300 років тривалість циклу змінювалася від 7 до 17 років. До того ж сама хронологія сонячної активності є доволі умовною, вона почалася від 1761 року, коли відбувся максимум циклу, що його було визначено першим, за яким велося спостереження. Згадані коливання у тривалості циклів відомі лише для наступних і не відомі для попередніх, що ставить під сумнів достовірність виведеної О. Чижевським залежності.

Інша підстава сумніватися в обґрунтованості концепції О. Чижевського випливає з критеріїв добору історичних фактів, що він їх співставляв з періодами сонячної активності. Відбір подій, що можуть вважатися значними і свідчити про активність людства, як правило є особистою справою дослідника. Що ж до найуживаніших критеріїв відбору, то вони як правило стосуються подій, пов'язаних з масовими суспільними збудженнями – війнами, політичними переворотами, повстаннями, заворушеннями. Такого роду події найчастіше і найміцніше фіксуються історичною пам'яттю

та історичними хроністами і в силу цього відносяться до категорій доленосних. Значно меншою мірою до розряду доленосних відносять ті людські дії, які передують суспільним збудженням. Йдеться, зокрема, про наукові й технічні відкриття, що змінюють характер виробництва, соціальну структуру, про філософські, релігійні, гуманістичні ідеї, що змінюють культурну ідентичність народів, їхню психологію тощо і пливають на їхню психодинаміку. Такого роду дії О. Чижевський, слідуючи логіці природознавця, увага якого затримується на найбільш активних зовнішніх проявах досліджуваного об'єкта, співвідносив з періодами мінімальної активності Сонця. Понад те, за критерії виділення подій, що співвідносяться з таким станом Сонця, він брав не тільки укладання мирних угод, а й події, у яких пасивність одного міжнародного або політичного актора була дзеркальною протилежністю поведінки його візаві: йдеться про завойовницькі експедиції не масового характеру, капітуляції, окупації, максимальне скорочення парламентаризму, посилення самовладдя або правління небагатьох. Усі такого роду події могли статися лише за активності одних учасників і водночас за пасивності інших.

Концепція О. Чижевського не дає пояснення вибіркості впливу сонячної активності на суспільно-політичну активність людей, що змушує поставитися до неї із сумнівом. Підставою для сумнівів є і те, що виникнення умов для суспільних збуджень є результатом титанічних творчих зусиль людей, активної розумової праці, напруження їхніх духовних, психологічних сил не меншою мірою, ніж це відбувається у періоди збурень. Творча активність мала б також бути результатом сонячного впливу і співвідноситися з максимально активним періодом сонячного циклу не меншою мірою, ніж суспільно-політичні збудження. Нарешті, концепцією О. Чижевського неможливо пояснити регіональну вибірківість сонячного впливу: суспільно-політичні збудження в одних точках земної кулі супроводжуються суспільно-політичним спокоєм в інших.

Концептуальна схема Л. Гумільова особливо цікава для нас, оскільки стосується феномену етногенезу – процесу виникнення етносів, які були першими міжнародними акторами до утворення держав, а після їх утворення стали їхнім субстанційним напов-

ненням. Мабуть, варто нагадати у скороченому вигляді етногенетичну схему Л. Гумільова¹³⁸. Утворення нового етносу, вважає він, є наслідком дії такого собі "фактору ікс", який являє собою потужний енергетичний імпульс. Цей імпульс з такою силою впливає на психіку і поведінку окремих людей і людських колективів, що примушує їх досягати стану так званої пасіонарності, яка проявляється у спільній цілеспрямованій діяльності, пов'язаній із зміною навколишнього середовища або досягненням якоїсь мети, хай навіть ілюзорної. Джерелом енергетичного імпульсу є біохімічні процеси, що точаться у біосфері Землі. Людство є частиною земної біосфери, що дозволяє вважати етногенез природним процесом біосфери, який діє разом з іншими факторами – соціально-політичним, технічним і географічним.

Біохімічні процеси на певних ділянках земної поверхні породжують пасіонарний поштовх, який, у свою чергу, запускає етногенетичний (або етноруйнівний) процес: "Імпульси пасіонарності як біохімічної енергії живої речовини, переломлюючись у психіці людини, утворюють і зберігають етноси, які зникають, як тільки пасіонарна напруга стає слабшою"¹³⁹.

Якщо О. Чижевський пов'язував історичні збурення із сонячною активністю, то Л. Гумільов пояснював пасіонарні поштовхи людства навпаки, зменшенням сонячної активності, яке призводило до зниження захисних спроможностей іоносфери, внаслідок чого окремі кванти і пучки випромінювання, що йдуть із космосу, можуть досягати земної поверхні і викликати людські мутації, у т.ч. пасіонарного характеру¹⁴⁰. Однак, Л. Гумільов не розкрив механізму дії енергетичного фактору на соціальні процеси, обмежившись посиланням на авторитет видатного природознавця В. Вернадського, предметом досліджень якого були процеси у біосфері Землі.

В. Вернадський доклав багато творчих зусиль, щоб зблизити суспільні і природничі науки принаймні у застосуванні єдиного

¹³⁸ Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Гумилёв; 2-е изд., испр. и доп. – Л., 1989. – С. 242–245, 250–253, 289–297, 473–474.

¹³⁹ Там же. – С. 324.

¹⁴⁰ Там же. – С. 468–469.

філософського методу роботи, щоб подолати відмінності природознавчого і суспільствознавчого підходів до сфери соціальної антропології. Однак у питаннях, які стосуються зв'язку між соціальною і біологічною сторонами людського буття, він проявляв велику обережність. "Людина, як і все живе, не є самодостатнім, незалежним від навколишнього середовища природним об'єктом" – ця думка В. Вернадського на перший погляд обґрунтовує включення соціальних процесів у загальний природний процес як частину останнього. Але якщо обійти увагою те, що у цьому твердженні йдеться про людину як об'єкт природний (біологічний). У цій іпостасі людина дійсно залежить від біосфери.

Водночас В. Вернадський підкреслював творчу властивість людини, яка робить її також і перетворювачем природи. Творчу діяльність людства він охарактеризував у системі близьких йому природознавчих понять – як створення в біосфері нового геологічного чинника. Понад те, він більшою мірою схилився не до залежності, а до незалежності людства від умов біосфери, вважаючи це новою формою влади живого організму над біосферою. Новий етап у відносинах людини з біосферою В. Вернадський розумів як перехід останньої у ноосферу під впливом творчої діяльності людства¹⁴¹, що вже саме по собі ставить під сумнів розуміння людини як тільки об'єкта, активність якого визначається енергетичними імпульсами, що йдуть з біосферного середовища. Як відзначав В. Вернадський, "могутність людства пов'язана не з матерією, а з мозком, з розумом і спрямованою цим розумом працею"¹⁴². Отже, саме у свідомості людини, у її психології, загалом у роботі її мозку народжуються імпульси, якими скеровується її діяльність.

Діяльність людей, у т.ч. їхня самоорганізація спочатку в родіві, потім в етно-племенні, а згодом у державні соціуми, сукупність яких творить структуру світової міжнародної системи та її

¹⁴¹ Вернадський В. І. Наукова думка як планетне явище / В.І. Вернадський // Вернадський В. І. Вибрані твори. – К., 2005. – С. 100, 102, 112, 120 (Назву праці дано нами відповідно до видавничої примітки про помічені помилки і до російськомовної авторської назви).

¹⁴² Вернадський В. І. Кілька слів про ноосферу / В.І. Вернадський // Вернадський В. І. Вибрані твори. – К., 2005. – С. 268, 272.

підсистем, має розглядатися насамперед з врахуванням тих імпульсів, що йдуть із середини самої людини та людських колективів. Не можна заперечити Л. Гумільову, що динаміка цих процесів визначається рівнем пасіонарності їх учасників. В той же час, не бачимо жодних підстав пояснювати спалахи пасіонарності точковими впливами біохімічної енергії із зовнішнього природного оточення. На наш погляд, пасіонарність є іманентною властивістю людства, а масштаби і рівень її прояву більш доцільно пояснювати зв'язком між соціальною психологією і конкретними соціальними умовами. У застосуванні до міжнародної системи йдеться про зміни у внутрішньому стані міжнародних акторів та/або про їхню реакцію на зміни у структурі системи, на поведінку інших акторів тощо.

З одного боку, важко заперечити, приміром, У.Беку, що кліматичні зміни це не просто зміни погоди, що вони можуть інтерпретуватися і як питання міжнародної політики, що вони можуть призводити і до трансформації соціального і світового порядку¹⁴³, але при цьому навряд чи цим спростовується думка, що вплив кліматичних змін на міжнародну систему відбувається опосередковано, через вплив на ситуацію в кожному окремому її структурному елементі, тобто в межах національних просторів, які сукупно складають внутрішній простір системи.

Невеликий екскурс у питання про взаємодію між людством і навколишнім середовищем був потрібний для того, щоб отримати додаткові аргументи про відсутність інших чинників, якими визначається функціонування світової міжнародної системи, ніж ті, що перебувають всередині неї. Тим самим вона має бути віднесена до закритих (замкнених) систем. Принаймні, ніщо, що може вважатися продуктом її діяльності, не виходить за її межі, аналогічно до закритих систем, за межі яких не виходить ані матерія, ані енергія¹⁴⁴. Навіть творення людством ноосфери, що можна вважати

¹⁴³ Бызов А.А. Реф. статьи : Beck U. Emancipatory Catastrophism: What does it Mean to Climate Change and Risk Society? / U.Beck // Current Sociology/ – L., 2015. – Vol. 63. – № 1. – P. 75-88 / А.А.Бызов // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература Серия 11, Социология. – М., 2016 – № 2. – С. 106.

¹⁴⁴ Bailey K. Op. cit. – P. 48.

проявом творчої енергії, відбувається в межах біосфери, доступної йому і практично повністю поділеної між його сегментами.

За характером відносин із зовнішнім середовищем світова міжнародна система як ціле принципово відрізняється від своїх елементів – національних держав, які є системами відкритими. Тільки розглядаючи кожне окреме суспільство і міжнародні об'єднання як відкриті системи, які реагують на збудження, зовнішні впливи, перенавантаження і залишаються при цьому у сталому стані, можна зрозуміти їхню життєздатність¹⁴⁵. Що ж до світової міжнародної системи, то немає інших збуджень, ніж ті, що виникають всередині неї, на які вона має реагувати. Skorиставшись класифікацією К. Бейлі, світову міжнародну систему крім того можна вважати самодостатньою (totipotential) і такою, що самостійно творить необхідні для неї операції (autopoietical)¹⁴⁶.

Визначення світової міжнародної системи як закритої (в сенсі відсутності її залежності від Всесвіту) ставить іншу проблему – узгодження цієї її характеристики з питанням про її самоорганізованість або організованість її ззовні. Концепція організації світової міжнародної системи, разом із Всесвітом, ззовні була б цілком природною для теологічного мислення. В такому розумінні її можна було б віднести до класу телеономічних, тобто систем, мета функціонування яких задається її проектувальниками, творцями¹⁴⁷. Оскільки з позицій секулярної науки біосфера і Всесвіт самі не є продуктом вищих сил і ті не могли бути творцями світової міжнародної системи, то не залишається іншого, як визначити її системою, що самоорганізувалася. Однак, класифікація світової міжнародної системи як одночасно і закритої, і самоорганізованої не збігається з деякими усталеними положеннями загальної теорії систем.

Уже зверталось увагу, що у розробці теорії систем найбільш активну участь беруть представники природничо-технічного знання, які звикли мати справу або з телеономічними системами, створеними з наперед заданими властивостями й цілями, де вже сам

¹⁴⁵ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 90.

¹⁴⁶ Bailey K. Op. cit. – P. 50.

¹⁴⁷ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 7.

факт наявності їхніх творців і керуючих передбачає наявність навколо них певного зовнішнього середовища, або з біологічними системами, які є частками біосферного середовища, яке по відношенню до них є дійсно зовнішнім. Виникнення та еволюція останніх є зразком самоорганізації під впливом біосферних процесів. Самоорганізованими системами вважаються такі, що активно взаємодіють із середовищем, відрізняються гнучкістю структури, непередбачуваністю поведінки, здатністю враховувати минулий досвід, тобто "навчатися" шляхом використання закономірностей, властивих середовищу. Тому до систем, що самоорганізуються, відносять системи, здатні за активної взаємодії із середовищем змінювати свою структуру, зберігаючи в той же час цілісність і діючи в рамках закономірностей, властивих оточенню, вибираючи одну із можливих ліній поведінки. При цьому становлення поведінки системи, що самоорганізується, розглядається як результат взаємодії двох систем – управління і середовища, а інтенсивність самоорганізації залежить від впорядкованості (організованості) навколишнього середовища та від відповідних характеристик самої системи. Нарешті, поведінка системи, що самоорганізується, невід’ємна від поняття "мета", яке, у свою чергу, невід’ємне від поняття "рівновага системи стосовно середовища"¹⁴⁸. За цими проявами система, що самоорганізується, схожа на систему, організовану ззовні, – для обох передбачається взаємодія із зовнішнім середовищем.

Оскільки самоорганізація системи вважається невід’ємною від взаємодії з навколишнім середовищем, то до класу систем, здатних до самоорганізації, зазвичай відносять відкриті й нелінійні системи, у яких є у наявності обмін речовиною і/або енергією з навколишнім середовищем, який відбувається не тільки через кордони самоорганізованої системи, а й у кожній її точці. Зазвичай вважають, що хоча не кожна відкрита система здатна до самоорганізації, але кожна самоорганізована система має бути відкритою¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Юдин Б. Г. Методологические проблемы исследования самоорганизующихся систем / Б.Г. Юдин // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С 360–361, 369, 379.

¹⁴⁹ Князева Е. Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомыры / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов – СПб., 2002. – С. 33–34.

Світова міжнародна система згідно зі звичайною історико-політичною умоглядністю є системою, що самоорганізувалася. Разом з тим, вона є закритою системою: зв'язок людства з навколишнім Всесвітом відбувається допоки у формі споглядання за ним і вивчення його, що навряд чи можна вважати справжнім обміном речовиною, енергією та інформацією. Розуміючи міжнародну систему у політичних проявах, тим більше немає підстав говорити про її відкритість, зважаючи на відсутність контактів з інопланетними цивілізаціями, існування яких належить до сфери припущень. Що ж до енергії Сонця або космічних променів, то вони дійсно впливають на біосферу, але останню навряд чи можна вважати зовнішнім середовищем світової міжнародної системи: природні ресурси планети, як зазначалося, поділені між національними державами і складають внутрішнє середовище системи. Віднесення світової міжнародної системи до водночас і закритих, і самоорганізованих дозволяє поставити під сумнів категоричність твердження, що "закриті системи це ідеалізація справжнього становища", що "усі реальні системи є відкритими"¹⁵⁰: адже фізична реальність світової міжнародної системи не може бути запереченою.

Можливість сполучення самоорганізації системи та закритості впливає з міркувань англійського фізика-теоретика С. Гокінга, який у співдружності з Дж. Гартлом дійшов висновку: "всесвіт у такому випадку (мається на увазі у випадку уявного часу – О.М.) є повністю замкненим і самодостатнім; не вимагається нічого за його межами, щоб заводити годинника й примушувати його йти"¹⁵¹. Отже, Всесвіт підтверджує принципову можливість самоорганізації у замкнених системах, що дозволяє розповсюдити цю характеристику і на інші види систем.

На підтримку твердження про принципову можливість поєднання самоорганізованості і закритості системи можемо залучити і міркування російського дослідника С. Хайтуна з приводу некорек-

¹⁵⁰ Там же. – С. 35.

¹⁵¹ Хокинг С. Мир в ореховой скорлупке / С. Хокинг; пер. с англ. – СПб., 2007. – С. 93.

тності, помилковості трактування ентропії* як міри безладу, хаосу у системі. Солідаризуючись з іншим російським вченим Ю. Петровим та англійським вченим К. Денбігом, він наполягає: "Ототоження ентропії з безладом не тільки ніким ніколи не була доведена і не тільки не може бути доведеною у принципі, а й прямо суперечить реально спостереженим фактам, бо еволюція світу, який спостерігається, – неорганічна, органічна і соціальна – йде не в бік спрощення еволюціонуючих систем, як приписує ця трактовка у сполученні із законом зростання ентропії, а й у прямо протилежному напрямі – у бік їх ускладнення"¹⁵². Від заперечення ентропії як міри хаосу виникає сумнів у переконливості концепції дисипативних структур І. Пригожина, у центрі якої положення про те, що процеси самоорганізації можуть точитися тільки у відкритих системах. Разом з С. Гокінгом С.Хайтун наполягає на припущенні, що уся наша метагалактика являє собою ізольовану систему, що не заважає їй еволюціонувати у бік ускладнення¹⁵³.

Ще одна важлива для нас думка С. Хайтуна полягає у відмові від концепції природного відбору для пояснення еволюції: "...в науках про самоорганізацію головне – це установка на саморозвиток реальних систем за рахунок внутрішніх взаємодій, тоді як у теорії природного відбору прийнято протилежну установку, яка покладає відповідальність за розвиток систем на середовище, яка неявно спирається на трактовку ентропії як міри безладу, яка прямо забороняє саморозвиток систем за рахунок внутрішніх взаємодій"¹⁵⁴.

За критерієм відкритості/закритості світова міжнародна система відрізняється від міжнародних систем, які є її підсистемами. Вона являє собою зовнішнє середовище щодо них, і в цьому відношенні вони є системами відкритими. З цієї причини застосування

* Поняття ентропії, широко вживане в літературі з теорії систем, найчастіше розуміється як стан деструктивної напруги. До протилежного, впорядкованого стану застосовується поняття негентропії.

¹⁵² Хайтун С. Д. Трактовка энтропии как меры беспорядка и ее негативное воздействие на современную научную картину мира / С.Д. Хайтун // Вопросы философии. – 2013. – № 2. – С. 63.

¹⁵³ Там же. – С. 67, 68.

¹⁵⁴ Там же. – С. 69.

до міжнародної системи поняття "вхід" у розумінні каналу, через який зовнішнє середовище впливає на систему, і поняття "вихід" у розумінні каналу, через який система діє на середовище, що її оточує, можна вважати коректним, коли йдеться про міжнародні системи, які є підсистемами світової міжнародної системи. Але таке застосування названих термінів не може бути коректним по відношенню до світової (глобальної) міжнародної системи. Відповідно і наведені вище міркування про взаємозв'язок між відкритістю, закритістю і самоорганізацією міжнародних систем повинні застосовуватися в залежності від того, чи йдеться про глобальну міжнародну систему, фактично закриту, чи про її підсистеми, які є системами відкритими. Закритість світової міжнародної системи не суперечить її приналежності до класу таких, що самоорганізуються, що дозволяє скористатися поглядами вчених на самоорганізовані системи у застосуванні до теми нашого дослідження. Тим більше ці погляди потрібні для аналізу різних міждержавних об'єднань – тих міжнародних систем, які є так званими підсистемами світової міжнародної системи, яка є зовнішнім середовищем для них і впливає на їх самоорганізацію.

Насамперед, треба підкреслити подвійний сутнісний зміст терміна "самоорганізовані системи", або "системи, що самоорганізуються". Під самоорганізацією може розумітися і самостійне утворення системи її структурними елементами без зовнішнього втручання, і самостійна зміна параметрів системи у процесі її функціонування як реакція на зовнішні або внутрішні чинники, те, що називається приручуванням організованості і "самоналаштуванням" в межах одного й того ж структурного рівня¹⁵⁵.

Для більшої кореляції між явищами утворення й функціонування системи та їх термінологічним оформленням можна для першого значення самоорганізації вживати термін "системи, що самостійно утворюються" (або "самоутворювані системи"), а для другого – "системи, що саморегулюються" ("саморегульовані сис-

¹⁵⁵ Вєдєнов М.Ф. К анализу общих и биологических принципов самоорганизации / М.Ф. Вєдєнов, В.И. Кремьянский // Системные исследования. Ежегодник. 1969. – М., 1969. – С. 147.

теми"). У застосуванні до світової міжнародної системи і "самоутворення", і "саморегулювання" мають розумітися як процеси, що відбуваються вільно від впливу зовнішнього середовища, під впливом імпульсів, що йдуть із внутрішнього середовища системи. Міжнародні системи нижчого рівня, які є її підсистемами, як і вона сама утворюються самостійно. Їх можна вважати холонами глобальної міжнародної системи, оскільки вони, з одного боку, являють собою певну цілісність, а з другого боку, є частинами загальної цілісності. Вони також є системами, що саморегулюються, але з тією різницею, що їх саморегулювання відбувається під впливом не лише внутрішніх імпульсів, а й тих, що йдуть із світової міжнародної системи, яка є їхнім зовнішнім середовищем.

Визнано, що поведінка будь-якої системи проявляється у її взаємодії із середовищем у трьох видах. Вона може бути реактивною (коли визначається тільки середовищем), адаптивною (коли система пристосовується до середовища), і активною (коли система прагне цілеспрямовано перетворити середовище)¹⁵⁶. Теоретично можна припустити, що міжнародна система може демонструвати усі названі види поведінки у відносинах з власним внутрішнім середовищем, утвореним національними державами та іншими міжнародними акторами. Зміна складу, у т.ч. етнічного, основних елементів міжнародної системи, зміна їхньої поведінки, зумовленої, зокрема, етнічними чинниками, можуть суттєво змінити і характер внутрішнього середовища системи, а як наслідок – її поведінку і ряд параметричних характеристик.

Крім того, для нашого дослідження є важливим розрізнення якості самоорганізації системи на різних етапах її функціонування. На початку роботи всі частини системи відокремлені одна від одної і поведінка кожної не залежить від стану інших. Потім вони працюють так, що між ними встановлюються певні зв'язки. В результаті система змінюється від системи з розділеними елементами до системи із взаємопов'язаними елементами, завдяки чому організація системи стає більш досконалою: "... кожна ізольована детермінована динамічна система, яка підкоряється незмінним

¹⁵⁶ Див. у: Категории политической науки. – С. 125.

законам, створює "організми", пристосовані до її "навколишнього середовища"¹⁵⁷. Сказане можна цілком застосувати і до не детермінованих (призначення яких не визначається проектувальником) систем, якою є міжнародна система, та до закритих систем, замінивши "навколишнє середовище" на "внутрішнє".

Метафорично світову міжнародну систему можна вважати аналогічною "всесвітові у собі". В інших випадках, зокрема у випадках міжнародних систем нижчого рівня, внутрішня детермінованість процесів самоорганізації обов'язково доповнюється екзогенною детермінацією, тобто впливом чинників зовнішнього походження. Але при цьому допускається виняток щодо майже повністю або умовно ізольованих систем. Маючи на увазі такого роду винятки, до яких ми відносимо і світову міжнародну систему, можна застосувати до неї типологізацію самоорганізації, у якій виділяють системи, у яких зміни не виходять за межі одного й того ж структурного рівня, і системи, які не мають зарані заданої ані форми, ані програми розвитку¹⁵⁸. Самоорганізація системи проявляється характером її внутрішніх зв'язків, способів впливу, взаємовпливу або відношення елементів системи між собою, які зумовлюють її структуру і функціонування в часі і просторі¹⁵⁹.

Спроби класифікації системних зв'язків дають такі їхні види, які можуть бути цілком застосовані в аналізі міжнародних систем. Насамперед, це зв'язки взаємодії між елементами системи. Далі йдуть так звані генетичні зв'язки, тобто зв'язки, породжені самим утворенням системи. Не меншу важливість для з'ясування ролі етнічності у міжнародній системі має аналіз зв'язків, пов'язаних із будовою системи – це структурні зв'язки, а також зв'язки, у яких проявляється функціонування, розвиток, перетворення системи. Нарешті, на особливу увагу заслуговують зв'язки управління¹⁶⁰. Характер зв'язків, пов'язаних з будовою системи, формується під значним впливом властивостей, що належать її елементам. Самі ж

¹⁵⁷ Эшби У. Р. Принципы самоорганизации / У.Р. Эшби // Принципы самоорганизации. – М., 1966. – С. 328–329, 332.

¹⁵⁸ Веденов М. Ф. Указ. соч. – С. 149.

¹⁵⁹ Пирумов В. С. Указ. соч. – С. 16.

¹⁶⁰ Блауберг И. В. Указ. соч. – С. 14, 21.

ці властивості суттєво залежать від складу елементів, у т.ч. їх етнічного складу. Що ж стосується зв'язків взаємодії, то у природничих і технічних системах до них зазвичай відносять матеріальні, енергетичні та інформаційні¹⁶¹. У застосуванні до міжнародної системи їх можна виразити поняттями економічних, політичних та культурних зв'язків, характер яких також формується під впливом етнічності міжнародних акторів.

Буде корисним звертатися і до інших понять, прийнятих у теорії систем. Серед дослідників у цій галузі є спільна згода, що базовий принцип, який підкреслює механізм цілеспрямованості, втілений у поняття зворотного сигналу (feedback)¹⁶², який може бути як позитивним, так і негативним¹⁶³. Інше потрібне поняття – "вхід" і "вихід". Перше розуміється як дія на елемент з боку інших елементів або "несистеми", а друге – як самого елемента на інші елементи, а також "несистему". При цьому має бути враховане, що "вихід" елемента визначається як "входами" в нього, так і його внутрішньою будовою¹⁶⁴. Відносини системи з несистемою можуть стосуватися тільки відносин різних міжнародних об'єднань із світовою міжнародною системою, яка у силу замкненого характеру не має "несистеми" поза себе. Вірніше, фактично має, оскільки Всесвіт є фізичною системою, але з яким вона не взаємодіє.

Така відмінність між світовою міжнародною системою та її підсистемами проявляється у підтриманні ними своєї динамічної рівноваги, або у "гомеостазі" – понятті, запровадженому В.Кенноном¹⁶⁵ щодо біологічних організмів. Невідривність біологічних організмів як систем від зовнішнього середовища має наслідком традицію пов'язувати гомеостаз, або підтримання заданого стану, із відкритими системами, у яких скоординованість реакцій елементів відбувається як реакція на "вхід" ззовні. Застосування терміна "гомеостаз" у наведеному розумінні не викликає сумнівів

¹⁶¹ Губанов В. А. Указ. соч. – С. 14, 21.

¹⁶² Buckley W. Op. cit. – P. 32.

¹⁶³ Гиг Дж., ван. Указ. соч.– С. 69.

¹⁶⁴ Губанов В. А. Указ. соч. – С. 20.

¹⁶⁵ Див. у : Берталанфи Л. Общая теория систем – критический обзор.

відносно підсистем міжнародної системи. Що ж до останньої, то її гомеостаз може бути тільки результатом самоорганізації у відповідь на "виходи" з боку елементів всередині неї. Якщо ж зумовлювати феномен гомеостазу тільки відкритістю істоти, то в такому разі доведеться визнати його неможливість у світовій міжнародній системі. Але насправді не важко побачити її прагнення до рівноваги (у політологічній лексиці – до "міжнародної стабільності"). Якщо ж пригадати, що найдавнішими архетипами міжнародних відносин є "війна" і "мир", то правомірно розуміти гомеостаз світової міжнародної системи як реакцію і на мирні, і на агресивні "виходи" з боку її елементів, а мотивом гомеостатичної самоорганізації інстинкт самозбереження кожного з них. Інстинкт самозбереження найвиразніше проявляється у прагненні і окремої людини-етнофора, і цілого етнічного соціуму до самопродовження, чим породжуються відповідні вимоги до тих, хто визначає поведінку держави на міжнародній арені. Те саме відноситься і до підсистем світової міжнародної системи з тією відмінністю, що тут гомеостаз зумовлюється також їх відкритим характером.

В обох випадках гомеостаз міжнародної системи можна уявити у вигляді механізму зворотного зв'язку як він схематично зображується стосовно біологічних систем. Маючи на увазі умовність такої аналогії між біологічними і політичними процесами, гомеостаз міжнародних систем можна описати за допомогою таких самих термінів: тут також виникає "стимул" (прояв національно-державного інтересу у декларативній або фізичній формі), який сприймається "рецептором" (ним може бути національна держава або міжнародна інституція). Він подає сигнал на "апарат управління" (міжнародний орган), від якого йде сигнал на "ефектор" (міжнародну інституцію, на яку покладено здійснення скоординованого рішення), який реагує відповідним чином на початковий стимул, аби нейтралізувати його можливі дезорганізуючі для системи наслідки.

Самоорганізація (у сенсі самоналаштування) системи для забезпечення свого гомеостазу прийнято вважати реакцією на вплив зовнішнього середовища. Але виходячи з того, що "вхідні" і "вихідні" сигнали у системі подаються не лише ззовні, а й з середини

неї, від її елементів, то у застосуванні до міжнародної системи, залежно від її рівня, гомеостаз, самоорганізацію у сенсі самоналаштування можна пов'язувати і з зовнішнім, і з внутрішнім середовищем. Відповідно, самоорганізація будь-якої міжнародної системи може бути адаптацією до змін у середовищі (середовищах), з яким (якими) вона сполучена. Згідно загальних теоретичних уявлень, адаптація системи може бути як структурною, коли її функціональні властивості не міняються, так і функціональною (коли такі властивості міняються). При цьому рівновага системи внаслідок адаптації може набувати різного характеру – ентропійного (руйнування структури), гомеостатичного (збереження структури), морфогенетичного (перебудова структури задля угамування збудження у системі)¹⁶⁶. Упродовж всесвітньої історії світова міжнародна система не виявляла ентропійної адаптації. Стосовно неї більш адекватним буде застосування понять гомеостатичної морфогенетичної адаптації. Натомість її підсистеми різного роду давали приклади не лише гомеостазу або морфогенетичної зміни, а й структурного розпаду і припинення свого існування. Усі ці види адаптації відбуваються під впливом сигналів, що йдуть від елементів світової міжнародної системи або від її підсистем. Якщо самі сигнали пов'язувати з декларацією національно-державницьких інтересів, то не можна обходити питання про роль етнічних інтересів у виникненні сигналів, спроможних викликати як гомеостаз системи, так і її морфогенетичні зміни, а для міжнародних об'єднань підсистемного рівня – і їхній розпад.

2.4. Функціональні зв'язки та їхній вплив на еволюцію системи

Самоутворюваність і саморегульованість міжнародних систем як світового рівня, так і рівня її підсистем, було б спрощено розуміти як хаотичність і нерегульованість відносин всередині них. Як і будь-яку систему, міжнародну також правильно вважати ієрар-

¹⁶⁶ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 97.

хічно-структурованою цілісною сукупністю сталих відносин всередині неї¹⁶⁷. Якщо виходити із класифікації Джес. та Дж. Міллерів, які розрізняли системи ієрархізовані (з двома або більше рівнями контролю або команд) та неієрархізовані (з одним рівнем)¹⁶⁸, то будь-яка міжнародна система підвладна регулюючим сигналам, що йдуть або з середини, або з зовні неї, а тому є ієрархізованою, хоча ієрархізованість і урегульованість її виникала із стану початкової дезорганізованості і хаотичності.

Ієрархізованість міжнародної системи передбачає можливість управління нею, яке полягає у тому, що під впливом керуючого (управляючого) елементу(тів) відбувається процес зміни її стану внаслідок дії зворотного зв'язку – систематичного надходження від керованих до керуючих елементів (ефекторів) інформації про результати управління (регулювання), чим замикається контур управління¹⁶⁹. Не буде помилкою вважати, що управління у міжнародній системі може здійснюватися лише за якимось одним із можливих принципів – або програмним, або зворотнім зв'язком, або управлінням "за збуреннями" (компенсація дії "збурень" на систему на основні їх вимірювання)¹⁷⁰. Звісно, принцип програмного управління щодо міжнародної системи – самоутворюваної і саморегульованої має бути відкинутий за умовчанням. Що ж до принципу зворотного зв'язку, то він уповні може доповнюватися принципом управління "за збуреннями", оцінка яких має бути вміщена у сигнал на "виході" від "керованого" до "керуючого" елемента.

Розуміння відносин всередині міжнародної системи як відносин ієрархізованих має значення з точки зору так званої доцільності системи, під якою розуміється відповідність окремого елемента системи іншим її елементам, коли взаємодія між ним веде до виникнення властивостей, що змінюють дану систему як ціле¹⁷¹.

¹⁶⁷ Мальський М. З. Теорія міжнародних відносин. – 3-є вид., перероб. і доп. / М.З. Мальський, М.М. Мацях. – К., 2007. – С. 357.

¹⁶⁸ Див. у: Bailey K. Op. cit. – Р. 50.

¹⁶⁹ Марасанов В. В. Указ. соч. – С. 8.

¹⁷⁰ Там же.

¹⁷¹ Сетров М. И. Указ. соч. – С. 53.

Іншим важливим чинником, що зумовлює ієрархізованість міжнародної системи, є постійна потреба у вдосконаленні, покращенні системи. Для спроектованих систем їх покращання означає виявлення причин їх відхилень від заданих норм функціонування і наближення їх до цілей проекту¹⁷². Хоча міжнародні системи, а світова й поготові, не відносяться до класу спроектованих ззовні, і так само ззовні регульованих, але сама потреба у (само)регулюванні схилає до того, що для нього потрібні ті самі умови, на які звертав увагу Дж. Вікерс¹⁷³, що й для спроектованих систем. Йдеться насамперед про знання тих перемінних, якими характеризуються ті відносини у системі, що підлягають регулюванню, і про наявність можливостей здійснення потрібних змін. Інша умова – узгодженість дій регулятивного елементу з поведінкою усєї системи, що потребує постійності різних норм і пріоритетів, якими керується система. Далі, у розпорядженні регулятора мусять бути належні засоби впливу на систему, та й сам він повинен мати можливість впливу на свої дії і самокорекції. Доречно пригадати, що відносини у системі зумовлюються, серед іншого, характером її структури. Самоутворення міжнародної системи відбувається під імпульсивною дією її основних елементів, якими є національні держави, а сама ця дія є не результатом зовнішньої детермінації, а виявом спроможності держав займати місце на тому або іншому рівні структурної ієрархії.

Спроможність держав до того або іншого рівня самоутвердження оформлюється різними термінами, серед яких найбільш вживаними є "сила", "міцність", "могутність". Останній з них у сенсі загальної суми можливостей держави, що можуть бути використані для оптимального виконання нею своїх функцій і для реалізації своїх інтересів, став найбільш привабливим для вітчизняних дослідників і застосовується як синонім "сили" ("power) – терміну, що йому віддають перевагу у зарубіжній літературі¹⁷⁴. До переліку параметрів, якими визначається могутність (по суті,

¹⁷² Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 18.

¹⁷³ Див.: Там же. – С. 89.

¹⁷⁴ Див. у: Мальський М. З. Вказ. праця. – С. 361–362.

якість субстанції) держави, пропонується відносити географічні (положення, розмір території, природні умови), демографічні (чисельність населення, рівень урбанізації країни, структурні особливості населення), економічні (забезпеченість природними ресурсами, рівень розвитку технологій, потенціал промисловості й сільського господарства, фінансова система країни, валовий національний продукт), інфраструктурні (шляхи сполучення, рівень розвитку транспорту, система зв'язку, рівень інформаційних технологій), військові (чисельність та оснащеність збройних сил країни, рівень їхньої боєздатності, військові традиції), політичні (стабільність політичної системи, позиції національної політичної еліти, рівень розвитку державного апарату, політичний престиж держави у міжнародних відносинах), історичні (т.зв. історична репутація держави), психологічні (історично зумовлений менталітет населення)¹⁷⁵.

Наведений перелік в цілому не викликає заперечень і саме він матиметься на увазі, коли йтиметься про дієвий потенціал і спроможності елементів міжнародної системи, тобто про "реальну політику". Застереження можна зробити хіба що стосовно забезпеченості природних ресурсів, які виглядають більшою мірою географічними (такими, що становлять один з геополітичних мотивів міжнародної поведінки держави), ніж економічними параметрами, хоча вони і є базою розвитку господарства. Історичний параметр, як нам вважається, більшою мірою пов'язаний не з репутацією, а з легітимністю міжнародного суб'єкту і з точки зору його перебування у цьому статусі, і з точки зору його потреб, інтересів та вимог. Нарешті, відповідно до обраної теми, більшої уваги потребує психологічний параметр державної могутності, а конкретніше – етнічний склад населення, особливості його етнічної психології у питаннях міжнародних і міжетнічних відносин, війни і миру, лояльності і нелояльності до держави та її зовнішньої політики, налаштування до інших держав і їхнього населення.

Навряд чи треба переконувати, що характер зв'язків у системі найповніше проявляється у процесі її функціонування, коли сис-

¹⁷⁵ Там само.– С. 363.

тема розкриває свою функцію, мету, стан (стабільний/нестабільний), механізм управління і забезпечення рівноваги. Саме у процесі функціонування системи перевіряється наявність в неї основних системних властивостей – цілісності, яка проявляється у взаємопов'язаності елементів, у виникненні в неї нових властивостей, відсутніх у її елементів; ділимості в сенсі виникнення всередині неї підсистем і окремих елементів; чутливості як здатності реагувати на зміну її параметрів та початкового стану, на збурення й керуючий вплив ("параметрична чутливість"); інваріантності як незалежності компонентів її стану від тих або інших змін параметрів; сталості як здатності зберігати стан рівноваги при дії чинників, що викликають початкові відхилення; ідентифікованості як здатності бути такою, чий стан визначається за даними здійсненого спостереження; керованості як здатності підпорядковуватися переведенню з одного стану в інший внаслідок дії керуючого впливу¹⁷⁶. З'ясування зміни властивостей системи у процесі її функціонування потрібне для з'ясування її стану, який у той або інший момент являє собою множинність суттєвих властивостей, якими система володіє¹⁷⁷.

Для дослідження функціонування міжнародної системи корисними є положення загальної теорії системи, що стосується принципів їх функціонування. Зокрема, йдеться про гомеостаз як прагнення системи до самозбереження у тому й самому вигляді на усіх етапах свого функціонування. При цьому має братися до уваги циклічна взаємозалежність структури, функції та історії системи. Однак, принцип гомеостазу йде у супереччя тому, що історія світової міжнародної системи супроводжувалася її тривалими і як правило незворотними змінами¹⁷⁸. У застосуванні до теорії міжнародної системи ця суперечність проявляється в тому, що "традиційні методи дослідження, засновані на детермінізмі та їх лінійній зумовленості, що використовуються у класичній політології, виявилися неадекватними

¹⁷⁶ Марасанов В. В. Указ. соч. – С. 9.

¹⁷⁷ Пирумов В. С. Указ. соч. – С. 14.

¹⁷⁸ Раппопорт А. Различные подходы к общей теории систем / А. Раппопорт // Системные исследования. Ежегодник. 1969. – М., 1969. – С. 65–68.

нелінійній природі сучасних соціально-політичних систем, які функціонують в умовах турбулентності різнорідних і різноспрямованих сил, які діють в умовах соціального хаосу, що створює умови структурної нестійкості у динаміці їх функціонування"¹⁷⁹.

Не менше проблем виникає і з визнанням за міжнародною системою властивості еквіфінальності, яка полягає у здатності і спроможності досягати якогось граничного для неї стану починаючи від якихось інших станів і різними шляхами¹⁸⁰. Причому еквіфінальність досягається незалежно від зовнішніх умов. Будь-яка міжнародна система прагне стану рівноваги, тобто такого стану взаємовідносин між її елементами, який запобігає її збуренню і тим більш розпаду. Періоди збурень у міжнародній системі (як правило у вигляді війн або конфліктів) прийнято вважати відхиленням від її природного стану, яким є мирні взаємовідносини всередині системи. В той же час, згідно загальної теорії системи, протягом функціонування системи відбуваються зміни її властивостей. В цьому сенсі міжнародна система також піддатлива дії чинників, що зумовлюють вибір нею тієї або іншої поведінки. Серед таких чинників виділяють зовнішні або внутрішні причини вибору; мету, якої прагне система; протиріччя між внутрішніми і зовнішніми причинами вибору; багатоваріантність зміни стану системи; наявність засобів втілення цих вірогідностей¹⁸¹. Але після збурень система входить у новий сталий стан, для чого їй потрібний період, що його називають "часом релаксації"¹⁸².

При встановленні тенденції руху міжнародної системи до еквіфінального стану корисно враховувати таку загальну властивість поведінки систем, як ставлення до попередніх своїх станів як "асимптотично несуттєвих", тобто здатність "забувати" їх, що може спричиняти нестабільність системи¹⁸³. У застосуванні до між-

¹⁷⁹ Карякин В.В. Геополитика третьей волны: трансформация мира в эпоху Постмодерна: Монография / В.В. Карякин. – М., 2013. – С. 15.

¹⁸⁰ Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 64.

¹⁸¹ Пирумов В. С. Указ. соч. – С. 15.

¹⁸² Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 89.

¹⁸³ Дреник Р. Принцип причинности и прогнозируемости сигналов / Р. Дреник // Общая теория систем. – М., 1966. – С. 159–160.

народної системи і до субстратного наповнення її елементів, тобто до народів, це може бути виражено відомим афоризмом "історія вчить, що вона нікого нічому не вчить".

Оцінку системи за характером її функціонування, у т.ч. за здатністю до еквіфінальності, прийнято напряму пов'язувати з типом системи за характером її відносин із зовнішнім середовищем, тобто від закритості або відкритості системи. Поняття еквіфінальності як результату взаємодії системи з навколишнім середовищем може бути застосованим по відношенню не лише до відкритих підсистем світової міжнародної системи, а й до неї самої, оскільки до неї також може бути застосоване загальне теоретичне положення, що функціонування системи являє собою процес постійної або дискретної взаємодії з середовищем, до якого вона пристосовується і на яке сама впливає¹⁸⁴: адже відсутність зовнішнього середовища світової міжнародної системи не скасовує наявності в неї внутрішнього середовища, зміни в якому впливають на поведінку системи.

Питання про еквіфінальність системи напряму сполучене з питанням про її "історичну долю", про її кінцевий стан. У міркуваннях про історичну долю міжнародних систем та про їх кінцевий стан доведеться виходити із відмінностей між закритістю світової міжнародної системи та відкритістю її підсистем. У загальній теорії систем прийнято вважати, що згідно другого закону термодинаміки (у процесі функціонування теплової машини частина тепла обов'язково втрачається) кожна замкнута система у кінцевому рахунку досягає стану рівноваги, коли залишаються незмінними усі макроскопічні величини системи, припиняються усі макроскопічні процеси і настає стан максимальної ентропії (непорядкованості, відхилення від ідеальної спрямованості функціонування, хаотичності) і мінімальної вільної енергії¹⁸⁵. В результаті досягнення ентропією свого максимуму у замкнутій системі неминуче має настати її "теплова смерть". Вона настає внаслідок того, що

¹⁸⁴ Пирумов В. С. Указ. соч. – С. 15.

¹⁸⁵ Садовский В. Н. Система // Новая философская энциклопедия. – Т. III. – С.553.

збільшення ентропії протікає лише в один бік, в результаті чого замкнута система рухається тільки від початкового невірноваженого стану до вірноваженого, але ніколи у зворотному напрямі, що робить еквіфінальність неможливою.

Натомість постійна взаємодія відкритої системи з навколишнім середовищем дозволяє їй досягати стану так званої рухливої рівноваги (негентропії) у сенсі самодовільного зростання енергії, що забезпечує впорядкованість системи і продовження її функціонування. Вважається, що завдяки негентропії відкриті системи можуть зберігати високий рівень впорядкованості і складності і навіть їх збільшення¹⁸⁶.

Якщо виходити з універсальності феномену зростання ентропії у замкнених системах і виникнення негентропії у відкритих системах, то доведеться припустити неминучий рух до ентропійного стану, тобто до падіння складності і зменшення впорядкованості світової міжнародної системи і до зростання складності і впорядкованості її підсистем та елементів, з яких останні складаються. Тоді нам довелося б визнати поєднання двох несумісних явищ – "зупинку" більш широкій системі при одночасному зростанні динаміки її підсистем, які у сукупності складають її середовище.

Якщо ж визнати невідповідність динаміки світової міжнародної системи, тоді доведеться поставити під сумнів неминучість ентропії замкнених систем і визнати можливість їх самоорганізації за рахунок внутрішнього потенціалу. У зв'язку з цим варто послатися на зауваження Н. Лумана, що так званий закон ентропії став джерелом провокації, відповіддю на яку стала теорія відкритих систем. Інша корисна його думка, що навіть якщо концепція ентропії може бути застосована відносно усього світу як замкнута система, у яку нічого не входить ззовні і з якої нічого не виходить назовні, то однаково вона не спроможна відобразити умови всередині світу¹⁸⁷. Свої роздуми на цю тему Н. Луман продовжив на прикладі "операційно замкнених систем". Суть його міркувань зводиться до

¹⁸⁶ Бергаланфі Л., фон. Указ. соч.; Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 64.

¹⁸⁷ Луман Н. Введение в системную теорию (Под ред. Д. Беккера) / Н. Луман; пер. с нем. – М., 2007. – С. 46.

того, що навіть та система, яка вважається відкритою, не може оперувати у зовнішньому середовищі, тобто в операційному сенсі вона залишається закритою, бо усі події, які пов'язані з її функціонуванням, можливі лише всередині неї, бо якщо операції системи переходять за її межі, то вони перестають бути системними. Н. Луман попереджав, що визнання операційної закритості системи не є поверненням до теорії закритих систем, а відтак і до проблеми ентропії. Він наголошував в решті решт на тому, що бувають такі структурні зв'язки, які об'єднують, накопичують, спрямовують казуальності всередині системи і тим самим інтегрують і координують її та навколишній світ¹⁸⁸. Висновки з роздумів Н. Лумана про операційну закритість відкритих систем цілком застосовні і в аналізі світової міжнародної системи, позбавленої зовнішнього середовища, а тим більше її підсистем, які є відкритими.

Якщо світова міжнародна системи так само замкнута, як і Всесвіт, то й її стосується протиріччя між законом еволюції, який наполюгає на постійному розвитку складності й видозмін, і другим законом термодинаміки, який приписує Всесвітові не розвиток, а регрес. Однак, як зауважує Дж. Гіг, впорядкована система "речовина – енергія – простір – час" являє собою гігантський вірогіднісний ігровий автомат. Це означає, що хоча зараз у природі на космологічному рівні теплові процеси вщухають, але у цій системі можуть зустрічатися локальні області, в яких різними будуть початки й кінці життя¹⁸⁹. Дійсно, згідно закону збереження енергії, вона не повинна зникати, тим більше у закритих системах.

І в роздумах тих фізиків, які під ентропією розуміють міру безладу, вона не обов'язково набуває есхатологічної неминучості, тобто безлад (хаотичність) будь-яких фізичних систем з часом зростає, а закони динаміки тільки забезпечують перехід системи (із будь-якого стану) до більш випадкового стану. Строго кажучи, другий закон утверджує навіть не те, що система буде обов'язково еволюціонувати у бік збільшення безладу, а лише те, що вірогід-

¹⁸⁸ Там же. – С. 95, 96, 103.

¹⁸⁹ Гіг Дж., ван. Указ. соч. – С. 91, 92.

ність розвитку в цьому напрямі є переважаючою, або навіть домінуючою. У повсякденному житті ми завжди очікуємо (і практично спостерігаємо) зростання безладу, але це пояснюється не особливостями динамічних законів, а саме переважаючою вірогідністю такого розвитку. Оскільки безлад є лише вірогідністю, але не неминучістю, то при застосуванні другого закону термодинаміки до соціальних систем треба тим більше брати до уваги їхню здатність до аутопойєзису. Другий закон термодинаміки зводиться до того, що ентропія як міра неупорядкованості, або хаотичності, ізольованої системи за будь-яких змін у системі тільки зростає (або принаймні не зменшується) стосовно своїх значень у попередні моменти. Але таке уявлення, зауважує Р. Пенроуз, стає нечітким і суб'єктивним при спробі застосувати його до більш великих і складних систем, і "можна дійти висновку, що існує ряд особливих, або виняткових, систем і випадків, коли ентропія здатна локально фактично зменшуватися зі зростанням часу (внаслідок флуктуацій), не зважаючи на збереження загальної тенденції до зростання"¹⁹⁰.

Другий закон термодинаміки виник із вивчення теплових машин, які були закритими саме операційно, але були оточені зовнішнім простором, який забирав частину тепла. Щоб застосувати цей закон до Всесвіту, треба встановити наявність оточення навколо останнього. Якщо такого немає, то застосування до цієї закритої системи другого закону термодинаміки, а значить і закону ентропії, можна поставити під сумнів. Якщо закон ентропії не працює в одній конкретній системі, то можна заперечити неминучість ентропії і в інших закритих системах. В такому разі самоорганізація, яка породжує негентропію, може бути визнана властивістю і закритих систем, у т.ч. світової міжнародної системи. До речі, сам Л. Бергаланфі вважав, що теорія відкритих систем найкраще відповідає вивченню біологічних явищ і застерігав проти її необачного розповсюдження на ті сфери, для яких вона не призначена¹⁹¹.

¹⁹⁰ Пенроуз Р. Циклы времени. Новый взгляд на эволюцию вселенной / Р. Пенроуз; пер. с англ. – М., 2014. – С. 16.

¹⁹¹ Бергаланфи Л., фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов. – С. 46.

Питання про сумісність закритості і самоорганізованості системи може здаватися і не дуже принциповим, оскільки загалом воно стосується абстрактної універсальної системи (метасистеми), навколо якої ведуться дискусії в рамках загальної теорії систем. На початку розробки загальної теорії систем створення абстрактної метасистеми вважалося (Р. Ешбі) досяжним на основі двох методів. Перший полягає у пошуку закономірностей, притаманних різним системам. Другий метод полягає у тому, що спочатку береться множинність усіх мислимих систем, а потім вона скорочується до раціональних меж. Тобто, можна йти або емпірично від конкретного до загального, або епістемологічно – від абстрактного і загального до специфічного і конкретного¹⁹². Вірогідність створення універсальної системи науковою уявою багатьом теоретикам видається сумнівною. Приміром, Ч. Чермен вважав загальну теорію систем не більше, ніж методологією пошуку узагальненої системи, причому такого пошуку, що стає дедалі складнішим і ніколи не завершиться¹⁹³. Тому питання методики вивчення міжнародних систем можливо має не менше, якщо не більше, значення, ніж пошук аналогій для них серед тих моделей систем, якими оперують теоретики.

Із наявного досвіду методики вивчення систем для нашого дослідження пріоритетно важливими є такі положення. При вивченні міжнародних систем має бути врахована принципова відмінність між двома підходами, на які вказував Л. Берталанфі. Перший підхід передбачає "атомізацію" об'єкта, розклад його на складові частини. Такий підхід можливий, якщо кожна із складових уявляється практично самостійною, а відносини між складовими – лінійними. При другому підході мають враховуватися взаємодії між складовими, причому взаємодії настільки сильні, що їх вивчення за допомогою класичного аналізу не дає можливостей зрозуміти суть явища¹⁹⁴.

Можна покладатися й на інші методологічні напрями, пов'язані із вивченням системних об'єктів – структурно-функціональний аналіз, структуралізм, системний підхід¹⁹⁵.

¹⁹² Див. у: Берталанфі Л., фон. Общая теория систем – критический обзор; Гиг Дж., ван. Указ. соч. – С. 83.

¹⁹³ Черчмен Ч. Указ. соч.– С. 186.

¹⁹⁴ Берталанфі Л., фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов. – С. 41–42.

¹⁹⁵ Блауберг И. В. Указ. соч. – С. 17, 18.

Системний погляд на функціонально зв'язану сукупність різних елементів, безумовно, є більш продуктивним і об'єднуючим, ніж звичайний послідовний перелік складових системи, що його називають "кортежним"¹⁹⁶, тобто перелік окремо самих елементів, потім сукупності зв'язків, далі функцій (властивостей) системи. Отже, описування міжнародної системи, відповідно до загальних методологічних вимог, не може бути обмежене описуванням її структури, тобто параметричним описуванням. Головним чином це має бути описуванням процесу її функціонування, тобто морфологічним (характеристика взаємозв'язків всередині системи, її ознак і властивостей) і функціональним (з'ясування функціональних залежностей між параметрами, між частинами системи, між параметрами і будовою системи). Тобто, при системному підході описування елементів не є самоціллю, кожен з них описується з врахуванням його місця у системі. Іншими методологічними вимогами при системному підході є визначення ієрархії між складовими системами, встановлення процесу виникнення властивостей усієї системи із властивостей її елементів і, навпаки, встановлення доцільності поведінки системи, врахування наявності у системі множинності індивідуальних характеристик і ступенів свободи¹⁹⁷.

Дотримання загальних методологічних вимог при дослідженні міжнародних систем має ту трудність, що ці вимоги розроблялися при дослідженні переважно природничих і технічних систем. Тому вимога формалізовано-логічного описування таких вихідних понять системного підходу, як "система", "структура", "зв'язок", "ієрархія" та інших при вивченні міжнародних систем може бути дотриманою з врахуванням специфіки досліджених об'єктів, як і специфіки логічних формалізмів, що мають застосовуватися при їх вивченні¹⁹⁸.

Аналіз системи, таким чином, не зводиться до звичайної фіксації параметричних показників і не може обмежуватися її описуванням. Проникнення у сутність системи потребує застосування ряду інших методик і підходів. Зокрема, Л. Берталанфі наголошував, що при вив-

¹⁹⁶ Губанов В. А. Указ. соч. – С. 15.

¹⁹⁷ Блауберг И. В. – С. 15, 17.

¹⁹⁸ Блауберг И. В. Указ. соч. – С. 23.

ченні систем можуть застосовуватися як поняття "аналізу", "лінійної причинності", так і поняття "цілісності", "взаємодії", "динаміки" тощо. Обидві моделі не виключають одна одну, але для повного розуміння явищ необхідно визначитися, яка з них є загальнішою і фундаментальнішою¹⁹⁹. Так, усвідомлення цілісності системи тягне за собою розчленування її на елементи, або інтроспекцію того, що відбувається безпосередньо у системі. А усвідомлення взаємодії системи із середовищем передбачає екстроспекцію, коли аналіз спрямовується на зовні²⁰⁰.

Одне з центральних питань при вивченні міжнародних систем – питання каузальності, причинності. В.Баклі, зокрема, звертав увагу на ряд причинних взаємовідносин, якими зазвичай оперують у суспільствознавстві – традиційні причинні відносини (односпрямований причинний зв'язок), телеологія заключної причини (аналіз певної події з точки зору її відношення до наступних подій, цілей, функцій або наслідків), спільність взаємовідносин (визнання взаємопов'язаності подій на противагу однолінійній причинності), циклічність причинних ланцюгів, або псевдо-відгук (вплив подій або зміни на початкову подію через проміжні події або зміни), взаємний інтеракціонізм (спільна дія сукупності причин з виділенням серед них більш важливих і пріоритетних), функціоналізм (розуміння й пояснення сучасного феномену з точки зору його наслідків для системи). Нарешті, ми маємо пам'ятати і про зауваження В. Баклі, що на відміну від фізичних і організмичних систем, пов'язаних переважно енергетичними і субстанційними зв'язками, соціокультурна система має розглядатися як набір елементів, пов'язаних засобами інтеркомунікаційними, інформаційними у найширшому значенні цього терміну²⁰¹. Зауваження важливе з огляду на те, що етнічність як один із чинників поведінки елементів міжнародної системи існує завдяки комунікаційним зв'язкам між її носіями і завдяки цьому є однією із характеристик соціуму, який виступає на міжнародній арені у вигляді національної держави.

¹⁹⁹ Бергаланфи Л., фон. *Общая теория систем – обзор проблем и результатов.* – С. 47.

²⁰⁰ Гиг Дж., ван. *Указ. соч.* – С. 20, 28; Пирумов В. *Указ. соч.* – С. 21–23.

²⁰¹ Buckley W. *Op. cit.* – P. 68–82.

3. СИНЕРГЕТИЧНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ ФУНКЦІЇ ЕТНІЧНОСТІ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

Ініціатор створення загальної теорії систем Л. Берталанфі звертав увагу на відмінність між функціонуванням системи – тут для вивчення можуть застосовуватися поняття рівноваги, гомеостазу, регулювання, та еволюцією системи, яка проявляється ентропійними змінами, диференціаціями тощо. Для означення еволюційних змін у системі та її самої в цілому він вважав операційно корисним запропонований іншим біологом Дж. Кеноном термін "гетеростаз"²⁰², під якими розуміється перехід внутрішнього середовища системи до нового стану – стійкішого і зрівноваженішого.

Зауваження дослідника біологічних систем, тобто систем, які самоутворилися і самоорганізуються (самонастроюються), виняткове важливе для дослідження світової міжнародної системи. Серед учасників дискусії про загальну теорію систем була велика кількість спеціалістів науково-технічного профілю, зокрема кібернетиків, які звикли мати справу з приладами та устроями із заданими параметрами і метою. Тому їхні моделі абстрактної метасистеми були позначені телеономічними рисами: система у їхніх міркуваннях як правило мала наперед задану мету. Причому задану з зовні, конструктором системи. Така система у процесі свого функціонування самоорганізується у відповідь на сигнали, що надходять з зовні, причому часто авторство цих сигналів належить тому, хто керує системою.

Світова міжнародна система є такою, що самоутворилася і самоорганізується. В неї немає телеономічності у сенсі заданості з зовні точно визначеної і окресленої мети, якої вона має досягти. Її саморозвиток має виразні ознаки асимптотичності: навіть якщо її метою вважати досягнення ідеального стану рівноваги всередині

²⁰² Берталанфі Л., фон. Общая теория систем: обзор проблем и результатов. – С. 46.

себе – гетеростазу, то неможливо ані чітко встановити хронологічну межу досягнення цього стану, ані його модельний вигляд. Світова міжнародна система є безкінечно змінюваною у часі у межах свого внутрішнього середовища, до того ж постійно турбулентного.

У названій якості світова міжнародна система будь-якого рівня відноситься до систем, зміни у яких зумовлюються діями настільки великої кількості сигналів, "випромінюваних" її елементами, що пояснити ці зміни простою лінійною причинністю неможливо. Для розуміння сутності змін, що відбувалися і відбуваються у міжнародній системі, потрібний методологічний підхід, який дозволяє знайти певну логіку у взаємодії елементів, зв'язки між якими впорядковуються починаючи від стану, що має ознаки хаосу. В сучасній науці такий підхід пропонується науковим напрямом, що має назву "синергетика".

Вияткова популярність "синергетики" як наукового напрямку у вивченні змін, які відбуваються у системах, демонструється, прирімом, тим, що їй надається методологічний статус однієї із трьох основних доктрин розвитку поряд з діалектикою та універсальним (або глобальним) еволюціонізмом²⁰³. Наведена методологічна диференціація викликає питання про співвідношення синергетики з еволюцією. Якщо синергетика доктринально відокремлена від діалектики як основи реконструкції загальної соціальної динаміки, то, відповідно, застосування синергетичного підходу при розгляді динаміки міжнародних відносин не має супроводжуватися використанням діалектичних законів. Синергетика тоді взагалі повинна оминати такі явища, що супроводжують динамічний розвиток систем, як диференціація, взаємне поборювання елементів системи за ієрархічний статус до їх взаємного заперечення, якісні перетворення складових системи внаслідок зміни їхніх кількісних параметрів і т.д. Не переконливим виглядає і відокремлення синергетики від універсального (глобального) еволюціонізму. Зокрема, доведеться відмовитися від розгляду процесів коеволюції різних

²⁰³ Старостин А. М. Конфликты и развитие: синергетическая инсталляция /А.М. Старостин // Конфликтология. – 2010. – № 3. – С. 8–21.

систем (приміром, міжнародних систем) та інших процесів системної самоорганізації. Відмежовування синергетики від універсального еволюціонізму викликає запитання, чому тоді саме вона є найбільш адекватним методологічним засобом дослідження складних нелінійних систем, які динамічно самоорганізуються. Якщо аргументом цьому є особливий категоріальний апарат синергетики, який включає в себе такі поняття, як "гомеостаз", "атрактор", "хаос", "біфуркація" та інші, то цими поняттями позначаються ефекти, які спостерігаються в системах у процесі їх функціонування і розвитку, що охоплюється і загальною еволюційною проблематикою.

Специфічність політичного і методологічного апарату синергетики робить її не окремою від діалектики та еволюціонізму доктриною, а особливим напрямом, який зосереджений на окремих проявах у поведінці системи в ході діалектичної взаємодії її складових та її еволюційної динаміки. Принаймні, саме таке розуміння синергетики впливає з її визначення як дисциплінарного напряму досліджень, який ставить своєю стратегічною метою пізнання загальних принципів, покладених в основу процесів самоорганізації систем різної природи, у тому числі соціальних систем²⁰⁴.

Для явищ соціального порядку, у яких проявляється вольовий мотив індивіда, важливо відрізнити самоорганізацію системи, у сенсі її саморегулювання, від її самоутворення. Для синергетичного розуміння життєдіяльності систем ще важливіше відрізнити самоорганізацію/саморегулювання системи від її саморозвитку, у т.ч. у вигляді динамічного хаосу як стану, за якого відбуваються фазові переходи від одного типу гомеостазу (порядку) до іншого.

Синергетичний підхід не задовольняється традиційним жорстким детермінізмом при встановленні причинності, описуванням цілого через властивості його частин. Зазначений загальний підхід у дослідженнях систем може сприйматися основою для того, щоб вважати синергетику системоутворюючим ядром загальнонаукової

²⁰⁴ Буданов В. Г. Синергетическая методология в постнеклассической науке и образовании / В.Г. Буданов // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М., 2007. – С. 174.

картини світу²⁰⁵, залишаючи при цьому за нею функцію окремої науки і методології наукового дослідження²⁰⁶.

Фахівці з філософії науки застерігають про небезпеку уявлень про простоту прикладання принципів синергетики до будь-яких складних систем, про вірогідність виникнення у міждисциплінарних дослідженнях псевдосинергетичних асоціацій та метафор, якими може бути спотворено конструктивність синергетичної методології²⁰⁷. Ставлення до цього застереження має бути винятково серйозним. В той же час, було б недалекоглядним через такі побоювання відмовитися від спроби застосувати основні принципи синергетики у дослідженнях міжнародних систем.

Спостереження за процесами розвитку найрізноманітніших систем дали настільки велику кількість результатів, що філософи науки опинилися перед винятково складною задачею – узагальнити отримані факти і на основі узагальнення сформулювати основні принципи синергетичного підходу, хай ця задача і навряд чи буде остаточно вирішеною у повному вигляді та у загальноприйнятному формулюванні.

Серед наявних спроб дати узагальнений теоретичний погляд на синергетику як науку і методологію нам видається корисною в рамках обраної теми сукупність принципів синергетики, запропонована В. Будановим²⁰⁸. Запропоновані ним принципи синергетики розбито на дві групи: до першої входять принципи Буття, до другої – принципи Становлення. Першу групу складають гомеостатичність та ієрархічність. Хоча автор класифікації сам цього не говорить, але нам видається правомірним співвіднести ці принципи переважно із загальним системним аналізом. До такого погляду на ці два "принципи Буття" підводить визначення цих принципів. Гомеостаз розуміється як "підтримка програми функціонування системи у певних рамках, які дозволяють їй

²⁰⁵ Степин В. С. О философских основаниях синергетики / В.С. Степин // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. – М., 2007. – С. 98, 99, 100.

²⁰⁶ Буданов В. Г. Указ. соч. – С. 177.

²⁰⁷ Там же. – С. 178.

²⁰⁸ Там же.. – С. 190–202.

прямувати до своєї мети". У свою чергу, "основним смислом структурної ієрархії є складова природа вище стоячих рівнів по відношенню до нижче стоячих. Те, що для нижчого рівня є структура-порядок, для вищого є безструктурний елемент хаосу, будівельний матеріал". Відклавши на подальший час питання про співвідношення між хаосом і рівнем порядку, зауважимо, що гомеостаз та ієрархічність позначені насамперед дискрептивними можливостями. Вони корисні насамперед для вивчення стабільно функціонуючої системи. В той же час, обидва ці принципи, на що вказує В. Буданов, не є чужими для питання про становлення системи (в сенсі її саморозвитку, на який спрямована синергетика в цілому). Гомеостаз як мета-програма поведінки системи проявляється не так збереженням її незмінного статичного стану, як прагненням досягти певної мети-атрактора, для чого система повинна постійно реагувати на зовнішні зміни. З другого боку, ієрархічна взаємодія між складовими системи, кожний з яких також є системою нижчого рівня, не обов'язково проявляється у підпорядкуванні одних іншим. Ієрархічність може проявлятися і коеволюцією (співрозвитком) систем, а відтак і їхніх елементів, тобто "ієрархічність не може бути раз і назавжди встановленою, тобто не покривається тільки принципом Буття, порядку. Необхідні принципи Становлення – провідники еволюції"²⁰⁹.

Першим методологічним принципом синергетичного підходу є нелінійність, яка полягає у відмові від спрощеного лінійного погляду на результат роботи системи як на такий, що прямо пропорційний сумарній дії на неї. Зокрема, в нашому дослідженні варто відзначити зауваження, що кількість зв'язків між елементами системи збільшується швидше, ніж кількість самих елементів.

Принцип незамкненості (відкритості) системи у сенсі визнання її взаємодії з оточенням при дослідженні міжнародних систем доведеться, мабуть, застосовувати з певним застереженням. Він цілком стосується підсистем світової міжнародної системи, які насправді є відкритими. Світова ж міжнародна система характеризується нами як закрита, що має тягти за собою або неза-

²⁰⁹ Там же. – С. 191, 193.

стосовність до її аналізу принципів синергетики, або заперечення відкритості системи як обов'язкової умови її аналізу з позицій синергетики, або визнання за внутрішнім середовищем закритої системи спроможності так само впливати на неї, як впливає на неї зовнішнє середовище. Якщо пристати на третє припущення, то і до світової міжнародної системи може відноситись думка про можливість самоорганізації становлення як можливості зміни типу стабільної неврівноваженої структури, яка зазвичай є об'єктом синергетичного аналізу.

Нестійкість системи з позицій синергетики позбавляється негативної оцінки і сприймається як даність. Сенса принципу нестійкості системи полягає у визнанні здатності системи у певних точках розвитку до будь яких змін під впливом зовнішньої дії або випадкових коливань. Нестійкість системи проявляється у непередбачуваності її поведінки та її еволюції, у її стохастичності, тобто у неможливості точно детермінувати її майбутнє, у неминучому уявленні його лише у вигляді вірогідності.

Якщо ієрархічність як один з принципів Буття системи розуміється насамперед як відображення порядку у ній, то як принцип становлення ієрархічність розуміється як категорія динамічна. Принцип динамічної ієрархічності полягає у розгляді системи як взаємодії кількох рівнів порядку, щонайменше трьох – мікро-макро- та мега-рівнів, коли взаємодія перших двох має результатом становлення третього рівня у новому вигляді. Трьохчленне ділення рівнів у цілому співвідносне з рівнями міжнародних систем: національна держава, яка є елементом міжнародної системи але водночас і окремою мікросистемою – міждержавні об'єднання – світова міжнародна система.

До принципів Становлення віднесено також здатність системи бути спостереженою. Цей принцип розуміється як відносність інтерпретацій до масштабу спостережень і спочатку очікуваному результату. Важливо, що цей принцип є скоріше методологічним застереженням, покликаним враховувати особливості синергетики розвитку систем. У будь якому разі належить брати до уваги, що для цілісного описування ієрархічної системи потрібні спостереження різного рівня.

Нарешті, слід не забувати, що сам автор класифікації принципів синергетики за групами "Буття" і "Становлення" відзначає певну обмеженість такого розмежування, якщо сприймати його у чистому вигляді, оскільки існує ряд систем, у яких хаотична поведінка є нормою, а не тимчасовою аномалією, пов'язаною з кризою системи²¹⁰. Тобто, треба виходити з того, що крім хаосу становлення існує і хаос буття. Видається продуктивним застосовувати поняття хаосу буття до макрорівня міжнародних відносин. Взаємодія її основних елементів-держав завжди підпорядкована внутрішнім імпульсам, від початку хаотична і тільки з переходом на макро- та мега-рівні набуває певної асимптотичної впорядкованості. В цьому сенсі слід погодитися з тим, що методологія аналізу міжнародних відносин на глобальному рівні має спиратися на аналіз та узагальнення інформації про вихідну мотиваційну базу суб'єктів міжнародних відносин з врахуванням внутрішніх факторів та на побудові моделі взаємодії між суб'єктами з врахуванням їхньої стратегії і тактики під впливом середовища²¹¹.

Розвиток синергетичного підходу у вивченні динамічних систем був закономірною реакцією на методологічні проблеми, що виникли у процесі творення загальної теорії систем. Необхідність розширення методологічного діапазону вивчення систем усвідомлювалася ще у 1960-х роках минулого століття в ході розгортання дискусії про загальну теорію систем, про її різноманітні варіанти і про "систему взагалі". Було визнано: "... якщо, попри зростаючі спроби, досі не вдається здійснити вирішення подібних задач, то причини цього треба, очевидно, шукати у методологічній недосконалості самих підходів до побудови системних концепцій. У свою чергу ця недосконалість значною мірою пояснюється нерозвиненістю методології системних досліджень"²¹².

²¹⁰ Там же. – С. 201–202.

²¹¹ Кравчук М. Проблеми досліджень міжнародних відносин / М. Кравчук // Політичний менеджмент. – 2003. – № 3. – С. 125–126.

²¹² Юдин Э. Г. К анализу внутреннего строения обобщенных системных концепций / Э. Г. Юдин // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 444.

Чи є синергетичний підхід мега-методологією, свого роду "філософським каменем", крізь призму якого можна повністю проникнути у сутність явищ, якщо розглядати їх як динамічні системи?

Фахівці із синергетики попереджають про обмеженість її пізнавального потенціалу, про те, що від неї не можна вимагати пояснення усіх типів структур і форм існування явищ. Але вона дає уявлення про еволюцію як творення все більш складних нелінійних середовищ, спроможних об'єднувати дедалі більшу кількість простих структур і створювати дедалі складнішу організацію. Перевага синергетики як методологічного підходу перед іншими полягає, зокрема, у тому, що вона підкреслює роль флуктуацій у системі, роль випадковості, зв'язок мікро- мега- і макро-рівнів, коли навіть невеликі збурення можуть міняти картину буття, тобто стан системи²¹³.

Синергетика як наука і методологічний підхід народилася у середовищі природничого, технічного і математичного знання. Звідси закономірно випливає питання про можливість її застосування до вивчення суспільних явищ. Приміром, дискусійним залишається питання про те, чи можна вважати глобальну міжнародну систему здатною до самоорганізації, як того вимагає один із постулатів синергетики, за яким самоорганізація відбувається у відповідь на зовнішню реакцію, тобто система повинна бути відкритою²¹⁴. У дослідженнях з філософії науки можливість застосування синергетичного підходу у соціології обґрунтовується тим, що, по-перше, суспільство перебуває в органічній єдності з природою, у динаміці коеволюційного розвитку з нею; по-друге, суспільство, як і будь-яка система, самоорганізується із хаосу і прагне порядку; по-третє, суспільству як будь-якій динамічній системі притаманні біфуркації, тобто моменти невизначеності подальшої лінії розвитку²¹⁵.

²¹³ Князева Е. Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомыры / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – СПб., 2002. – С. 90, 122.

²¹⁴ Агапов П.В. Социальные системы: теория, подходы и динамика / П.В. Агапов // Вестник Московского государственного университета. Серия 18: Социология и политология. – 2014. – № 4. – С. 67-68.

²¹⁵ Котельников Г. А. Теоретическая и прикладная синергетика / Г.А. Котельников. – Белгород, 2000 // [Електронний ресурс: <http://spkurdyumov.narod.ru/kotelki.htm>]

Особливість світової міжнародної системи як системи самоутвореної, як такої, що саморегулюється і саморозвивається, змушує звернути особливу увагу на методологічний інструментарій синергетики.

Продуктивність синергетичного підходу до вивчення міжнародних систем впливає насамперед з того, що найчастіше ці системи складаються із елементів, які розвиваються в різному темпі. Синергетика може вказати на можливість досягнення когерентності, тобто узгодження темпів розвитку складових системи в умовах хаосу, посприяти об'єднанню складових в один темпосвіт, де вони можуть розвиватися в одному темпі²¹⁶. Крім того, синергетика може бути стосовно міжнародних систем не лише дослідницьким інструментарієм, а й основою їх моделювання, своєрідним світоглядним засобом, який несе у собі деякі значимі елементи східної і західної ментальності і через який може відбутися крос-культурна взаємодія Сходу і Заходу²¹⁷.

Один із засновників синергетики Г. Хаген попереджав, що доволі необачно розглядати наукові закони як універсальні, оскільки відкриті в одній галузі науки, у застосуванні до інших дисциплін вони виявляються надто приблизними або навіть зовсім втрачають свій сенс. І в той же час, він не бачив нічого нового в ідеї перенесення методів і досвіду, отриманих, приміром, у фізиці, у галузь соціології та економіки²¹⁸. Обширна література із синергетики дає масу узагальнених понять і положень, які можуть бути застосовані при дослідженні обраної теми із застереженням щодо їхньої метафоричності та асоціативності.

Серед понять синергетики одним із центральних є поняття хаосу. Стан хаосу важко піддається точному описуванню. Найпростіше розуміти хаос як брак впорядкованості. Але не випадково вчені, які були серед засновників синергетики, вказували на складність у визначенні межі між хаосом та порядком²¹⁹.

²¹⁶ Князева Е. Н. Указ. соч. – С. 62.

²¹⁷ Там же. – С. 119.

²¹⁸ Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен; пер. с нем. – Москва–Ижевск, 2003. – С. 27.

²¹⁹ Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; пер с англ. – М., 1986. – С. 226.

Визначення хаосу як протилежності порядку мусить передбачити визначення останнього. У загальній теорії систем порядком вважається співвідношення предметів або процесів у певній повторюваній просторовій або часовій послідовності. При цьому повторюваність проявляється одноманітністю і ступенем останньої визначається рівень порядку (чим більша перша, тим вище другий). Впорядкованість вважається основою виникнення і збереження структури системи за принципом "чим більша одноманітність – тим вище порядок"²²⁰. Повторюваність означає регулярність, тому можна вважати справедливим визначення хаосу у сенсі його протилежності порядку як "нерегулярного руху", який проявляється у першу чергу випадковістю і непередбачуваністю²²¹. Запровадження в науку концепції нестійкості та хаосу мало наслідком заперечення заданості наперед майбутньої картини світу і заміну визначеності майбутнього поняттям можливості або вірогідності²²².

Розуміння еволюції явищ як наперед не визначених в силу нестійкості, хаотичності цієї еволюції ставить у дослідженні історії міжнародних відносин два принципово важливі питання. Перше з них стосується загальної історії людського суспільства – про повторюваність та аналогічність поведінки політичних акторів у різні часові відрізки і в різних історичних умовах. Друге стосується вірогідності досягнення стабільності міжнародної системи і забезпечення її від розпаду. Постановка цих питань ґрунтується на загальному положенні синергетики, що нестійкість розвитку систем завершується досягненням точок біфуркації, від яких подальша еволюція систем може відбуватися у будь-якому напрямі. Сама ж нестійкість системи є результатом флуктуації, яка спочатку локалізується у якійсь частині системи, а потім поширюється і веде до її нового стану²²³.

²²⁰ Сетров М. И. Принцип системности и его основные понятия / М.И. Сетров // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 56–57.

²²¹ Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен; пер. с нем. – М., 1980. – С. 363; Хакен Г. Тайны природы. – С. 35.

²²² Пригожин И. Конец определённости. Время, хаос и новые законы природы / И. Пригожин. – Ижевск, 2000. – С. 11.

²²³ Пригожин И. Указ. соч. – М., 1986. – С. 237.

Флуктуація у міжнародних системах, у сенсі напруження у взаємодії їхніх елементів аж до конфліктів, є звичним, постійним явищем, що змушує вдаватися до передбачення про перехід системи від нестійкості через точку біфуркації до розладу і навіть до розпаду. Таке припущення посилюється роздумами про ситуації, коли режим функціонування системи супроводжується загостреннями. Особливістю процесів у режимах із загостренням є їхня двостадійність – тривала метастабільна стадія і стадія асимптотичної нестійкості, коли виникає загроза розпаду складної структури²²⁴. Припущення про неминучість розпаду світової міжнародної системи, яке породжується такими міркуваннями, теоретично кореспондується з положенням синергетики, виведеним із класичної термодинаміки, що у замкненій, ізольованій від зовнішнього середовища системі ентропія, тобто ступінь неупорядкованості, завжди зростає до свого максимуму. Натомість, коли система піддається зовнішньому впливу, то він може змінити впорядкованість у ній²²⁵.

Закритий характер світової міжнародної системи штовхає до сумних припущень щодо її майбутнього, якщо виходити із неминучості досягнення нею максимально ентропійного стану. Однак, можливий і більш оптимістичний погляд на майбутнє закритих систем, якщо пристати на думку фізиків І. Пригожина та І. Стенгерс, які не погодилися з тим, що неминучим розвитком системи є ентропія, яка виникає внаслідок незворотних втрат тепла при його перетворенні у механічний рух, і що зростання енергії має своїм неминучим результатом "теплову смерть" системи. Вчені довели протилежне – що зростання ентропії не є синонімом втрат, а природним процесом всередині системи, результатом якого є її не розпад, а перехід у термодинамічну рівновагу з максимумом ентропії²²⁶. В решті решт в ізольованій системі усі неврівноважені ситуації породжують її перехід до врівноваженого стану одного й того ж типу, до "забуття" нею своїх вихідних умов. Висновок І. Пригожина та І. Стенгерс багато

²²⁴ Князева Е. Н. Указ. соч. – С. 59.

²²⁵ Див. у: Хакен Г. Синергетика. – С. 17–19, 30.

²²⁶ Пригожин И. Указ. соч. – С. 167–172, 174.

в чому перегукується з відміченою Л. фон Бергаланфі аналогією між закритою і відкритою системами, яка проявляється у наявності в кожній з них "поточної рівноваги"²²⁷.

У синергетиці поняття хаосу не має негативної конотації. Хаос вважається природним станом системи, що еволюціонує. Хаосу приписується не просто нейтральні, а й конструктивні функції, такі як створення передумов для виведення, наближення системи до оптимального для неї стану або мети (до так званої структури-атрактора); об'єднання простих структур у складні та узгодження темпів їхньої еволюції; зміна різних режимів розвитку системи, переведення її від однієї стійкої структури до іншої²²⁸.

У дослідженні еволюції світової міжнародної системи, історії кожної з її підсистем цілком доречно положення синергетики, що у світі усе є стабільним, але відносно стабільним, а відтак складні за організацією структури можуть розпадатися по досягненні розвинутого стану; що існує діалектичний зв'язок стійкості і нестабільності: перша виростає із другої, а потім знову переходить у нестабільність²²⁹.

Суть загальних міркувань у рамках синергетики щодо хаосу і порядку полягає у відсутності чіткої відмінності між обома станами. Можливо, хаосом можна вважати не повну протилежність порядку, а порядок у фазі переструктурування. Відповідно до положень синергетики можна інакше розуміти одне з основних понять загальної теорії системи – поняття гомеостазу. Його можна розуміти як врівноваженість, а останню – як самозбереження порядку.

Виходячи з думки про взаємне перетікання неврівноваженості у врівноваженість і навпаки, в чому, власне, і проявляє себе хаос, ключовими параметрами соціального порядку можуть вважатися не лише врівноваженість і стійкість системи, а й неврівноваженість, диференціація, нестійкість, різномірність у вигляді економічної і соціальної нерівності, протиріч та конфліктів²³⁰.

²²⁷ Див. у: Хакен Г. Указ. соч.– С. 380.

²²⁸ Князева Е. Н. Указ. соч. – С. 128–129.

²²⁹ Там же. – С. 45.

²³⁰ Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации / В.В. Василькова. – СПб., 1999. – С. 125–126.

Для вивчення міжнародних систем вельми корисним є синергетичний погляд на флуктуації в умовах неврівноваженості і в моменти загострення режиму функціонування систем. Зокрема, що флуктуації у неврівноважених системах можуть вести не до відновлення попереднього врівноваженого стану, а до виникнення нових стійких структур. Звісно, коли флуктуації достатньо дієві – у протилежному випадку система повертається до попередньої структури²³¹

Міжнародні системи не є такими, що детерміновані задумами зовнішнього конструктора. Тому стосовно них корисно застосувати порівняння між детермінованими і не детермінованими системами. Особливістю перших є те, що у них сигнали на вході та виході кореспондуються своєю силою, як це передбачено задумом автора і розробника. У не детермінованих системах такого кореспондування немає, тут малий сигнал на вході може викликати незрівнянно більший сигнал на виході²³². Таке можна спостерігати у міжнародних системах, де постійно траплялися і трапляються випадки, які дивують дослідників своєю алогічністю за критерієм раціонального вибору: йдеться про загострення ситуації у відносинах всередині систем внаслідок зовні незначущих подій.

Хаос як стан неврівноваженості системи може мати своїм соціальним аналогом ринок (у найширшому значенні цього слова) як регулятор соціальних процесів і генератор новацій²³³. Безумовно, у такому "ринковому" сенсі можна розглядати хаос і в економічних, політичних та культурних взаємодіях між суб'єктами міжнародних відносин.

Традиційно упереджений погляд фахівців різних галузей науки до поняття хаосу відображає загальний брак синергетичного підходу до вивчення навколишнього світу. На думку фахівців, навіть там, де синергетика застосовується, "немає усвідомлення всієї суворості механізмів самоорганізації і самодобудовування як вилучення зайвого, повсюдної безжальної конкуренції і виживання

²³¹ Князева Е. Н. Указ. соч. – С. 24–25.

²³² Тофлер О. Предисловие / О. Тофлер // Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – С. 16.

²³³ Князева Е. Н. Указ. соч. – С. 168.

найсильніших в результаті чого і відбувається вихід на відносно сталі і прості структури-атрактори еволюції²³⁴.

Таким чином, хаос, згідно синергетичного підходу, не є несумісним із збереженням стабільності систем, у даному випадку міжнародної. Що ж стосується питання про закономірності, повторюваності у розвитку світової міжнародної системи та її підсистем, то воно невід'ємне від питання про лінійність або нелінійність цього процесу.

У загальному вигляді лінійність розуміється як безперервність вибору альтернатив розвитку системи, або як властивість системи мати у своїй структурі різні стани, що відповідають різним можливим законам поведінки системи²³⁵. Для дослідження міжнародних систем різного рівня більш важливим є питання про застосування того положення, що нелінійність є фундаментальною характеристикою відкритої системи. Виходячи із закритого характеру світової міжнародної системи, застосування до неї положення про нелінійність розвитку мала б бути поставленою під сумнів. Але звертаючись до поняття "поточної рівноваги", аналогічної у закритих і відкритих системах, вважаємо за можливе застосовувати положення про нелінійність і до світової міжнародної системи.

Застосування поняття нелінійності у суспільних науках дозволяє більш повно і чітко осмислити закономірності світового розвитку, повторюваності у ньому їхньої причинності. Не зайве нагадати, що поняття нелінійності з'явилося як переосмислення класичного лапласівського детермінізму, який полягає у визнанні неминучого розвитку явищ у напрямі, заданому законами. Нелінійність, на протигагу класичному детермінізму, припускає перебудовування, ускладнення або, навпаки, деградацію середовища системи не в результаті заданості, а в результаті саморозвитку процесів, що відбуваються у ній. Нелінійність розвитку означає неспівставно великі, порівняно з їхньою силою, наслідки малих флуктуацій; наявність певного "порогу чутливості", нижче якого все зменшується, а вище якого все, навпаки, зростає, поси-

²³⁴ Там же. – С. 18.

²³⁵ Котельников Г. А. Указ. соч. – С. 148.

люється; обмеженість кількості варіантів подальшого розвитку системи; можливість несподіваних напрямів розвитку під впливом випадковості²³⁶. У нерозривному зв'язку з нелінійністю відбуваються автокаталітичні процеси у системі, коли локальна зміна середовища стимулює прискорення змін по всьому його простору²³⁷.

Синергетичний погляд на розвиток природи поставив під сумнів ідею невідворотності дії законів, якими визначається її розвиток. Тобто тієї ідеї, на якій ґрунтувався детермінізм. Тим більше підстав сумніватися у невідворотності дії законів розвитку суспільства, де велику роль відіграє індивідуальний вольовий імпульс та випадковість.

Стосовно ролі випадковості слід відзначити, що її певна апологізація, яка відчувається в багатьох працях фахівців цього напрямку, може помилково розумітися як заперечення ними законів функціонування природи. Саме такий сенс можна було б вкласти у зауваження І. Пригожина, що якби закони природи означали визначеність наперед розвитку, то в такому разі природа виступала б в ролі автомата, яким можна було б управляти. Тобто, відкриття детерміністських законів природи наближає людське знання до божественної, атемпоральної точки зору²³⁸. Погоджуючись з цією думкою, разом з тим треба мати на увазі, що заперечення жорсткої детермінації законів природи (аналогічно, і законів суспільного розвитку), як і заперечення можливості управляти природою за їх допомогою, не означає заперечення законів як таких. Інакше довелося б відмовитися від можливості пізнання природи або суспільства як цілісного явища, зокрема від визнання повторюваності у поведінці і матерії, і людини як прояву певних закономірностей. Зауваження І. Пригожина слід сприймати у контексті іншої його думки, що детерміністські та зворотні закони існують, але мають обмежену сферу у застосуванні. А фундаментальні закони природи у переважній більшості мають незворотний і стоха-

²³⁶ Див. у: Князева Е.Н. Указ. соч. – С. 36–37.

²³⁷ Див. у: Там же. – С. 37–38.

²³⁸ Пригожин И. Конец определённости. – С. 17.

стичний характер²³⁹, тобто їхня дія ніколи не досягне довершеності і завжди залишатиметься місце для випадковостей.

Сприйняття випадковості як негативного чинника повинно мати своїм логічним продовженням запобігання їй. Але послідовна боротьба з випадковостями, які проявляються флуктуаціями, неминуче веде до закритості, ізольованості системи, тобто до зростання стійкості, врівноваженості, до зменшення ентропії. Але чим успішнішою є боротьба з ентропією – тим ближче фінал, чим жорсткіше порядок – тим ближче розпад системи²⁴⁰.

Звідси випливає, що протиставлення закономірності і випадковості є непродуктивним для розуміння структурної еволюції систем. Синергетика виходить з того, що структура спочатку виникає із випадковостей, із малих флуктуацій, із хаотичності, яка проявляється розсіюванням (дисипацією) різних мікроскопічних елементів, з яких складається середовище. Дисипація на макрорівні породжує пульсацію і рухи вищого порядку, які вже самі є хаотичним підложжям для пульсацій і рухів порядку ще вищого. Такого роду пульсації і рухи є основними механізмами впорядкування світу із початкового хаосу. У такий спосіб виникає ієрархія середовищ: "Найпростіші утворення світу, найпростіші структури виникають самі собою, спонтанно, як нестійкості, в результаті розростання, посилення флуктуацій. А більш складні утворення світу виникають, мабуть, як подальший розвиток цих флуктуацій, як нестійкості на більш високих рівнях буття. Світ постає у такому випадку як ієрархія середовищ, які мають різні властивості (різні значення констант, різні типи дисипативних процесів, різні нелінійності)"²⁴¹. Поняття ієрархії середовищ означає, що на кожному новому рівні середовище не тільки міняє форму, а й усе більше ускладнюється. При цьому становлення більш складних форм організації середовища супроводжується певним повторенням, своєрідним "відтворенням" ряду попередніх форм, що мали

²³⁹ Пригожин И. Наука, цивилизация и демократия / И. Пригожин // *Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1988–1989.* – М., 1989. – С. 12.

²⁴⁰ Василькова В. В. Указ. соч. – С. 130.

²⁴¹ Князева Е.Н. Указ. соч. – С. 89.

місце на попередніх етапах розвитку, за асоціацією з принципом "в онтогенезі повторюється філогенез"²⁴². Із сказаного випливає, що необхідність (як вияв закономірності) не протистоїть випадковості і навпаки. Якщо погодитись, що вони взаємно переплетені, тоді єдиний процес розвитку постає як ряд стадій, на яких з'єднуються такі протилежності, як випадковість і закономірність, запрограмованість і незаданість наперед, можливість і дійсність. Приміром, випадковість проявляється в момент біфуркації, а закономірність – між моментами біфуркації²⁴³.

Еволюція системи проявляється видозміною і її структури, і властивостей її елементів. Властивість елементів міжнародної системи суттєво залежить від їхнього етнічного складу, оскільки етнічність має однією із своїх характеристик певні цінності, притаманні її носієві. Відповідно, випадковість і необхідність у суспільних процесах безпосередньо пов'язана із характером ціннісних настанов населення національних держав. Про цей взаємозв'язок казав І.Пригожин: "Проблема цінностей у суспільстві великою мірою нагадує нелінійний процес. Цінності є тим кодексом, який приймається нами з метою збереження суспільства на тій стадії або відгалуженні розвитку, яка була визначена історією. Системи цінностей постійно стикаються з дестабілізуючим ефектом флуктуацій, продукованих самою соціальною системою, що й дозволяє характеризувати процес в цілому за допомогою понять незворотності і непередбачуваності"²⁴⁴.

У синергетичному алгоритмі процесів еволюції систем повністю інакше розглядається поняття часу. Згідно класичної ньютонівської традиції час вважається зворотнім, тобто однаковим у будь-який момент, що має означати відсутність відмінності між минулим і нинішнім часом. Із позиції нелінійності розвитку, на що спирається синергетика, зворотність часу має вважатися аберацією, притаманною закритим системам, натомість незворотність часу – нормою, оскільки практично усі відомі системи є відкрити-

²⁴² Там же. – С. 91.

²⁴³ Там же. – С. 107.

²⁴⁴ Пригожин И. Наука, цивилизация и демократия. – С. 15.

ми. Незворотність часу проявляє себе у вигляді "стріли часу". Ідея "стріли часу" полягає у неповторюваності подій, у їх невідтворюваності²⁴⁵.

Буквальне розуміння неповторюваності і невідтворюваності подій у нелінійній системі може поставити хрест на ідеї закономірностей в еволюції систем, у т.ч. міжнародних. Судячи з усього, необхідно більш чітко розрізняти поняття "фізичний час" та "історичний час". Перший з них дійсно є незворотнім у повному сенсі цього слова, він ніколи не може повторитися навіть у вигляді подібності, аналогії. Що ж до "історичного часу" як метафори, під якою має розумітися певна сукупність обставин, поведінки людей, що мають місце у тій або іншій точці фізичного часу, то ці обставини і поведінка часто бувають дуже подібними. Скоріше за все, саме у повторюваності таких подібностей полягає гомеостатичність міжнародних систем, особливо світової, яка постійно еволюціонує не допускаючи саморуйнування. Не випадково усталене в синергетиці положення про незворотність часу успішно супроводжується пошуками пояснення феномену періодичності в історії, у т.ч. циклічності життя цивілізацій²⁴⁶. Зокрема, таким ходом мислення обґрунтовується вірогідність моделей розвитку людства, якими передбачається не тільки його незворотність, а навіть повернення до "модифікованого середньовіччя" внаслідок можливого зменшення чисельності людства і його розосередження у вигляді "сепарованих цілостей"²⁴⁷.

У синергетиці незворотність часу, його спрямованість уперед означає ніщо інше, як збільшення варіантів майбутнього розвитку, більшу розгалуженість шляхів у майбутнє, більш широкий спектр майбутніх станів, більшу складність нових формоутворень: "Синергетичне бачення світу – це вміння углядіти у сьогоднішньому стані нелінійної системи ті фрагменти, у яких процеси зараз протікають так, як вони йшли у всій системі у минулому, і ті фраг-

²⁴⁵ Тофлер О. Указ. соч. – С. 23–25; Пригожин И. Конец определённости. – С. 9–10, 142–143.

²⁴⁶ Князева Е.Н. Указ. соч. – С. 74.

²⁴⁷ Там же. – С. 79.

менти, в яких процеси йдуть зараз так, як вони будуть йти у всій системі в майбутньому"²⁴⁸.

Спрямованість "стріли часу" у майбутнє забезпечує від есхатологічного розуміння постійних еволюційних змін у світовій міжнародній системі, яке можуть викликати, наприклад, роздуми І. Валлерстайна, що історичні системи мають обмежений термін життя, що із досягненням точки біфуркації, у якій навіть невеликий вплив може вести до непередбачуваних змін, системі настає кінець²⁴⁹. Глобальна міжнародна система зберігає свою життєздатність попри те, що різні її підсистеми в різні історичні часи зазнавали "катастроф", тобто розпадалися. Такі події лише міняли структуру світової міжнародної системи та характер і напрям її еволюції, але не спричиняли її "смерть". Система виявила вражаючу здатність до самоорганізації у відповідь на імпульси, що виникали у її середовищі, і насамперед на інстинкт самозбереження її елементів, який значною мірою посилювався таким самим інстинктом, притаманним етнічності їхніх соціумів.

Джерела здатності системи до того, що зветься аутопойезисом, тобто здатністю до самоутворення і самовідтворення, до автономності з точки зору саморегенерації слід шукати не лише у субстанційному наповненні її структурних елементів²⁵⁰. Г. Хакен зауважував, що та неминучість, з якою з хаосу виникає порядок, аж ніяк не залежить від матеріального субстрату, що став сценою для процесу, який спостерігається (як приклад універсальності цього положення він наводив поведінку цілих груп людей, які раптом підкоряються якійсь новій ідеї або моді)²⁵¹, але ця його думка не є безальтернативною. І. Пригожин та І. Стенгерс схилилися до того, що саме матерія породжує незворотні процеси, і саме вони організовують матерію. Тобто, матерія не є пасивною субстанцією, їй властива спонтанна активність²⁵². У застосуванні цього положення

²⁴⁸ Там же. – С. 77, 139.

²⁴⁹ Валлерстайн І. Кінець знаомого мира: Соціологія ХХІ века / І. Валлерстайн; пер. с англ. – М., 2003. – С. 5.

²⁵⁰ Луман Н. Указ. соч. – С. 114–115; Василькова В. В. Указ. соч. – С. 140–141.

²⁵¹ Хакен Г. Тайны природы. – С. 24.

²⁵² Пригожин І. Порядок из хаоса. – С. 37, 50.

до суспільних процесів, наприклад, до мобілізації державою суспільства у тих або інших зовнішньополітичних цілях, можна провести асоціацію між ними та хімічними або медико-біологічними процесами, у яких відбувається заміна інертної матерії на активну, здатну до самоорганізації²⁵³.

Інший вид суспільних процесів – міжетнічна соціокультурна взаємодія може мати своєю асоціацією кінетику хімічної реакції, коли швидкість процесу пропорційна концентрації речовин, які взаємодіють між собою: тобто, чим більше кожної речовини, тим більше молекулярних взаємодій. Інша асоціація з хімічною реакцією полягає в тому, що вона повинна, як і міжетнічна взаємодія, самостійно досягти стану рівноваги, який є для неї аттрактором. При цьому треба мати на увазі стимулюючу роль каталізатора, коли він присутній у реакції²⁵⁴. Асоціацією для міжетнічної взаємодії можуть бути і біологічні процеси, які відрізняються від хімічних значно більшою схематичною простотою, причина чому полягає у наявності у біологічних систем їхнього минулого, попередньої еволюції їхніх складників, завдяки якій вони мають більший потенціал автокаталізації.

Агресивна поведінка держав у більшості випадків каталізується історичною пам'яттю його населення. Тому історичній пам'яті етносоціальної субстанції національних держав, її архетипічним алгоритмам надається значення універсальних зразків організації світу. Навіть коли йдеться про історико-політичну "стрілу часу", спрямовану до нового, більш високого рівня еволюції світової системи, слід мати на увазі, що соціальна утопія задовольняє таку сталу потребу людини, як пошук образу ідеального соціального порядку, який узгоджується з архетипічним і несвідомим. І сама утопія з позицій синергетики розуміється як специфічний ідеологічний спосіб соціальної самоорганізації, який полягає в осмисленні ситуації нерівноваженості і пошуку виходу із кризи у вигляді нового соціального порядку²⁵⁵.

²⁵³ Там же. – С. 132.

²⁵⁴ Там же. – С. 186–187.

²⁵⁵ Василькова В. В. Указ. соч. – С. 409, 412, 456.

Інший момент, пов'язаний із стимулюючим ефектом субстанції структурних елементів та її здатністю до автокаталізу, стоується її впорядкованості. Наявність систем різного рівня логічно передбачає і різний рівень субстанції, якою наповнена кожна із них. Тобто, йдеться про різні рівні організації матерії, аналогом якій у суспільствознавстві може бути поняття соціального середовища, з якого складаються держави.

Із думкою Г. Хакена, що впорядкованість на мікроскопічному рівні виступає причиною появи нової властивості матерії на макроскопічному рівні²⁵⁶, у чомусь схожа ієрархізація матерії як фізичної субстанції у вигляді чотирьох структурних рівнів самоорганізації – субелементарного, мікрорівня, макрорівня та мегарівня²⁵⁷. Щось подібне можна побачити у людстві – індивіди – населення національних держав – населення міждержавних об'єднань – глобальне людство. Запропонована ієрархізація структурних рівнів матерії (у застосуванні до держав – їхнього етносоціального складу) заслуговує на увагу, коли йдеться про ступінь її активності.

Так, думка, що навколишнє середовище і боротьба з ним безкінечні, а тому завжди будуть існувати обмеження середовища і не може мати місця екстремум індивідуальної волі²⁵⁸, є абсолютно справедливою по відношенні до соціальної субстанції національних держав на мікро- (індивідуальному) рівні, як і по відношенні до підсистем світової міжнародної системи. Що ж до останньої, то тут обмеження накладаються оболонкою самої системи, по суті вимогами її внутрішнього середовища. Тим самим доводиться знову повертатися до питання про внутрішні стимули, збуджувальні мотиви, які виникають у середовищі міжнародних систем не лише під впливом сигналів ззовні, а й в силу іманентної еволюції і самої субстанції, і елементів, у яких вона міститься, і систем, до складу яких вони входять.

²⁵⁶ Хакен Г. Синергетика. – С. 21.

²⁵⁷ Котельников Г. А. Указ. соч.

²⁵⁸ Каценелинбойген А. И. Указ. соч. – С. 106.

У цьому відношенні орієнтованість синергетики на еволюцію системи як цілісності знаходить свій вираз у пріоритетності взаємодії перед спільним існуванням, у наголосі на взаємопов'язаності середовищ, у яких існують системи і які існують у системах: "Тобто, єдність світових середовищ, систем та їхніх елементів, можливо, є єдністю їхнього походження, спільним коренем, з якого вони виростають. А когерентність природного світу можна трактувати не як взаємодію Всього з усім і незалежність Всього від Всього, а, швидше, як пов'язаність знову таки через єдиний початок у прасередовищі і, можливо, у випадку коливального режиму, відновлене занурення у нього знову"²⁵⁹.

Наведене припущення про здатність системи до повернення у той або інший режим функціонування викликає питання взагалі про структурну еволюцію систем. Питання тим більш важливе з огляду на те, що функціональні властивості систем безпосередньо пов'язані з їхніми структурними властивостями. Відповідно, в залежності від структурної еволюції перебуває й еволюція властивості усєї системи як цілісності.

Зазначений прямий взаємозв'язок повертає увагу до поняття структур-атракторів, які являють собою "цілі еволюції системи", тобто той вигляд, що його система має набути у процесі саморозвитку – відносно сталий незалежно від того, чи є він хаотичним чи симетричним²⁶⁰.

Синергетика спирається на один із постулатів загальної теорії систем, який полягає у тому, що у замкнених системах усі процеси ведуть до стану з найбільшою ентропією, тобто до найбільш хаотичного і дезорганізованого стану²⁶¹. З другого боку, іншою особливістю систем вважається те, що за малої залежності від зовнішнього середовища їхня впорядкованість забезпечується екстенсивністю структури²⁶². Екстенсивність структури, відповідно, має вважатися засобом подолання хаосу і дезорганізації у системі і ця

²⁵⁹ Князева Е. Н. Указ. соч. – С. 99.

²⁶⁰ Там же. – С. 81–82.

²⁶¹ Там же. – С. 130.

²⁶² Сетров М.И. Указ. соч. – С. 57.

особливість має найбільше проявлятися у системах, взагалі вільних від впливу зовнішнього середовища, тобто у закритих.

Постановка питання про залежність між екстенсивністю системи та її здатністю до самовпорядкованості ґрунтується також на тому, що структурна еволюція системи, як прийнято вважати з позицій синергетики, визначається аутопойєзисом, тобто самостійним творенням системами нових операцій для самозбереження. Як відзначав з цього приводу Н.Луман, система у ході своєї еволюції може уникнути руйнування, коли є більше однієї можливості для структурного розвитку аутопойєзиса в напрямку збільшення її складності. Щоправда, Н.Луман, з другого боку, застерігав від спрощеного уявлення, нібито тільки збільшення складності забезпечує виживання системи і нібито тому більш складні системи мають більше шансів на виживання²⁶³.

Одне з положень синергетики – що екстенсифікація структури дійсно сприяє її сталості, якщо відбувається у фрактальному вигляді, тобто, коли кожен новий елемент ідентичний попереднім. У такому випадку дисипативним (розсіяним) структурам стає властивою когерентність, яка проявляється тим, що система поводить себе так, нібито кожний її елемент "поінформований" про стан системи в цілому²⁶⁴. У таких випадках елементи системи можуть діяти синхронно і в напрямі спільної для них структури-атрактора.

Застосування фрактальної моделі в аналізі структурної еволюції міжнародних систем відразу наштовхується на питання про масштаби подібності і відмінності між їхніми елементами. З цього випливає інше питання – про залежність між екстенсифікацією структур міжнародних систем і здатністю останніх до самокерованості. З цим питанням пов'язане інше – про зв'язок структурної екстенсифікації з еволюцією етнічної структури людства, тобто якою мірою етносоціальні процеси у світі у різні часи корелювалися з процесами державотворення: йдеться про співвідношення між кількістю етнічних спільнот та кількістю держав як основних структурних елементів міжнародних систем.

²⁶³ Луман Н. Указ. соч. – С. 137.

²⁶⁴ Пригожин И. Указ. соч. – С. 229.

Згідно синергетичного погляду, еволюція міжнародної системи має визначатися характером її зв'язку із зовнішнім середовищем. Різного роду міждержавні об'єднання є відкритими системами і стосовно них справді можна казати, що вони можуть отримувати додаткові імпульси ззовні, внаслідок яких посилюється їхня структурна неоднорідність, і що вони при цьому мають "стоки" (канали зв'язку із зовнішнім середовищем), через які відбувається "скидання" зайвої енергії, завдяки чому неоднорідність, що виникає, згладжується²⁶⁵. Однак, що стосується світової міжнародної системи, позбавленої "стоків" назовні, то тут пошук імпульсів еволюції не може бути зведений до зв'язку із зовнішнім середовищем або тільки до фрактальності. Тим більше, що у нелінійній системі самопідтримується тільки те, що у ній закладено і що відповідає власним тенденціям розвитку²⁶⁶. До таких внутрішніх стимулів можна віднести "інноваторів", тобто нові одиниці, які з'являються у системі і які, якщо вони не гинуть у ній, змінюють її поведінку²⁶⁷. Відзначене явище у міжнародних системах як світового, так і суб-світового рівня потребує серйозного розгляду, оскільки майже вся історія світу в цілому та його окремих регіонів відзначалася появою і зникненням держав, на що система реагувала зміною своєї поведінки, тобто тимчасовою втратою сталості.

Для аналізу еволюції міжнародних систем з позицій синергетики продуктивним може бути темпоральний ракурс проблеми, оскільки еволюція світу являє собою не просто створення дедалі складніших структур, а й зміну темпів самої еволюції. Йдеться про залежність структури розвитку складної системи від темпів розвитку її компонентів, або, говорячи мовою синергетики, від їхнього перебування у тих або інших темпосвітах. Категорія "темпосвіт" означає, що об'єднуються не будь-які структури і не з будь-якими стадіями свого розвитку. Причому об'єднання відбувається не довільно, а відповідно із власними тенденціями

²⁶⁵ Василькова В. В. Указ. соч. – С. 18–19.

²⁶⁶ Князева Е. Н. Указ. соч. – С. 132.

²⁶⁷ Пригожин И. Указ. соч. – С. 251.

організації середовища. В цьому відношенні темпоральність еволюції системи може корелюватися з ексентифікацією її структури. Річ у тім, що при об'єднанні структур у нову більш складну вони не просто складаються, залишаючись незмінними, а взаємно накладаються. Наприклад, якщо до сформованої складної структури входить структура із швидшого темпосвіту, то ця складна структура-інкорпорант може потрапити у ще більш швидкий темпосвіт, ніж сама інкорпорована структура²⁶⁸.

У зв'язку з потребою досягнення однаковості темпосвіту структурних елементів системи постає питання про найбільш оптимальний для цього ієрархічний порядок взаємовідносин між ними. Йдеться про те, якою має бути складність структури-атрактора – простою у формі звичайного збільшення кількості самостійно діючих елементів, чи ієрархізованою у формі групування елементів у підсистеми. Другий варіант нібито має спрощувати самоорганізацію і самоналаштування системи. Адже складна структура заради самозбереження має забезпечувати спільний темп розвитку своїх елементів²⁶⁹. І чим більша кількість їх, тим складніше забезпечити їхній спільний темпоритм, а при групуванні елементів у підсистеми задача на перший погляд спрощується. Але чи не є це кроком до втрати складності як структури-атрактора системи? Адже виникає небезпека зменшення фрактальності, яку прийнято вважати одним з атрибутів синергетичної еволюції. Крім того, виникає питання межі фракталізації. Чи не призведе безупинна ффракталізація середовища системи до його атомізації і до розпаду структури системи взагалі?

Досягнення однаковості темпоритму еволюції елементів системи є одним з найважливіших завдань у дослідженні міжнародних систем. Зокрема, у зв'язку з тим, що субстанційним наповненням їхніх елементів є населення з тим рівнем розвитку, який зумовлений крім усіх інших чинників також і чинником його етнокультурної традиції, ціннісними уподобаннями, а відтак і уявленнями про найбільш привабливу для нього структуру-атрактора.

²⁶⁸ Князева Е. Н. Указ. соч. – С. 91, 136.

²⁶⁹ Там же. – С. 73.

Набуття етнокультурними субстратами з різними рівнями розвитку у стартовій точці у подальшому однакового темпоритму передбачає їхню взаємодію не лише у суто фізичному сенсі (витіснення одним народом іншого або навіть його фізичне знищення), а й має певну асоціацію з хімічною реакцією, у якій різні речовини (у нашому випадку відмінні етнічні спільноти, які являють собою соціальне наповнення держав) вступають у взаємодію, результатом якої є або поява абсолютно нової речовини (явище етногенезу), або зміна деяких ознак і властивостей учасників взаємодії (процес взаємної акультурації, асиміляції тощо). При міжетнічній взаємодії може відбуватися явище, яке має певну асоціацію з хімічним автокаталізом, коли речовина, вступаючи в реакцію з іншою речовиною, не просто утворює нову речовину, а починає множитися утворенням молекул власного типу²⁷⁰. Щось схоже відбувається у вигляді етнічної асиміляції – і біо-культурної, і просто культурної.

Загальне значення синергетики для розуміння ролі етнічності у розвитку міжнародної системи будь-якого рівня полягає у тому, що вона (синергетика) шукає відповіді на питання виникнення або творення складних систем шляхом збільшення нелінійності середовища, яка через хаотичні процеси – дисипацію тощо, породжує ланцюгову реакцію структуротворення²⁷¹.

Інше значення синергетичного підходу впливає з того, що, як показала історія, "об'єктивні закони самоорганізації врешті решт приводять до більш продуктивних результатів, ніж найкращі проекти, нав'язувані суспільству силою "зверху", революціонерами і владолюбцями"²⁷². Синергетика вимагає шукати стимули і мотиви самоорганізації системи як у впливах з боку зовнішнього середовища, так і в імпульсах, що виникають у внутрішньому середовищі системи, у активності "матерії", що наповнює структурні елементи, у т.ч. в її етнічних властивостях.

²⁷⁰ Хакен Г. Тайны природы. – С. 78–79.

²⁷¹ Князева Е. Н. – С. 109–110.

²⁷² Котельников Г. А. Указ. соч.

4. ЕТНІЧНИЙ ЧИННИК ПОДОЛАННЯ ДОДЕРЖАВНОГО ХАОСУ У ПЕРВІСНОМУ СТАНІ ЛЮДСТВА

Початком самоутворення міжнародної системи має вважатися поява її основних структурних елементів – держав. Додержавний період людської історії з позиції теорії систем можна означити як хаос – невпорядковану взаємодію між спільнотами різного таксономічного рівня – племенами, їхніми об'єднаннями, етно-потестарними групами тощо. Невпорядкованість міжгрупової взаємодії у первісний період найбільше проявлялася постійними міграціями первісних колективів у пошуках ресурсів життєзабезпечення. Нестабільність, хаотичність поселенської мозаїки зумовлювалася рядом чинників. Насамперед, тривалим переважанням привласнювальних форм господарювання – збиральництва та мисливства. Меншою мірою це стосувалося рибальства в силу доволі швидкого в той час самовідтворення рибних ресурсів певних територій, що прив'язувало до них риболовецькі племена. У більшості ж випадків потреба у нових ресурсах після виснаження ресурсів певної території примушувала до постійних пересувань, що перешкоджало встановленню історично тривалих фізичних кордонів між людськими спільнотами, а відтак і утворенню таких суб'єктів, з яких могла б виникнути більш-менш стала міжнародна структура.

Первісним соціумам був притаманний натуральний характер господарства. Майже все необхідне для життя первісна людина виробляла власноруч. Тим самим гальмувалася диференціація не тільки всередині первісного колективу, а й між тими колективами, що опинялися на певний час в одному географічному середовищі.

Разом з тим, саме географічне середовище стало тим чинником, яке спонукало до окреслення контурів великих соціумів, які мали перспективу перетворитися на держави. Природні умови суттєво відрізняються у різних регіонах планети, що вело до виникнення відмінних господарсько-культурних типів, орієтова-

них на виробництво або вилучення із природного середовища певних видів продуктів. Так виникла необхідність обміну продуктами спочатку між осілими хліборобськими і кочовими скотарськими племенами. Але і в межах одного господарсько-культурного типу, домінуючого у певній історико-культурній області, відбувалася виробнича диференціація, яка спонукала до обміну між окремими соціумами в середовищі і осілих, і кочових спільнот.

Географія первісного обміну нерідко виходила за межі історико-культурних областей. Встановлено, зокрема, постійні зв'язки ще з часів еноліту племен, які жили у Закавказзі, з передньоазійськими культурними центрами, звідки до цих племен потрапила технологія виготовлення сокир, посуду еларського типу, яка є варіантом посуду Дворіччя та Еламу. Через Кавказ притаманний Дворіччю тип бойових сокир у період Бронзового віку потрапив на територію племен андронівської і зрубної археологічних культур Середнього Поволжя і Південного Приуралля, де він успішно відтворювався. Виявлено свідчення про зв'язки ель-аргарської культури, носії якої жили на сході й півдні Піренейського півострова, не тільки з іншими місцевими племенами, а й з Британськими островами, звідки вони отримували олово для виплавляння бронзи²⁷³.

Наприкінці додержавного періоду на території археологічних культур все частіше зустрічаються поховання воїнів. Однак, вважається, що більшу частку первісної епохи характеризували в основному архетипи миру у формі речового і продуктового обміну. Війни траплялися епізодично і мали своїм підґрунтям більшою мірою мотиви ціннісні (моральні, етичні, культові), ніж матеріалістичні, прагматичні мотиви. Ціннісними мотивами могли бути порушення племінних кордонів, вбивство або образа родича, "своїх" богів і т.п.

У первісний період у людині переважали тваринні інстинкти, а тому на її поведінку слід дивитися з позицій етології. Видатний фахівець у цій науковій галузі К. Лоренц наполягав, що не все "тваринне" у людині є поганим, бо часто людська реакція показує,

²⁷³ Струве В. В. Племена Европы и Азии во II тысячелетии до н.э. / В.В. Струве // Всемирная история. – М., 1955. – Т. 1. – С. 456–459, 467.

наскільки необхідною є "тваринна" поведінка, успадкована від предків-антропoidів. Торкаючись питання "тваринних" витоків людської агресивності він зауважував: "Предкам людини не були потрібні які-небудь особливо високорозвинені механізми для запобігання раптового вбивству – таке вбивство було просто неможливим. Нападаючий, вбиваючи свою жертву, міг тільки шкрябати, кусати або душили; причому жертва мала більш ніж достатню можливість апелювати до гальмування агресивності нападника – жестами покірності і переляканим вигуком. Зрозуміло, що на слабо озброєних тварин не діяв селективний тиск, завдяки якому могли б виникнути сильні й надійні заборони застосовувати зброю, просто необхідні для виживання видів, які володіли небезпечною зброєю. Коли ж винахід штучної зброї відкрив нові можливості вбивства, то попередня рівновага між порівняно слабким заборонами агресії і так само слабкими можливостями вбивства була докорінно зруйнована"²⁷⁴.

Однак і з винаходом зброї архетип війни не відразу став загально розповсюдженим серед людства. Війни ще довго не були частими, а коли й траплялися, то не мали метою знищення супротивника або його підкорення. Однак усе змінилося із збільшенням додаткового продукту. Відтоді війни набули грабiжницького характеру, що привело до таких змін у психології суспільства, як виправдання загарбань, зневага до фізичної праці і зневага до іншоплеменників, яких можна було б використовувати у такій праці²⁷⁵.

Утворення усталених соціумів стимулювалося загальною еволюцією пізнього первісного суспільства – зростанням населення та його щільності, появою зон компактного поселення, зростанням осілості, появою надлишку благ, їх накопиченням, нерівномірністю рівня добробуту соціумів і зумовленим цим суперництвом між ними, перетворенням міжсоціумних контактів на провідний чинник еволюції²⁷⁶.

²⁷⁴ Лоренц К. Так называемое зло. К естественной истории агрессии / К. Лоренц; пер. с нем. – К., 2011. – С. 297-298.

²⁷⁵ Першиц А. И. История первобытного общества / А.И. Першиц, А.Л. Монгайт, В.П. Алексеев. – М., 1982. – С. 186.

²⁷⁶ Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства / Л.Е. Гринин. – М., 2007. – С. 64–66.

Дозволимо собі припустити, що випадки збройних конфліктів з мотивів захисту "своїх" кордонів в епоху, коли відбувалися постійні переселення, через що племена та їх об'єднання не могли спиратися на "історичну" аргументацію щодо свого права на ексклюзивну приналежність їм території проживання, ці кордони встановлювалися етологічно, в силу інстинктивного захисту групою території свого проживання і так само інстинктивного визнання іншими групами цих кордонів. Характерно, що недоторкості своїх кордонів вимагали як осілі, так і кочові народи. Не має сумніву, що ці вимоги диктувалися потребами захисту ресурсів заселеної території, але сам факт взаємного визнання кордонів дозволяє говорити про глибинні психологічні джерела виникнення фізичних контурів тих спільнот, які поступово еволюціонували до протодержавного або переддержавного стану і ставали соціальним субстратом більш високої форми політико-владних зв'язків – держави.

Принагідно зазначимо, що термін "соціальний субстрат" тут застосовано у тому розумінні, яке надавав йому Е. Дюркгейм, – у розумінні сукупності фізичних індивідів у просторі їхнього буття. Втім, дослідники творчості Е. Дюркгейма, зокрема Ж. Тер'є, звертають увагу і на думку вченого, що найважливіші виміри соціального життя являють, швидше, психічні аспекти, наприклад "колективні ідеали", які відображені у груповій свідомості, і що для того, аби казати про існування суспільства, мусить розвинутися певний вид духовних і моральних відносин між індивідами. Тому субстрат суспільства являє собою не лише фізичну спільноту асоційованих індивідів, а й єдність асоціацій індивідуальних свідомостей²⁷⁷.

Насамперед слід відзначити фактор зростання чисельності й щільності населення, який стимулював укрупнення соціумів. Класичною лінійною схемою цієї еволюції вважається запропонована

²⁷⁷ Див. у: Гирко Л. В. Реф. статті: Terrier J. Die Verortung der Gesellschaft: Durheims Verwenung des Begriffs "Substrat" / J. Terrier. // Berliner J. für Sociologie. – В., 2009. – Jg. 19, N 2. – S. 188–204 // Л. В. Гирко // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11, Социология. – М., 2011. – № 3. – С. 84–85.

Л.-Г. Морганом²⁷⁸ і підтримана іншими дослідниками (особливо палко Ф. Енгельсом²⁷⁹) схема переходу від родів до племен, від них до міжплемінних союзів і далі до ранньодержавних народів (у лексиці Л.-Г. Моргана – націй). Схема Моргана–Енгельса явно обмежується фізичною структурною еволюцією людських соціумів – їх механічним об'єднанням від елементарних до більших за розмірами форм. Така схема спонукає до погляду на соціальний субстрат в межах держави як на мозаїку із сімей, родів, племен та племінних об'єднань. Вона обходить питання про якісний зміст цієї еволюції. Під якісним змістом еволюції мається на увазі досягнення цим соціальним субстратом максимально можливої психологічної і культурної однорідності, здатної замінити собою усі родові та племінні відмінності. Без своєї однорідності протодержавний соціальний субстрат навряд чи погодився на спільне визнання основних державних атрибутів, як вони визначаються правовою наукою²⁸⁰ – насамперед встановлення територіальних меж, право збирання податків, верховенство, легітимність і реальність влади для усього соціуму, згода на виконання її вимог, на її право встановлювати та змінювати правила та норми співжиття та поведінки. Зрозуміло, що названі та інші атрибути мали бути запроваджені і закріплені через певні інститути.

У питанні про утворення міжнародних акторів давніх часів аналіз писемних джерел, залишених першими державами, не зайве супроводити судженнями фахівців (особливо слід виділити російського дослідника Л. Куббеля) з вивчення первісних форм політичної самоорганізації спільнот, які перебували на тій стадії розвитку, на якій перед тим перебувало населення перших історичних держав. Особливо важливі для нас судження стосовно співвідношення етнічності і самоорганізованості первісних соціумів, зважаючи на те, що актори, які ще не дійшли державного стану, musiли бути доволі гомогенними в етнічному відношенні, що

²⁷⁸ Морган Л.-Г. Древнее общество. Изд. 2-е, стереот. / Л.-Г. Морган – Л., 1935. – С. 43–72.

²⁷⁹ Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / Ф. Енгельс; пер. з рос. – К., 1955. – С. 92–96.

²⁸⁰ Гринин Л. Е. Указ. соч. – С. 21, 23.

полегшувало їхню внутрішню консолідацію і мобілізацію на ґрунті спільної культури та релігії, а відтак і психології, яка формувалася під впливом культурної і релігійної традиції.

Нагадаємо, що в інституціональному розумінні держава являє собою організацію влади. Остання вивчається в рамках кратології (від грецьк. *kratos* – влада). Феномен влади не є супутником тільки держави (творцем її чи її продуктом) – він з'явився ще у додержавну епоху, на стадії первіснообщинного ладу і набув доволі чітких форм на племінному і міжплемінному рівні. Влада у додержавних соціумах вивчається у рамках потестарних (від лат. *potestas* – влада) досліджень. Зважаючи на виразно етнічний характер племінних і більшості міжплемінних об'єднань, цей напрям часто називають потестарно-політичною етнографією або етно-потестарними дослідженнями.

Питання про владу піднято у зв'язку з тим, що її наявність є найвиразнішим атрибутом держави як структуроутворюючого елементу міжнародної системи. Наявність влади, відтак, має надавати такий самий статус й іншим, додержавним соціумам. Хоча міжнародні відносини розуміються як міждержавні, але на практиці їх учасниками трапляються і бездержавні спільноти, тому хронологію міжнародної системи можна почати з додержавних часів, тобто від часу утворення потестарних об'єднань людей.

Зрозуміло, що особливість історико-політологічного, на відміну від теоретико-політологічного, вивчення міжнародної системи може спиратися тільки на фіксовані факти. Засобом фіксації фактів, через які доноситься знання про події, є насамперед письмові джерела, особливо ті, що стосуються подій всередині міжнародної системи, які оформлюються через грамоти (грецьке "*diploma*"), що й дало назву дипломатії – основному інструменту, через який здійснюється регулювання системи. Практика фіксації подій зародилася разом з утворенням держав, що відбивало досягнення соціумами-державотворцями відповідної культурної (цивілізованої) якості. В силу цього глибина нашого проникнення у початковий етап міжнародної системи хронологічно обмежена появою перших держав, а ще більше поширенням у них писемності і запровадженням літописної традиції. Разом з тим, фіксація

першими державами подій, пов'язаних з їхніми взаємовідносинами з народами, що перебували на додержавній стадії, але були достатньою мірою потестарно згуртованими, дає можливість хоча б для загальних уявлень про структурні початки міжнародної системи: адже найдавніші держави не виникли на пустому місці і соціуми, що утворили їх, також раніше являли собою (етно)потестарні утворення.

"Kratos" і "potestas" хоча й не є ідентичними за своїм інституційним наповненням, але є вельми подібними за своїми функціональними призначенням, і як атрибути, що надають соціумам, в разі їх державного об'єднання, ознаки структуроутворюючого елементу міжнародної системи, дозволяють своєю присутністю припускати винятково важливу роль етнічності у виникненні цих елементів. Кратократичність одержавлених соціумів виростала із додержавної потестарності, була її історичним продовженням і тому цілком резонно вважати, що вона несла на собі (а в багатьох державах продовжує нести і в наш час) риси традиційних форм самоорганізації і самовпорядкування.

Згідно з етнопотестарними міркуваннями, влада існувала у будь-якому суспільстві. Потреба у ній зумовлювалася іншою суспільною потребою – забезпеченням функціонування і самовідтворення соціуму. З цієї потреби виникла мета будь-якої влади – "поперше, збереження цілісності даного соціального організму, протидія будь-яким факторам, зовнішнім і внутрішнім, що загрожують такій цілісності, і, по-друге, забезпечення нормального функціонування даного організму в рамках заданої соціальної структури"²⁸¹.

Серед внутрішніх чинників, що загрожують самому існуванню суспільства, особливо первісного, як першочерговий виділяється тенденція до порушення об'єктивно необхідних пропорцій між суспільним виробництвом і споживанням. Для запобігання цій тенденції потрібні владні відносини, через які здійснювалося регулювання споживання. Але з демографічним зростанням певного

²⁸¹ Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии / Л.Е. Куббель. – М., 1988. – С. 30.

соціального організму посилювалася диспропорція між його споживацькими потребами і наявними природними ресурсами, що викликало становлення влади як спеціалізованого суспільного інституту²⁸².

Для нас важливі ті ознаки влади у додержавних і ранньодержавних соціумах, які свідчать про її нерозривний зв'язок з етнічністю. Насамперед, дослідниками було звернуто увагу, що у таких соціумах поступово відбувався перехід від традиційного, заснованого на звичці, типу влади, до харизматичного, заснованого на вірі в її походження від богів, тобто на релігійних уявленнях. Згадаймо, що на ранніх етапах соціумів їхня етнічність була невід'ємною від релігійних вірувань, а до появи світових релігій етнічність, як правило, визначалася за релігією так само, як і за мовою. Крім того, влада, заснована на релігійних уявленнях, втілює в собі цілісність світового порядку²⁸³. Відповідно, і соціум, що набув потестарної властивості, має сприйматися невід'ємним елементом цього порядку.

Серед висловлених Л. Куббелем суджень щодо сутності потестарно-політичних соціумів для нас насамперед важливі ті, що переконують в етнічному характері влади при її виникненні. Насамперед, йдеться про визначення потестарної і політичної культури частиною загальної культури всього суспільства. У докладовому суспільстві остання була суцільно традиційною етнічною. У ній величезну роль відігравали ритуальні форми, які супроводжували функціонування влади і які потім перекочували у одержавлені суспільства. Крім того, потестарна організація забезпечувала як збереження етнічної цілісності від зовнішнього культурного втручання, так і можливість нав'язування своїх культурних зразків іншим соціумам²⁸⁴.

До цього додамо, що згадана вище диспропорція між об'єктивно необхідним споживанням і наявними матеріальними ресурсами могла усуватися як вирівнюванням розподілу, так і збіль-

²⁸² Там же. – С. 30–31.

²⁸³ Там же. – С. 38, 40.

²⁸⁴ Там же. – С. 47, 54, 62–33.

шенням ресурсів як за рахунок більшої продуктивності господарства, так і за рахунок інших соціальних колективів. Принаймні, численні свідчення про постійні зіткнення між первісними етносоціальними організаціями (племенами, міжплеменними об'єднаннями) є переконливим аргументом на користь такої функції влади. Війни за ресурси зміцнювали такий компонент людської свідомості, як протиставлення "ми–вони", яке притаманне свідомості етнічній. І, навпаки, не важко уявити, що й вибір об'єкту війни визначався насамперед його приналежністю до "не ми". Власне, і соціально-потестарним організмом як правило вважається плем'я, яке водночас є і етносоціальним організмом, внаслідок чого само-свідомість і свідомість у докласовому суспільстві можуть виконувати, по-суті, потестарні функції.

Саме на рівні племені, – зауважив Л. Куббель, – відбувається співпадіння двох ліній суспільної еволюції у докласових і ранньокласових (по суті, додержавних і ранньодержавних) суспільствах – етнічної і потестарно-політичної²⁸⁵. Поступово виникає можливість для відокремлення політичної свідомості від свідомості суто етнічної, зокрема в зв'язку з утворенням міжплеменних об'єднань, але, по-перше, цей процес відбувався дуже повільно, а по-друге, хоча ранньополітична свідомість ставала усвідомленням приналежності до більшої широкої, ніж етноплеменна, спільноти, вона водночас "ставала ніби передумовою формування нового ієрархічного рівня свідомості і самосвідомості етнічної"²⁸⁶. Остання думка має розумітися як продовження етнічності соціумів при їхньому переході у культуру, у т.ч. політичній, до зразків, притаманних державній формі самоорганізації.

Говорячи про потестарно-політичний характер додержавних соціумів, не можна обійти інститут вождівства, який вважається ключовим у процесі переходу від політогенезу до утворення ранніх держав²⁸⁷, у процесі, який ми називатимемо стейтогенезом.

²⁸⁵ Там же. – С. 68, 31–32.

²⁸⁶ Там же. – С. 70.

²⁸⁷ Див. у: Гуторов В. А. К вопросу о происхождении государства: парадоксы и аномалии современных интерпретаций / В.А. Гуторов // Полис. – 2014. – № 3. – С. 95-99.

Саме вождівства потребували обґрунтування своєї легітимності через певний релігійний міф, який мав стати однією з ознак спільної ідентичності для підлеглих – ознаки, яка майже скрізь у ті часи заклала фундамент спільної етнічності.

Навряд чи можливо уявити однорідність соціального субстрату держави за професійними, господарськими, рольовими, а тим більше статевими або віковими критеріями. Єдиним критерієм однорідності соціальної субстанції у державі може вважатися спільність інтересу. У перших державах спільний інтерес не міг не мати етнокультурного змісту. По-перше, і родам, і племенам була притаманна єдність релігій. Зрозуміло, що релігійна єдність обов'язково матеріалізувалася в обряди та у матеріальні символи поклоніння, тобто вона породжувала певну спільну семіотичність комунікативних зв'язків, якими забезпечувалася єдність соціуму. По-друге, родова форма соціуму ще не передбачала виникнення ендогамії: було заборонено брати шлюб в середині роду. Тому рід, позбавлений ендогамії як стабілізатора етносу і закріплювача уявлення про спільність походження, ще не міг вважатися етносоціальним організмом. Але на рівні племені згаданої заборони не було, що надавало йому протоетнічної ідентичності. Паралельна реплікація всередині племені родового права обирати і зміщувати вождів зміцнювала їхню етнопотестарність. Тим самим реалізовувалися обидва, як їх називав Г. Морган, "плани" суспільного ладу – утворення одночасно і соціальної організації, заснованої на родах, фратріях та племенах, і політичної організації, заснованої на території і власності²⁸⁸. До цього додамо, що етнічний характер "продукту", виробленого за цими "планами", зумовлювався не тільки племінною ендогамією, а й іншими факторами.

Найголовнішими факторами для Г. Моргана, про що йшлося вище, були спільність території і власність. У зв'язку з цим виникає питання про приналежність власності, яка стала родовим чинником стейтогенезу. Якщо йдеться про колективну власність, насамперед на землю, то тут усе ясно – захист колективної власності природно потребував колективної ж форми його організації.

²⁸⁸ Морган Г. Указ. соч. – С. 38.

Якщо ж йдеться про приватну власність, то потребують пояснення мотиви самостійних власників до утворення державної влади, від якої вони ставали залежними. Зрозуміло, що ідея спільної території ("своєї", "рідної" землі) мала забезпечити мобілізацією співвітчизників на її захист, що автоматично забезпечувало і потребу захисту приватної власності. Звісно, за умови визнання народом тих, хто утримував приватну власність, частиною самого себе. Для цього той рудимент психології родового суспільства, як віра у кровну єдність групи, обов'язково мав набути надплеменного змісту.

У свою чергу, нерозривний зв'язок психології та психіки з культурою, яка є визначальною характеристикою соціуму і завдяки якій цей первинний елемент міжнародної системи ідентифікує себе як відмінний щодо інших, веде до роздумів про роль тих чинників, під впливом яких формується культура того або іншого народу. З одного боку, "власна природа людини залишається майже незмінною у всіх регіонах, і це вирішальним чином впливає на характер історії людства, виступаючи одним із головних факторів її єдності. З другого боку, відмінність зовнішніх природних умов викликає відмінності в культурі, і вплив навколишнього природного середовища на людину тим безпосередніший, чим нижчий рівень соціально-економічного розвитку народу"²⁸⁹.

Зворотна залежність між рівнем розвитку народу і здатністю географічного середовища впливати на його культуру повинна мати своїм наслідком думку, що в міру розвитку чинник природного середовища має постійно зменшувати своє значення для психології народів. Відповідно, мало б постійно слабнути також інстинктивне закріплення у свідомості уявлення про фізичні кордони "своєї" території як джерела ресурсозабезпечення, якими відокремлюється один елемент міжнародної системи від іншого. Але в такому разі було б неможливим утворення самої структури цієї системи, яка не тільки складається з чітко фізично окреслених елементів, а й спирається на принцип ієрархії між ними, а остання

²⁸⁹ Бутинов Н. А. Проблема "природа и культура" в этнографической науке / Н.А. Бутинов // Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ (по этнографическим данным). – Л., 1984. – С. 97.

визначається потенціалом кожного з них, у т.ч. його природними ресурсами, які входять до географічного середовища, в якому проживає той або інший народ.

Взаємозв'язок між географічним середовищем та культурно-психологічною характеристикою соціуму стосується також і питання про всезростаючу силу архетипу війни у завершальній фазі первісної історії. Згідно з постулатом історичного матеріалізму, розповсюдження грабіжницьких війн було результатом збільшення додаткового продукту, виникнення на цій основі соціального розшарування, появи правлячого класу і військового стану. В такому разі, виникнення держави доведеться найменшою мірою пов'язувати з розвитком продуктивних сил всередині первісних соціумів і пов'язувати цей процес із звичайним здирицтвом. Навіть приклад так званих гідравлічних (іригаційних) суспільств Північної Африки або Середньої Азії, де переважала продуктивна мотивація для мобілізації соціуму та його консолідації у державній формі²⁹⁰ виходячи із спільної задачі ресурсного самозабезпечення, не спростовує "здирицького" походження майнового розшарування: для виконання трудомістких іригаційних робіт була потрібна додаткова робоча сила.

Дійсно, згадуючи про домінування майнової рівності у людських колективах протягом майже всього первісного періоду, можна припустити, що майнове розшарування по лінії "ми–вони" найімовірніше передувало розшаруванню по лінії "я–він". Якщо це припущення вірне, тоді можна припустити інше – що основним джерелом майнового розшарування, а відтак зародження приватної власності як основного чинника утворення владоутримуючої верстви, були війни між первісними соціумами, в ході яких, з одного боку, прискорювалося і посилювалося формування колективного "ми–почуття", яке згодом набувало етнічного змісту, а з другого боку, усе міцнішала сила спокуси оволодіти "їхнім" багатством і зробити його "нашим".

²⁹⁰ Див.: Андрианов Б. В. Концепция К. Витфогеля "гидравлическое общество" и новые материалы по истории ирригации / Б.В. Андрианов // Концепции зарубежной этнологии: Критические этюды. – М., 1976. – С. 153–176.

Продуктивістський мотив консолідації соціуму у державній формі не став запобіжником від його агресивних загарбницьких дій щодо сусідів. Адже об'єктом загарбання може бути як добутий сусідами додатковий продукт, так і засоби для виробництва у ще більшій кількості свого власного продукту. Такими засобами виступають і люди, перетворені на рабів (на безправну робочу силу). Війни, таким чином, зміцнювали і психологічну, і фізичну (у сенсі територіальних розмежувань) парціацію людства, виступали хоча й не єдиним, може, і не головним, але достатньо потужним чинником зміцнення у кожному із соціумів своєї окремої щодо інших соціумів ідентичності – спочатку племінної, а потім етнічної з еволюцією у етнопотестарну та державократичну.

Однаковість воєнної колективної поведінки у всіх історико-культурних областях і серед носіїв усіх історико-культурних типів дозволяє говорити про його особливу роль як чинника формування психології соціумів при переході їх від додержавного до державного буття. А зважаючи на те, що соціальний субстрат такого соціуму на початковому етапі державотворення був моноетнічним, а якщо і поліетнічним, та за обов'язкової наявності якогось етнічного ядра, то можна стверджувати, що воєнний чинник справляв величезний вплив на процес формування етнічної психології одержавлених соціумів і, навпаки, від характеру цієї психології не менш великою мірою залежала потужність дії цього чинника: навіть якщо пов'язувати походження війн з появою владоутримуючих суспільних станів, то реалізовувати свої лідерські амбіції і загарбницькі наміри такі стани могли тільки за психологічної підтримки своїх соціумів або, принаймні, за їхньої психологічної готовності підкорятися амбіціям і планам вождів.

Такі особливості воєнного фактору у процесі державоутворення, як його одночасно внутрішній і зовнішній характер, його вимога до розриву з попередньою традицією і до переходу до нової якості, до напруження сил, його здатність до прискорення інтеграції населення, до самовідтворення воєнного стану вели до посилення воєнного адміністрування, внаслідок чого "війна... виконувала, образно кажучи, функції свого роду формовки, яка

надавала вже готовій масі певної форми, а процесам – певної спрямованості²⁹¹.

Прямий взаємозв'язок між формуванням фізичних меж ранніх держав та постійними війнами, що їх держави вели з іншими зовнішніми акторами, підводить до питання про найбільш виразний прояв тієї риси, що притаманна психології суспільства, налаштованого на війну, якою є агресивність, та про її зв'язок з етнічністю, і оскільки остання не є повністю вільною від її розуміння як біологічної єдності її носіїв, то і здатність до агресивності, до нав'язування своєї влади може спокушати до расового пояснення державотворчого потенціалу того чи іншого соціального субстрату. Прикладом може бути висловлювання німецького філософа XIX ст. Л.Вольтмана: "Фізіологічна відмінність рас полягає у продуктивності їхньої нервової системи і мозку. Від сили мозку залежить самочинна здатність до винаходів, відкриттів і підприємливості..."²⁹². Підприємливість, про яку говорив Л.Вольтман, може тлумачитися широко, у тому числі й як загарбницька.

Серед досліджень, що пояснюють природу агресивності як соціально-психологічного явища, найбільш ґрунтовною залишається праця Е. Фромма "Анатомія людської агресивності", яка вийшла у 1973 році. Вона стала своєрідним доповненням з позицій соціальної психології етологічного пояснення природи і змісту людської агресивності, концептуально викладеного у згаданій книзі К.Лоренца "Так зване зло. До природної історії агресії".

У системі етологічного знання агресія людини стосовно людини являє собою так звану внутривидову агресію. Хоча етологічний підхід до агресії як прояву тваринного інстинкту передбачає сприйняття її як природної даності, увільненої від моралізаторських оцінок, К. Лоренц не запліщував очі на її соціальну небезпеку: "У нас є вагомні підстави вважати внутривидову агресію найбільш серйозною небезпекою з усіх, що загрожують людству в сучасних умовах культурно-історичного і технічного розвитку.

²⁹¹ Гринин Л. Е. Указ. соч. – С. 167.

²⁹² Вольтман Л. Политическая антропология / Л. Вольтман // Геополитика. Антология. – М., 2006. – С. 345.

Втім, – продовжував він, – у нас зовсім не стане більше шансів впоратися з цією небезпекою, якщо ми ставитимемося до неї як до чогось метафізичного і невідворотного; та коли простежити ланцюг природних причин її виникнення, це може допомогти²⁹³.

Етологія не оперує етнічними і взагалі соціо-груповими категоріями. Наявність у групи істот однакових ідентифікуючих ознак позначається тут терміном "вид". Інтерпретації К. Лоренцом причин агресії та її ролі в еволюції усього живого, у т.ч. людини, стосуються агресії всередині виду або спрямованої на об'єкти поза певним видом. І людську агресію він розглядав як внутривидову. По відношенню до людей термін "вид" мабуть можна застосовувати у двох смислах – і в універсальному (людство взагалі) і у конкретно-груповому (в нашому випадку – в етно-груповому, якщо виходити з того, що будь-яка спільнота вважається неповторною, своєрідним "мовно-культурним видом").

Агресію у середині людства в універсальному сенсі К. Лоренц пояснював результатом успішного подолання ним тієї агресії, що спрямовувалася із позавидового середовища і загрожувала усьому виду. З одного боку, агресія взагалі вважалася К. Лоренцем функцією збереження виду. Названа функція проявлялася і в нападі хижаків на жертву, і в зграйному (натовповому, груповому) цькуванні агресора його жертвами (англійською – "mobbing"), і в "мужності відчаю" (захист нащадків, брак простору для втечі). Але, подолавши зовнішні загрози і тим самим гарантувавши собі самозбереження як виду, людство переорієнтувало агресію в середину себе: "Людина зі зрозумілих причин особливо піддатлива шкідливому впливу специфічного внутривидового відбору. Як жодне інше живе єство до неї, вона піднеслася над усіма ворожими силами позавидового оточення. Людина винищила ведмедів і вовків, і тим самим насправді перетворилася на ворога самій собі: як твердить латинське прислів'я, *homo homini lupus*"²⁹⁴

Наведеною інтерпретацією К. Лоренц умисно чи не умисно підвів до межі переходу від суто етологічних до соціальних коре-

²⁹³ Лоренц К. Указ. соч. – С. 46.

²⁹⁴ Там же. – С. 61.

нів людської агресивності. Адже подолання людським видом загроз, що могли знищити його, можна вважати не тільки етологічною реакцією, а й соціальною дією. Тому і внутривидова агресія між людьми має тлумачитися і як інстинкт, і як соціальний намір. Можливо, це мав на увазі і К. Лоренц, коли казав, що "більш ніж вірогідно, що пагубна агресивність, яка й сьогодні, як дурний спадок, сидить у нас, людей, у крові, є результатом внутривидового відбору, що впливав на наших предків десятки тисяч років протягом усього палеоліту. Ледве люди просунулися настільки, що будучи озброєними, одягнутими і соціально організованими, спромоглися якоюсь мірою обмежити вплив зовнішніх небезпек – голоду, холоду, диких звірів, так що ці небезпеки втратили роль суттєвих селекційних факторів, – як відразу у гру неминуче увійшов пагубний внутривидовий відбір. Віднині рушійним фактором відбору стала війна, яку вели одна з одною ворогуючі племена-сусіди, а війна мусила розвинути до крайності усі так звані воїнські звичаї"²⁹⁵.

І вже уповні соціально лунає оцінка К. Лоренцем двобою, у якому проявляється внутривидова агресія, адже "він сприяє корисному відбору лише там, де бійці перевіряються не тільки внутривидовими дуельними правилами, а й у бійках із зовнішнім ворогом. Найважливіша функція двобою – це вибір боездатного захисника сім'ї, тому ще одна функція внутривидової агресії полягає в охороні потомства"²⁹⁶.

Сказане уповні придатне для розуміння агресивності у взаєминах між етнічними спільнотами, якщо пам'ятати, що кожна з них усвідомлює себе певною "кровною сім'єю", яка має бути фізично збереженою за будь-яку ціну.

Парадигмальною засадою концепції Е. Фромма було поєднання інстинктивізму (агресивність як вроджена примордіальна властивість людської психіки) та біхевіоризму (агресивність є типом поведінки). Не відкидаючи переконливих положень обох концепцій, Е. Фромм поруч з поняттям "інстинкту" як природної

²⁹⁵ Там же. – С. 62.

²⁹⁶ Там же. – С. 63.

фізіологічної потреби запропонував поняття "характер" як сукупність пристрастей, що відповідають специфічним людським потребам і які, на його думку, являють собою спробу людини надати сенс своєму життю, пережити найгостріші і найпотужніші потрясіння буття²⁹⁷.

Згідно фроммівської концепції, одні потреби і породжені ними потяги зумовлені інстинктами, а інші – характером, тобто пристрастями, що утвердилися у психології людини в процесі соціо-біологічної еволюції. Інша відправна позиція Е. Фромма – розділення агресії на "доброякісну" (оборонну) і "зляюкісну" (жорстоку і деструктивну).

Деструктивність і жорстокість він відносив не до інстинктивних потягів, а до набутих людиною пристрастей²⁹⁸. Виходячи з цих позицій, Е. Фромм визнавав інстинкт "доброякісної" агресії винятково тваринним і дивився на нього як на суто етологічне явище. Приміром, агресію, що її проявляє тварина заради захисту території, він відносив до доброякісних, оскільки, на його думку, погрожуюча поведінка, яку прийнято кваліфікувати як "територіальну агресивність", є усього лише інстинктивною програмою поведінки, спрямованої на рівномірний розподіл життєвого простору і тим самим – на збереження миру. Ця інстинктивна програма тварини виконує ту саму функцію, що й правове регулювання у людини²⁹⁹.

Що ж до "зляюкісної" агресивності, то її він вважав суто людською властивістю, бо "більша частина війн була розв'язана заради здобуття різного роду переваг, а не заради охорони кордонів від загроз нападу (якщо не брати всерйоз підбурювачів війни)"³⁰⁰.

Наведену конструкцію важко назвати поєднанням інстинктивізму та біхевіоризму. Концепція соціо-біологічної еволюції людської психології у напрямі формування "зляюкісної" агресії фактично повторювала ідею історичного матеріалізму про винят-

²⁹⁷ Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм; пер. с нем. – М., 2010. – С. 23–28.

²⁹⁸ Там же. – С. 23–24, 109.

²⁹⁹ Там же. – С. 155.

³⁰⁰ Там же. – С. 155.

ково економічні (базисні) витоки людської поведінки. Така конструкція виглядає дещо спрощеною, адже серед людей траплялася безліч випадків "злаякісної" агресії, не викликані раціональними міркуваннями. Як вже відзначалося, Е. Фромм вважав таку агресію не притаманною початковій, примордальній природі людини. Понад те, він був переконаний, що з первісного мисливського життя людина успадкувала такі дві моделі поведінки, як кооперація і розподіл, звичай ділити здобич одного вдалого мисливця на все плем'я: "Якщо погодитися з гіпотезою про те, що мисливське життя привело до генетичних змін, то доведеться зробити висновок, що у сучасної людини швидше треба шукати вродженого рефлексу до кооперування і розподілу (усім порівну), ніж до вбивства і жорстокості". Е. Фромм посилався при цьому на думку нейрофізіологів про існування біологічної совісті, призначення якої полягає в тому, щоб забезпечити організму максимальну здатність до адаптації, почуття безпеки, радість і прагнення до вдосконалення, а також на думку, що почуття любові і співчуття є імпліцитними властивостями мозку³⁰¹.

Прояви ж "деструктивної агресії" в історії Е. Фромм пояснив тим, що "мисливське життя не залишило в людині генетичних слідів, і рефлекс до спільної праці і розподілу у багатьох культурах був витіснений рефлексом безмежного егоїзму, і протягом 40 тис. років від виникнення людини (зрозуміло, тут йдеться про *homo sapiens* – О. М.) їй не вдалося розвинути свої високі прагнення, в той час як риси жадібності й деструктивності проступають в ньому явно"³⁰². Найбільш слабким місцем у наведених міркуваннях є неузгодженість в історичному часі виникнення "доброякісної" (інстинктивної) і "злаякісна" (набутої) агресії: реакцією на яку агресію була тоді "доброякісна" агресія, якщо "злаякісною" стала пізнішим надбання людського характеру?

Загальна ідея Е.Фромма в цілому полягала у запереченні гіпотези про незмінність людської природи: "Ми повинні досягти такого розуміння людської природи, яке спирається на взаємозв'язок

³⁰¹ Там же. – С. 177, 337.

³⁰² Там же. – С. 178, 338.

двох фундаментальних біологічних факторів, характерних для людини. При цьому йдеться про постійне зменшення частини інстинктивної детермінації поведінки³⁰³. У людини, вважав Е.Фромм, тваринний інстинкт замінюється характером, який являє собою відносно сталу систему усіх не інстинктивних потягів (тобто, прагнень та інтересів), які зв'язують її із соціальним та природним світом³⁰⁴. Відповідно, у людини функцію інстинктів виконують здатності, з яких складається характер як специфічна структура, в яку організована людська енергія, спрямована на досягнення поставлених цілей, і характером же визначається поведінка, яка відповідає цим цілям³⁰⁵.

Загальний підсумок Е.Фромма про постійне зменшення інстинктивності у людській поведінці говорить про те, що він визнавав силу інстинкту принаймні у первісний додержавний час, тобто у ситуації додержавного хаосу. І якщо інстинктивну тваринну агресію, спрямовану на захист своєї території, він оцінював позитивно, як запобіжник конфлікту, то аналогічний первинний інстинкт людини заслуговує на таку само позитивну характеристику як стабілізатор міжнародної системи.

Питання про масштаби зменшення інстинктивності і, відповідно, збільшення ролі набутих рис характеру ми оминаємо, оскільки оцінки цього співвідношення неминуче можуть бути лише умоглядними. Так само залишаємо на розсуд фахівців питання про суть первинних інстинктів людини. Наша увага спрямована на ті положення концепції Е. Фромма, які мають відношення до питання про вплив людського характеру на міжгрупові відносини. Тим більше, що роль саме характеру, а не інстинктів, за Е. Фроммом, неухильно зростала паралельно з розвитком цивілізації.

Насамперед, привертає увагу, що Е. Фромм, розмірковуючи про особистість, не відривав її, а відтак і її характер, від групи. Ним запроваджено поняття соціального характеру, який сформувався внаслідок відмінностей в умовах життя різних груп і який

³⁰³ Там же. – С. 289–290.

³⁰⁴ Там же. – С. 295.

³⁰⁵ Там же. – С. 330.

спрямовує бажання кожного члена групи на досягнення того, що потрібне для її успішної життєдіяльності.

Інше важливе зауваження щодо соціального характеру – що засоби і методи його формування кореняться у культурі й традиціях, які спрямовують людську поведінку, навіть інколи оминаючи розум³⁰⁶. І якщо між соціальним характером і культурою є прямий зв'язок, то слід визнати, що характер як сукупність набутих пристрастей має і групову форму, а відтак і форму етногрупу, оскільки культура є головним чинником внутрішньогрупової комунікації. Відтак, можна припустити, що у подоланні додержавного хаосу виникнення і усталення рис етногрупового характеру (нам здається, краще казати про етногрупову психологію) відіграло одну з провідних ролей.

Ще одне положення Е. Фромма, яке має безпосереднє відношення до теми відношень між людськими соціумами, стосується виникнення почуття нетерпимості. Одним з витоків такого почуття Е. Фромм вважав нарцисизм, або самозамилування. На особистісному рівні нарцисизм проявляє себе обуренням і гнівом до критики, до переваги над собою когось іншого, реагуванням на образу мстивістю. Але, крім індивідуального, Е. Фромм виділив і груповий нарцисизм з такими його функціями, як зміцнення групової солідарності шляхом апеляції до спільних цінностей, надання членам групи, особливо позбавленим якихось здібностей, відчуття задоволення від приналежності до неї. Тобто, нарцисизм у такій конотації має вважатися одним з чинників формування групової ідентичності. Хоча сам Е. Фромм і не торкнувся цього питання, але можна припустити, що вади індивідуального нарцисизму рефлектують і на груповому рівні. Конфлікт між групами-нарцисами набуває жажливого форм, що й не дивно, бо самозамилування породжує зневагу до інших груп і полегшує виправдовування вбивства їх членів через деперсоніфікацію жертви за логікою "не свої – не люди"³⁰⁷.

³⁰⁶ Там же. – С. 331–332.

³⁰⁷ Там же. – С. 262, 264, 265, 164.

Нарцисизм, про який говорить Е. Фромм, мовою етнології може бути позначений як етноцентризм – впевненість у вищості своєї етнічної спільноти, її культури, моралі, розумових здібностей тощо. Етноцентризм різною мірою притаманний усім етнічним спільнотам від початку їх утворення і його має бути взято як один з потужних чинників зародження елементів міжнародної системи з первісного хаосу. Характеризуючи цей чинник, доцільно зважати на два різні прояви етнічного нарцисизму (етноцентризму) – деструктивний і конструктивний. У першому випадку група вважає найкращими (порівняно з іншими групами) усі без винятку зразки своєї культури, моралі або поведінки попри будь які загальнолюдські ціннісні норми і зовнішні оцінки. У другому випадку вона визнає вищість загальнолюдських ціннісних норм, але прагне довести, що саме у її культурі, моралі й поведінці ці норми втілені і проявляються найкраще, ніж в інших народів.

Взаємозв'язок стейтогенезу та етногенезу має цікавити нас насамперед як джерело тих культурних та психологічних архетипів, якими характеризується той або інший елемент міжнародної системи, адже культурні, ментальні особливості кожного соціуму так чи інакше проявляються у характері його державності, з тією різницею, що у державі з поліетнічним соціальним субстратом варіативність цих особливостей є набагато більшою, ніж коли субстрат є моноетнічним.

У питанні про сутність держави виділяються дві основні концепції, які можна назвати інституційною та комунікативною. М. Вебер, приміром, вважав державу структурою політичного суспільства, яка має монополію на застосування сили, або інститутом, який керується різноманітними установами і є апаратом примушування³⁰⁸. Натомість М. Алексеев вважав, що "державна не може бути ані організмом, ані особистістю, – вона може бути тільки складним відношенням між особистостями і між соціальними групами", по суті зводячи питання про державну організацію до комунікацій всередині соціуму. Відповідно до комунікативного підходу, "... коли державознавство говорить про "народ", про "нації",

³⁰⁸ Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М., 1990. – С. 535–537.

воно не має на увазі ані фізіологічної єдності крові людей, що входять до державного спілкування, ані психологічної єдності будь-якої спільної душі; воно розуміє саме ту струнку систему зв'язків, яка одним помахом спрямовує свої думки до певного результату. Тому "народ" і "нація" не суть організми, але великі колективні організації. І ці організації не мають органів у біологічному сенсі цього слова. Те, що у державі називається "органом", є активною точкою схрещення спільних і постійних відносин"³⁰⁹.

Розуміння держави як системи суспільних взаємовідносин не має розглядатися як заперечення державних інституцій ("органів"), оскільки саме вони представляють державу у міжнародній системі. І якщо держава – це взаємовідносини людей, особливостей та їхніх груп, то інституції, у яких ці взаємовідносини схрещуються, репрезентують характер цих взаємовідносин у світі. Мабуть, не буде помилкою вважати характер взаємовідносин всередині елемента одним із чинників, якими визначається його властивість. Характер взаємовідносин у державі визначається як інтересами, так і культурною, моральною традицією, закріпленою у правових відносинах, а вона формується паралельно з етнічністю і разом з нею зберігається, поки існує її носій або поки не стає витісненою "чужою" ("інакшою") традицією. І якщо до міжнародної системи може бути застосоване загальне розуміння функціонування системи як обміну властивостями, то вивчення взаємовідносин між державами повинно зосереджуватися на особливій ролі етнічності, яка, зрозуміло, діє не самостійно, а у сукупності з іншими властивостями – демографічними, економічними, військовими, ресурсними та іншими, але при цьому справляє свій окремий вплив на характер системи та на її функціонування.

Якщо погодитися із розумінням функціонування будь-якої системи як процесу обміну властивостями між її елементами, то виникнення із додержавного хаосу ознак зародження паростків світового порядку має вважатися початком обміну між державами-

³⁰⁹ Алексеев Н.Н. Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки / Н.Н. Алексеев. – М., 2008. – С. 145, 149.

елементами цього порядку своїми властивостями. Останні полягають насамперед у проявах базових архетипів міжнародних відносин – "війни" та "миру", що можуть вважатися двома основними, полярними станами міжнародної системи та зразками поведінки у ситуаціях, притаманних цим станам. Поведінка соціуму та його представників зазвичай відноситься до категорії "культури" у її найширших проявах – психології, моралі, етиці, ставленні до інших та інакших, прийнятті та реалізації рішень, у т.ч. у проявах "доброякісної" та "злроякісної" агресій. Від самого початку державно-організовані або державо-ініціюючі соціуми були соціумами етнічними, через що їхня культура прямо впливала, сукупно з іншими, позаетнічними, чинниками, на їхні властивості як субстратного наповнення держав. Навіть якщо виходити з не визначальної ролі етнічних чинників, вони, тим не менше, будучи за своїм родовим походженням у прямому зв'язку із пристосуванням соціумів до певного географічного середовища, а відтак до матеріальних умов життя, могли спрямовувати вектор дії суто матеріальних (господарських, економічних) чинників у той або інший бік, часто несподівано диверсифікуючи категорію національно-державного інтересу.

5. ЗАРОДЖЕННЯ ТА ПЕРШІ ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ

Поява перших держав була початком виходу людства із додержавного хаосу, що його зазвичай вважають передумовою порядку. Сам міжнародний порядок міг зароджуватися тільки за наявності множинності тих суб'єктів, які мали бути охоплені ним: існування лише однієї найпершої держави робило поняття "міжнародний порядок" позбавленим сутнісного змісту. Як виникала міждержавна структура – перша держава якоїсь давньої нації давала бездержавним спільнотам приклад кратократичної самоорганізації, який розповсюджувався по людській ойкумені, чи різні держави виникали в її різних регіонах незалежно одна від одної, формуючи навколо себе певні геополітичні круги? З цього приводу можуть виникати найрізноманітніші припущення.

Загалом державотворення може розглядатися як факт політичної і правової культури, якщо саму культуру розуміти ширше, ніж сукупність поведінкових та естетичних зразків, і розглядати її як системоутворюючу підсистему суспільства. У цій якості її пропонують вважати формою і способом розвитку та змінювання соціальної реальності, основним носієм соціального часу³¹⁰. Як носій соціального часу культура має розглядатися у категоріях діяльності соціального субстрату з пристосування до навколишнього середовища, його переоблаштування і утворення так званої асоціації індивідуальних свідомостей. Асоціація індивідуальних свідомостей з питання владних взаємин і є фактом політичної і правової культури, втіленої в інституційні та інституціональні форми.

На цьому ґрунті питання розгалуження структури міжнародної системи може бути розглянуте, зокрема, з позицій тих концеп-

³¹⁰ Амбарова П.А. Динамика социального времени: эволюция социологических представлений / П.А. Амбарова // Социологический журнал. – 2014. – № 2. – С. 9-10..

цій, які стосуються закономірності у виникненні та розповсюдженні зразків людської культури взагалі. Правомірність такого підходу впливає і з того, що структурне розгалуження міжнародної системи відбувалося одночасно із розширенням її цивілізаційного, культурного середовища.

Поширення планетою фактів людської культури найбільш послідовно пояснювалося в рамках так званого дифузійнізму (від лат. *diffusio* – розлиття, розтікання), в якому виділялися "гіпердифузійнізм", або панегіптізм (Г. Елліот-Сміт та В. Перрі), та теорія культурних кругів (Ф. Гребнер та його попередники Ф. Ратцель, Л. Фробеніус, В. Вільденбанд, Г. Ріккерт)³¹¹.

Панегіптізм фактично спирався на концепт сингулярності людської культури, який, у свою чергу, веде до визнання того, що середовище міжнародної системи від самого початку формувалося шляхом фізичного розширення її початкового ядра і тоді довелося б визнати, що найбільший хронологічний вік належить єгипетській цивілізації. Між тим, вона спочатку розвивалася під впливом шумерської цивілізації, і в такому разі панегіптізм ("гіпердифузійнізм") мав би бути замінений паншумеризмом. Але і шумерська цивілізація, попри потужні культурні хвилі, що йшли від неї до інших народів, також не може претендувати на статус єдиного джерела світової культури. Культурні хвилі із Месопотамії саме впливали на існуючі в інших регіонах світу культури, але не репродукували шумерські зразки на пустому місці. Тому доводиться погодитися з теорією "культурних кругів", принаймні в тій її частині, де йдеться про можливість самостійного виникнення схожих явищ в різних частинах людської ойкумени. Тим самим необхідно визнати єдність людства у проявах його психологічного складу і його різноманітність у психічних проявах, якими народжується неповторність кожної національної культури, у т.ч. культури правової і політичної.

Брак надійних джерел не дозволяє зробити щодо цього впевнених висновків. Тому за точку відліку множинності держав доводиться брати залишені ними джерела з повідомленнями про їх взаємні стосунки.

³¹¹ Див. у: Токарев С. А. История зарубежной этнографии / С.А. Токарев. – М., 1978. – С. 134–169.

Друге принципове питання – про визнання цих стосунків системними, тобто про наявність або відсутність якщо не жорстко визначеної впорядкованості у відносинах між ними, то принаймні прагнення до неї.

У дискусії щодо часової точки, яка дала відлік функціонуванню світової міжнародної системи³¹², більш переконливою видається позиція тих, хто вважає, що системність була притаманною міжнародним відносинам від утворення перших держав і контактів між ними. Тривалий час міждержавна взаємодія в одній частині земної кулі абсолютно не обходила держави на іншому краю земної ойкумени, але це не підстава заперечувати їх приналежність до однієї структури, яка спочатку була, згідно типології В. Вдовина та його колег, найвірогідніше лінійною. Крім того, почали утворюватися й імперські центри з потужними гравітаційними полями для держав меншої ваги, які утворювали разом з цими центрами структури, які автори вказаної типології визначають як радіальні³¹³. Лише з плином часу великі геополітичні (імперські) центри об'єдналися у систему, яку П.Цыганков називає "змішаною реалістичною"³¹⁴, зі структурою, у якій між радіальними підсистемами встановилися безпосередні канали обмінів сигналами. На початку міждержавна взаємодія точилася переважно всередині локальних міжнародних систем*, але наслідком цієї взаємодії в одній системі були сигнали у бік елементів, що входили до сусідніх систем, чії елементи були змушені і посылати зворотні сигнали, і транслювати отримані сигнали у середовище свого існування. В результаті початкові сигнали хай і опосередковано, але сягали і тих держав, які навіть могли й не знати про їх справжні витоки.

Зародковий стан міжнародної структури, анемічність або опосередкованість зв'язків між її елементами не дає підстав для її заперечення.

³¹² Див. у: Основы общей теории международных отношений: учебное пособие / Под ред. А.С. Манькина. – М., 2009. – С. 41–42.

³¹³ Вдовин В.М. Теория систем и системный анализ: Учебник / В.М. Вдовин, Л.Е. Сурков, В.А. Валентинова. – М., 2010. – С. 18.

³¹⁴ Цыганков П.А. Теория международных отношений: учебник / П.А. Цыганков. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2007. – С. 181, 182.

* В даному випадку для зручності підсистеми світової міжнародної системи ми називатимемо також системами, маючи на увазі їхній локальний характер.

Важко погодитися, що "до середини XVII на цьому полі (міжнародних відносин – О.М.) панували хаос і анархія"³¹⁵, якщо пригадати спроби кожної із могутніх держав давнини посісти домінуюче становище принаймні у прилеглому геополітичному просторі, тобто надати міжнародним відносинам однієї із основних ознак системного порядку – ієрархічності. Хай результати цих спроб не були оптимальними за своєю еквіфінальністю, через що гомеостатичність системи була під постійною загрозою, і сама вона функціонувала без цілепокладання, але неповнота атрибутів системи не може бути аргументом для її заперечення. Принаймні, така ознака системних відносин, як обмін між її елементами своїми сигналами і властивостями, виразно проявлялася від початку виникнення перших держав.

Обмін сигналами (мирними і не мирними) не міг бути вільним від впливу етнічності їхніх продуцентів. Вплив етнічності на поведінку держав був зумовлений вже самим ходом їх виникнення. Навряд чи можна знайти ґрунтовні заперечення тому, що "саме поняття "політогенез", яке використовується замість традиційного, більш вузького за змістом поняття "процес формування держави" (або "стейтогенез"), передбачає глибоку наступність ранніх держав з попередніми політичними інститутами традиційного суспільства і, по-друге, що "феномен політики" історично є більш давнім за походженням і різноманітністю щодо форми порівняно з "феноменом державності"³¹⁶.

При цьому вплив етнічного чинника посилювався і тим, що процеси у житті первісних соціумах були синкретичними і легко перетікали з одного в інший, приміром, етнічне у політичне і навпаки, через що політогенез має вважатися лише одним із шляхів тодішньої соціальної еволюції, супроводжуючись іншими процесами – етногенезом, соціальним розшаруванням та іншими. І етнічна єдність була чинником політичної єдності, і, навпаки, політична єдність формувала етноси³¹⁷. Застосовуючи поняття

³¹⁵ Там же. – С. 42.

³¹⁶ Гуторов В. А. Указ. соч. – С. 93.

³¹⁷ Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства / Л.Е. Гринин. – М., 2007. – С. 79, 137.

сучасної етнополітології, виникнення давніх націй являло собою взаємне доповнення примордіалізму (самоеволюціонування споконвічної етнічної ідентичності до ідентичності національно-державної) і конструктивізму (творення націй державною владою з використанням примордіальної ідентичності)

У цьому зв'язку сучасна наука уважно повертається до минулих здобутків світової етнології, зокрема до творчої спадщини Дж. Фрезера, який підкреслював культурну наступність у світовому розвитку, стверджуючи, що "основні інститути нашого суспільства більшою частиною (якщо не всіма) мають коріння у дикій державі і були передані нам із видозмінами скоріше зовнішніми, ніж внутрішніми". При цьому застосування Дж. Фрезером терміну "дика держава" пояснюється як визнання наступності традицій сучасної державності від політичних норм та інституціональних порядків, що склалися у дописемний період³¹⁸.

Синхронна взаємозалежність стейтогенезу та етногенезу проявляла себе у міжнародній системі тим, що поведінка держав була спрямована і на реалізацію інтересів їхніх давніх націй, і на зміцнення спільної ідентичності останніх – через нав'язування суспільству уявлень про єдність його інтересів з інтересами влади, через формування образів зовнішніх ворогів ("вони", які загрожують "нам"), і через організацію опору справжнім загрозам державному і національному існуванню, і через організацію грабунку інших держав заради збільшення "свого" блага.

Зародження міжнародних відносин відбувалося як боротьба держав за ієрархічне домінування у прилеглому геополітичному середовищі. При цьому успіхи соціумів, які досягли державної самоорганізації, ставали прикладами для сусідніх народів, що вело до збільшення кількості держав. Тим самим можна казати про зростання фрактальності регіональних сегментів світової міжнародної системи. Зрозуміло, застосування терміну "фрактали" по відношенню до нововиниклих держав є суто умовним. Точне повторення нововиниклих елементів ще можна зустріти у природних процесах (приміром, дріждевий процес чи листоутворення у кроні

³¹⁸ Див. у: Гуторов В. А. Указ.соч. – С. 96.

дерева) або на орнаментальних графічних зображеннях. Але якщо повернутися до розуміння держави не як сукупності інститутів, а як певної системи владних зв'язків, то за принципами організації цих зв'язків вони є подібними одна до одної. Правомірність застосування концепту фрактальності до міжнародної системи можна обґрунтувати тим, що фрактальність у загальному розумінні являє собою повторюваність, подібність об'єктів найрізноманітнішої природи, як натуральної, так і штучної³¹⁹.

Фрактальність міжнародної системи була відносною в силу нездоланної мовної, культурної, релігійної унікальності нових суб'єктів, що робило неможливою повну ідентичність нововиниклих держав, а незбіг або несумісність матеріальних і ціннісних інтересів держав само собою не надавали системі синергетичної динаміки. Власне, повної синергетичної єдності міжнародна система не досягла і в наші дні і навряд чи досягне у майбутньому в силу незнищеності того самого чинника розбіжності інтересів. Національні держави не так давно дійшли до усвідомлення спільного інтересу – збереження міжнародної системи як умови виживання кожної з них. Інтереси іншого порядку поки що викликають кризові явища у системі у вигляді конфліктів і загроз. Тим більш гостро конфліктний характер взаємовідносин між державами проявлявся на ранній стадії їх існування, коли об'єктивна взаємозалежність між ними ж ще не усвідомлювалася. Цього і не могло статися, оскільки кожна держава прагнула посилити таку свою властивість, як економічна потужність, але в силу недостатньо високого розвитку продуктивних сил намагалася робити це за рахунок сусідів. По суті, кожна виступала стосовно інших держав свого роду "енергетичним вампіром", що вело до періодичних змін у структурі регіональних систем, а відтак до перерозташування в них балансирів, породжувало постійні бифуркації з відповідними загрозами їхньому гомеостазу.

Знову підкреслимо, що національні інтереси держав від самого початку не обмежувалися суто матеріальними (захоплення здо-

³¹⁹ Ефимчук И.В. Фрактальность истории. Статья 1 / И.В. Ефимчук // Общественные науки и современность. – 2010. – № 5. – С. 147.

бичі й рабів), а були невід'ємними від інтересів релігійної, а відтак і культурної консолідації своїх соціальних субстратів. Зважаючи, що релігія, мова, культура були головними ознаками тієї ідентичності, яка може визначатися як етнічна, є всі підстави вважати зусилля тогочасної державної влади конструюванням спільної етнічності, по суті конструюванням давніх націй із поліетнічного населення. І навпаки, релігійна, культурна і певною мірою мовна консолідація давніх націй полегшували створення в їхньому середовищі психології підтримки агресивної зовнішньої політики державної влади.

Такий характер проявів етнічності в міжнародній системі при її зародженні ілюструється багатьма епізодами давньої історії.

Найдавнішими державами були держави Месопотамії – дворіччя Тигру та Євфрату. Наявні джерела дають мало відомостей про етнічний субстрат цих держав – Шумеру, Лагашу, Умми, Аккаду, Ура. Найвірогідніше, що склад давніх націй був поліетнічним, а їхні назви відомі за назвами самих держав. Так, на територію землеробів-шумерів починаючи з третього тисячоліття до н.е. почали проникати скотарські племена – носії семітських мов. Перехід прибульців до землеробства спричинив до кінця того ж тисячоліття остаточне змішування двох етнічних спільнот³²⁰. За результатами ономастичного аналізу Р. Джарякян дійшов висновку, що у III тис. до н.е. населення Шумеру на 80% складалося із власне шумерів і на 13% із аккадців, в той час як у Північній Месопотамії аккадців було 75%, а шумерів тільки 5%³²¹.

Міждержавні взаємини у давньому Дворіччі можна вважати ілюстрацією самоорганізації регіональної міжнародної системи – настільки наполегливою і невпинною була боротьба між її учасниками за ієрархічне становище і за можливість, що їх це становище давало, а саме – встановлювати своєрідні обов'язкові "правила поведінки" для інших "системних гравців".

³²⁰ Струве В. В. Древнейшие государства в Двуречье / В. В. Струве // Всемирная история. – М., Госполитиздат, 1955. – Т. I. – С. 192.

³²¹ Джарякян Р. В. Этнический состав населения к северу от долины реки Диялы (Ирак) в III тысячелетии до н.э. / Р. В. Джарякян // Вестник древней истории. – 1994. – № 2. – С. 5.

Чим мотивувалася поведінка цих перших елементів міжнародної системи? Безумовно, прагненням здобичі, яка на той час була головним енергетичним джерелом – рабів і худоби, потрібних для гідравлічного (іригаційного) господарства, на якому трималося життя тих міст-держав. Якщо вважати цей мотив визначальним, то суспільно-політична організація перших держав мала б бути світською від самої їхньої появи. Між тим, історичні джерела свідчать, що спочатку розпорядниками зрошуваних земель у Шумері були жерці, які тим самим і були фактичними правителями у державі. Лише через наявність агресивного зовнішнього середовища, через появу загрози існуванню держави, яку несли із собою нападники, поруч з релігійною храмовою адміністрацією виникає і утверджується напівсвітська царська влада³²².

Із цього можна припустити, що храмове господарство відіграло роль інституції, через яку "potestas" трансформувався у "kratos". Основою для такого припущення є те, що етно-потестарний порядок призначався крім усього іншого для справедливого розподілу здобутого продукту, і в цьому сенсі культовий прошарок у соціумі як носій моральних релігійних норм мав користуватися найбільшою довірою.

Крім того, служителі культу володіли механізмами конструювання націй із поліетнічного населення. Один з таких механізмів – запровадження єдиних релігійних культів, а з ними і єдиних моральних норм і цінностей. Суспільна мораль завжди проявляє себе у писаних і неписаних правових нормах, що робило касту жерців першими фактичними законодавцями ще до встановлення світської влади – у дописемний період.

Велика роль відводилася релігії і в Давньому Єгипті, де держава була утворена царською владою і управлялася адміністративним апаратом. Але, як і в Шумері, тут велику роль відігравали храмові общини. Відмінність полягала у тому, що тут бог вважався втіленим у фараоні (церкві), а у Шумері бог вважався надлюдною, яка віщує через жерців³²³. І хоча, як і в Шумері, економічне

³²² Див.у: Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества / У. Мак-Нил; пер. с англ. – К., 2013. – С. 74–88.

³²³ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 123–124.

життя контролювалося державою, остання величезну частку своїх зусиль призначала зміцненню релігії.

Як і в Шумері, релігія у Давньому Єгипті також виконувала націє-конструюючу функцію, якщо взяти до уваги, що в ті часи населення, втягнуте у державотворення на такому величезному просторі, аж ніяк не могло бути моноетнічним. Влада всіляко сприяла піднесенню не тільки власного престижу (піраміди, палаци), а й престижу храмів. Останнім виділялася із здобичі велика частка рабів, про що згадувалося на храмових стінах. Вірогідно, храмам виділялася і частка здобичі у вигляді благовоїній, коштовних металів, які йшли на оздоблення культових споруд³²⁴.

Сам факт уваги під час експедицій тим видам здобичі, які не давали прямого прирощування матеріального (енергетичного) ресурсу, свідчила про важливу роль, що її відігравали у тогочасних міжнародних відносинах питання державного і національного престижу, який підносився предметами розкоші, яка оточувала царський двір і храмове господарство.

Насамперед, необхідно вказати на наміри держав, які на певний час накопичували більш високий економічний і воєнний потенціал, послаблювати, а то й завойовувати інших учасників міжнародної підсистеми, тим самим зменшуючи їхню кількість. Такими діями започатковувалася тенденція до утворення імперських об'єднань, у яких тільки одна держава має виконувати роль регулятора міждержавних відносин, фактично позбавляючи інших функції самостійних елементів. Спрощення структури міжнародних відносин полегшує управління підсистемою, але і зменшує інтенсивність обміну між її елементами своїми властивостями. І хоча властивість усієї підсистеми не зводиться до арифметичної сукупності властивостей її елементів, але вона також не є вільною від інтенсивності взаємовідносин між ними. Тобто, чим квалітші контакти між державами, тим анемічнішою є система в цілому, оскільки зменшується потенціал синергетичної взаємодії її елементів. Порядунком для кожної із держав було природне прагнен-

³²⁴ Перепёлкин Ю. Д. Египет Древнего царства / Ю.Д. Перепёлкин // Всемирная история. – М., 1955. – Т. 1. – С. 160–180

ня до самозбереження як головного національного імперативу, хоча багато з них і зазнавали в цьому невдачі.

З другого боку, зростання фрактальності внаслідок постійного виникнення нових держав і протодержав збільшувало ентропію у локальних міжнародних системах, якщо ентропію розуміти не як хаос, а як міру складності, яка давалася взнаки, по-перше, періодичними змінами у структурі міжнародних систем в силу появи одних і зникнення інших їхніх елементів, а по-друге, відсутністю у кожної із цих систем і світової системи в цілому телеомії як цільової детермінанти, спільного цілепокладання як умови гомеостазу – динамічної рівноваги.

Окремі міжнародні союзи й угоди були ситуативними, укладалися для вирішення конкретних тимчасових проблем і не могли зменшити міру складності у міждержавних відносинах. Тим не менше, локальні міжнародні системи давнього світу і за таких обставин виявили здатність до гомеостазу, до самозбереження.

Значення релігійних культів для утворення міжнародної системи Давнього Сходу полягало не тільки у внутрішньому зміцненні її елементів, і не тільки у спрямуванні їхньої поведінки на посилення свого ресурсного потенціалу за рахунок сусідів. Так само функція релігії не зводилася тільки до забезпечення соціального миру і упередження класових конфліктів. Релігія у давніх державах Сходу була супутником поширення землеробства і цивілізації, виникнення яких, а разом з ним і виникнення державної влади, приписувалося богам. Саме розповсюдження землеробства закладало підвалини під творення нових держав, тобто стимулювало фрактальність у системі. Однак така фрактальність не посилювала синергетику системи, на що були свої причини, які, на жаль, збереглися у міжнародній системі аж до наших днів.

Для самопорятунку ті із давніх держав, які не відзначалися достатньою оборонною, а тим паче агресивною, властивістю і через це були в постійному побоюванні нападу з боку потужних сусідів або прагнули посилити свою наступальну здатність, часто шукали джерела ресурсного посилення у міжнародному середовищі, у спільнот, які були на стадії вождівства або у кращому випадку на протодержавній стадії. Залучення ресурсів народів і

племінних об'єднань, для яких грабунок ("енергетичне вампірство") був значно важливішим джерелом добробуту, ніж продуктивне господарство, періодично змінювало рівновагу у відносинах між державами, якими закладалися підвалини людської цивілізації.

У Дворіччі у середині III тис. до н.е. центрами союзу міст-держав регіону були Лагаш і Умма. Між тим на півночі, по сусідству з семітськими варварами постав Аккад. Об'єднання в Аккаді технічних досягнень шумерської цивілізації з варварською звитягою дозволило цьому місту-державі встановити свою гегемонію у Дворіччі у третій чверті третього тисячоліття до н.е. Однак утримати свою гегемонію Аккад не зумів як через брак національної єдності, так і через вторгнення інших завойовників – гутеїв. І в наступному, після встановлення гегемонії іншого міста-держави Ура (кінець третього тисячоліття) фактор зовнішнього агресивного середовища у вигляді племен амореїв знову призвів до ускладнень у системі взаємин у Дворіччі³²⁵.

Не уникнув зовнішньої загрози ще один з учасників давньої міжнародної системи – Єгипет, хоча, на відміну від Дворіччя, геополітично позбавленого природного географічного захисту, він мав би почуватися спокійно в оточенні важкодоступних для потенційних загарбників пустель на сході і заході, схиляючись до ізоляціоністської політики. Тим не менше, геополітичні переваги не вберегли його від завоювання племенами гіксосів у першій третині XVIII ст. до н.е., чим було покладено край так званому Середньому єгипетському царству. Лише звільнення від влади завойовників в останній третині XVI ст. до н.е. і утворення Нового царства підштовхнули єгипетських правителів до по-справжньому активної участі у міжнародних справах.

Міжнародна активність Єгипту співпала з боротьбою між його північною і південною частинами за домінування, тобто за роль національного консолідатора. Боротьба завершилася перемогою півдня зі столицею у Фівах під час правління Ментухотепа II, який не тільки об'єднав Єгипет, а й оголосив себе правителем прилег-

³²⁵ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 86–98; Струве В. В. Указ. соч. – С. 203–218.

лих нубійських, лівійських та азійських земель. З тих пір єгипетськими фараонами здійснюється особливо агресивна зовнішня політика. Насамперед, в бік Нубії для експлуатації її природних багатств, в першу чергу золота і слонової кістки, у бік азійських племен Синайського півострова заради покладів міді, у країну Пунт заради дорогоцінного каменю, пряностей, у Лівію заради рабів і худоби³²⁶.

Вплив держав, які посіли домінуюче ієрархічне становище у давній міждержавній системі, на слабших сусідів був суперечливим. Загарбницькі походи і підкорення слабших держав спричиняли виснаження їхніх матеріальних ресурсів, але у більшості випадків наповнювали їхній духовний, інтелектуальний ресурс цивілізаційними запозиченнями із держав-домінантів. Виник феномен, що його В. Мак-Ніл називає "розвинутим варварством"³²⁷, – розвинутим такою мірою, щоб за прикладом успішніших спільнот самоорганізовуватися у державні форми.

Втручання зовнішнього кочового світу у простір регіональної міжнародної системи Месопотамії В. Мак-Ніл вважає однією з причин розширення системної структури. Інша причина – просторове розповсюдження цивілізаційної системної ознаки, якою є землеробство, з тією лише відмінністю, що завдяки винайденню плуга воно перестало залежати від іригації і утверджувалося на землях з дощовим зволоженням. Тим самим Месопотамія дала початок новим суспільствам. Так виникали "рімейки" месопотамських держав – держави хетів, хуритів, асирійців, еламитів, ханаанеїв, троянців, ахейців, критян та інших. Необхідність закріпити за собою певний географічний простір, придатний для землеробства, примушував ці суспільства погоджуватися на правління войовничих землеробів-аристократів³²⁸.

Тим самим політико-культурне середовище у цих новоутворених державах відразу ставало світським за характером правління на відміну від держав Дворіччя, де воно спочатку було храмовим:

³²⁶ Див.: Авдиев В. И. Военная политика Египта в эпоху Среднего Царства / В.И. Авдиев // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 34–52.

³²⁷ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 119.

³²⁸ Там же. – С. 147–151.

якщо правління служителів культу певною мірою продовжувало традицію справедливого розподілу продуктів, як це було в етно-потестарний період, то у цих державах відразу встановлювалося чітке класове розмежування з відповідною системою цінностей. Тобто, можна сказати, що фрактальність ще більше посилювала диверсифікацію та антиподичність властивостей елементів системи, тим самим посилюючи її ентропійність.

Розширення середовища міжнародної системи, що утворилася в Месопотамії, відбувалося внаслідок розповсюдження цивілізації плуга, що потребувало нових земель, а відтак загарбання їх у місцевого населення і втягування його у простір системи. Більшість подій, які визначали характер функціонування системи, являли собою постійне зіткнення між її структурними елементами-державами за ієрархічний статус і збільшення своєї ресурсної властивості. При цьому давність присутності у системі не гарантувала зайняття вищої ієрархічної сходинки. Фрактальність державотворення покликала до життя суб'єктів, у яких брак економічного ресурсу з лихвою компенсувався поведінковою динамікою.

Ілюстративними щодо цього були події у Вавилоні. Це місто стало столицею держави, утвореної після завоювання Дворіччя амореями у 1895 р. до н.е. У часи Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.) воно досягло найвищого розвитку, але вже через півстоліття по смерті цього царя було завойоване прибульцями з малої Азії хеттами, а потім напівкочовиками-касситами. Нове піднесення Вавилону за правління Навуходоносора I (1146–1123 рр. до н.е.) змінилося занепадом, спричиненим поразкою наприкінці XII ст. до н.е. від нового учасника міжнародної системи – могутньої Ассирії. Тривалий час ця держава посідала домінуюче становище у тогочасному світі, але починаючи з останньої третини VIII ст. до н.е. Ассирія сама зазнає потужних ударів з боку коаліції у складі Вавилонії та Мідії і після тривалої боротьби, зазнавши поразки, припиняє своє існування. Втім, Ассирія тривалий час навіть під ударами сусідів спробувала утримувати своє домінуюче становище, доказом чого було завоювання нею у 671 р. до н. е. Єгипту. Хай це завоювання і було формальним, але воно позбавило Єгипет шансу стати геополітичним центром Давнього Сходу.

Безжальний плин часу знищив більшість історичних пам'яток, за якими можна було б максимально повно відтворити духовне життя, психологію давніх націй, зокрема їхнє розуміння справедливості у стосунках з іншими народами. Особливо цікаво для нас з'ясувати характер тогочасної національної агресивності на світанку становлення міжнародної системи, – була ця агресивність переважно захисною чи переважно загарбницькою.

Вже уможливно можна припустити, що оскільки загалом захист проявляється як реакція на напад, то пальма першості має бути надана загарбницьким діям. В цьому відношенні особливий інтерес становлять для нас пам'ятки Давнього Єгипту. По-перше, тому що вони, порівняно з пам'ятками інших давніх держав, збереглися у значно більшій кількості. По-друге, вони допомагають осягнути національну психологію країни, яка була у значно кращому геополітичному становищі з точки зору своєї безпеки, а відтак їй мала б бути притаманною насамперед захисна агресивність.

Світло на характер психології давньоєгипетського суспільства проливає аналіз залишених ним мистецьких пам'яток, зроблений свого часу В. І. Авдієвим³²⁹. Пам'ятки давньоєгипетського мистецтва були наповнені релігійним змістом, що було цілком природним для тогочасної національної свідомості. Той компонент національної свідомості, який відображав уявлення давніх Єгиптян про норму у відносинах з іншими народами, був цілком релігійним, як і національна психологія загалом. Тобто, ця норма освячувалася богами. А крім того, нормою була війна, причому релігія виправдовувала не просто агресію, а агресію загарбницьку.

Як встановлено В. І. Авдієвим, релігійне виправдання війни почалося ще в архаїчну епоху давньоєгипетської історії, коли країна ще була доволі захищеною від ворожих нападів природними кордонами. Територіальне ядро держави відразу почало своє розширення за рахунок лівійців шляхом витискування їх із північно-західної частини дельти Нілу, і за рахунок нубійців на півдні. Землі цих народів ставали частиною давньоєгипетської держави.

³²⁹ Авдиев В. И. Религиозное оправдание войны в древнеегипетском искусстве / В.И. Авдиев // Вестник древней истории. – 1939. – № 4. – С. 103–117.

Переможні результати загарбницьких війн ідеологічно закріплювалися наданням фараону-переможцю богоподібності – наприклад, зображення його у вигляді бика, який топче своїх ворогів, або лева, який розриває переможеного. Пізніша поява образу сфінкса пояснювалася В. І. Авдієвим тим самим – наданням фараонові богоподібності. Коли образотворче мистецтво подавало фараона просто як людину, однаково зображувало його поруч із зображеннями богів, які освячували його розправу над переможеними. То могли бути зображення богині Хатхор, бога Упата, священного Сокола Гора³³⁰.

Канонічне зображення фараонового тріумфу включало в себе приниження полонених ворогів. Коли зображення стосувалося війни за об'єднання Єгипту, то його композиція символізувала і перемогу над богами ворога: так, на одній із пекторалей Сенусерта III передано зверхність символу нижньоєгипетського бога Гора над символом верхнього Єгипетського бога Сета³³¹.

Зображення фараона, який принижує переможених ворогів в оточенні богів, стало у давньоєгипетському мистецтві канонічним, воно перейшло і в епоху Нового царства, за правління фараонів XVIII династії. Таким є зображення фараона часів Аменхотема III – із булавою, занесеною над головами жертв, і в оточенні богів Амона, Хнума і Пта. На іншому зображенні – у супроводі Амона і богині Нейт³³².

При цьому у зображеннях дедалі більше зростає кількість захоплених полонених. Збереглася традиція надання царю богоподібності – він міг ототожнюватися із сфінксом, який лапами придушує ворогів³³³. Символічні зображення богів продовжували використовуватися і тоді, коли загальні сцени тріумфу почали подаватися у більш реалістичному вигляді.

Звертає на себе увагу, що ті боги, які найчастіше зустрічаються у канонічних зображеннях фараонових тріумфів, тобто

³³⁰ Там же. – С. 104.

³³¹ Там же. – С. 106–107.

³³² Там же. – С. 106–107.

³³³ Там же. – С. 108–110.

якими освячувалися війни, у т.ч. загарбницькі, одночасно відносяться до пантеону найшанованіших і найпопулярніших у Давньому Єгипті. Одні з них потрапляли до зображень аби символізувати загальне благословення богами фараонових діянь. Такими є Ра – бог Сонця, Осіріс – головний бог, який вважається родоначальником усіх царських династій, та його дружина Ісіда. Поруч у списку імена богів, які найбільш органічно сполучаються з агресивним комплексом суспільної свідомості в силу наявності в них властивостей, притаманних тим, хто нападає на жертву: бог-сокіл Гор, богиня полювання Нейт. Нарешті, часто зустрічається бог прихованого боку сонячного диску Амон, який з часом став і богом війни³³⁴.

Явно етноцентричним було виправдання загарбницької політики в часи Тутмоса I, коли підкреслювалася нікчемність чужоземців, "яких ненавидить бог", які "позбавлені звитяги", чії руки є "жалюгідними", які "живуть як дичина у пустелі". Таке моральне приниження чужоземців спочатку було мотивацією фізичного знищення військовополонених, а пізніше, за правління Тутмоса III та Аменхотепа II, мотивацією поширення практики їх фізичної експлуатації³³⁵.

Мотиви боротьби за панування над світом виразно присутні і в міфології народів Месопотамії. Підтвердження цьому – сходження на вершину шумерського пантеону бога Мардука. За легендою, він наважився на битву з істотою Тіамат (Тіамту), яка уособлювала хаос і безлад, та зі створеним нею драконом Кінгу. Але взамін зажадав, аби усі інші боги визнали його зверхність, інакше кажучи, визнали його місце на вершині ієрархії правителів світу. Саме з іменем Мардука асоціювалася війна заради блага людей. Антиподом йому був бог Ерр, прихід якого вважався причиною війн, епідемій, розрухи. Мабуть, не випадково Мардук набув особливої шани у Вавилонії, коли ця держава вирішила, що має право на впорядкування відносин у регіоні. Слід

³³⁴ Див. у: Египетская мифология – Энциклопедия / Пер. с англ. – М.: Из-во Эксмо, 2006. – 592 с., илл.

³³⁵ Див. у: Дейнека Т. А. Идеологическое обоснование внешней политики Египта в XVI-XIV вв. до н.э. / Т.А. Дейнека // Вестник древней истории. – 1990. – № 2. – С. 139, 149.

значити, що вага архетипу війни у психології народів Месопотамії була такою, що з ним асоціювалися й інші боги – Іштар (водночас богиня плодючості) та Нінурта. Обидва ці божества також більшою мірою символізували війни. З Мардуком пов'язувалися конкретні бойові дії, які принесли йому верховенство серед богів. Навіть асирійці, чийми верховними божествами були Ашшур і Енліль, не вилучили Мардука з пантеону богів, що, як і в попередню вавилонську епоху, можна пов'язати з їхнім прагненням впорядкувати відносини в Месопотамії під своїм домінуванням³³⁶.

У хурритів Північної Месопотамії, які створили одну з найпотужніших древніх держав Міттані (існувала у XVIII–XIII ст. до н.е.) головними божествами були бог-громівник Тешуб (Тешоб) разм з дружиною Хебат, а також богиня плодючості Шавушка, вона ж і богиня війни³³⁷. Урартійці, відомі як етнічна спільнота з XII ст. до н.е., а як державний народ у VII–VI ст. до н.е., головним богом вважали Халді, культ якого пов'язують з місцевими традиціями. Він завжди мав образ воїна, з ним пов'язувалися сподівання на воєнні перемоги, йому адресувалася подяка в разі їх здобуття. З війною та буревієм асоціювався й інший урартський бог – Тейшеба, тісно пов'язаний з малоазійським Ташубом³³⁸. Якщо звернути увагу на подібність назв Ташуби, Тейшеба, Тешуба, то навряд чи можна помилитися, що войовничість повсюдно набувала культового значення.

Доречно згадати, що в рамках функціоналістського розуміння походження і сутності релігії, вона є засобом і згуртування соціуму ((Е. Дюркгейм, Б. Малиновський), і його виживання (А. Редкліф-Браун), і підтримання соціальної рівноваги (Е. Еванс-Прічард) та соціального порядку (К. Леві-Строс)³³⁹. Тобто, релігія була

³³⁶ Струве В. В. Идеология и культура Вавилона / В.В. Струве // Всемирная история. – Том I. – С. 303–306.

³³⁷ Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа / И.М. Дьяконов. – Ереван, 1968. – С. 71.

³³⁸ Пиотровский Б. Б. Великое царство (Урарту) / Б.Б. Пиотровский. – М., 1959. – С. 220–225.

³³⁹ Самыгин С. И. Религиоведение: социология и психология религии / С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. – Ростов-на-Дону, 1996. – С. 31–37.

одним із ефективних інструментів творення давніх етносів і націй, а канони різних вірувань спрямовували думки та поведінку і окремих людей, і людських колективів. Про це говорять і релігієзнавці, які застосовують концепцію етнорелігієгенезу, який визначається ними як "складний і неоднолінійний історичний процес взаємозв'язку етносу й релігії, внаслідок чого утворюється (або не утворюється) етнорелігійна чи етноконфесійна спільність, яка при цьому може бути як етномоноконфесійною, так і етнополіконфесійною"³⁴⁰.

Зауважимо лише, що у давні часи етнічність і релігійність майже завжди зливалися. Якщо дивитися на давні національні утворення під кутом зору їхньої релігійності, то окрему увагу варто приділити її еволюції від зародкових релігійних уявлень до більш-менш усталених ідеологічних систем. В цьому відношенні слід не забувати, що не тільки релігійна еволюція, а й навіть революційні зміни у релігійних уявленнях народів ніколи не робили їх повністю вільними від уявлень, що були звичними на попередніх етапах.

Серед тих вірувань, що передували власне релігії, на особливу увагу заслуговує магія – наївна віра первісної людини, що за допомогою містичних дій, маніпуляцій можна вплинути на навколишній світ. Власне, постійне переживання з марності таких зусиль і підштовхнуло людину до визнання свого безсилля перед вищими силами – основи будь-якої релігії. Однак, набуття звички підкорятися волі богів не позбавило людини надії якоюсь мірою вплинути на цю волю, приміром хоча б через молитви або жертвоприношення чи звичайні дари. Як відзначав видатний дослідник магічних культів Дж. Фрезер, будь-яка система віри у надприродні сутності є магічною³⁴¹.

Мабуть, не помилимося у припущенні, що із переходом до релігійного сприйняття світу людина не відкинула повністю впев-

³⁴⁰ Филипович Л. Історичні віхи та закономірності етнорелігієгенезу / Л. Филипович // Релігія і нація в суспільному житті України й світу. – К., 2006. – С. 38.

³⁴¹ Див. у: Самыгин С. И. Указ. соч. – С. 265.

неність у свою здатність впорядковувати його і визначати перебіг подій в ньому. Найвірогідніше, що цей магічний інстинкт пандемонічної природи був підсвідомим самовиправданням для тих, хто нав'язував іншим своє бачення світоустрою, у т.ч. міжнародної системи.

Особливості релігійних вірувань формували специфіку етнічного субстрату й інших регіональних центрів міжнародної системи. Відомості про самоорганізацію найдавнішого автохтонного населення Індії у державну форму надто обмежені. Пам'ятки культури Хараппи та Мохенджо-Даро (від початку III тис. – до середини II тис. до н.е.), утворення яких вимагало певної суспільної організації, дають право казати про певну кратократичність тогочасних тамтешніх суспільних зв'язків, а відтак про можливість самоідентифікації носіїв цієї культури як окремих міжнародних суб'єктів. Однак, певна географічна відособленість півострова не потребувала такої самоідентифікації як обов'язкового імперативу.

Значно жорсткішою стає суспільно-політична організація на півострові у ведичні часи, які почалися з проникнення з півночі арійських племен. Загалом етно-релігійна ідентичність населення Індостану еволюціонувала "пошарово" – прихід кожної нової конфесійної системи не знищував попередню, а накладався на неї, чим зумовлена релігійна різноманітність цивілізації півострова. Що ж до періоду, коли домінували ведичні вірування, то він виділяється як особливий в силу насамперед своєї тривалості (від 1,5 тис. р. до н.е.), а відтак і найглибшої укоріненості в індійській нації.

Як і в більшості давніх релігій, ведичні боги асоціюються із силами природи, відтак їхня боротьба зі злом полягає у захисті людей від природних катаклізмів і, навпаки, у даруванні їм сприятливих умов для господарської діяльності. Таким уявляється у ведах один з найшановніших богів Індра – бог землі й неба, володар всесвіту, який і дарує людям різні блага, і захищає ці блага від темних сил. Водночас він і воїн, який б'ється з демонами, до яких найчастіше заносять чорношкірих дас'юсів, і в них не важко розгледіти образ доарійських мешканців півострова. Образ цього бога-воїтеля ошляхетнено наданням йому таких рис, як доброзичливість, практичність, веселість. Насильство ж, воєнна справа

доручені слугам Індри – численних диким богам вітрів, у родстві з якими перебуває Індрова протилежність – злий бог Рудра. Він – уособлення мстивості, агресивності, ненависті до ворогів³⁴².

Ще більш, ніж Індія, географічно віддалений від центрів близько-східної цивілізації Китай формував окрему етно-релігійну ідентичність. У давній період закладалася система вірувань, яка, набувши рис беззастережної канонічності, притаманної релігійним віруванням, з плином часу стала основою національної філософії – конфуціанства. Давня китайська релігія мала своєю основою культ Неба і культ предків. З одного боку, Небо вважалося легітиматором імператорської влади, чим обґрунтовувалася її недоторканість. Але, з другого боку, тією самою волею Неба можна було обґрунтовувати і усунення влади, яка невправно виконувала свої обов'язки. Тобто, Небо і заперечувало загарбання земель, підвладних тому, кому воно їх доручило, і виправдовувало загарбання, якщо висувалося достатньо підстав для цього.

Навряд чи варто сумніватися, що саме такими аргументами обґрунтовувалося повалення династії китайських імператорів Шан (правила у 1766–1122, а по інших підрахунках – у 1523–1028 рр. до н.е.) іншою династією – Чжоу. І саме в епоху Чжоу було закладено основи політичної теорії про виправдання загарбань, політичного і збройного насильства волею Неба³⁴³.

Навіть короткий огляд впливів релігійного чинника на становлення психології давніх націй зосереджує увагу на тому, що очікуючи від богів сприяння у господарському житті (вчасне проливання дощу, забезпечення від суховіїв, повені, хвороб), люди вже на світанку цивілізації шанували богів за їхню здатність до знищення ворогів і за рішучість, з якою вони це робили, тим самим надаючи ідеологічної легітимації своєму агресивному інстинкту. І навіть коли образ вражаючого бога не був, як у Китаї, уособлений у конкретній постаті, тим не менше, і тут було присутнє якщо не схвалення, то виправдання насильства та агресії.

³⁴² Див. у: *Иллюстрированная история религий* / Авт.–сост. Д. П. Шантеги де ля Сосей. – М., 2008. – С. 200–202; *Религии мира. Энциклопедический словарь* Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона / Ред. – сост. И. Е. Арясов. – М., 2006. – С. 212–213.

³⁴³ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 313, 315.

Агресивність як одна із природних властивостей людини набула колективної форми при набутті соціумами державної форми. Соціальні субстрати давніх держав, судячи з усього, були якщо не моноетнічними, то, принаймні, етноядерними, тобто гуртувалися навколо якогось найбільш пасіонарного, при цьому, можливо, і найчисельнішого етносу. Такий хід розвитку був цілком логічним, бо вождівства, які були попередниками державної влади, могли утверджуватися, апелюючи до етнічної солідарності та єдності. Зрозуміло, що в ті часи боротьби народів і зі стихійними катаклізмами, і з ворожими нападами, неминуче у психології мала домінувати ксенофобія, яка виконувала і захисну, і агресивну функції.

Фрактальне збільшення елементів міжнародної системи, соціальні субстрати яких несли у собі властивість взаємного поборювання і навіть знищення, не могло спричинити зростання стабільності системи, навпаки, воно несло у собі загрозу її розпаду вже на початку виникнення. Пояснити такий наслідок розширення міжнародної системи, як видається, можна вище зазначеною умовністю застосування категорії фрактальності до людської спільноти. У середині людства кожна нова спільнота не може бути точною копією попередньої, навіть із врахуванням дифузії політичних зразків. На це звертав увагу один з предтеч загальної теорії систем О. Богданов: "Найбільш схожі, практично однакові форми виникають шляхом розділення, розподілу однорідних компонентів; звісно, і ця однорідність є тільки відносною... Відтак, і в будові в силу первісної неоднорідності, хоч якою незначною вона була б, і в розмірах між комплексами-близнюками виявиться певна початкова відмінність.

Цього замало. Неминуче неоднакове і їхнє середовище, їхні зовнішні стосунки... Якою ж є подальша доля наших форм-близнюків? Як усе в природі, вони будуть, очевидно, змінюватися. Чи можна очікувати повністю однакових, точно паралельних змін? Ясно, що ні. Вони повинні бути відмінними і в силу первісної різності самих комплексів, – тому що неоднакові форми і в різних умовах неоднаково змінюються, і в силу різності середовища, впливом якого викликаються.

До первісних відмінностей приєднуються вихідні зміни. Відмінності зростають. А в залежності від цього подальші зміни мають виявитися ще більш несхожими, і зростання нових відмінностей ще більш посилюється і т.д. Отже, розходження вихідних форм відбувається "лавиноподібно", на кшталт того, як зростають величини у геометричних прогресіях, – взагалі, за типом ряду, який прогресивно піднімається"³⁴⁴.

Однак, міжнародна система попри початкові відмінності своїх елементів зберігала свою гомеостатичність. Будучи самоорганізованою, вона містила у собі обмін властивостями не тільки агресивного характеру. Спрацювала і досі працює інша властивість її елементів – прагнення до самозбереження, яке могло бути забезпеченим шляхом, з одного боку, реалізації національних геополітичних та економічних інтересів, збереження своєї культурної та релігійної ідентичності, нарешті, фізичного захисту свого населення як соціо-біологічної спільноти, а з другого боку, шляхом визнання за іншими акторами права на реалізацію таких самих інтересів.

Питання про виникнення впорядкованості у внутрішньо-системних взаєминах між давніми національними державами полягає насамперед у визнанні чи не визнанні існування міжнародної системи у давній період. Відсутність зачатків впорядкованості між державами автоматично стає доказом відсутності міжнародної системи у зародковому стані. Навпаки, наявність навіть спорадичних проявів певного порядку у міждержавних взаємовідносинах, спільне визнання їх з боку держав, чим надавалася перспектива для їх усталеності у часі, має вважатися доказом зародження міжнародної системи вже у той період.

На користь першого твердження традиційно висувається відсутність у давні часи міжнародного права як обов'язкового порядку для учасників міжнародних відносин. Категоричним у цьому відношенні був Л.Оппенгейм: "Міжнародне право як право, що регулює відносини між суверенними і рівними державами і засно-

³⁴⁴ Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-х книгах / А.А. Богданов. – М.: Экономика, 1989. – Кн. 2, Т. II. – С. 5–6 (351 с.)

ване на спільній згоді цих держав, є продуктом сучасної цивілізації й існує близько чотирьохсот років". Такі регулятивні тогочасні норми, як правила та звичаї, яких дотримувалися народи, хоча і визнавалися Л.Оппенгеймом, але не похитнули його у думці, що в давнину поняття "сім'ї народів" не існувало, так само не існувало спільних моральних понять в силу релігійних відмінностей. З іншого боку, погоджувався Л.Оппенгейм, жоден народ не міг уникнути контактів з іншими народами у вигляді війн, торгівлі, обміну посольствами тощо: "Такий більш або менш частий і постійний контакт різних народів один з одним не міг існувати, не закликаючи до життя достатньо твердих правил та звичаїв, яких повинні були дотримуватися у зовнішніх зносинах"³⁴⁵.

Здавалося б, цим твердженням все ж таки визнається наявність міжнародного права у давнину. Але Л. Оппенгейм робить суттєве для себе зауваження, що ці правила та звичаї вважалися такими, що перебувають під охороною богів. Судячи з усього, міжнародне право вважається ним таким, що існує, тільки якщо воно і має світське походження, і є вільним від божественного патронату.

На нашу думку, для визнання існування системи найважливішим є сам факт зв'язків між її елементами незалежно від документального оформлення порядку, за яким вони мали здійснюватися. Тим більше, коли йдеться про самоорганізовану систему, розвиток якої є стохастичним, а відтак таким, що допускає постійні зміни у правилах, за якими взаємодіють її елементи. Крім того, і у давній період існувала практика документального оформлення правил функціонування міждержавних зв'язків, хай і на двосторонній основі. Двосторонні впорядкування взаємин у різних точках системи, хоча воно майже завжди було тимчасовим, тим не менше сприяло, в силу моністичності людства, виробленню спільних принципів і правил, за якими мала функціонувати вся система. Справа залишалася за тим, щоб ці принципи і правила поступово сприймалися усіма учасниками взаємин як такі, що найкращим чином гарантують їм самозбереження і

³⁴⁵ Оппенгейм Л. Международное право. – Том I. – Полутом 1 / Л. Оппенгейм; пер. с англ. – М., 1948. – С. 85, 86.

забезпечують їхні інтереси. Тобто, як найбільш раціональні і для кожного з елементів, і для системи в цілому.

Серед історичних прикладів згадуються писані джерела, залишені Єгиптом. Приміром – 360 глиняних текстів листів до фараона від правителів інших держав (так звана аль-амарнська переписка середини II тисяч. до н.е.). Тексти підтверджують наявність широких двосторонніх зв'язків і самого Єгипту, і його адресантів, які або скаржаться один на одного, або просять у Єгипту фінансової і військової підтримки, або домовляються про встановлення з ним династичних зв'язків – традиційного тогочасного засобу взаємного синергетичного посилення учасників союзу.

Не менше підстав для системного погляду на міждержавні взаємини у давньому світі дає угода 1296 року до н.е. між єгипетським фараоном Рамзесом III та хетським царем Хаттушілем III – володарями двох найпотужніших на той час держав Сходу. Укладанням угоди її учасники розраховували і на більші гарантії свого самозбереження (декларування дружби і братерства, домовленість про воєнний союз проти можливої ворожої "третьої сили"), і на посилення стабільності функціонування системи (домовленість про взаємну допомогу в разі повстань або заколотів, про видачу один одному політичних перебіжчиків)³⁴⁶.

Тобто, угодою закріплювалася згода обох держав на біполярний принцип ієрархії у системі, за яким саме вони привласнювали собі право на регулювання нею. І, безумовно, не можна оминати посилення сторін угоди на богів, чия кара щодо порушників має бути невідвратною незалежно від пантеону, до якого ці боги належать. Тим самим підтверджувалася моністичність людства у базових морально-етичних принципах, дотримання яких мало забезпечувати гомеостаз міжнародної системи. Подальша еволюція системи мала підтвердити або спростувати готовність її структурних елементів керуватися у взаємодії між собою взаємною згодою підпорядковувати свої національні інтереси задачам збереження стабільності системних відносин, недопущення її розпаду.

³⁴⁶ Див. у: *История дипломатии. – Том I / Под ред. В. И. Зорина и др. – М., 1959. – С. 11–16.*

У момент зародження міжнародної системи правила, за якими вона мала функціонувати, не могли відразу набути усієї повноти ознак, притаманних міжнародному праву як регулятору системи – нормативності, формалізованості, загальної обов'язковості, усталеності тощо. Правила ще не стали правом, але вже виконували регулюючу функцію, хай і в географічно обмежених просторах. Дифузія цих правил на все середовище системи відразу наразилася на його релігійно-моральну диверсифікованість. Моністичність людства не є тотожною його однорідності як субстратного наповнення системних елементів. Морально-етичний зміст різних релігійних канонів давав їх користувачам багато можливостей для інтерпретацій категорій справедливості і блага відповідно до своїх інтересів.

Релігійно-моральна диверсифікованість світового простору стала підвалиною традиції подвійного тлумаченні моралі і права, що й досі дає можливість продовжувати успадковане від додержавних часів надання "нормальності" загарбницькій агресії і ототожнення її із захисною агресією. Низька потужність правового регулятора міжнародної системи окреслювала їй перспективу хронічного зростання ентропії, а відтак і міри складності її функціонування. Тим самим в альтернативі між складністю і спрощеністю функціонування системи перший із станів набував більшої реальності.

Складність функціонування системи зумовлювалася постійним збільшенням розміру її структури – виникненням нових і нових її елементів-держав. Самоорганізація соціумів у держави відбувалася у безпосередньому сполученні із зміцненням їхньої етнічності, і це зміцнення ставало сильним чинником зростання конфліктності в середині системи, якщо згадати про такі властивості етнічності, як етноцентризм, фобії щодо "інакших", які легко трансформуються в агресивність – як у захисну, так і в загарбницьку*. Логічною реакцією на перспективи, породжені зростанням складності, стали спроби до більшої етнокультурної уніфікованості людства як субстратного наповнення світової системи.

* Певна відсутність агресивного комплексу в ментальності окремих етнічних спільнот, як, приміром, малих народів Півночі, є винятком і лише відтіняє загальну повторюваність починаючи від давніх часів.

6. ЕТНОГЕННІ СКЛАДНОСТІ У СПРОБАХ СТРУКТУРНОГО СПРОЩЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ У ДОМОДЕРНІ ЧАСИ

6.1 Квантова свідомість, етнічна семіотика і тектологічна інгресія

Моністичність людства мала суттєво полегшувати задачу буття якщо не усім ним повністю, то принаймні значними його територіально-демографічними сегментами єдиної ідентичності. Єдність людства полягає, насамперед, в однаковості інтересів і потреб його окремих одиниць. Свідомість кожної людини зосереджена на досягненні для себе максимально високої якості життя, або того, що зветься комфортом. Втім, потрібно застерегти, що однаково людьми розуміється комфортність суто матеріальна, – житло, харчі, одяг, здоров'я, освіта, відпочинок і т.п. Власне, саме прагнення матеріальної, у т.ч. суто фізіологічної, комфортності варто було б вважати базисним чинником прогресивної еволюції людства. Економіку ж, яку прийнято вважати базисом суспільства, варто було б назвати чинником забезпечення матеріальної комфортності людей. Слід зважати і на іншу сторону людського буття. Людина прагне не тільки матеріальної, а й психологічної комфортності у колі однодумців (одновірців), впевненості у переваги звичного способу життя, безпеки, консенсусної атмосфери, естетичного оточення тощо. Досягти єдності людських уявлень щодо моделі психологічної комфортності неможливо. Саме цим можна пояснити невикорінність феномену етнічної ідентичності. Якщо так, то досягнення однаковості соціальних субстратів у державах видається завданням нездійсненним. Однак, може відбутися своєрідна ієрархічна перестановка у людській свідомості – маргіналізація психологічної комфортності і повне підпорядкування її комфортності матеріальній, фізіологічній. Або навпаки. Подібна перестановка може бути і добровільною, і примусовою. У будь-якому випадку, вона може полегшити завдання етнорелігійної, мовної, культурної уніфікації поліетнічних соціальних субстратів або добровільної асиміляції чи деетнізації народів.

Не буде помилкою припустити, що саме такими мотивами керувалися ті, хто прагнув створенням великих держав і конструюванням всередині них монокультурного і монорелігійного соціального субстрату спростити структуру міжнародної системи, зменшити складність відносин всередині неї і тим самим посилити її гомеостатичну здатність. Зрозуміло, такі політичні актори брали на себе роль упорядника системи і автора правил, за якими вона мала функціонувати.

Із давніх часів усі спроби спрощення структури міжнародної системи шляхом "вилучення" тих або інших її елементів і включення їхніх соціальних субстратів у великі державні утворення супроводжувалися негативною реакцією етнічних спільнот, які позбавлялися своєї державності і опинялися перед загрозою втрати своєї ідентичності, а відтак і звичного психологічного комфорту. Негативна реакція з їхнього боку на такі спроби являла собою по суті захисну агресію. Нейтралізувати її можна різними засобами в залежності від обставин і від загальної стратегії держави-претендента на роль упорядника системи.

Якщо стратегія упорядника полягає в енергетичному і ресурсному виснаженні поглинених ним елементів, то йому нічого не залишається як застосувати силове примушування, а для запобігання захисній агресії у майбутньому застосовувати стратегію етноциду, асиміляції або деетнізації, з тим щоб досягти етнокультурної та релігійної однорідності соціального субстрату. І в багатьох випадках така стратегія приносила свої плоди.

Інша справа, коли або держава сама не планує такої стратегії, або усвідомлює нереальність її успішного завершення (що трапляється частіше). В такому випадку замість силового примушування держава спонукає етнічні спільноти до відмови від примордіальної ідентичності в обмін на можливість отримання і матеріальної, і нової психологічної комфортності.

Історія усіх спроб подолання етнічної диверсифікації людства заради спрощення структури міжнародної системи точилася у безперервному пошуку компромісної формули збереження етнічної різноманітності при одночасному зменшенні міри складності, по-

родженої фрактальним збільшенням числа соціумів, які прагнули власної державності.

Надання соціальному субстратові нової властивості є актом зміни, в решті решт, його свідомості. Механізм функціонування людської свідомості не може вважатися до кінця розгаданим. Можна тільки констатувати значний прогрес у цій галузі наукового знання. Зокрема, на концептуальному рівні запропоновано моделі функціонування свідомості, які спираються на положення квантової механіки, чим відкриваються можливості синтезу природничого і соціо-гуманітарного знання про процеси мислення. У пошуках шляхів подолання прірви, яка розділяє світ природи і світ соціальний та культурний, дослідники вважають продуктивним звернення до ідеї неділимості квантової єдності Всесвіту, висловлені, зокрема, Д.Бомом³⁴⁷

Зрозуміло, що проектування квантової механіки на процеси мислення може оцінюватися на нинішньому етапі тільки як спроба. І цілком зрозумілими є коливання з боку тих, чия увага цей підхід привертає. Так, розглядаючи концепцію одного із представників цього напрямку Г. Стаппа, російський дослідник А. А. Печёнкін застерігає, що тут "квантова механіка екстраполюється на область, яка виходить за межі її застосування (принаймні, строгого застосування). Г. Стапп розглядає той регіон буття, де квантові завдання не тільки не можуть бути розв'язаними, а й не можуть бути коректно поставленими. Залишається, однак, філософська концептуальна база квантової механіки (поняття тенденції, суперпозицій, невизначеності і т.д.)"³⁴⁸.

Тим не менше, запропонована Г. Стаппом і тими вченими, на чії думки він спирається (У. Джемсом, В. Гейзенбергом, І. фон Нейманом), положення квантової онтології підводять ближче до розуміння функціонування етнічної свідомості – як процесу її розвитку і самозбереження, так і процесу трансформації етнічного

³⁴⁷ Див. у: Лайтман М. Перспективы XXI века: рождение интегрального мира / М. Лайтман, В. Хачатурян. – М., 2013. – С. 31

³⁴⁸ Печёнкин А. А. Квантовая онтология (комментарии о книге Г. Стаппа "Сознание, материя и квантовая механика") / А.А. Печёнкин // Вестник московского университета. Серия 7: Философия. – 2013. – № 4. – С. 15–26.

компоненту у свідомості людини. Доволі цікавими для трактування механізму людського мислення видаються, зокрема, положення В. Гейзенберга про стохастичність атомно-молекулярних процесів у нервовій системі, про підпорядкованість тенденцій і можливостей розвитку цих процесів законам квантової механіки. Відповідно до цього, акт свідомості вважається подією, специфічно квантовим явищем, яке впливає із квантових процесів, що відбуваються у мозку.

Інша позиція, сформульована Г. Стаппом, полягає у наявності зв'язку між структурою невральних збуджень первинної системи та вторинною системою, системою пам'яті, яка фіксує шляхом власних структурних змін образи тих структур первинної системи, які самі себе підтримують. На цій основі обґрунтовується положення, принципово важливе для розуміння етнічної психології, що свідомість діє у зв'язку з пам'яттю, що невральна структура, яка асоціюється з актом свідомості, по суті слугує матрицею, за якою мозок зберігає образ цієї структури і за якою свідомість утворюватиме нові образи³⁴⁹.

Загально визнається, що серед головних ознак етнічної ідентичності найбільш сталою є усвідомлення спільності історичної долі. Тому у прикладанні до уніфікаторських процесів у поліетнічних соціумах, мабуть, слід визнати, що ці процеси являють собою постійну боротьбу у свідомості людини між різними образами, породженими історичною і щоденною пам'яттю. Водночас свідомість творить і образи майбутнього, яке порівнюється з минулим. Витворені образи майбутнього також відправляються у "скриньку пам'яті" і беруться звідти як "спогади про майбутнє", коли постає потреба в оптимізації рішень та дій. Відповідно, успіх або невдача національної уніфікації соціального субстрату залежить від привабливості і образу сьогодення щодо образу минулого, і образу майбутнього щодо обох попередніх. Гармонія або дисгармонія цих образів викликає згоду або незгоду етнічної свідомості щодо трансформації, якій вона піддається, з відповідною політичною і соціальною реакцією, характер якої суттєво впливає на потенціал поліетнічної держави як міжнародного актора. Якщо в основі

³⁴⁹ Там же. – С. 19-21.

функціонування людської свідомості дійсно лежать квантові принципи, то гармонію та дисгармонію образів, якими наповнена "скринька пам'яті", можна, звісно з певним застереженням, асоціювати з явищем інтерференції між потоками світла, яка виникає внаслідок збігу їхніх гребенів і западин, завдяки чому світлові хвилі підсилюють одна одну³⁵⁰.

Укрупнення елементів міжнародної системи відбувається шляхом з'єднання різних соціальних субстратів, які є носіями різної пам'яті і про образи минулого, і про образи майбутнього. Їхнє взаємне посилення може відбуватися через інтерференцію уявлень про спільну користь від взаємного обміну своїми властивостями. І якщо казати про користь, то вона може розумітися і суто меркантильно, і духовно, етнокультурно. Користь другого порядку має розумітися не тільки у духовному, а й у суто прагматичному аспекті – як фізичне самозбереження певної етнічної спільноти.

Наявність у соціумі ідентичності визначається за певними маркерами, своєрідними "знаками", за якими він відрізняє себе від інших, а його члени розпізнають один одного. Етнічні маркери постійно перебувають у пам'яті соціуму і виконують роль знаків, на які носії ідентичності орієнтуються у своїх контактах і між собою, і з представниками інших спільнот. Для розуміння знакової ролі атрибутів етнічності існують, серед іншого, положення сім'ютики, якими можна скористатися у роздумах про фактори сприяння або перешкоджання виникненню великих світових гравців, які утворюють поле геополітичної гравітації для менших за розміром навколишніх міжнародних суб'єктів.

Виникнення великих за розмірами міжнародних акторів – фактичних або метафоричних імперій – відбувалося, з одного боку, поступово, еволюційно, а з другого боку, у вигляді ланцюга рішучих кроків, які на різних етапах і в різних просторових точках біфуркаційно, вибухоподібно змінювали суспільно-політичне буття, а з ними і всю систему образів, яка була стабілізатором існування соціуму, який опинявся у полі геополітичної гравітації.

³⁵⁰ Див. про це: Хокинг С. Три книги о пространстве и времени / С. Хокинг; пер. с англ. – СПб., 2014. – С. 79–80.

Згідно з семіотичним розумінням процесів розвитку, зміни, які реалізуються у порядку вибуху, є непередбачуваними і являють собою антитезу осмисленій передбачуваності, яка, навпаки, відображає безперервність процесу³⁵¹.

Появу у міжнародній системі елементів з потужними гравітаційними можливостями, якщо вважати таку появу вибухом, логічно пов'язувати з непередбачуваністю. Втім, непередбачуваність відноситься, скоріше, до суб'єктивної сторони явища – чому таким елементом стає саме той, а не інший політизований соціум. Однак непередбачуваність аж ніяк не може заперечувати закономірність вибухової зміни, внаслідок якої змінюються сегменти конструкції, яка забезпечувала їхню внутрішню єдність, а то й відбувається відмова від них. Семіотичний підхід передбачає, що безперервність (передбачуваність) і вибуховість (непередбачуваність) перебувають у симбіотичних стосунках, не можуть існувати одна без одної, що вони не тільки змінюють одна одну, а й можуть розвиватися синхронно, в межах одного механізму. Як результат, у синхронно працюючій структурі завдяки взаємному заповненню поступовості і вибуховості забезпечується одночасно і новаторство, і наступність³⁵². Спільноти, які опиняються у полі потужної геополітичної гравітації, зустрічаються з непередбачуваністю. З позиції семіотики вони опиняються перед потенційно можливими шляхами розвитку, кожен з яких може вважатися випадковим. Але обирається єдиний потенційно-можливий через причинно-наслідкові зв'язки³⁵³.

Випадки утворення давніх великих держав шляхом поглинання або підкорення менших були своєрідними вибухами. Такого роду вибух в історії "це не тільки вихідний момент майбутнього розвитку, а й місце самопізнання: вмикаються ті механізми історії, які мають пояснити їй самій, що відбулося". В уяві тих, хто пережив такий вибух, останній набуває нового життя, відбувається докорінна трансформація події: те, що сталося випадково, постає

³⁵¹ Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю.М. Лотман.– СПб", 2004. – С. 17.

³⁵² Там же. – С. 21.

³⁵³ Там же. – С. 22.

як єдино можливе, а непередбачуваність заміняється у свідомості закономірністю³⁵⁴.

Великі утворення імперського типу були не просто звичайними елементами міжнародної системи, які відрізнялися від подібних собі більшим розміром. Вони самі являли собою регіональні системи. На їх виникнення цілком правомірно подивитися з позицій тектологічної парадигми, яку пропонував О. Богданов. Будь-яке об'єднання різних елементів у нове ціле він, називаючи цей процес тектологічним актом, розбивав на три фази – а) невизначеності; б) системної диференціації, або розходження елементів, що увійшли до цілого, у бік додаткових співвідносин; в) системної консолідації, або усунення системного розходження (контрдиференціації)³⁵⁵.

Для розуміння процесу функціонування систем імперського типу та чинників їх збереження протягом тривалого часу нас має цікавити друга фаза – фаза системного розходження, у якій кожна із частин цілого, крім взаємодії із іншими його частинами, вступає у додаткові взаємодії із зовнішнім середовищем, отримує із нього щось корисне у такій кількості, що може передавати надлишок іншим частинам, у такий спосіб зміцнюючи свої зв'язки з ними.

Винятково позитивну оцінку О. Богдановим наслідків системних розходжень мабуть слід пояснити тим, що до фаз тектологічного акту він не додав фазу розпаду, що певною мірою увільняло його від пояснення причин і чинників останнього. Його більше цікавила так звана інгресія*, яку він асоціював з проявом принципу безперервності, у формулюванні, яке йому видавалося простим і очевидним: "Між будь-якими комплексами всесвіту, при достатньому дослідженні встановлюються проміжні ланки, які вводять їх в один ланцюг інгресії"³⁵⁶.

³⁵⁴ Там же. – С. 23.

³⁵⁵ Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука. – Кн. 2, Т. III. – С. 258–260.

* Під інгресією О. Богданов розумів метод з'єднання елементів за допомогою опосередковуючих комплексів, наприклад, з'єднання шматків твердого тіла за допомогою клею.

³⁵⁶ Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука. – Кн. 1, Т. I. – С. 188.

Зростання відмінностей між частинами цілого зумовлюється не тільки внутрішньою еволюцією цих частин, а й збільшенням їхніх відносин за межами цілого. Тому частини можуть не тільки зменшувати силу опору зовнішньому середовищу, а й навіть солідаризуватися з ним у протистоянні іншим частинам того цілого, до якого вони входять.

6.2. Тенденція до імперської ієрархізації міжнародного порядку у силовому і культурному проявах

Застосування семіотичного і тектологічного підходів до аналізу ролі етнічного чинника у виникненні та житті найдавніших протоімперських та імперських утворень ускладнюється обмеженістю даних про етнічну картину світу у давнину. Народи найчастіше згадуються за назвами держав, що може створювати хибне уявлення про монетнічність останніх. Історичні хроніки й твори давніх істориків подають велику кількість назв різних народів, але не уточнюючи, чи є ці назви політонімами, чи етніонімами. Відповідно, часто народ називається за державою свого проживання, що може створити хибне уявлення про її моноетнічність. Насправді ж більшість держав, особливо імперського типу, були поліетнічними, але відсутність джерел про політичну участь того або іншого сегмента не дозволяє повністю відтворити етнополітичну атмосферу у них.

Можливо, саме брак джерел започаткував історіографічну традицію певного зневажання етнополітичними чинниками історичного процесу у давнині. Особливо міцною ця традиція була в радянській історіографії в період канонічного домінування формаційної періодизації історії з її ідеєю класової боротьби як визначальної рушійної сили історичного процесу. І коли у західній науці точилися дискусії щодо ролі етнічності у давній історії, то радянські науковці схилялися до тих західних колег, які вважали її не значущим чинником у цей період.

Так, коментуючи IX Міжнародну зустріч асиріологів у Женеві в червні 1960 р., І. М. Дьяконов не приховував симпатій до тих західних авторів, які вважали, що немає підстав для теорії

етнічного конфлікту між шумерами і семітами, оскільки, на його думку, "в докапіталістичних же формаціях "демос" може тільки випадково співпадати з "етносом", як правило ж, ані державна спільність, ані воля до такої спільності у ті часи з етносом не співпадали, тому що в межах етносу не було достатньої економічної спільності, і – в умовах в основному натурального господарства – як правило, і не могло бути. Тому і у феодальному, і в рабовласницькому суспільстві етнічна спільність, хоча об'єктивно й існує, але суб'єктивно або зовсім не усвідомлюється, або не грає політичної ролі"³⁵⁷.

Вивчення етнічного чинника у міжнародній системі давніх часів заслуговує на більшу увагу, ніж та, що йому надавалася досі. Поки що лише в окремих публікаціях можна натрапити на інформацію про його вплив на долю великих держав. Наприклад, приверталася увага до того факту, що насправді ще до завоювання Єгипту гіксосами (до яких зараховують семітські, іранські та хурритські групи) в ньому зросла кількість вихідців з Азії, відбувалася їхня інфільтрація у країну, особливо у регіон Дельти. В той же час, гіксоси принесли в Єгипет коней і колісниці, а самі сприйняли багато елементів єгипетської культури і передали їх іншим народам³⁵⁸.

Випадок з тимчасовим пануванням гіксосів в Єгипті, яке не призвело ні до руйнування цієї держави, ні до розпаду її ідентифікаційних ознак, лише підкреслює особливість єгипетської історії, яка точилася в умовах певної географічної захищеності. Єгипет став великим міжнародним актором сам по собі, опікуючись не так поглинанням інших держав і народів, як їхнім визиском.

В інших регіонах давнього світу час від часу відбувалися ті вибухи, які міняли і політичну ідентичність соціальних суб'єктів, і їхню свідомість. Такими вибухами були виникнення і зникнення імперських і протоімперських утворень, що відображало тенденцію до саморозвитку міжнародної системи в бік спрощення її структури за рахунок зменшення елементів.

³⁵⁷ Дьяконов И. М. Этнический и социальный факторы в истории Древнего мира (На материалах Шумера). К результатам IX международной встречи ассириологов / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1963. – № 2. – С. 174.

³⁵⁸ Лапис И. А. Новые данные о гиксосском владычестве в Египте / И.А. Лапис // Вестник древней истории. – 1958. – № 3. – С. 101, 106.

Внаслідок обмеженого кола джерел, за якими можна було б відтворити повну картину давньої імперської системи, її структури та управління, виникають труднощі з уявленнями про рівень політичної консолідації етнічних спільнот, що входили до її складу: мовляв, "над імперіями владарювали, але ними не управляли, тобто імператори панували над обмеженим соціальним і географічним простором, але відчували нестачу адміністративних засобів – інститутів, організацій, інформації, персоналу і т.д. – щоб створити ефективно діючу адміністрацію на всіх територіях, які вони вважали своєю власністю"³⁵⁹. Однак, здатність політичного керівництва давніх імперій до централізації управління не варто применшувати. Крім чинника сили, вони використовували і психологічний чинник – сподівання народу на одноосібне правління як гарантію впорядкованості світу. Певною мірою рух до імперій впливав із тенденцій, які зародилися в давні часи. Якщо казати про семіотичну складову цих тенденцій, то можна вказати на певну релігійну синкретичність Давнього світу, яка розмивала релігійні бар'єри між народами і розповсюджувала серед них однакові образи-культи.

Давній період історії дає масу прикладів релігійного синкретизму. Царі Перської імперії VI ст. до н.е. хоча і вважали свого бога Ахуру-Мазду наймогутнішим, при цьому вклонялися єгипетським, вавилонським, грецьким богам і благали їхньої милості, не роблячи спроб нав'язати підкореним маздаїзм (зороастризм). Показовою була вимога Александра Македонського після завершення індійського походу здійснити спільне богослужіння еллінськими та іранськими жерцями³⁶⁰.

Приналежність до певної нації з певною релігією, яку сповідувало населення і до якої людина долучалася з дитинства, не заважала шанувати богів інших національних релігій і навіть вклонятися їм. Такий приклад наводив Геродот в оповіді про падіння

³⁵⁹ Хелд Д. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / Д.Хелд, Д.Гольдблат, Э.Макгрю, Дж.Перратон; пер. с англ. – М., 2004. – С. 39.

³⁶⁰ Дандамаев М. А. Государство и религия на Древнем и Ближнем Востоке / М.А. Дандамаев // Вестник древней истории. – 1985. – № 2. – С. 5–6.

лідійського царя Креза. В центрі традиційної лідійської релігії були культи вмираючих і воскресяючих богів – Сандана, Аттіса, Сабазія, Кібели та інших. Геродот розповідає, як Крез, який був еллінофілом, шукав поради у грецькому храмі Аполлона у Дельфах, і, як впливає із оповіді, довіра Креза до пророцтва, висловленого від імені грецьких богів, була настільки сильною, що він повірив оракулам, ніби у війні з персами на нього чекає перемога. Він навіть відкинув пересторогу одного із своїх радників, що перемога над бідною Персією нічого йому не дасть, а поразка, навпаки, збагатить персів. Доля жорстоко пожартувала з Крезом: він зазнав поразки – загинув і він сам, і його держава (щоправда, Геродот переказує легенду про помилування Креза перським царем-переможцем Кіром)³⁶¹.

Поруч з релігійним синкретизмом у давній період з'являється тенденція до встановлення у державах єдиного національного релігійного культу. Спочатку у формі визначення того або іншого бога найголовнішим. Таким був культ Мардука у Вавилоні у II тис. до н.е., Атона у Єгипті XIV ст. до н.е., Ахури-Мазди у Персії³⁶².

Релігійний синкретизм заважав встановленню диктатури однієї релігії, але водночас охороняв людську психіку від есхатологічного сприйняття світу, коли раптом відбувалося зникнення того або іншого звичного культу. Відповідно, людина поступово готувалася до сприйняття ідеї єдиного бога. Початком релігійної уніфікації вважають V ст. до н.е., коли юдейські проповідники почали карати тих, хто поклонявся іншим богам, крім Яхве, або вступав у шлюб з людьми іншої віри. Монотеїзм ставав більш ефективним засобом етнічної гомогенізації соціального субстрату, ніж язичництво³⁶³.

Ще важливішим було інтуїтивне прагнення порядку, при-
таманне давній психології, мається на увазі порядку у всіх жит-
тєвих проявах. Встановлення універсального порядку було для
тогочасної людини гарантією захисту від усіх небезпек, що ото-

³⁶¹ Геродот. Історія в дев'яти книгах. – К., 1993. – С. 25–40.

³⁶² Дандамаєв М. А. Указ. соч. – С. 7.

³⁶³ Там же.

чували його. Розуміння порядку як ієрархієзованої системи взаємовідносин можна зустріти ще у шумерському та вавилонському фольклорі: "Народ без царя – вівці без пастуха", "Люди без начальника – поле без землероба", "Веління палацу – як веління бога, ним не можна зневажати"³⁶⁴.

Тенденція до спрощення структури міжнародної системи у більшості випадків реалізовувалася через застосування збройної сили, але в імперських утвореннях поступово встановлювався етнополітичний баланс, а самі імперії не тільки здійснювали визиск підлеглих народів, а й ставали джерелом розповсюдження високих зразків культури, створюючи спільну мовну і культурну семіосферу. Таку роль, приміром, відігравав Аккад в час династії Саргонідів (XXIII–XXII ст. ст. до н.е.). Так твердити дозволяють факти, що стосуються життя народів, які оточували Аккад. Мова Аккаду була офіційною в Еламі та в його державних інституціях. Народ кулубеїв шанував аккадські культи, хуррити запровадили у себе аккадську писемність, літературу, деякі елементи аккадських вірувань. Завдяки цьому цивілізація, що виникла у Південній Месопотамії, стала космополітичною, долаючи географічні, політичні та етнічні кордони. Аккаду, крім того, приписується прокладання першого шляху між Сходом і Заходом. Крах цієї держави був спричинений дією етнічного чинника не із середини, а із зовні, від народів, більшість з яких перебували на протодержавній стадії і консолідувалися на засадах пошуку здобичі у багатих сусідів. З кожним з них Аккад міг впоратися по одинці, але їх об'єднання переважило його силу³⁶⁵.

Дослідження етнополітичної ситуації у ново-асирійській державі ведуть до аналогічних оцінок. Так, встановлено, що правові документи з Ашура, Ніневії та інших місцевостей містять численні імена асирійських мешканців, що їх названо єгиптянами, ізраїлітами, анатолійцями або іранцями, арабами, мідійцями, урартійцями.

³⁶⁴ Дьяконов И. М. Общественные отношения в шумерском и вавилонском фольклоре / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1966. – № 1. – С. 26.

³⁶⁵ Speiser E. A. Some Factors in the Collapse of Akkad / E. A. Speiser // Journal of the American Oriental Society. – 1952. – Vol. 72, № 3. – P. 97–101 // Електронний ресурс [Режим доступу: http://rbedrosian.com/Ref/Speiser/Speiser_1952_Collapse_Akkad.pdf]

Одним з чинників збереження різними етнічними спільнотами Ассирії своєї ідентичності аж до самого кінця імперії було збереження традиційних інститутів та адміністративних інфраструктур в різних її частинах, таких як Вавилон та інші. Разом з тим, усі ассирійські правителі здійснювали жорсткі заходи з переселення народів, що повністю змінило політичну, демографічну та культурну карту Давнього Сходу. Вважається, що між 830 і 640 рр. до н.е. було здійснено переміщення близько 4,5 млн. підданих.

Політика депортації в Ассирії полягала у переміщенні великих людських мас у центральну частину держави. Так, переселення у центр маси носіїв арамейської мови зробило її *lingua franca* імперії. З другого боку, у завойованих регіонах встановлювалися ассирійські правила оподаткування, несення військової служби, правочинства, літочислення, планування міст. Розповсюджувалися та утверджувалися ассирійські релігійні культури. Крім того, відбувалася соціальна і культурна гомогенізація населення імперії через змішані шлюби, учать у війнах, будовах, ділові контакти.

Відбувалася прогресивна інтернаціоналізація правлячого класу ново-ассирійської держави. Якщо у IX ст. до н.е. серед правлячої знаті зустрічалися лише поодинокі вихідці з Аккаду, то у VIII та VII ст. до н.е. вони стали численною групою на всіх рівнях правління. Ці новачки були арамейськомовними, в той час як решта знаті мусила бути двомовною, оскільки продовжувала користуватися також мовою харран³⁶⁶.

Підсумкова оцінка здійснюваної в Ассирії етнополітики полягає в тому, що "Спільні релігії, культура, світогляд і система цінностей, а головне, спільна об'єднуюча мова (імперська арамейська) ефективно відокремлювали Ассирію від решти світу і створювали почуття єдності і солідарності всередині країни. Успадковане поняття "ми" на протигагу "усі інші", яке прийшло з цієї

³⁶⁶ Parpola S. Op. – cit – P. 8, 9,10-12.

дихотомією – арамейською не розмовляли за межами імперії – добре узгоджувалося з дуалістичною ідеологією імперії, яка бачила Ассирію божим царством, призначеним розповсюджувати світло цивілізації на навколишній світ³⁶⁷.

Політика мовної і культурної консолідації в Ассирії не призвела до повного розмивання місцевої специфіки, прикладом чому було місто Харран. Можливо, не випадково, що саме Харран обрав як місце вирішальної битви вавилонський цар Набополасар у 616 р. до н.е., у якій він переміг ассирійське військо.

Вже у давній період проявилися ознаки зближення моральних цінностей, прикладом чому було ставлення до полонених. Вважається, що початковий період Давньої історії (час Шумера, Аккада, Ура) був позначений жорстоким, а то й нелюдським, ставленням до полонених. Більша їх частина винищувалася, аби не створювати для держави-переможця внутрішніх проблем, які могли виникнути внаслідок поселення в ньому великої маси іноземців, які щойно були її ворогами. Інший мотив – залякування інших народів, які намічалися майбутніми жертвами загарбницької агресії. Зрозуміло, що нелюдяне ставлення до полонених мотивувалося соціальними й політичними міркуваннями, але наслідки такого ставлення торкалися й етнічності держави-переможниці – її ідентичність меншою мірою піддавалася перевірці на міцність і мала більше шансів на збереження від чужоземних впливів, не говорячи вже про її суто етно-демографічну складову.

У пізніші періоди ставлення до полонених кардинально змінилося. Ілюстративна в цьому відношенні поведінка ассирійських царів. Якщо давньоассирійське військо наводило жах на тогочасний світ своїми нелюдяними розправами над полоненими, то вже у VIII ст. до н.е. ассирійські царі не тільки оселяли полонених на загарбаних землях, а й навіть включали їх до складу свого війська, яке у такий спосіб ставало поліетнічним. Аналогічні речі відбувалися і в Урарту в часи його могутності. Тут також лише частина полонених перетворювалася на рабів, а більшість їх або опинялися у приватних господарствах, або самі отримували

³⁶⁷ Ibid. – P. 15.

земельні наділи³⁶⁸. Зміни у ставленні до полонених певної мірою розмивали ксенофобську упередженість між носіями різної етнічності і психологічно полегшували їхнє входження у поліетнічні соціальні субстрати.

Значно повніший, порівняно з найдавнішим періодом, матеріал для розуміння витоків тенденції до укрупнення елементів міжнародної системи дає епоха, коли відбувалося суттєве зменшення політичної роздробленості світу і виникали могутні імперії – Цинь у Китаї, Маур'я в Індії, Римська у Середземномор'ї, інтеграція грецьких полісів. К. Ясперс називав цю епоху "осьовим часом" людства і характеризував її тим, що саме тоді "виникли передумови, які дозволили людині стати такою, якою вона є, і де з разуючою плідністю йшло таке формування людського буття, яке, незалежно від певного релігійного змісту, могло стати настільки переконливим – якщо не своєю емпіричною неспростовністю, то у всякому випадку певною емпіричною основою для Заходу, для Азії, для всіх людей взагалі, – що тим самим для всіх народів було знайдено спільні рамки розуміння їхньої історичної значущості. Цю вісь світової історії слід віднести, мабуть, до часів близько 500 років до н.е. Тоді відбувся найбільш різкий поворот в історії. З'явилася людина того типу, яка збереглася й до сьогодні. Цей час ми коротко називатимемо "осьовим часом"³⁶⁹.

К. Ясперс звертав увагу насамперед на онтологічні витoki "осьового часу" – на зміни у внутрішньому світі людини, які проявлялися її натхненністю, роздумами про своє існування, усвідомленням безкінечного минулого і відчуттям винятковості часу, в якому вона живе, виникненням відчуття близькості катастрофи, що породжувало прагнення зміни буття, опанування ходи історії, потяг до реформаторства³⁷⁰. Закономірно, що К. Ясперс виділяв ознакою осьового часу в першу чергу виникнення філософських і релігійних течій – конфуціанства у Китаї, буддизму в Індії,

³⁶⁸ Дьяконов И. М. К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1952. – № 1. – С. 99–100.

³⁶⁹ Ясперс К. Смысл и назначение истории. Издание второе / К. Ясперс; пер. с нем. – М., 1994. – С. 321.

³⁷⁰ Там же. – С. 32–37

зороастризму у Персії, вчень пророків у Палестині, філософських шкіл у Греції, а також створення епічних поем і трагедій.

Зосередженість на онтологічних засадах "осьового часу" певною мірою обмежила міркування К. Ясперса з приводу витоків імперій. Їх виникнення він пояснював необхідністю зупинити постійні вторгнення кочових племен, для чого здійснювалися завоювання навколишніх земель і народів³⁷¹. Якщо виходити з його ж думки, що "осьовий час" бере із минулого тільки те, що він міг поглинути, то логічно вивести, що із минулого у фундамент імперій закладався тільки етологічний інстинкт самозбереження. Надійності своєї безпеки кожен народ міг досягати не лише самотужки, а й дво- чи багатосторонніми тимчасовими угодами. Участь у таких угодах давала більше шансів на збереження себе як окремого елемента міжнародної системи. Тим не менше, хоча будівництво імперій найчастіше відбувалося насильством, але не менш часто народи охоче входили в імперії, піддаючи себе ризику втрати власної ідентичності в обмін на перебування в суспільно-політичній системі, яка гарантувала більш стабільний правовий економічний і соціальний порядок, відповідну матеріальну і психологічну комфортність.

Насамперед, треба вказати на зумовлену активізацією господарських зв'язків інтуїтивну потребу народів в універсалізації правових відносин між ними. Першими провісниками уніфікації правових відносин між народами з різними культурними, релігійними і правовими традиціями можуть вважатися, хоч як це парадоксально може звучати, внутрішні закони, якими впорядковувалося життя у могутніх державах давнини, таких, приміром, як Вавилон, Ассирія, Хетське царство, тобто національне законодавство³⁷². Не так важливо, що вони стосувалися фіскальних, майнових, правоохоронних, сімейних або інших питань, які відносяться до сфери внутрішньої політики держави. Головне, що вони ставали єдиними

³⁷¹ Там же. – С. 71–72

³⁷² Про зміст законів цих держав див. у: Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1952. – № 3. – С. 199–303; № 4. – С. 205–320.

для безлічі васальних державних і протидержавних одиниць, які входили до величезних давніх держав. Фактично, імперські або протоімперські утворення являли собою регіональні міжнародні системи, відносини всередині яких потребували певного правового впорядкування і регулювання. Тобто, внутрішнє, національне право імперій водночас функціонально несло на собі ознаки і міжнародного.

Аналогічним чином міжнародно-правового характеру набували угоди, що уклалися між грецькими містами-державами, соціальний субстрат яких був етнічно спорідненим і водночас регіонально відмінним. Попри вперту культурну автаркію Спарти, інші регіони давньогрецького простору шукали норми для регулювання своїх взаємин. Можливо, що крім економічної потреби, свою роль відігравала взаємна етнічна компліментарність, інтуїтивне прагнення до національної консолідації споріднених спільнот для протистояння зовнішнім загрозам, які йшли з-поза давньогрецької регіональної міждержавної системи. В результаті деякі правові норми щодо іноземців, які спочатку призначалися для окремих міст-держав, згодом набували міжполісного характеру і ставали загальними для всіх учасників регіональної системи.

Насамперед, необхідно було забезпечити іноземців-резидентів від проявів ксенофобії, яка тривала ще з первісних часів. У давніх Афінах було прийнято законодавство, яким регулювалися права іноземців-метеків, що вважається першим кроком до загальногрецького громадянства. Наступним важливим кроком було запровадження інституту проксенії, який являв собою звичай надання гостинності купцям або послам з інших держав. Хоча проксенами виступали приватні особи, які тим самим приносили суспільну користь, але цим інститутом закладалися певні традиції ставлення до іноземців, і згодом ці традиції набували юридичного оформлення.

Іншими кроками до давньогрецької єдності були взаємне надання громадянства державами, які вступали у дружні зв'язки, а також ісполітія – одностороннє надання громадянських прав мешканцям іншого міста. Оскільки перелік прав включав і ті, які стосувалися захисту майнових, торгових, економічних інтересів

людей, то на порядок денний виходило питання загальногрецьких норм для регулювання відносин у цих сферах, а також запровадження інституту арбітражу між містами-державами³⁷³.

Суттєвою перешкодою для давньогрецького націєбудівництва були війни між грецькими містами-державами. З одного боку, вони можуть вважатися протиприродними, якщо виходити зі спільного етнічного коріння учасників: на відміну від війн з "варварами", вони не консолідували, а роз'єднували давньогрецький світ. З другого боку, вони були неминучими не тільки через розбіжність інтересів міст-держав, а й через соціальну і політичну несумісність між олігархічними і демократичними верствами, між ідеями тиранії і свободи. І ці соціальні мотиви, які суперечили консолідації, могли співпадати з етно-регіональними. Так, під час Пелопоннеської війни (431–404 рр. до н.е.) культурно автаркічна Спарта гуртувала навколо себе аристократичні сили, а її противник Афіни – демократичні верстви усіх давніх грецьких держав. Давній Греції зобов'язані появою такі звичаї війни, як її попереднє оголошення, гарантії життя полонених, заборона наруги над тілами мертвих, призупинення воєнних дій для поховання загиблих, недоторканість храмів³⁷⁴. Еволюція давньогрецьких звичаїв щодо війни засвідчувала потребу у спільних правових нормах, якими система давньогрецьких міст-держав не тільки регулювалася б, а й просувалася до більшої гомогенності.

Свою роль у формуванні спільної для давніх греків семіосфери відіграв грошовий обіг. Гроші нагадували не тільки про спільність господарського життя, а й про спільність давньогрецьких проектів, у яких кошти використовувалися як еквівалент безпосередньої фізичної участі вкладників. Коли, приміром, різні поліси-члени Афінського морського союзу докоряли афініянам у корисливому використанні тими спільних коштів на прикрашання свого міста, то вождь останніх Перікл відповів: "Афініяни не зобов'язані давати іншим союзникам звіт щодо витрат ними грошей, бо

³⁷³ Мишулин А. В. Идеи права в междуэллинских отношениях / А. В. Мишулин // Вестник древней истории. – 1946. – № 2. – С. 53–58.

³⁷⁴ Там же. – С. 60–61, 63–64.

афіняни воюють замість них. Союзники ж не виставлять ані кінноти, ані кораблів, ані гоплітів, а лише вкладають гроші. Зрозуміло, що ці гроші вже належать не тим, хто їх сплачує, а тим, хто їх отримує, якщо тільки вони виконують те, за що їм платять гроші, а держава достатньо забезпечена усім, що потрібне для війни"³⁷⁵.

Приклад Греції нагадує також і про великі перешкоди етнокультурного характеру при формуванні великих національних держав давнини. Спарта тривалий час вперто протиставляла свою регіональну ідентичність не тільки "варварським" народам, а навіть іншим, хоча й етнічно спорідненим, частинам Давньої Греції. Опір Спарти зовнішнім культурним впливам заради збереження у недоторканості своєї ідентичності був настільки сильним, що втілювався у "ксенекеласію" – встановлену законом заборону спартанцям залишати свою країну аби не переймати чужі моральні, культурні та політичні зразки, як і заборона на проживання в Спарті іноземців, аби вони не стали розповсюджувачами чужих звичаїв, які могли шкодити спартанському життєвому укладу.³⁷⁶

Зрозуміло, що етно-регіональна автаркія спартанців не була абсолютною, а крім того, вона поступово розмивалася під вимогою міжрегіональних господарських зв'язків. Ще більше вона розмивалася під тиском зовнішніх небезпек, які примушували грецькі міста до національного згуртування, як це показав період греко-перських війн.

Не має сумніву, що одним із головних чинників національної консолідації для давніх греків була ідея свободи, принципи і практика демократичного життя. Вони виявилися значно сильнішими за регіональні культурні відмінності, якими розраховували скористатися перси, коли розпочали у IV ст. до н.е. загарбницьку війну проти грецьких полісів спочатку у Малій Азії, а потім на Балканському півострові. На цій обставині наголошував і сучасник тих подій грецький драматург Есхіл своєю трагедією "Перси", у якій усю провину за грабівницьку війну покладав на перського

³⁷⁵ Цит. за: Лурье С. Я. Эксплуатация афинских союзников / С.Я. Лурье // Вестник древней истории. – 1947. – № 2. – С. 13.

³⁷⁶ Мишулин А. В. Указ соч. – С. 54–55.

царя Ксеркса з його погордою і зарозумілістю, а причиною перемоги греків вважав їхнє прагнення захистити свою свободу від перської деспотії. Разом з тим, захисна агресія, як показала грецька єдність, також могла набувати негативних проявів, породжуючи етнічну упередженість: у своїй трагедії Есхіл виставляє персів не просто схильними до деспотизму, а до того ж улесливими, хвалькуватими, зарозумілими, жорстокими, зневажливими до закону³⁷⁷. Хоча об'єдналися проти греків не всі поліси, але це зробили найсильніші – Спарта й Афіни, і ще близько трьох десятків міст³⁷⁸. Причому першочерговим питанням для них було збереження своєї свободи.

Інтегративна роль ідеалу свободи, а не страху за свою ідентичність, впливає з того факту, що Перській імперії так само, як і всім імперіям давнини, був притаманний релігійний і культурний синкретизм. Приміром, коли перси у 539 р. до н.е. підпорядкували собі Месопотамію, то запровадили у себе як офіційну арамейську мову, при цьому не демонструючи масштабних колонізаторських намірів³⁷⁹. Тож її агресія проти греків не ставила за мету їх деетнізацію. Взагалі ахеменіди, які заснували Перську імперію, активно імплантували в неї багато духовних досягнень та політичних традицій попередніх великих держав регіону, насамперед Ново-Ассирійської імперії. Серед цих традицій – релігійна та етнічна взаємна толерантність. Офіційний пантеон Ахеменідської імперії мав верховним божеством іранського Ахуру-Мазду, але зберігалося поклоніння і богам інших народів. Було дано друге життя ассирійській адміністративній традиції, а арамейська мова стала мовою інституцій управління. Як наслідок, "за всієї пістрявості соціально-економічних укладів, етнічних і культурних відмінностей виник єдиний культурно-історичний світ", а народи імперії "жили

³⁷⁷ Дейвіс Н. Європа. Історія / Н. Дейвіс; пер. з англ. – К., 2008. – С. 121.

³⁷⁸ Дератани Н. Ф. Эсхил и греко-персидская война / Н.Ф. Дератани // Вестник древней истории. – 1946. – № 1. – С. 9–13.

³⁷⁹ Spek R.J., van der. Multi-ethnicity and Ethnic Segregation in Hellenistic Babylon / R. J. van der Spek // Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition. Ed. by T. Derks and N. Royman. – Amsterdam, 2009. – P. 104 // Електронний ресурс [Режим доступу: www.academia.edu/807831]

у доволі м'якому ідеологічному кліматі і перебували швидше у полоні власних забобонів, ніж офіційної ідеології, обов'язковою для всіх"³⁸⁰. Отже, грецькій етнічній ідентичності перси не загрожували.

Водночас, не тільки захист свободи спонукав греків до єдності. Спільна етнічність також виконувала мобілізуючу роль. Та обставина, що у союз увійшла Спарта з автократичним, на відміну від афінського демократичного, правлінням свідчило про високу значимість для неї етнокультурної спорідненості, збереження свободи своєї етнічної землі. Але в наступні часи далися ознаки політичні відмінності та протилежні економічні інтереси між Спартою і Афінами, що спричинило Пелопоннеську війну, у якій спартанці скористалися допомогою персів для перемоги над афінянами.

Ідеал свободи об'єднав греків, але наслідком їхньої перемоги над персами стало вивищення одного із полісів – Афін – над іншими. Спрацювала, як можна припустити, невмируща агресивність, притаманна тому, хто відчуває себе сильнішим настільки, щоб посісти місце на вершині ієрархії у структурі регіональної системи. Апологія сили, притаманна спартанській ідентичності, зробила Спарту найсильнішою серед греків у воєнному відношенні, але усвідомлення своєї сили оберталось проти неї самої ж, коли вона почала претендувати на роль регулятора внутрішньогрецьких відносин. Спартанці закликали усі грецькі міста не будувати кріпосних споруд, щоб тим самим демонструвати свою миролюбність. Афіняни, знаючи про воєнну силу спартанців, яка являла собою невід'ємну характеристику їхнього етнічного способу життя, підозрювали, що міста будуть беззахисними перед цією силою, і тому оточили своє місто захисними мурами. Взаємна недовіра посилила конкуренцію двох державних суб'єктів за більш високе ієрархічне становище у загальногрецькій системі.

Пелопоннеська війна, у якій Союз полісів на чолі зі Спартою переміг Афіни, дав аналогічний результат: тепер вже Спарта поча-

³⁸⁰ Дандамаев М. А. Имперская идеология и частная жизнь в Ахеменидской державе / М.А. Дандамаев // Вестник древней истории. – 1998. – № 1. – С. 54.

ла втручатися у справи інших міст ще свавільніше, ніж це робили Афіни. Пелопоннеська війна підірвала тенденцію до творення єдиної національної ідентичності греків, а відтак загальмувала розвиток еллінської культури. Понад те, суперники Афін вдалися до союзу з нещодавніми ворогами персами і тим самим поставили перешкоду на шляху до загальногрецької солідарності як головної передумови виникнення великого консолідованого світового актора.

Незавершений характер давньогрецької ідентичності (цупкість локальних відмінностей у культурі та самосвідомості) перешкодив політичному згуртуванню давньогрецького соціального субстрату. Утворений одним з його сегментів Ахейський Союз так і не перетворився на гомогенний в етнічному і кратократичному відношенні суб'єкт. Протириччя і конфлікти в середині нього були вдало використані Римом, який у 146 р. до н.е. розгромив сили союзу і зруйнував один з його центрів Коринф. Після цього грецькі землі були включені до складу давньоримської держави і залишалися її частиною аж до 395 р. н.е., коли стався розділ Римської імперії на Західну і Східну. Ще раніше (168 р. до н.е.) був розгромлений і перетворений на римську провінцію ще один етнічно гетерогенний сегмент давньогрецького соціального субстрату – Македонське царство.

Якщо подальший прогрес еллінізму опинився під запитанням, то усі його попередні здобутки внаслідок воєнно-політичних міжнародних контактів стали набувати широкого розповсюдження у навколишній ойкумені. За словами В. Мак-Ніла, "Пелопоннеська війна прискорила процес як розповсюдження, так і занепаду грецької культури. Те, що починалося у 431 р. до н.е. як локальна війна на материковій Греції, розповсюдилося на далекі області, оскільки у боротьбі кожна із сторін шукала союзників скрізь. Перемога над Афінами стала можливою тільки після використання Спартою військової потуги персів. Території на периферії – Сицилія та Південна Італія, Фракія, Македонія, Епір – також були втягнутими у війну і почасти самі ставали місцем битв або постачали найманців і забезпечували стратегічні бази. Таким чином, залучення на свій бік персидських сатрапів і фракійських царів, племінних рад дикого Епіру або міських рад Сицилії та Пів-

денної Італії – все це у підсумку було покладено у систему дипломатичної і воєнної рівноваги з центром на території Егейського басейну. І оскільки той же самий басейн був центром еллінської культури, інші народи, яких війна звела з цією цивілізацією, стали так або інакше відчувати її вплив"³⁸¹.

Конфлікти між грецькими містами не завадили формуванню еллінізму як певного світосприйняття і самовираження: "починаючи з VI ст. до н.е. у Греції виникла свобода мислення, свобода людей, свобода полісу, коли слідом за тим у персидських війнах свобода утвердилася і досягла свого вищого, хоча й недовготривалого, розвитку... вільні державні утворення конституювали грецький дух і створили величезні можливості, але разом з тим і небезпеку для людини"³⁸².

Еллінізація не охопила весь соціальний субстрат навколишньої ойкумени. Її досягнення ставали надбанням вищих прошарків, в той час як основна маса багатьох європейських народів ще жила етнопотестарною інерцією, з культом вождівства і фізичної сили. Серед цих народів – македонці, які в основній масі зневажали греків як слабких у воєнному відношенні. Між тим верхівка македонського суспільства охоче еллінізувалася, особливо в IV ст. до н.е. в часи правління Філіппа II та його сина Александра III. Хоча експансія грецької культури могла зустрічатися сусідами з упредженням, все ж таки, "коли Александр скористався владою для того, щоб спрямувати енергію грецького суспільства назовні, коли він відкрив широкий і зовсім незнайомий світ Сходу грецьким і македонським підприємцям, ефект був подібний обвалу греблі... Результат такої експансії був значно глибшим, чим він міг бути від простого воєнного завоювання території"³⁸³.

Найбільшою проблемою при будівництві імперій була наявність регіональної політичної або протополітичної ідентичності складових частин – полісів або етнопотестарних спільнот. Кожна із складових частин прагнула зберегти для себе максимум свободи,

³⁸¹ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 355.

³⁸² Ясперс К. Указ. соч. – С. 86.

³⁸³ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 378.

чим стимулювалося подальше закріплення їхньої особистості. Гігантська імперія, утворена Александром Македонським, якого стали звати Великим, замислювалася як полікультурний і поліконфесійний соціум, уніфікований спільним правом і спільним політичним статусом мешканців (звісно, з поправкою на соціальний статус кожного).

Стратегія Александра полягала у максимально можливому розмиванні етно-релігійного кордону між Європою та Азією: найвідоміший акт цієї стратегії – одруження за його наказом 10 тис. грецьких воїнів на персянках. Однак, демонстрації такого роду не призвели до повного знищення етно-релігійного кордону у свідомості людей. Александр навіть у люті вбив свого друга Кліта, коли той висловив своє обурення тим, що цар греків переймає не тільки одяг і звички перського царя, а й запроваджує такі ритуали перського двору, якими принижується гідність македонян, чийми воєнними звитягами він здійснював свої завоювання. Інший епізод – страту філософа Калісфена за звинуваченням у спробі замаху на Александра, також пов'язують з невдоволенням у грецькому війську тим, що методи правління царя почали набувати ознак перської тиранії³⁸⁴.

Створюючи імперію, Александр наразився на випадки системного розходження, які трапилися у його війську – головному знарядді реалізації імперського проекту: коли під час індійського походу македонська фаланга відмовилася продовжувати рух до Гангу, Александру довелося створювати антитагму – бойові підрозділи, які склалися з вихідців із азійських народів – персів та інших. Вжитими заходами полководець розмив македонське ядро свого війська³⁸⁵.

Залучення до війська іноетнічного елемента не було винаходом Александра. Ще раніше, у VIII ст. до н.е. правителі країни Манни (Північний Іран) селили на своїй території кіммерійців, аби

³⁸⁴ Див. у: Гафуров Б. Г. Александр Македонский и Восток / Б.Г. Гафуров, Д.И. Цибукидис. – М.: Главная редакция Восточной литературы изд-ва "Наука", 1980. – 456 с.

³⁸⁵ Шофман А. С. К вопросу о генезисе эллинистических армий / А.С. Шофман // Вестник древней истории. – 1987. – № 3. – С. 146–147.

використовувати їх у боротьбі з Ассирією. Кіммерійці, відповідно до своєї традиційної організації війська, зі свого боку були зацікавлені у розміщенні поблизу озера Урмія як регіону розведення високопородних коней³⁸⁶.

Походи Александра відкрили ще одну складність в укрупненні елементів міжнародної системи – неготовність народів, які за історичним темпоритмом відстали від імперського ядра, сприймати запроваджувані правила функціонування системи. Вони продовжували діяти за звичаями, притаманними етно-потестарним спільнотам вождистського типу, перешкоджаючи імперським проектам. Таким був, наприклад, інцидент між Александром Македонським і скіфським царем: коли Александр направив послів до царя, тим часом воєнний загін скіфів спровокував посланців на бойове зіткнення. Як виявилось з пояснень скіфського царя, це була невідконтрольна йому група, яку він назвав грабіжниками і розбійниками³⁸⁷.

Навіть цивілізовані народи створювали ентропійну складність своїми конфліктними стосунками. Єгипет, приміром, радо прийняв Александра як визволителя від перського гніту, але і там йому не вдавалося міцно зберігати свою популярність серед персів і македонян, які демонстрували один одному свою пиху, і при цьому забезпечувати єдність греків³⁸⁸.

Смерть Александра не означала фатальності розпаду задуманої ним міжнародної системи і її модель могла продовжуватися у кожній із відколотих частин. Натомість виникали ситуації, коли хвилі політичного та етносоціального характеру не співпадали і гасили одна одну. Діюдохи (поставлені Александром намісники) з одного боку продовжували наповнювати свої армії не македонським етнічним субстратом, але при цьому громади утворених ним міст наповнювалися субстратом македонським і грецьким, відлу-

³⁸⁶ Махортых С. В. Киммерийцы: проблемы исторической и культурной интерпретации / С. В. Махортых // Вестник древней истории. – 1998. – № 2. – С. 98.

³⁸⁷ Гаيبов В. А. Кочевники Средней Азии в эпоху Александра Македонского (Данные письменных источников) / В. А. Гаيبов, Г. А. Кошеленко // Вестник древней истории. – 2005. – № 1. – С. 112–114.

³⁸⁸ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 382.

чаючи тим самим аборигенів від вирішення полісних питань. Закладені такою політикою протиріччя підривали єдність пост-александрових імперій³⁸⁹.

Дослідження, які стосувалися розвитку соціальних та етнічних процесів у пост-александровому елліністичному світі, принаймні на прикладі Вавилону, пояснюють тогочасну неможливість стабільних внутрішніх взаємовідносин у нововиниклих державах. Насамперед, підкреслюється збереження в Шумері полісного устрою: кожне велике місто зберігало атрибути якщо не самостійності, то широкої автономії. Селевкίδи, які правили Вавилонією, були змушені миритися з такою структурою і не могли запровадити єдине державне підданство як спільний політико-правовий статус для усіх мешканців³⁹⁰. Тобто, не виникло навіть зародку спільної політичної семіосфери, яка згодом могла б стати чинником національної гомогенізації соціального субстрату. Натомість діяв інший чинник, який заважав такій гомогенізації, – поява великої кількості людей з подвійною етнічною ідентичністю, що було особливістю розвитку елліністичні Вавилонії.

Правління селевкідів почалося з реалізації широкої колонізаційної програми – не тільки збільшення грецького елементу у Дворіччі, а й будівництво нової столиці під назвою Селевкія на каналі, що з'єднував Тигр з Євфратом. Нова столиця спочатку була місцем концентрації греків і македонців. За правління Антіоха IV (175–164 рр. до н.е.) грецьку общину перевели до Вавилону, який і при новій столиці залишався культурним, релігійним та економічним центром країни. Грецька община у Вавилоні отримала широкі соціальні і політичні переваги, причому до її складу могли входити не тільки вихідці з материкової Еллади, а й грекомовні аборигени місцевого походження. Внаслідок такої державної етнополітики, яка полягала у стимулюванні еллінізації, утворився соціальний та політичний бар'єр між еллінським та не еллінськими сегментами. Етносоціальний бар'єр посилювався полісною диверсифікованістю державної території: правителям імперії доводилося рахуватися і з наявністю міс-

³⁸⁹ Шофман А. С. Указ. соч. – С. 151.

³⁹⁰ Spek R. J., van der. Op.cit. – P. 114.

цевого підданства мешканців, і з наявністю місцевих традицій – вавилонської, грецької або юдейської³⁹¹.

Етносоціальна сегрегація стала перешкодою для національної гомогенізації і після краху селевкідської імперії, коли Вавилонія була захоплена парфянами (141 р. до н.е.). З одного боку, грекам було дозволено зберегти свою ідентичність і соціальні інститути. Самі парфяни проявили себе еллінофілами і охоче запозичували грецькі культурні здобутки. З другого боку, вони постійно підозрювали греків у можливому з їхнього боку реванші³⁹².

Еллінізм поступово затухав, не отримуючи нових духовних імпульсів від свого первісного ядра, соціальний субстрат якого поступово втрачав свою щільність. Одна з причин цього – що спочатку ідентичність грецьких міст проявлялася колективним вмінням здійснювати експлуатацію інших, варварських народів. А в елліністичну епоху експлуатація варварів, якими наповнювалися грецькі міста, ставала дедалі більш індивідуальною, приватною³⁹³. Губилися засади національної консолідації на основі спільного соціального інтересу, а інерція регіональних політичних і культурних відмінностей перешкоджала формуванню єдиної державності як механізму здійснення політики національного конструктивізму і перетворенню древньогрецького конгломерату на провідного міжнародного суб'єкта.

6.3. Тріумф та крах давньоримського світопорядку

Прагнення міжнародної системи "осьового часу" до оптимізації самоуправління і саморегулювання через укрупнення своїх елементів символізоване виникненням наймогутнішої держави тієї епохи, яка увійшла в історію під назвою Давній Рим. Ця кабінетна назва використовується як узагальнююча і для Римського царства, і для Римської республіки, і для Римської імперії.

Римська держава розпочалася від міста-поліса і її розширення не являло собою розповсюдження із початкового ядра якоїсь

³⁹¹ Ibid. – Р. 107–114.

³⁹² Ibid. – Р. 106.

³⁹³ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 391.

"римської етнічності", її нав'язування або примусової асиміляції в неї інших народів. Сказане не означає, що початковий соціальний субстрат римської міської общини був повністю безетнічним. Державно-політичному об'єднанню населення Апеннін навколо Риму передували процеси етнічної інтеграції і консолідації.

Вважається, що найдавнішим населенням території майбутньої імперії були лігури. Поступово їх витіснили латини, умбри та інші народи, які входили до групи італіків. Крім того, у II тис. до н.е. на Апеннінському півострові з'являються греки та іллірійці, у I тис. до н.е. – кельти (галли) та етруски, а слідом за ними окремі групи карфагенян. В процесі міжетнічних контактів до середини I тис. до н.е. на півострові утворилося понад 20 етнічних спільнот зі своїми територіями³⁹⁴.

Етнокультурний процес тривалий час точився під могутнім впливом греків-колоністів, які, зміцнивши свої міста на узбережжі півострова, почали проникати у його внутрішні області, втягувати місцеве населення у господарські відносини і, через затримку останніх у суспільному розвитку, розповсюджувати там свої культурні зразки. Втім, не всі народи давньої Італії затрималися у своєму розвитку, що підтверджується високою культурою етрусків. Наповнюючись грецькими впливами, вона зберігала свою окрему самобутність. Іншою етнічною спільнотою з високим рівнем етнічного розвитку були латини, на землях яких було засновано місто Рим. Цікаво, що політичне згуртування місцевого населення навколо Риму міфологічна традиція пов'язує з етнічною міксацією – легендарним викраденням римлянами сабіянок і наступною політичною інтеграцією двох народів. Взагалі вважається, що перше населення Риму жило спочатку окремими етнічними общинами, які згодом, після приєднання до них поселенців-етрусків, утворили три триби, соціальний субстрат кожної з яких мав окрему етнічну ідентичність – сабіни за іменем своєї триби називалися тіціями, латини – рамнами, етруски – луцернами³⁹⁵.

³⁹⁴ История Древнего Рима: Учебник / Под ред. В.И. Кузицина. 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1981. – С. 34, 35–36.

³⁹⁵ Указ. соч. – С. 37-41, 47.

Ускладнення господарських і соціальних зв'язків поступово призвело до розмивання етнічних ідентичностей корінного римського населення, з чого починається традиція домінування громадянсько-політичної ідентичності над будь-якими іншими. Традиція проклала шлях у кривавих війнах римлян з навколишніми етнічними спільнотами – етрусками, латинами, вольсками, сабінами, еквами, самнітами, а потім з народами Північної і Південної Італії, у т.ч. з греками-колоністами. Але Рим як місто не мав власної етнічної ідентичності і підкорення ним італійських народів не могло бути примусовою етнічною уніфікацією півострова.

Утворене Римом державне об'єднання було суто політичним і це на тривалий час амортизувало етнополітичні відносини в середині держави. Зі свого боку, етнічна диверсифікованість народів, які протистояли гегемоністським зазіханням Риму, ускладнювала їх об'єднання і значною мірою зумовила їхній перехід під римське політичне домінування. Етнопотестарний характер тих варварських суспільств, які намагалися протистояти античним імперіям, проявлявся у відсутності армії як відокремленого від суспільства інституту: замість неї війни вів увесь озброєний народ, що суттєво полегшувало імперським арміям здобуття перемоги над ним, не зважаючи на те, що спільна участь у війнах всього народу зміцнювала його етнічну солідарність, яку обов'язково мали бачити римляни.

Більша частина історії Давнього Риму – це ланцюг блискучих воєнних перемог, через що згода навколишніх народів на політичне підпорядкування Риму найпростіше пояснювати фізичним воєнним примушуванням. Збройна сила справді була потужним чинником римської експансії, але тільки одним в ряду інших. Не меншу роль відігравала здатність Риму запропонувати навколишньому світу правову модель, а також невід'ємну від права сукупність морально-етичних принципів.

Спроби запровадити у підпорядкованих держави-полісах спільні правові норми спостерігалися і в доримські часи у давніх імперіях Сходу. Тільки римська правова думка запропонувала систему законів, у яких принаймні формально сповідувався принцип рівності, однаковості громадян поза їх етнічною приналежністю.

Не будучи етнічною одиницею, римський поліс вже за своєю природою не міг запроваджувати принцип привілейованого статусу однієї етнічності щодо іншої.

Рим, взявши на себе функцію впорядкування міжнародної системи та регулювання відносин в середині неї, запровадив в неї принципи дотримання формалізованих юридичних правил, якими визначався характер його стосунків з іншими елементами системи залежно від їх ставлення до нього – дружнього, союзницького або іншого. Римом було запроваджено обґрунтування права на ведення війни, він силою зброї наділив себе функцією третейського арбітра. Навіть з боку тих, хто заперечує наявність міжнародного права до нового часу, все ж таки лунає визнання, що "хоча це (римське – О.М.) правове регулювання жодним чином не можна порівнювати з сучасним міжнародним правом, воно все ж таки становить внесок у міжнародне право майбутнього, оскільки воно дало ряд аргументів тим, чийм зусиллям ми зобов'язані самим існуванням сучасного міжнародного права"³⁹⁶.

У розміщеній в Інтернеті публікації Куан Юн Кіма "Мультикультуралізм і Римська імперія" розвивається концепція суспільної солідарності на позаетнічній основі як базової засади давньоримського способу життя: саме італійські римляни (тобто ядро держави) проявляли повну відкритість – і ментальну, і інституційну – по відношенню до інших. Відкритість проявлялася насамперед відсутністю расових упереджень. Хоча деякі давньоримські автори (Тацит або Ювеналій) і виявляли недобррозичливі емоції, приміром, щодо євреїв, але римська влада захищала цю громаду та її релігію.

Звісно, римське суспільство не було вільним від етнічних упереджень взагалі, але їх має бути оцінено відповідно до конкретних історичних умов і до об'єктів цих почуттів. Так, галли і германці викликали страх через свою лють і жорстокість. Але скоро по тому, як галлів було інкорпоровано до імперії, страх перед ним зник. Греки, які культурно переважали римлян, були змушені підкоритися римській зброї, але взяли гору в культурному відношенні.

³⁹⁶ Оппенгейм Л. Указ. соч. – С. 90.

Греки взагалі вважали своєю місією "оцивілювання" римлян, для чого вони навіть погодилися з концепцією про грецьке походження засновників Вічного міста³⁹⁷. Почалося "оцивілювання" пасіонарного переможця, який взяв на себе функцію управління міжнародною системою, у якій він домагався найвищого ієрархічного становища.

Еллінізація Апеннін особливо бурхливо відбувалося після підкорення Римом грецького Коринфу, коли на півострів линув потік елліністичної культури: "Так Рим, здобувши перші політичні перемоги як поборник простих селянських звичаїв і борець проти морального розкладу чужоземної цивілізації, сам потрапив у пастку спокуси тієї самої цивілізації у її елліністичній формі. Глибока іронія полягає у тому, що перемоги Риму у війні проти більш цивілізованих, але політично і соціально роз'єднаних народів Східного Середземномор'я призвели до швидкої асиміляції римської соціальної структури зніженим Сходом, якого переможці так зневажали"³⁹⁸.

Рим, який почався як звичайна міська община, зумів переконати навколишні спільноти у своїй особливій місії, особливій ролі, яку він може зіграти для них. Не останню роль у тому, що усі вони поступово погодилися на ієрархічне домінування цього міста, відіграло розповсюдження ним ідеї свободи та її невід'ємності від громадянства. Римська ідея свободи не означала свободи громадянина від держави, але це не зменшувало її привабливості, оскільки вона відкривала для нього участь у здійсненні державою контролю за дотриманням принципу економічної незалежності особи. Економічна незалежність давала можливість для різних проявів свободи, і цей атрибут римського громадянства не зник і після переходу від республіки до імперії: "Понад те, для значних верств населення і в цьому сенсі можна казати про прогрес, порівняно з епохою Республіки. Перед тим безправні провінціали

³⁹⁷ Kim, Kyung hyun. Multiculturalism and the Roman Empire // Kyung hyun Kim // Електронний ресурс Режим доступу: [www.waseda.jp/prj-med_inst/bulletin/bull05/05-16kim.pdf]

³⁹⁸ Мак-Нил У. Указ.соч. – С. 427–428.

завдяки поширенню муніципального ладу і римського громадянства почали робити кар'єру на військовій і цивільній службі, отримували певне самоврядування, могли направляти до Риму свої посольства і звинувачувати своїх намісників, чим стримувалися зловживання останніх"³⁹⁹.

Утворена на засадах індивідуальної і колективної свободи, римська община зробила наступний крок – виробила відповідну систему цінностей, зміст якої полягав у тому, що моральний сенс життя означає виконання своїх громадських обов'язків у будь-якій сфері, а не забезпечення себе зручностями⁴⁰⁰. У шкалі цінностей, яку Рим запропонував навколишньому світу, був, зокрема, обов'язок проявляти суспільну відповідальність, поєднувати особисті інтереси з громадськими. Дотримання цього принципу не тільки забиало у громадянина частку його сил і ресурсів, а й давало більші гарантії на реалізацію особистого інтересу за державної підтримки. Те саме стосується обов'язку допомагати тим, хто потерпає від несправедливості, виявляти добродійність, і навіть рабам віддавати належне за виконання ними своїх обов'язків⁴⁰¹.

Рим, виходячи на світову арену, дав приклад органічного синтезу приватного і політичного життя громадянина, який забезпечував йому участь у прийнятті та реалізації суспільних рішень, єдності політики і моралі. Навіть коли Рим перетворився із республіканського поліса на центр імперії, тобто набув певного космополітизму, в ньому не зникла "ностальгія" за минулою єдністю, яка багато в чому визначала його світосприйняття⁴⁰².

Соціальний субстрат, що складався з римських громадян, з певними застереженнями можна вважати поліетнічною нацією, якщо ідентичність останньої визначати за політико-правовим критерієм. Однаковий суспільно-правовий статус громадян цементу-

³⁹⁹ Штаерман Е. М. Эволюция идеи свободы в Древнем Риме / Е. М. Штаерман // Вестник древней истории. – 1972. – № 2. – С. 52.

⁴⁰⁰ Утченко С. Л. Две шкалы римской системы ценностей / С. Л. Утченко // Вестник древней истории. – 1972. – № 4. – С. 27.

⁴⁰¹ Утченко С. Л. Еще раз о системе римских ценностей / С. Л. Утченко // Вестник древней истории. – 1973. – № 4. – С. 37–38).

⁴⁰² Там же. – С. 43–44, 46.

вав їхню солідарність, у т.ч. у відмежуванні себе від решти населення. Як наслідок, ця решта утверджувалася в усвідомленні себе чимось іншим – хай і не єдиним соціумом, але сукупністю людей, подібних один до одного своєю правовою неповноцінністю порівняно з тими, хто мав римське громадянство.

Приналежність до римського громадянства була умовою для отримання права на воєнну службу, тому війни ще більше зміцнювали громадянський сегмент у своїй окремішності. Особливо зміцнювалося це почуття у випадках відсічі іноземним вторгненням, які періодично загрожували державі. Але і воєнна експансія Риму не меншою мірою консолідувала його громадян, які свою загарбницьку агресивність вважали місією – рятівною для своєї держави і культуртрегерською для інших (варварських) народів.

Правова рівність та особиста свобода тих, хто мав однаковий суспільно-політичний статус, гарантування спільної безпеки, громадянські морально-етичні цінності виконали, користуючись лексикою О. Богданова, інгресивну функцію і надали потужності процесу системного сходження у навколоримському просторі.

Від часів давнини збереження або зникнення імперій залежало від воєнного чинника – потужності або імперії, або її ворогів. Доля Римської імперії також залежала від її воєнної могутності. Але рівень останньої залежав не лише від матеріально-технічних та економічних ресурсів, а й від рівня консолідованості соціального субстрату, його проімперської солідарності. Рим як держава міг зберегтися тільки досягненням реальної політико-правової гомогенності соціального субстрату і в індивідуальному, і в регіональному відношенні.

Повна станово-правова гомогенність була недосяжною навіть стосовно того сегменту, який мав статус громадян Риму, якщо згадати, що від самого початку міська община була соціально розшарованою. Безумовно, спільне громадянство робило її єдиним суб'єктом по відношенню до підлеглих народів, але єдність такого роду тільки підкреслювала наявність чинників системного розходження у тому регіонально-політичному конгломераті, що його утворив Рим.

Насамперед, давався в знаки рабовласницький характер соціальних зв'язків серед населення країни. Її життя постійно супроводжувалося боротьбою між ієрархічно диверсифікованими групами, а також між рабами і вільними. Тим самим стимулювалася ідентифікаційна різнобарвність як перешкода гомогенності соціального субстрату. Ще більшою перешкодою були періодичні повстання проти влади Риму у підпорядкованих ним землях. При цьому потужно діяв такий чинник, як відставання багатьох приєднаних народів від римлян за історичним темпоритмом. Багато з них, особливо в Європі, ще перебували на етнопотестарній стадії політичного гуртування, були типовими вождистськими об'єднаннями. Такою ж мірою, якою Рим бачив в них ресурсних донорів, а себе реципієнтом, такою ж мірою етнопотестарні вождівства сприймали багатий Рим у дзеркальному відображенні, надаючи конфліктам з ним не лише політичного, а й етнічного змісту.

Рим увійшов у міжнародну систему як позаетнічний суб'єкт. Головною вимогою для тих, хто бажав стати римлянином, була готовність і здатність сприйняти римський закон і римський світогляд. Щоправда, існувала упередженість з боку римлян щодо інакших, процес наданням останнім громадянства контролювався сенатом, чим підкреслювалася римська вищість. Люди зі Сходу вважалися нещирими, ненадійними, зніженими, фінікійці – жорстокими, галли – хоробрими, але впертими і недисциплінованими. Ставлення римлян до греків було подвійним. З одного боку, римляни були у захваті від грецької культури, а з другого боку, вважали греків легковажними, більше теоретиками, ніж практиками. У найгіршому випадку, греки вважалися продажними, занепалими, зніженими і ненадійними⁴⁰³.

Але більшу роль відігравала відкритість римського громадянства поряд з винятковістю громадянства грецьких полісів. Навіть раби могли з плином часу набувати громадянство Риму.

⁴⁰³ Lomas K. Greeks, Romans, and Others: Problems of Colonialism and Ethnicity in Southern Italy / K. Lomas // Roman Imperialism. Post-colonial Perspectives / Ed. by J. Webster and N. Cooper. – Leicester, 1996. – P. 135–144 // Електронний ресурс [Режим доступу: http://www.academia.edu/666970/Greeks_Romans_and_Others_problems_of_colonialism_and_ethnicity_in_southern_Italy]

Крім того, громадянство широко надавалося воєнним ветеранам із числа іноземців, особливо на околицях імперії.

Надаючи пріоритет громадянській ідентичності, Рим своєю регіональною політикою, сам того, вочевидь, не очікуючи, ініціював дію етнічного чинника, який також сприяв краху держави на її останній, імперській стадії.

Постійною темою внутрішньополітичних дискусій в Римі було питання про статус приєднаних територій. Перемога у цій полеміці (II ст. до н.е.) партії Марка Катона, яка виступала за перетворення цих територій на провінції, над партією Публія Сципіона, яка пропонувала створення там залежних від Риму держав, нібито назавжди усунула небезпеку політизації етнічності у Давньому Римі. Але розвиток відносин у міжнародній системі укупі з еволюцією соціального субстрату держави не давав надії на збереження Римом своєї початкової позаетнічної сутності. В середині держави поступово проявлялася невідповідність між формальним принципом рівності вільних людей та їх практичною нерівністю у правовому статусі та у соціальних можливостях, які від цього статусу залежали.

Першим потужним громадським рухом за досягнення соціальної гомогенності населення була масова підтримка законопроекту Гая Гракха про надання римського громадянства мешканцям союзних з Римом общин (123 р. до н.е.). Поразка руху не усунула такого факту соціальної гомогенізації, як необхідність солідарного опору іноземним вторгненням. Успіхи германських племен у 113 р. до н.е. змусили полководця Гая Марка провести шістьма роками пізніше воєнну реформу на засадах більшої гомогенності війська, що, врешті решт, і забезпечило перемогу над германцями. У 97 р. до н.е. ідея Гракха була продовжена Лівієм Друзом, який запропонував надати громадянство усім латинам та італікам як аборигенам Апеннін. Прагнення різних провінцій до більшої свободи від Риму вилилося у так звану Союзницьку війну проти нього, за наслідками якої римське громадянство було надане тим общинам, які зберегли вірність Риму. Однак боротьба інших, особливо віддалених, провінцій за вихід з-під римського панування не припинялася; особливо виразним її прикладом була невдала спроба відновити Понтійську державу, вчинена Мітрідатом VI Євпатором у I ст. до н.е.

Одним з проектів у бік більшої правової гомогенізації соціального субстрату був закон Луція Корнелія Цінни (87 р. до н.е.), яким усувалася нерівноправність мешканців залежно від їхньої належності до тієї або іншої триби. Навіть встановлення диктатури Сулли (82 р. до н.е.) не призвело до скасування цього закону. Соціальна гомогенізація заклала основи давньоримської національної ідентичності, яка проявлялася відмежуванням громадян від не громадян. Новий режим крім того запровадив виділення земельних ділянок ветеранам армії. Вони мали стати опорою аристократії. Такою вони були на півострові, але у провінціях згодом стали відігравати не цементуючу, а дезінтегративну функцію.

Політизація етнічності у середовищі ветеранів особливо активувалася в імперські часи, коли отримання імператорського титулу залежало чи не найбільшою мірою від армії, що вело до збільшення ветеранів-дрібних землевласників. Нарешті, у 212 р. н. е. імператор Каракалла видав едикт, яким римське громадянство розповсюджувалося на мешканців усіх вільних провінцій. Внаслідок своєї відкритості римське громадянство стало трампліном для соціальних стрибків із провінцій в імперську адміністрацію або сенат. Від початку II до початку III ст.ст. н.е. частка сенаторів-вихідців з провінцій коливалася від 50% до 60%⁴⁰⁴. Крім того, міцність імперії стала розумітися в параметрах не тільки соціальної, а й ідеологічної гомогенності, що покликала запровадження християнства як державної релігії едиктами Константина (313 р. н. е.) та Іовіана (363 р. н. е.).

Монотеїзм полегшував не лише національну гомогенізацію соціального субстрату держави, а й союзницькі відносини між народами посиленнями на свою спорідненість як синів одного бога. Прикладом може бути епізод неримської історії, але він є доволі показовим. Посиланням на братерство була пройнята, зокрема, переписка кінця II ст. до н. е. між юдейським первосвящеником Йонафаном і спартанцями. І спартанці у своєму посланні називали себе братами юдеїв, посиляючись на сильне походження від роду Авраамова, і так само Йонафан вітав "братів-

⁴⁰⁴ Ibid.

спартанців"⁴⁰⁵. Посилання на рід Авраама робило звернення до братерства принципово новим порівняно із звичною елліністичною традицією посилатися на спільне родство у дипломатичних цілях – найчастіше це робилося для отримання дипломатичної форми, для приховування негрецької приналежності адресата та з інших причин. Посилання ж на одного із персонажів монотеїстичної віри надавало запевненням у братерстві спільної сакральності, яка була одним із ключових елементів тодішньої релігійної сфери.

Найкраще відповідало на той час задачам духовної консолідації населення імперії християнство, яке проповідувало рівність людей і тим самим мало синергетично підсилювати солідарність і моральну міцність соціального субстрату, формально гомогенізованого за політико-правовим статусом. Однак, прибуття християнства до Риму імперських часів вже не могло здолати тенденцій, що зародилися ще у республіканський період. Християнство не спромоглося зміцнити військовий дух римлян в епоху, коли етнополітичні спільноти різко прискорили темпоритм свого розвитку, потребуючи дедалі більших ресурсів для своєї "навздогінної модернізації".

Фізичне зіткнення елемента міжнародної системи з іншим елементом може проявлятися зворотнім ефектом від точки зіткнення до його центру (тобто від кордону до столиці). Від середини III ст. н. е. у Давньому Римі відбувається швидке соціальне і політичне зростання вихідців із армії. Особливо активно постачали рекрутів у правлячий клас імперські легіони, розташовані на Дунаї. Причини в цьому бачать, зокрема, в етнічних і соціальних змінах, що сталися у цьому війську. Із аналізу наявних списків легіонів Дунайської армії з'ясувалося, що в них був великий відсоток місцевого, не італійського за походженням, населення – греків, вихідців із Малої Азії, Сирії, Пальміри та інших провінцій імперії, а також, що особливо, місцевого населення. Купно зі збе-

⁴⁰⁵ Семенченко Л. В. Об одном документе эллинистической дипломатии: письмо первосвященника Ионафана в Спарту / Л.В. Семенченко // Вестник древней истории – 1993. – № 2. – С. 105–111.

реженням вільного землеволодіння в дунайському регіоні армія стала носієм і виразником інтересів дрібних і середніх землеробів; багато солдатів були вихідцями із цього прошарку і не поривали з ним під час служби, а багато ветеранів переходили до цього прошарку і поринали у місцеві інтереси. Припускається, що в той час імператори, які перебували у постійному протистоянні з великими землевласниками, були зацікавлені у підтримці з боку армії, пов'язаної з вільним землеробством. Армія, у відповідь, мала бути зацікавленою у сильній імператорській владі⁴⁰⁶.

Певна залежність імператорів від армії давала воякам—не римлянам більшої свободи у проявах етно-релігійної ідентичності, що не могло не позначатися на психології населення тих провінцій, де розташовувалися етнічно змішані легіони. Там не було великих землевласників, існувала певна соціальна однорідність субстрату. Населення сприймало римські культури, але зберігало і віру у власних богів. Причому найбільш підданими римському впливу були верхні прошарки приєднаних провінцій.

Так, окремі селянські верстви в середовищі народу даків через недостатню романізованість отримували римське громадянство не автоматично, а у вигляді імператорської милості. Дація стала римською провінцією в той час, коли її соціальний субстрат сам перебував на порозі переходу від етнопотестарного до кратократичного способу життя, і культурний вплив завойовників мав обов'язково наразитися на спротив у вигляді боротьби за збереження власної етнокультурної традиції⁴⁰⁷.

Звичка ігнорування етнічності спричинила той факт, що в утвореній Римом державі правова гомогенізація соціального субстрату не завершилася формуванням етнічного ядра з певною культурною сферою. Як звертає увагу Куан Юн Кім, римляни самі відкинули ідею спільного походження і фактично, вільно або невольно, помістили себе на півшляху між цивілізацією і вар-

⁴⁰⁶ Штаерман Е. М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае / Е.М. Штаерман // Вестник древней истории – 1946. – № 3. – С. 256–266.

⁴⁰⁷ Колосовская Ю. К. О романизации Дакии / Ю.К. Колосовская // Вестник древней истории – 1957. – № 1. – С. 91, 97, 98.

варством. Адже не претендуючи в культурному відношенні на винятковість, вони ставали відкритими і для інших народів. У Римській імперії, особливо після інкорпорації грецьких провінцій, попри її мультикультуралізм, існувало дві основні тенденції – еллінізація і романізація, які мали різні результати в різних частинах держави. Еллінізація була успішною на півночі західної частини, де грецька цивілізація приваблювала верхні шари суспільства і лише частково і поверхово охоплювала просте населення. Романізація ж була успішною також у західній частині, оскільки культурно розвинутий схід її не потребував. Винятком стали хіба що гладіаторські бої або прилюдні страти – найбільш виразні риси римської культури⁴⁰⁸.

Звісно, можна вказати на романізацію гето-дакського населення, яке жило у східній частині імперії, але цей окремий приклад тільки підкреслював той загальний факт, що східна частина була більш самодостатньою для творення тих духовних і культурних зразків, якими вона могла б підкреслювати свою окрему ідентичність. Навіть принесення Римом передових ідей могло мати протилежний ефект. Так, єгиптологами зверталася увага, що розповсюдження у Єгипті римських часів елліністичної ідеї свободи супроводжувалося зростанням взаємної ненависті між еллінами та іудеями, між еллінами та єгиптянами, що було продовженням давньої традиції зневажливого ставлення до варварів, якими вважалися усі, хто не мав "грецької цивілізованості". Традиція, яка проявлялася спочатку у культурно-семіотичній сфері, набувала етнополітичного змісту внаслідок станової політики Риму у Єгипті, яка полягала у економічній і фіскальній дискримінації аборигенного населення⁴⁰⁹.

З приводу геополітичної ситуації на околицях імперії варто згадати думку Ю. Лотмана, що "...у центрі культурного простору ділянки семіосфери, підносячись до рівня самоописування, набу-

⁴⁰⁸ Kim, Kyung hyun. – Op. cit.

⁴⁰⁹ Див. у: Ковельман А. Б. Нравственный прогресс в Римском Египте (По частным письмам II – III вв.) / А.Б. Ковельман // Вестник древней истории – 1987. – № 3. – С. 154–159.

вають жорстко організованого характеру і одночасно досягають саморегулювання. Але водночас вони втрачають динамічність і, вичерпавши резерв невизначеності, стають негнучкими і нездатними до розвитку. На периферії – чим далі від центру, тим помітніше – відносини семіотичної практики її нормативу стають дедалі конфліктнішими"⁴¹⁰.

Культурна активність на периферіях імперії зросла у час, коли в міру накопичення внутрішніх і зовнішніх проблем з'явилося нове тлумачення свободи: лише той, хто вільно виконує свій обов'язок, може бути громадянином великої спільноти богів і людей. Тобто, поняття свободи набувало духовного змісту⁴¹¹.

Така новація у духовній культурі природно позначалася на усій психології населення держави. Можливо, саме вона відбилася на ставленні до культу імператора. Зважаючи на те, що у східних провінціях Римської імперії імператор традиційно сприймався як "рятівник" і саме ця його місія складала основу його культу, маємо погодитися з роздумами про те, що у шануванні імператорів як володарів світу, ойкумени, "рятівників людського роду" відбилися загальні релігійні настрої того часу: прагнення встановити зв'язок між людиною і космосом, жага справжнього умиротворення, якого можна було очікувати тільки від божества. Але в той же самий час космічний аспект культу Августа* відповідав і політичним прагненням малоазійських полісів, соціальної психології їхніх громадян: сприймаючи Августа як правителя світу, вони тим самим визнавали себе підданими не Риму, а божества, вони включали себе не в римську державу як підлеглі і неповноцінні його частини, а в ойкумену, в космос, "врятований" новим божеством⁴¹².

Провінції, внаслідок етнокультурних і соціальних процесів, що точилися в них, ставали слабкою ланкою у системі захисту імперії, підтверджуючи думку О. Богданова, що сумарна міцність комплек-

⁴¹⁰ Лотман Ю. М. Указ. соч. – С. 259.

⁴¹¹ Штаерман Е. М. Указ. соч. – С. 57.

* Загальне титулування усіх імператорів

⁴¹² Свенцицкая И. С. Полис и империя: эволюция императорского культа и роль "возрастных союзов" в городах малоазийских провинций I – II вв. / И.С. Свенцицкая // Вестник древней истории – 1981. – № 4. – С. 35.

су відносно навколишнього середовища є сукупним результатом міцностей його окремих елементів, а тому структурна міцність цілого визначається його найменш міцною частиною⁴¹³.

Для збереження свого іміджу "рятівника" підлеглих провінцій імператори почали надавати їм більшої самостійності у забезпеченні своєї безпеки, використовуючи для цього етнічний чинник: так, у 360-ті роки для захисту Фракії туди було переселено частину остроготів, а у 382 р. їм було надано статус федератів імперії, чим було відкрито шлях до виникнення квазі-державних утворень. Вони почали з'являтися у ще більшій кількості в епоху "великого переселення народів", коли легіони залишали провінції для захисту Італії, і провінції були змушені розраховувати на власні сили. Нездатність імператора виконати функцію "рятівника" робила населення провінцій байдужим до спроб наповнити кванти його свідомості пам'яттю про минулу славу Риму. Одна з останніх спроб надати минулій римській славі ролі інгресивного семіотичного чинника належала поетові Клавдіану у V ст. н.е., але вона вже була приречена на невдачу⁴¹⁴.

До того ж, морально-етичні цінності, що проголошувалися Римом, не підтверджувалися його зовнішньою політикою. Приміром, використавши Македонію у війні із селевкідами, римляни розв'язали проти неї третю Македонську війну 171–168 рр. до н.е. заради встановлення свого повного домінування на Балканах. У ході підготовки до війни Рим продемонстрував, що його головний моральний імператив – сприймати компромісну позицію майбутньої жертви (таку позицію займав македонський цар Персей) як вияв слабкості і проявляти у такій ситуації ще більшу агресивність⁴¹⁵.

Давній Рим протягом кількох століть підкоряв своїй волі народи і держави, позбавляючи їх функцій самостійного елементу

⁴¹³ Богданов А. А. Тектология. – Кн. 1, Т. 1. – С. 216.

⁴¹⁴ Львов Н. И. Борьба за единство Римской империи и за преобладание Рима в произведениях Клавдия Клавдиана / Н.И. Львов // Вестник древней истории. – 1958. – № 3. – С. 156–165.

⁴¹⁵ Беликов А. П. Третья Македонская война: проблема вины сторон / А.П. Беликов // Вестник древней истории. – 1997. – № 3. – С. 149–157.

міжнародної системи. Утворений ним світопорядок, сам того не знаючи, повторював свої перші кроки, коли регулюючим центром у Дворіччі став Аккад, який поєднав досягнення шумерської цивілізації з войовничою звитягою північних, відсталих за історичним темпоритмом народів. Тим самим фактично зменшувалася структурна складність системи, чим мала бути упереджена ентропія всередині неї. Однак, така стратегія не врятувала свого часу Аккад. Не врятувала вона і Рим.

Посилення на території Римської імперії тенденції до автономізації провінцій не дало можливості центральній владі запобігти зростанню ентропії, а потім впоратися з нею. Наприкінці IVст. н.е. рання імперія розпадається на західну і східну частини, але це тільки затримало подальший процес парцітації. Етнічно не згуртована Західна Римська імперія не змогла протистояти навалі консолідованих етнічних спільнот варварів, особливо германців, і 476 року формально припинила своє існування, але аж до середини XV ст. тривало життя її східної частини, яка своєю назвою Рومейська імперія (в історичній науці вона називається Візантійською) зробила спробу семіотичного продовження давньоримської еффекторної функції. Крах Римської імперії знову збільшив кількість елементів системи і відродив невпорядкованість відносин всередині неї, що посилювалося в одних випадках збереженою, а в інших – новоутвореною етнічністю.

6.4. Східний простір міжнародної системи

Літературно-міфологічна традиція переказу історичних подій, притаманна індійській культурі, залишає мало можливостей для точної реконструкції політичної історії Індостану. Безумовно достовірним є те, що як і в інших регіонах світу, там також відбувалися спроби утворення єдиної потужної імперії на базі місцевого етнічно- і релігійно гетерогенного соціального субстрату. Зважаючи на традиційну схильність Давньої Індії до автаркії, найвірогідніше, що тенденція до об'єднання зумовлювалася не наміром впливати на стан міжнародної системи, а наміром зменшити ентропію у регіональній системі, яка складалася з множинності дрібних елементів, розпоросених по території півострова.

Достовірно відомо про розширення держави Магадха, утвореної у Північно-Східній Індії у VI ст. до н.е., до великої імперії, яку називають за ім'ям її засновника Чандрагупти Маур'ї – Імперія Маур'я. У IV ст. до н.е. Чандрагупта об'єднав землі вздовж Інду і Гангу. Потім територія імперії охопила майже весь півострів, і так тривало до самого її краху у 185 р. до н.е.⁴¹⁶

Для загальної оцінки рівня централізованості давніх і ранньосередньовічних багатоскладових державних утворень варто звернутися до роздумів Д. М. Лелюхіна про імперію Маур'я: "Опора на існуючу соціально-політичну структуру суспільства, через яку правитель навіть невеликого царства міг би реалізувати свою владу, була особливо актуальною у давнині і середньовіччі. Більшість населення було організовано в рамках традиційних колективів (плем'я, община та ін.), які великою мірою визначали норми діяльності кожної конкретної людини. Від вирішення цієї проблеми залежала життєздатність будь-якого об'єднання, причому найбільш простий і природний механізм такого об'єднання було віднайдено, можливо, досить давно. Вже у рамках розвинутого племінного суспільства, при підкоренні одним племенем іншого було необхідно здійснювати привласнення останнього, організувати вилучення додаткового продукту, виробленого його членами. У той час, скоріше за все, найоптимальнішим шляхом було привласнення колективу гуртом, зі збереженням традиційних складних структур, інтеграція його в рамках більш крупного об'єднання... Процес консолідації суспільства (спочатку в рамках природних географічних кордонів) неминуче йшов шляхом формування множинних відносин панування-підпорядкування від примітивних нерегулярних форм данництва до поступового закріплення ієрархії родів, племен, кланів, а потім територій. Підпорядкований колектив (плем'я, об'єднання общин та ін.) за послаблення тиску ззовні і за наявності відповідних передумов легко міг реалізувати тенденцію до відокремлення, яка зберігалася достатньо довго, або навіть міг легко зайняти домінуюче становище"⁴¹⁷.

⁴¹⁶ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 406–407.

⁴¹⁷ Лелюхин Д. Н. Структура держави Маурьев по сведениям эдиктов Ашоки / Д.Н. Лелюхин // Вестник древней истории. – 1998. – № 2. – С. 121.

Адже навряд чи міг повністю забезпечити імперію від відцентрових тенденцій такий механізм, як так звані об'їзди главою держави підпорядкованих територій, здійснювані і для вирішення конкретних адміністративних питань, і з політико-семіотичною метою нагадування про свій статус.

Традиційний для Індії релігійний синкретизм з одного боку сприяв співіснуванню різних етнорелігійних спільнот в межах однієї поліетнічної і поліконфесійної нації, симптоми появи якої з'явилися в епоху Маур'я. Але той самий синкретизм консервував поліетнічність, поліконфесійність, перешкоджаючи культурній гомогенізації соціального субстрату, яка могла замінити собою брак господарської і політичної єдності. Синкретичність релігійного життя в Індії не могла зруйнувати навіть поява буддизму, який згуртував маси прихильників і з часом став однією із світових релігій.

Загалом виконання державою конструктивістської стратегії в етнічно- і релігійно гетерогенному суспільстві потребує і її наполегливих дій, як заохочувальних, так і примусових, а також і готовності самого населення до активної участі у спільних проєктах національного масштабу. Однак буддизм, маючи вихідним пунктом абсолютизацію страждань, підготовку до спасіння, на яке можуть розраховувати у першу чергу знедолені, ті, хто йде шляхом аскетизму, схимництва, вимагав йти праведним шляхом, який означав праведне розуміння, праведне прагнення, праведну мову, праведне діяння, праведне життя, праведне зусилля, праведне споглядання, праведне самозанурювання (роздуми)⁴¹⁸. Виступити проти синкретизму не наважився жоден з правителів імперії Маур'я, навіть внук Чандрагупти на ім'я Ашока (273–272 рр. до н.е.), хоча сам він і став буддистом.

Політична роздробленість на території Індостана фактично була тотожною регіональній міжнародній системі. Об'єднати спільною ідентичністю народи Індії в умовах синкретизму не вдавалося правителям ані Кушанської імперії (середина I ст. до н.е. –

⁴¹⁸ Кочетов А. Н. Буддизм. Изд. 2-е., перераб. / А.Н. Кочетов. – М., 1983. – С. 37–41.

кінець II ст. н.е.), ані держави Гупта, яка замінила її (IV–V ст. н.е.), тим більше що вплив буддизму у цей час зменшився⁴¹⁹.

Позиція Китаю у світовій міжнародній системі була, подібно до Індії, доволі автаркічною. Період першої половини I тис. до н.е. був, як і в Індії, періодом боротьби за політичне об'єднання китайських земель. Політична боротьба супроводжувалася боротьбою між різними філософсько-етичними вченнями, з яких кожне претендувало виконувати функцію, яку зазвичай виконує релігія – бути духовним виразом етнічної ідентичності народу. Найбільш популярними серед китайського населення були даосизм, конфуціанство і фацзя ("легізм"). Усі вчення перебували в опозиції одне до одного, але парадоксальним чином кожне пропонувало якоюсь своєю частиною положення, які сприяли духовній легітимації централізованої імператорської влади: даосизм сповідував соціальну і політичну пасивність і примирення з обставинами життя, конфуціанство виправдовувало соціальне розшарування, легізм обґрунтовував право правителя на абсолютну владу. В силу більшої онтологічності даосизм і конфуціанство, закликаючи до глибин народної психології, посіли центральне місце в китайській духовній традиції⁴²⁰.

На цій ідеологічній основі відбувалося політичне об'єднання китайських земель в епоху Цинь (221–207 рр. до н.е.) та Хань (207 р. до н.е.–220 р. н.е.). Основні зусилля в епоху обох імперій були спрямовані на політичне об'єднання країни. Позиція до зовнішнього світу була переважно захисною, свідчення чому – будівництво Великої китайської стіни для захисту від гунів відразу по встановленні династії Цинь. Навіть більш активна позиція династії Хань по відношенню до гунів обмежувалася витісненням їх за Велику стіну, і лише з останньої чверті II ст. до н.е. почалося витіснення гунів з території, через які тягнувся Великий шовковий шлях, а у зв'язку з цим також на народи Середньої Азії, які були союзниками гунів⁴²¹.

⁴¹⁹ История Древнего мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Мн., 1999. – С. 135–159.

⁴²⁰ Там же. – С. 426–429.

⁴²¹ Там же. – С. 598–599, 637–643.

Перехід Китаю від захисної до агресивної зовнішньої політики В.Мак-Ніл оцінює таким чином: "Поява китайського гарнізону у Ферганській оазі у 101 р. до н.е. практично ліквідувала географічний пролом, який раніше відокремлював Китай від сучасних йому цивілізацій Західної Азії. Менше ніж через 40 років після цього кордони Римської імперії сягнули верхів'їв Євфрату і надалі залишались на цій ділянці майже незмінними, не дивлячись на постійні конфлікти Риму з Парфією. В I ст. н.е. (а можливо, і раніше) посилення Кушанської імперії утворило останню ланку між Парфією і Китаєм, замикаючи ланцюг цивілізованих імперій, які тепер простягнулися через Євразію від Атлантичного до Тихого океану. На всьому протязі цього пасма цивілізаціям Євразії протистояли кочові племена, чиї постійні напади і міграції, подібно до океанських хвиль, розбивалися об зовнішні кордони осілих спільнот. Протистояння з кочовиками було настільки важливим, що політична історія євразійської ойкумени значною мірою може бути витлумачена як результат тиску степових народів на різні сегменти цивілізованого світу"⁴²².

Безпосередні масові контакти в той час могли бути переважно воєнними, або результатом переселень, які не мотивувалися воєнними цілями. Воєнні експедиції заради територіального розширення або збільшення свого потенціалу загарбанням здобичі являли собою найчастішу форму взаємодії між державами. Участь у війнах великих мас людей розширювала фізичний простір контактів, а самі наслідки війн вели до інфільтрації представників однієї регіональної системи в середину іншої як полонених.

Типовий приклад – римські легіонери, яких парфяни взяли бранцями після перемоги над експедицією Краса у 54 р. до н.е. Десять тисяч полонених римлян було використано парфянами для охорони своїх східних кордонів. Зберігаючи психологію професійних воїнів, вони не відмовлялися від служби за наймом у інших правителів. Вважається, що саме такий римський загін взяв участь у битві з китайцями у 36 р. до н.е. на боці одного з претендентів на гунський престол, який вирішив заснувати свою

⁴²² Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 429–430.

окрему столицю на Великому шовковому шляху. Припускається навіть, що після перемоги китайців ці римляни могли піти ще далі на схід і служити в одній із азійських держав⁴²³.

Щодо оцінки У. Мак-Нілом кочовиків, можна зауважити лише те, що роль цих народів полягала не лише у тиску на основні складові міжнародної системи. Маршрути Великого шовкового шляху – північний через Великий степ до волзької дельти і південний через Центральну Азію до малоазійського узбережжя – можна вважати своєрідними річищами, по яких здійснювалися контакти всередині євразійської ойкумени. Фізична зустріч між різними регіональними міжнародними системами повсякденно відбувалася переважно в опосередкованій формі – через торгівлю, якою могли переходити культурні зразки з одного краю людської ойкумени до іншого. В той же час не варто забувати, що міжнародна торгівля як інструмент контактів може відбуватися у формі як прямого, так і перевального транзиту. У другому випадку конкретна людина має контакт з віддаленими імперіями опосередковано. Загалом прошарок торговців у будь-якому соціальному субстраті є обмеженим, і ще меншою, мабуть, є частка спроможних здійснювати прямий транзит. Натомість міграції кочових народів були масовими, а контакти їх зі світовими імперіями безпосередніми. В цьому відношенні вони значно розширювали світову інформаційну та семіотичну сферу і, використовуючи швидкі засоби пересування, значно ущільнювали функціонування цих сфер у часі.

Вплив історичної активності кочових народів на міжнародну систему був подвійним. Вони не закріплювали у своїй свідомості примордальну прив'язаність до певної території і визнавали її "своєю" тільки допоки вона давала достатньо рослин для худоби. Навряд чи можна через це проводити нездоланну межу між ними і землеробами, адже цивілізація останніх також розповсюджувалася шляхом міграції від виснажених або перенаселених земель до більш плідючих або необроблених. Головним фактором хаосо-

⁴²³ Дебс Г. Военное соприкосновение между римлянами и китайцами в античное время / Г. Дебс // Вестник древней истории. – 1946. – № 2. – С. 45–50.

генеруючої ролі кочових народів був незбіг між ними і осілими народами за темпоритмом. Більшість осілих народів євразійської ойкуменни вже подолали етнопотестарний характер свого суспільно-політичного устрою і перейшли до його кратократичної форми, в той час як кочові народи ще зберігали рудименти вождівства з його орієнтацією на воєнну здобич. За явних ознак неспроможності території проживання забезпечити відгодівлю худоби, кочові народи вважали своїм правом рухатися на нові землі незалежно від їх заселеності.

По всій Азії та Східній Європі у давні часи було відомо про кіммерійців і скіфів. Ассирійські джерела не раз застосовували однакові назви щодо обох народів, на що зверталася увага дослідниками давнього світу⁴²⁴. Вказана обставина підштовхувала і до більш категоричних висновків – про існування у давнині одного кочового етносу, якого називали двома різними етнонімами, з яких етнонім кіммерійці стосувався лише передової частини скіфів на їхньому шляху з Малої Азії у Північне Причорномор'я⁴²⁵.

Якщо простежити географічні шляхи пересування кіммерійців і скіфів, то стає очевидним, що вони без особливих труднощів проходили крізь тогочасні великі держави, в одних випадки грабуючи їх, в інших – виступаючи їхніми союзниками у боротьбі з конкурентами.

Роль кочових народів та їхніх переміщень просторами Євразії не була однозначно руйнівною. Використовуючи свій напіввоєнний уклад життя і засоби пересування вони чинили серйозні пограбування продуктивних сил і накопичених багатств процвітаючих осілих держав. Однак, як відзначив, зокрема, І. М. Дьяконов, навіть коли кіммерійці або скіфи і проходили ці держави наскрізь, це не призводило до повного знищення останніх. Тим більше, що ці держави самі нерідко використовували кочовиків як найманців у війнах з сусідами.

⁴²⁴ Ельницкий Л. А. Киммерийцы и киммерийская культура / Л.А. Ельницкий // Вестник древней истории. – 1949. – № 3. – С. 17.

⁴²⁵ Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам / И.В. Куклина. – Ленинград: "Наука", Л. О., 1985. – 206 с.

Втручання кочових народів у міждержавні відносини могли мати сприятливі наслідки для одних країн і катастрофічні для інших. Так, використання мідянами скіфської військової сили проти могутнього Урарту наприкінці VII ст. н.е. призвело до підкорення цієї держави. А крім того, скіфи розповсюджували своє військове спорядження і воєнну тактику, посилюючи тим саме потужність тих, хто бажав скористатися їхнім воєнним вмінням⁴²⁶.

Скіфи не вважали себе назавжди приреченими до кочового способу життя. У VII ст. до н.е. вони зробили спробу утворити власну державу у Передній Азії. Кратократичність у формі царської влади – суттєвої ознаки державності – була притаманна скіфам Північного Причорномор'я вже у V–IV ст. до н.е. Т.В. Блаватська вважала беззаперечним існування в середині IV ст. до н.е. у північно-західній частині Причорномор'я могутнього Скіфського царства, яке включало в себе частину Фракії. Тривалість існування цього царства, поки скіфи не були розгромлені македонянами (339 р. до н.е.), підтверджується встановленням тісних культурних зв'язків між скіфською і фракійською знаттю.

На той час, коли скіфи утвердилися на Балканах, припадає поживлення їхніх торгових зв'язків з греками і піднесення у Фракії і Північному Причорномор'ї виробництва товарів, здатних замінити грецькі аналоги. Навіть після поразки від македонян частина їх залишилася на Балканах і саме вони у 313 р. до н.е. разом з фракійцями допомагали грецькому місту Калатії (сучасна Мангалія у Румунії) у його безуспішному повстанні проти тодішнього царя Македонії Лісімаха – одного з діодохів Александра Великого⁴²⁷.

Кочовики Центральної Азії дали імпульс до Великого переселення інших народів, чий темпоритм відставав від цивілізованої частини Євразійської ойкумени. Тріумфальний, за воєнними мірками, рух кочовиків та інших народів протягом IV–VIII ст. н.е.

⁴²⁶ Дьяконов И. М. Последние годы урартского государства по ассирийско-вавилонским источникам / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1951. – № 2. – С. 29–39.

⁴²⁷ Блаватская Т. В. Греки и скифы в Западном Причерноморье // Т. В. Блаватская // Вестник древней истории. – 1948. – № 1. – С. 207–209.

продемонстрував значення етнічної консолідації для успіхів і загарбницької, і захисної агресивності.

Сила консолідації кочовиків наприкінці IV ст. виявилася сильнішою за китайську, що дало їм можливість захопити Північний Китай. Натомість розвинутий зусиллями правлячого класу дух перської гідності, запровадження державної релігії зороастризму допомогли Перській імперії Сасанідів доволі успішно стримувати навали із зовні. Етнічна диверсифікованість Індії перешкодила їй в організації опору гунам-ефталітам наприкінці VI ст. н.е. У VI ст. було возз'єднано більшу частину Китаю. Поруч з ним виникла нова імперія – Тюркський каганат. Зберегла себе під тиском варварських народів імперія Сасанідів. Тим самим зберігалися центри гравітаційного тяжіння для невеликих державних і квазі-державних утворень, що відкривало можливості для регулювання відносин у східній частині євразійського простору.

6.5. Цивілізаційні чинники саморегулювання міжнародної системи

Пошкодження механізмів еквіфінальності міжнародної системи, спричинене Великим переселенням народів у IV – VI ст.ст., не знищило її гомеостазу і прагнення до більш чіткої саморегуляції. Поруч із Візантійською імперією, яка своєю самоназвою Ромейська імперія семіотично прагнула довести безперервність імперської традиції, яка асоціювалася з Римом, на світову арену у V ст. вийшла держава найсильнішого із германських племінних об'єднань – франків, які підпорядкували своєму впливові інших германців – готів і бургундів, які увійшли у світ як нові елементи міжнародної системи за наслідками Великого переселення народів і краху Римської імперії.

Пережитий міжнародною системою з падінням давніх імперій біфуркаційний момент не знищив її здатності до саморегуляції. І нові держави, утворені варварами, і старі держави були однаково зацікавлені в упорядкуванні відносин між собою. За інерцією спрацювала інтуїтивна потреба у надійних регуляторах-ефекторах, а за відсутності загальноновизнаних норм міжнародного права регуляція уявлялася як фізична, переважно військова, дія, на яку могли бути

спроможними тільки великі потужні утворення. Образ таких утворень з'являвся із колективної пам'яті про сам принцип управління системою з одного центра, хай сам центр і було зруйновано як такий, що не впорався із взятою на себе функцією і залишався як семіотичний знак: "В історії періодично з'являються часи, коли минуле слабшає і забувається, занурюється у небуття, і часи, коли воно знову упізнається, пригадується, відновлюється і повторюється"⁴²⁸.

Розпад Давнього Риму кабінетно розмежовує рабовласницький та феодальний періоди в історії людства. Але це розмежування мало позначилося на осмисленні народами потреби у впорядкуванні своїх відносин. Тим самим виявилось, що "... система має пам'ять про свої попередні стани і потенційне "передчуття" майбутнього. Таким чином, смисловий простір має багато об'ємів і в синхронному, і в діахронному відношенні. Він має розмиті кордони і здатність включатися у вибухові процеси"⁴²⁹. Для міжнародної системи такими вибуховими процесами стали статусно-групові реструктуризації у соціальних субстратах більшості її елементів, а також збільшення кількості самих соціальних субстратів внаслідок збільшення кількості держав, які були для них політико-правовими оболонками. Сама якість цих субстратів, їхні властивості визначалися, з одного боку, їхніми примордіальними витоками, а з другого боку, їхніми орієнтаціями на зразки, залишені попереднім станом системи. Варвари, які створювали нові держави, несли в собі свої етнопотестарні властивості і водночас засвоювали спадок кратократичних цивілізацій, їхні художні й технічні досягнення.

Після того як у 493 р. один з остготських вождів Одоакр, який за сімнадцять років до того забив останній формально-юридичний цвях у Західну Римську імперію, був вбитий своїм конкурентом Теодоріхом, розпочалося широке й активне запровадження у суспільне життя цього народу римських культурних надбань. Така політика була проголошена "Едиктом Теодоріха", в якому він звертався до підлеглих: "Вам належить без опору підпорядковуватися

⁴²⁸ Ясперс К. Указ. соч. – С. 80.

⁴²⁹ Лотман Ю. М. Указ. соч. – С. 146.

римським звичаям, до яких ви наново повертаєтесь після тривалої перерви, бо має бути благословенним відновлення того, що, як відомо, служило процвітанню ваших предків"⁴³⁰. Захоплений величчю колишньої імперської столиці Риму, Теодоріх не жалів зусиль, аби зробити Равенну – нову столицю тепер вже тільки Західної Римської імперії, у якій він розмістив і остготський королівський двір, одним з найкрасивіших міст світу. Він прикрасив його новими архітектурними спорудами. Двір Теодоріха набув слави не лише розкішшю, яка змагалася із розкішшю колишніх імператорів, а й підтримкою літератури, мистецтва, театру у давньоримських жанрах і зразках⁴³¹. Звернення варварів (і не лише остроготів) до еллінської та римської спадщини засвідчувало певну ностальгію за впорядкованістю міжнародної системи, хай самі автори і виступили її руйнівниками.

Політика Теодоріха по збереженню римської культурної спадщини засвідчує інерційну силу того цивілізаційного простору, який асоціювався з імперією. З другого боку, опір, який довелося долати Теодоріху, засвідчував міцний цивілізаційний потенціал і так званих варварських народів.

Функціонування міжнародної системи у давні й античні часи характеризувалося синхронізацією структурної і культурної еволюції: самоутворення великих елементів структури ("імперій") супроводжувалося формуванням певних цивілізаційних просторів. Вхідження системи у новий стан свого розвитку, який співпав із феодалізацією її соціального субстрату, не знищив тенденцію синхронізації процесу укрупнення структурних елементів та процесу набуття різними сегментами субстрату певних цивілізаційних ознак. Фактично з переходом системи у середньовічний етап відбулося завершення формування тих цивілізаційних просторів, які збереглися дотепер.

В цивіліології, як і в більшості наукових напрямів, не можливо знайти універсального, загальноприйнятого визначення об'єкту дослідження. Приміром, для одного із видатніших знавців

⁴³⁰ Цит за: Уколова В. М. Культура остготской Италии / В.М. Уколова // Средние века. – 1983. – Вып. 46. – С. 6.

⁴³¹ Там же. – С. 6–9.

цивілізацій А. Тойнбі цивілізація і суспільство є синонімами⁴³². З таким ототожненням можна погодитися, якщо під суспільством розуміти соціальний субстрат значно ширший, ніж якась окрема країна або суспільство. І в такому розумінні цивілізації постає наступне питання – про її ознаки. Саме тут і виникає різноманітність суджень, породжених спостереженнями їхніх авторів. Семантична широта поняття "цивілізація" ілюструється, наприклад, і можливістю оцінки певної країни за її цивілізаційними ознаками, і визнанням тієї ж самої країни окремою цивілізацією⁴³³.

Із масиву інтерпретацій поняття "цивілізація" вирізняються ті, що полягають у тлумаченні її як певного культурного стану (рівня), притаманного певній спільноті⁴³⁴. Такий погляд на притаманні цивілізації ознаки поділяють більшість авторів у галузі соціо-гуманітаристики. Саме культуру називає темою практично кожного визначення цивілізацій один з найвідоміших сучасних цивіліологів С. Гантінгтон⁴³⁵.

Наведене зауваження важливе у зв'язку з тим, що воно дозволяє здійснювати атрибутування цивілізацій і за іншими ознаками, обов'язково сполученими з культурою і як фактором її розвитку, і як її породженням. Скажімо, Е. Де Фреде вважає цивілізацію не до кінця усвідомленою ідеальною картиною своєї культури, яка складається з автостереотипів, які діють відносно групи самого індивіда⁴³⁶.

Не має сумніву, що саме культурний рівень соціального субстрату мається на увазі при виокремленні таких ознак цивілізації

⁴³² Тойнбі А. Дослідження історії. У 2-х томах / А. Тойнбі; пер. з англ. – К., 1995. – Т 1. – С. 24; Тойнбі А. Цивілізація перед судом історії. Мир і Запад / А. Тойнбі; пер. с англ. – М. – Владимир, 2011. – С. 16.

⁴³³ Для прикладу можна порівняти: Рафальський О. Україна як цивілізаційний феномен / О. Рафальський. – К.: Бланк-Пресс, 2010. – 253 с. та Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Монография. – К.: ИПиЕНД им. И. Ф. Кураса НАН Украины, 2013. – 340 с.

⁴³⁴ Огляд інтерпретацій поняття "цивілізація" див. у: Костяев А. И. Современная российская цивилиология: Подходы, проблемы, понятия / А.И. Костяев, Н.Ю. Максимова. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 328 с.

⁴³⁵ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. – М., 2003. – С. 49.

⁴³⁶ Де Фреде Э. Культура, цивилизация и идентичность / Э. де Фреде // Политические исследования, – 2012. – № 5. – С. 18.

як міське життя, релігія і писемність⁴³⁷. Урбаністичний критерій інколи виокремлюється як найважливіший: "Наявність або відсутність міст є найсуттєвішим зовнішнім проявом відмінностей між "культурами" і "цивілізаціями"⁴³⁸. Втім, обов'язкова прив'язка цивілізації до наявності міського середовища виглядає непереконливою. У цьому випадку ніколи не можуть бути визнані як цивілізації культурні простори кочових спільнот. Здається, більшою мірою цивілізації відповідав би критерій наявності або відсутності кратократичних центрів незалежно від їхнього місця розташування. В решті решт, і самі міста виникали як поселення-антиподи сільського життя, як осередки влади та управління – і адміністративного, і духовного.

Буквальне генерування "цивілізації" від "civitas" (місто) залишає за рамками цього поняття соціальні субстрати, які ведуть мисливський, збиральницький, кочовий способи життя або складаються з неписьменних людей. З другого боку, якщо вважати цивілізаціями усі соціальні субстрати незалежно від рівня їхньої культури, то в такому разі зникає підстава для поділу народів на "цивілізовані" та "нецивілізовані" ("варварські"), який постійно був присутній у давніх хроніках і широко вживається в сучасній науковій літературі.

Для уникнення термінологічної колізії у межах піднятої нами теми видається доречним відійти від суто урбаністичного атрибутування цивілізацій і знайти іншу узагальнюючу рису, на основі якої можна було б здійснити цивілізаційний поділ соціальних субстратів, які є носіями тієї або іншої етнічності та культури.

Коли йдеться про генезис цивілізацій, то найбільше уваги приділяється релігійним чинникам їхнього походження, формування та еволюції: "З усіх об'єктивних елементів, які визначають цивілізацію, найбільш важливим, однак, є релігія... Основні цивілізації у людській історії великою мірою ототожнювалися з великими релігіями світу, і люди спільної етнічної приналежності, але

⁴³⁷ Фернандес-Арместо Ф. Цивилизации / Ф. Фернандес-Арместо; пер. с англ. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 764[4]с., илл.

⁴³⁸ Бродель Ф. Указ. соч. – С. 47.

різного віросповідання, можуть вести кровопролитні братовбивчі війни..."⁴³⁹. І навіть коли ознаки цивілізації не обмежуються тільки культурою, а включають в себе також просторові, соціальні, господарські, психологічні критерії⁴⁴⁰, однаково усі ці критерії так чи інакше пов'язані з морально-етичними системами, а ті, у свою чергу, з релігійними нормами і цінностями.

З приводу релігії як ознаки цивілізації російський вчений Б.Є.Черняк зауважував: "Релігія, без сумніву, є продуктом історичного розвитку, це доводиться вже одним фактом її виникнення на певному етапі розвитку суспільства. Однак навряд чи можна сумніватися в тому, що виникнення релігії, яке стало можливим в результаті цього розвитку, лише виявляло потреби, точніше, почало обслуговувати потреби, закладені в біологічній природі людини, перш за все інстинктивний страх смерті. Обіцянка потойбічного життя і покарання за вчинені дії, спроба відшукати відповідь на "рокові питання" буття, питання про сенс людського існування, про призначення людини та її місце у всесвіті, прагнення освятити беззаперечним авторитетом кодекс моральних норм – все це забезпечувало релігії постійне місце у духовному житті суспільства. Порівняно з цим роль церкви як соціального інституту, як санкції існуючого ладу, її обіцянка допомоги у земних справах мали все ж таки минуше і підпорядковане значення, особливо коли йдеться про цивілізацію як певну єдність. Релігія як соціально-політичний фактор була одним із найважливіших складників формаційного процесу, включаючи, зрозуміло, і соціальні революції. Разом з тим, релігійний компонент духовного життя був у своїй основі незалежним компонентом цивілізації принаймні до XVIII ст., якщо не її ядром, як це вважали і вважають багато істориків.

Отже, роль релігії в цивілізації виявлялася на певних етапах розвитку значно більшою, ніж у формації. В рамках останньої вона виконує службову роль соціальної установи, функція якої полягає у сприянні стабілізації або в інших умовах – підриву існуючих сус-

⁴³⁹ Хантингтон С. Указ. соч. – С. 49

⁴⁴⁰ Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Ф. Бродель; пер. с фр. – М., 2008. – С. 39-53.

пільних і політичних основ. Навпаки, в межах цивілізації функція релігії полягає у задоволенні певних природно зумовлених аспектів людської психіки. Тому з релігії як ідеології і релігії (церкви) як соціального інституту перша має відносно більше значення для цивілізації, друга – для формації⁴⁴¹.

Використання релігії як родової ознаки цивілізації дозволяє метафорично відносити до "цивілізаційних" ті соціальні субстрати, серед яких розповсюджені світові релігії, а до "варварських" ті, які продовжували триматися язичницьких вірувань і освяченого ними етнопотестарного життєвого укладу.

При визначенні сукупності цивілізаційних ознак доречно мати на увазі, що домінуючою в історії цивілізацій ХХ ст. стало уявлення про цивілізації як про локальні соціокультурні системи, породжені конкретними умовами діяльності і світоглядом населення певного регіону. Ідея ж "світової цивілізації" якщо і зустрічається тепер, то тільки як похідне від ідеї взаємодії різних цивілізацій, але не зразок, який дозволяє ділити цивілізації на "правильні" і "неправильні"⁴⁴².

Якщо спробувати поєднати різні цивілізаційні ознаки, то, за словами Ю.Павленка, "... окрема цивілізація може бути визначена у якості автономної, поліетнічної, здатної до самоорганізації і саморозвитку (у відповідності з принципами синергетики) соціокультурної системи, характер якої конкретизується через структури етнічних, соціальних, політичних, конфесійних, субкультурних та інших спільнот, які багатоманітно перехрещуються і мають, як правило, складну ієрархічну природу"⁴⁴³.

Погоджуючись з плюралістичністю ознак, за якими має здійснюватися виокремлення тієї або іншої цивілізації, все ж таки

⁴⁴¹ Черняк Е. Б. Цивилизации и революции / Е.Б. Черняк // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4. – С. 66–67.

⁴⁴² Ионов И. Н. История цивилизаций: этапы становления и развития / И.Н. Ионов // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4–5. – С. 41.

⁴⁴³ Павленко Ю. В. Основные подходы к трактовке понятий "цивилизация" и "цивилизационная структура современного мира" / Ю.В. Павленко // Цивілізаційна структура сучасного світу. В трьох томах. Том I: Глобальні трансформації сучасності. – К., 2006. – С. 7

доводиться погодитися з її генезисом від певної релігійної системи, оскільки саме релігія, а ще більше церква визначали зміст цивілізації в часи її становлення. Інший момент – про урбаністичність як визначальну ознаку цивілізації. Безумовно, наявність міст не є визначальною ознакою цивілізації, якщо розуміти її у суто конфесійно-культурних параметрах. Але не може не впасти в око, що у більшості випадків остаточна перемога, хай вона і відкладалася на століття, залишалися за народами, які створили виробничі центри, зосереджені у містах. Власне, саме ці народи вважали себе цивілізованими на відміну від варварських. І якщо релігія залишалася визначальним чинником формування культури (у найширшому значенні цього слова) як історико-темпорального рівня цивілізації, то в такому разі однією з головних тем цивіліології має бути ставлення церкви до технологічного прогресу. Обминаючи це питання важко знайти відповідь на те, чому взаємовідносини між цивілізаціями оцінюються за характером і змістом не так догматичних дискусій між ними, як економічної і політичної конкуренції. Все ж таки для розгляду піднятої нами теми ключовим є релігійний компонент цивілізації, оскільки релігійні філософії закладали основи моральних норм, які згодом були кодифіковані правом, у т.ч. міжнародним і таким чином стали регулятивними правилами взаємовідносин між елементами системи.

Торкаючись питання про співвідношення понять "міжнародна система" і "цивілізація", слід мати на увазі, що навіть автор концепції "зіткнення цивілізацій" (участь у зіткненні має передбачати суб'єктність) С. Хантінгтон зауважував, що "... оскільки цивілізації є культурними єдностями, а не політичними, вони самі не займаються підтриманням порядку, відновленням справедливості, збиранням податків, веденням війни, укладанням угод і не роблять нічого з того, чим зайняті уряди... Цивілізація, таким чином, може вміщувати одне чи більше політичних утворень... В деяких випадках цивілізація і політична цілісність можуть співпадати"⁴⁴⁴.

Отже, коли йдеться про цивілізаційні простори, то не можна обминути питання про політичну гетерогенність їхнього соціального

⁴⁴⁴ Хантінгтон С. Указ. соч. – С. 53.

субстрату, який має вважатися релігійно гомогенним. Питання вкрай важливе у зв'язку з міждержавними конфліктами в рамках однієї цивілізації, яким не заважає релігійна єдність їхніх сторін.

Питання про політичну гетерогенність цивілізаційних просторів – це питання про принципи, про порядок взаємовідносин між національними державами і з однаковою, і з відмінною цивілізаційною приналежністю.

Зрозуміло, що культура як компонент цивілізації охоплює усі форми матеріальної і духовної життєдіяльності певної людської спільноти. Культура проявляє себе у всіх, у т.ч. у звичних взаємовідносинах між особистостями. Особливість психології людини полягає у перенесенні принципів, якими вона керується в повсякденному житті, на усі загальнолюдські стосунки, у т.ч. міждержавні. Через дії людей, яким доводиться представляти свої національні держави у міжнародній системі, цивілізація проявляє себе впливом на функціонування самої системи. І якщо виходити з того, що доля системи визначається порядком взаємовідносин між її елементами, то еволюція міжнародної системи значною мірою залежить від впливу, що його справляє на порядок всередині неї цивілізаційна ідентичність національних держав. Релігійність як родова ознака цивілізації привертає до себе першочергову увагу як звід моральних та етичних норм, які мають відбиватися у міжнародному правопорядку.

Інколи вважають, що до середини XVII ст. міжнародного права не існувало, і до того часу тільки визривала потреба в ньому. Такий висновок зазвичай обґрунтовується тим, що у VII ст. почалося відродження Римської імперії під домінуванням германських володарів. У середині VIII ст. королем франків став Карл, згодом названий Великим. Він у 800 р. коронувався у Римі як імператор, заявивши тим самим претензії на утворення Священної Римської імперії. Політичні кроки Карла супроводжувалися активною християнізацією германців. Тим самим виник проект встановлення єдиної християнської держави, успішна реалізація якого робила б міжнародне право непотрібним⁴⁴⁵, або, точніше, таким правом стало б внутрішнє право відродженої загальноєвропейської імперії.

⁴⁴⁵ Оппенгейм Л. Указ. соч. – С. 90.

На справді ж сам процес християнізації Європи стимулював політико-державну гетерогенність її соціального субстрату. І сам Л. Оппенгейм погоджується, що у так звані "темні віки" зростала потреба у міжнародному праві. Потреба, вважав він, зростала починаючи з Верденського договору 843 року*. У 1452 р. відбулася коронація короля Германії (з 1440 року) Фрідріха III імператором Священної Римської імперії; правління його було ознаменоване об'єднанням земель, які склали територію Австрії. Тим не менше, формально імперія існувала (аж до початку XIX ст.). Особливо очевидною потреба у міжнародному праві стала у середині XV ст., коли імперії знадобився єдиний правовий кодекс для управління національними державами, що входили до неї, та відносинами між ними⁴⁴⁶.

Все ж таки, на нашу думку, коректніше говорити не про потребу в праві, оскільки певні правила взаємодії між елементами системи функціонували, а про потребу у кодифікації, юридичної формалізації правового досвіду і тих правових ідей, що їх залишила Римська імперія. Разом з тим, не можуть викликати заперечення висновки Л. Оппенгейма щодо чинників наростання потреби у сформульованих і визнаних міжнародних правових нормах – відродження загальної уваги до римського права внаслідок спроб відродження імперії; активізація міжнародної торгівлі, а відтак і міжнародних контактів; утворення різних міжнародних союзів, насамперед торгового характеру; поширення практики посольського обміну на постійній основі; створення постійних армій; утвердження християнства як загальноєвропейської релігії та ідеї підпорядкування його морально-етичним принципам практики міждержавних стосунків; виникнення пан-європейських ідей⁴⁴⁷.

* Договір, яким було юридично оформлено розподіл земель священної Римської імперії після смерті її засновника Карла Великого між його онуками. Фактично, договором було легалізовано утворення трьох окремих держав як самостійних елементів міжнародної системи. Характерно, що соціальні субстрати нових утворень відрізнялися один від одного у т.ч. рисами окремих мовнокультурних та етнічних ідентичностей.

⁴⁴⁶ Там же. – С. 91.

⁴⁴⁷ Там же. – С. 92–95.

Формування базових засад міжнародного права відбувалося паралельно із становленням світових цивілізацій, основні ідентифікаційні ознаки яких розвивалися під впливом релігій, які ставали ядром того або іншого цивілізаційного простору і своїми моральними приписами впливали на розвиток правових ідей.

Європейська цивілізація, в рамках якої було започатковано кодифікацію міжнародно-правових норм, починаючи із кінця античності і протягом середньовіччя розвивалася на основі християнської релігії. Відповідно, принципи міжнародного права неминуче відображали положення християнського вчення про єдиного Бога, а відтак і про єдиний порядок, якому мають підкорятися усі люди. З другого боку, утворення Священної Римської імперії логічно вимагало запровадження римського права. Така реінкарнація вимагала розв'язання певної суперечності, яка випливала із природи римського права.

Згадаймо, що римська культура, у т.ч. правова, формувалася як локальний варіант еллінізму. Давні греки виходили із вічності космосу, а відтак із ідеї незалежності його утворення від волі і зусиль богів. Уся діяльність людини розумілася як така, що відбувається в межах встановленого порядку, даного назавжди⁴⁴⁸. Боги вважалися не творцями закону і порядку, а його охоронцями, які карають за порушення правил, встановлених згори.

Відродженню у християнській Європі еллінських уявлень про правопорядок перешкоджало, як вважає російський вчений Г. Мальцев, насамперед те, що, "...при всьому багатстві яскравості і різноманітності правових моментів у космологічних уявленнях давніх греків, у їхній релігійній міфології і, звісно, ранній філософії еллінів, які встигли так багато сказати людству, ми не бачимо у них більш або менш оформленої релігійно-правової системи. Загально визнано, що грецька цивілізація – рубіж, переламний етап у людській історії, який глибоко поміняв матеріальні й духовні передумови життя людства. На цьому рубежі індоевропейська культурна лінія, яка на протязі не одного тисячоліття несла

⁴⁴⁸ Мальцев Г. В. Культурные традиции права: монография / Г.В. Мальцев. – М., 2013. – С. 98–99.

традиції релігійно-правової єдності, наближається до своїх історичних меж, а за ними починається розпад космічної, божественної всеєдності як синтезуючої основи союзу релігії та права. Історія релігії та історії права пішли кожна своїм шляхом; при цьому релігія сходить до неба, втрачаючи хтонічні (земні) смисли і зв'язки, спрямовуючись до духовних висот, малодосяжних для живої людини із плоті й крові (пік цивілізаційного релігійного розвитку – християнство), а право, навпаки, спускається на грішну землю, осідає в низинах життєвої практики, втрачаючи останні претензії на духовний смисл і життєву універсальність. Духовні передумови розходження релігій і права були розвинуті в рамках грецької цивілізації, а вже в античну епоху процес розходження логічно й історично завершився створенням римського приватного права, майже класичного зразка нейтральної в релігійному відношенні правової системи"⁴⁴⁹.

Проект запровадження відроджених у первозданному вигляді принципів римського права серед соціального субстрату, якого піддавали християнізації, наражався на ще одну перешкоду – народи не бажали відмовлятися від норм звичаєвого права, освячених язичницькими віруваннями. Тому загальне правове поле Європи неминуче народжувалося як симбіоз норм римського кратократичного і етнопотестарного звичаєвого права під егідою християнства.

Ця тенденція була запрограмована насамперед тією обставиною, що роль відновлювачів Римської імперії взяли на себе германці. І вони ж подавали приклади найбільшої наполегливості у збереженні своїх примордіальних звичаїв. Один з таких прикладів – вбивство вестготами свого короля Атаульфа (416 р.) за спробу підмінити германське звичаєве право римським. Язичницькі звичаї германців спиралися на закон переможця, на правоту сильнішого. Саме така мораль була персоніфікована верховним божеством давніх германців Тівасом. У конфліктах і суперечках єдиним джерелом права для германців були сила і зброя. Поступово функція юридичного божества перейшла до іншого бога – Одіна,

⁴⁴⁹ Там же. – С. 109–110.

покровителя воїнів, етичними принципами якого були помста за зло або обман, завдання ворогу несподіваних ударів, готовність до битв, бо смерть в бою і слава вважалися у германців найвищим благом⁴⁵⁰.

Тенденція до відновлення міжнародної структури на засадах її спрощення шляхом укрупнення елементів продовжувала виявляти свою невблаганність, і "правове життя цих (германських – О. М.) народів, не дивлячись на спроби утримати германські традиції, жорстко і невідворотно підпало під найсильніший вплив римського права, з одного боку, і християнства, яке розповсюджувалося в Європі, – з іншого. Переможений силою варварської зброї Рим, у свою чергу, підкорив германські племена своїми релігійними (християнськими) та юридичними ідеями. Починалася романізація і християнізація варварських народів Європи, культура яких була по суті племінною і не потребувала ще витончених правових форм, що їх пропонувала римська юриспруденція. Тим не менше, германські королі, вимушені шукати спільну з іншими народами "юридичну мову", мусили запроваджувати римське право у власній і спрощеній інтерпретації"⁴⁵¹.

У синкретичному просторі азійської цивілізації пост-римська ентропія не знищила аналогічну тенденцію до єдиного правового порядку, однаковість якого була б освячена єдиним для всіх Богом. Спочатку ідея монотеїзму запроваджувалася через зороастрійський культ Ахури-Мазди, поставленого на вершину перського пантеону⁴⁵². Справедливість в системі зороастризму полягала у відплаті добром за добро і злом за зло. У подальшій еволюції зороастризму відбулося зміщення акцентів у понятті "закон" від світового божественного закону до закону світського, встановленого владою. При Дарії I було запроваджено компромісне тлумачення "закону": у божественному сенсі він давав право царю на правління від імені Ахури-Мазди, але щодо світських законів – то вони вважалися творінням вже самого царя. Саме так пропонуєть-

⁴⁵⁰ Там же. – С. 143, 135, 137, 138.

⁴⁵¹ Там же. – С. 343.

⁴⁵² Там же. – С. 63.

ся розуміти Бехістунський напис, зроблений Дарієм I: "Аурамазди дав мені це царство". А потім обґрунтовується панування над іншими народами: "Говорить Дарій цар: ці країни мені дісталися. Милістю Аурамазди вони підкорені мені. Вони приносили мені данину. Що їм від мене було сказане, хай в ночі, хай в день, вони робили. Милістю Аурамазди ці країни слідували моїм законам". В інших написах розтлумачується розуміння "справедливості" як царського "закону" – нагорода за вірність царя і покарання за відступництво⁴⁵³.

Монотеїзм у зороастризмі був недовершений. Перси визнавали й іншого бога – ведичного Мітру, що пояснюється силою ведичної традиції, яка зберігалася у країні. У Мітрі втілювалося єднання морально-релігійного і правового засновків: угода мусить бути виявом моральної чистоти, взаємної відданості один одному її учасників. Мітра насилав благодать на тих, хто дотримувався угоди і жорстоко карав відступників від неї. Можливо, саме тому культ цього бога став своєрідною релігією римських легіонерів. Сакралізація закону і порядку уособлювалася, крім того, божеством Аршатат, ім'я якої походило від "аша" – слова, яким означалися "істина" і "закон". Дуалізм зороастризму виражений у визнанні об'єктивного, незалежного від верховного божества Ахури-Мазди, світу зла. Тобто зло визнавалося таким, що не може бути знищеним силами тільки верховного Бога⁴⁵⁴.

В Індії на деякий час домінуючою релігією став буддизм. Він був запроваджений як головна релігія в Імперії Маур'я, що може спокусити до думки, що крах імперії був викликаний тим, що це віровчення породило політику ахімси – не завдавати зла усьому живому, якої тримався Цар Ашока і яку заповів дітям. Духовною основою такої політики дійсно міг стати буддизм з його чотирма істинами – страждання; бажання; нірвана як звільнення від пристрастей; повна духовна свобода, яка включає в себе правильний погляд, правильний намір, правильну мову, правильний спосіб життя, правильне зусилля, правильне стримування себе, правильну

⁴⁵³ Там же. – С. 67, 68.

⁴⁵⁴ Там же. – С. 64–76, 63.

концентрацію⁴⁵⁵. Все ж таки, безумовно праві ті, хто привертає увагу до інших, більш важливих чинників краху імперії – розмірів території, слабкості управління, браку комунікацій та інших⁴⁵⁶.

В імперії Гупта, яка утворилася після подолання роздробленості, що настала з крахом імперії Маур'я, релігійний синкретизм посилювався, особливо внаслідок втрати свого впливу буддизмом. Відбулося перетворення давньої брахманської віри у щось подібне до сучасного індуїзму з його політеїзмом⁴⁵⁷. Індуїзм повернув багатозначне і багатофункціональне ведичне розуміння порядку. Ведичні тексти пропонують як священне поняття "ṛta", асоціативне з англійським "right", німецьким "recht", східнослов'янським "порядок". Існує думка, що верховним богом ведичного пантеону був Варуна, який здійснює наглядову, караючу функцію щодо людей, стежить за непохитністю встановленого у світі порядку. Він вважається упорядником Всесвіту, перебуваючи над ним. Індуїзм містить вимоги до брахманів як до людей, найближчих до богів, а відтак до розуміння світового порядку. Від них вимагаються приязнь, щедрість, совісність, співчутливість, вірність, подвижництво, скромність, аскетизм⁴⁵⁸.

Індуїзм взяв із ведичної культури поняття дхарми, яке стало основою релігійно-правової етики. Якщо римське право утверджує "свободу договору", то дхармашастри (індуїстські правові пам'ятники) несли в собі ідею вищого контролю над "свободою договору", праведності і відповідності божим настановам усього, що чиниться людьми. Дхармашастри засуджують гріх заради вигоди, лихварство, вимагають ритуальної чистоти примноження майна, до якої відносять вченість, мужність, аскетизм, отримання дарів винятково як ознаки поваги. Навпаки, порушенням ритуальної чистоти вважаються гра на гроші, хабарі, шахрайство⁴⁵⁹.

⁴⁵⁵ Там же. – С. 64–76, 63.

⁴⁵⁶ Синха Н. К. История Индии / Н.К. Синха, А.И. Банерджи; пер. с англ. – М., 1954. – С. 72.

⁴⁵⁷ Там же. – С. 90–91.

⁴⁵⁸ Мальцев Г. В. Указ. соч. – С. 17, 24–26, 36.

⁴⁵⁹ Там же. – С. 29–44.

Ведична традиція пошуку ідеального стану людини проявилася ще у I тис. до н.е. у філософських роздумах щодо призначення дипломатії. Вважалося, що тільки від послів залежать війна і мир, бо тільки вони зближують або сварять людей. Давні індусти ставили на перше місце дипломатію, а вже потім силу⁴⁶⁰.

Зороастрійська ідея єдиного Бога своє найповніше втілення знайшла в юдаїзмі, чий верховний Бог Єгова спочатку був Богом того племені, до якого належав родоначальник євреїв Авраам. Причому Єгову характеризували мстивість, жорстокість, непотупливість і немилосердність до тих, хто порушив взятий на себе обов'язок виконувати його заповіді⁴⁶¹. Притаманна юдаїзму ідея богообраності у сполученні з етноцентризмом породили нетерпимість до тих євреїв, які поклонялися чужим богам. Нетерпимість стимулювалася тим, що розподіл землі між колінами ізраїлевими, виникнення етнопотестарних утворень і їхні контакти з іншими народами несли загрозу "системного розходження" – розмивання єврейської етнічної ідентичності.

Загроза була нейтралізована жорстким контролем за взаємним дотриманням закону: "Юдейська релігія, викликаючи і посилюючи любов до Закону, разом з тим культивувала страх перед сакральним покаранням, що його мусить відчувати кожний ортодоксальний єврей, який зневажає приписами Мойсея або віддає перевагу законам якогось іншого культу. На час формування християнства питання про дотримання єврейських законів, збереження їх у чистоті і недоторканості стало набувати очевидного політичного характеру"⁴⁶².

Із позицій правознавства юдаїзм характеризується як сакральний контрактуалізм, тобто "угода з Богом", внаслідок чого вищою цінністю старозаповітної етики є закон і підкорення йому. Християнство ж тлумачиться як вчення, яке не заперечує закон, але надає йому значення життя у свободі і любові: "Закон свободи є любов, а вона заключає в собі усі моральні заповіді взяті разом.

⁴⁶⁰ История дипломатии. Том I. – М., 1959. – С. 27–28.

⁴⁶¹ Мальцев Г. В. Указ. соч. – С. 208.

⁴⁶² Там же. – С. 240.

Моральний обов'язок християнина, відтак, вимагає подвигу, він набагато трудніший, ніж обов'язок відправляти обряди і виконувати заповіді. Якщо закон Мойсеїв, переданий від Бога через людину, був, принаймні для того часу, релігійно-юридичним, позитивним установленням, то євангельський закон свободи, записаний "не на скрижалях кам'яних", а на "скрижалях серця" носив релігійно-надюрідичний характер, мислився як ідеальна норма для позитивного людського закону"⁴⁶³.

Наведена інтерпретація правового, юридичного компоненту християнської віри (зважаючи на те, що ця інтерпретація спирається на думку широкого кола релігієзнавців і богословів) спонукає до принаймні двох питань, які мають принципове значення для міжнародної системи. Якщо принципи "любви" є вищими за "закон", а значить і за закон "свободи", а сама любов не може бути інакшою, ніж вибірковою, то чи не закладаються тим самим підстави для набуття елементами міжнародної системи властивості прояву "любви" відповідно до "свободи" суб'єктивного вибору, здійснюваного одним із елементів системи? І друге питання, яке випливає з першого – чи не буде тоді міжнародно-правова норма, якою регулюються відносини у системі, легко ігноруватися посиланнями на її неспроможність забезпечувати "любви", як вона буде суб'єктивно інтерпретуватися порушником міжнародного права?

Такого роду запитання виникатимуть, доки триватиме дискусія про співвідношення політики, у т.ч. міжнародної, і моралі. Поки що загально прийнятою є думка, що основними соціальними нормами, що регулюють міжнародні відносини, є норми моральні, політичні і правові. Але при цьому відзначається і складність взаємовідносин моралі і політики. Хоча еволюція моральних норм за часом завжди випереджала становлення правових норм, але їх порушення зазвичай не тягнуло за собою таких практичних наслідків, як порушення норм права. Причина у тій самій звичці доповнювати обов'язковість прийнятого зобов'язання посиланнями на морально-етичні застереження. На це вказує, наприклад,

⁴⁶³ Там же. – С. 281.

С.Ланцов: " Моральні норми існують лише у сідомості людей, тому вони вельми суб'єктивні і допускають найрізноманітнішу трактовку, можуть не лише згладжувати, а й поглиблювати розбіжності між державами, провокувати конфлікти у міжнародних відносинах. Довільна трактовка морально-етичних норм за бажання може виправдати будь-які дії у міжнародній політиці. У підсумку регулювати міжнародні відносини буде тільки сила"⁴⁶⁴.

Внутрішня суперечливість християнства полягає в одночасній проповіді і смирення, і боротьби зі злом (по суті, у виправданні захисної агресії). Розуміння зла стає суто індивідуальним актом, що дозволяє виправдовувати будь-яку агресію, якщо її можна обґрунтувати як справедливу. А слідом за тим можна виправдати і все, що супроводжує агресію – підкорення, пограбування і навіть знищення цілих народів.

Один із шляхів запобігання цьому може лежати у справжньому, щирому дотриманню принципу справедливості. Вважається, що, приміром, в російській культурі, якій приписується особливо тісний зв'язок із християнськими цінностями, справедливість полягає насамперед у правді про людину: "Якщо предметом правди є людина, її гідність, то і справедливість розуміється як правдиве ставлення до людей і справжня правда про вчинки людини"⁴⁶⁵. Але, по-перше, і справедливість не є вільною від її суб'єктивного тлумачення в залежності від культурного і морально-етичного контексту. По-друге, навіть за універсального тлумачення вона може бути дієвим фактором міжнародних відносин тільки якщо обернена суб'єктом на самого себе, тобто у вигляді щирої адекватної самооцінки, якої, наприклад, в історії участі самої Росії у міжнародних справах ніколи не було. Інший шлях запобігання егоїстичній маніпуляції моральними цінностями – морально-релігійна гомогенізація усього соціального субстрату

⁴⁶⁴ Ланцов С.А. Политика и право в международных отношениях: теоретические концепции и внешнеполитическая практика / С.А. Ланцов // Мировая политика: проблемы теоретической идентификации и современного развития. Ежегодник 2005. – М., 2006. – С. 36.

⁴⁶⁵ Аитова Г.Ш. Историсофский взгляд на проблему справедливости: российская специфика / Г.Ш. Аитова // Вопросы философии. – 2016. – № 5. – С. 22.

міжнародної системи в цілому, аби всі розуміли "любов", "справедливість" однаково. Але реалізація такої мети не під силу будь-якій релігії, і християнству зокрема.

На заваді такій стратегії стоїть безліч перешкод, з яких найбільш помітними і значущими є дві. По-перше, таку стратегію здійснює кожна із світових релігій, посилаючись на своє "єдино правильне" тлумачення "порядку", "закону", "любви" та усіх моральних норм. По-друге, навіть у тих частинах простору світової системи, де християнство стало домінуючою релігією, воно не змогло знищити до кінця усі релікти вірувань етно-потестарного періоду, воно було змушене пристосовуватися до них і миритися з місцевими тлумаченнями загальнохристиянської етики. Аналогічною є ситуація в тих частинах світової системи, де домінують інші релігії. Виходячи з цього можна стверджувати, що функціонування міжнародної системи на принципі вищому за "закон" може стати неможливим в силу того, що елементи системи будуть зайняті не так обміном властивостями між собою, як знищенням властивостей один одного. Мораль як регулятивний інструмент повинна своїми ідеалами випереджати закон, але і забезпечуватися на практиці вона може тільки законом. Виразний приклад поєднання моральних і правових принципів дає Китай. Конфуціанству як системі ідеальних уявлень про організацію соціуму завжди протистояв легізм як принцип пріоритету закону, яким вирішуються конкретні наявні проблеми суспільства. І хоча ідеї конфуціанства про добродесне правління продовжують регулювати вчинками представників влади, але сама система управління державою заснована на принципах легізму.

Якщо визнати правомірним співвіднесення політеїзму і монотеїзму з адаптивністю і креативністю, то пріоритетність закону, притаманна юдаїзму, логічно визнати організуючим початком у міжнародній системі: "Монотеїстична людина як суб'єкт, реалізуючи свою креативну творчу сутність, являє собою не просто іншу форму організації життя. Це життя імпліцитно містить засновуючий початок, який перебуває поза природним світом. Вона відрізняється ще й тим, що людське буття – це не тільки здійснення, а й творення своєї сутності. В цьому контексті уяв-

ляється можливим казати про парадигмальне значення юдаїзму для наступного розвитку людської цивілізації"⁴⁶⁶. Монотеїзм, який взяв свій початок в зороастризмі і знайшов своє продовження в юдаїзмі, а від нього у християнстві та ісламі, відіграв видатну роль в організації правопорядку у міжнародній системі, який формувався віруючими людьми, і для них був беззаперечним принцип "єдиний Бог – єдиний закон". Даний принцип став імперативним у взаєминах між національними державами з різних цивілізаційних просторів, хоча їхні відмінні культурно-релігійні основи породжувало різне розуміння того змісту, який цей принцип мав захищати. Тільки неухильне виконання взятих зобов'язань може замінити собою усі різночитання морально-етичного характеру і бути єдиним моральним і водночас правовим принципом взаємозв'язків між елементами міжнародної системи.

6.6. Етнополітичний парадокс цивілізаційних просторів

Плюралістичність в розумінні сутності закону і порядку, зумовлена збереженням реліктів язичницької правосвідомості, перешкодила синергетичному поєднанню цивілістворення і державотворення, такій геополітичній картині світу, де простори цивілізацій скрізь стали б державними просторами, як того хотіли, приміром, правителі Священної Римської імперії, які намагалися втілити концепт всесвітньої християнської монархії. Тільки в деяких випадках і значно пізніше відбулося злиття окремих цивілізаційних і державних просторів – китайського, японського, індієстського та деяких інших.

Понад те, в ряді випадків релігії, які були ядром цивілізацій, самі, інколи не бажаючи того, стимулювали геополітичну парціацію простору цих цивілізацій, зміцнюючи і етнічну єдність окремих соціумів, і їхні бажання державотворення, тим самим стимулюючи збільшення кількості елементів міжнародної системи.

⁴⁶⁶ Ракитянский Н. М. Иудейский менталитет. Политико-психологическое эссе / Н.М. Ракитянский // Вестник Московского государственного университета. Серия 12: Политические науки. – 2013. – № 4. – С. 60–61.

Наприклад, виникнення світових релігій було результатом переплетіння положень різних конфесій, а саме переплетіння було результатом міжнаціональних контактів у ході безперервних війн. Так переплетіння єврейської, грецької, іранської і певною мірою індійської культур у Палестині, Сирії й Анатолії призвело до виникнення християнства. По всій Індії, де зустрілися арійська, греко-римська і дравідська культури, зміцнив індуїзм, а у її північній частині, де зустрілися індійська, іранська і грецька культури, оформився буддизм.

Будучи опосередковано продуктом завоювань, світові релігії натомість закликали до всесвітньої єдності на егалітарних засадах. Проблема полягала в тому, що притаманна кожній релігії впевненість у власній вищості (віроцентризм, чи конфесіоцентризм) руйнувала егалітаризм у взаємному ставленні між спільнотами їхніх послідовників. Сказане підтверджується прикладом християнства, народження якого, за словами В. Мак-Ніла, – "одна з центральних драм історії людства. Величезний вплив, що його справив Ісус і купка простих сільських мешканців Галілеї на всі наступні покоління людства, вражають увагу Дії, думки і почуття цієї купки вплинули на дії, думки і почуття мільйонів людей. Вони породжують справляти вплив і до сьогодні і будуть продовжувати у найближчому майбутньому: бо животворна сила християнської віри, надії і любові, як, втім, і не менш потужна сила християнської нетерпимості і забобонів, жодним чином не виснажилася".

Участь світових релігій у політичній, а через неї в етнічній гетерогенізації своїх цивілізаційних просторів може видатися дивною хоча б з тієї причини, що будучи засобами інгресії різно-рідних сегментів соціальних субстратів цих просторів, вони могли бути тільки ортодоксальними, такими, що не допускали будь-яких відхилень від канонів⁴⁶⁷. Ортодоксальність світових релігій, посилена взаємною конкуренцією, мала активно використовуватися і підтримуватися великими імперіями, які, аби зберегти себе як великих міжнародних акторів, повинні були домагатися

⁴⁶⁷ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 552.

релігійної гомогенності своїх соціальних субстратів, бо досягти етнічної або культурної гомогенності цих субстратів було неможливим.

Злиттю народжених світовими релігіями цивілізацій і національних держав перешкоджав ряд чинників. Проект європейської християнської держави був спрямований на консолідацію християн. Але така консолідація мала на меті не урегульованість відносин між крупними елементами світової міжнародної системи, а легалізацію загарбницької агресивності, традиційно властивої державам в усі епохи, а тепер ще й підсиленої реліктами язичницької етнопотестарної традиції, що зберігалися серед соціального субстрату новоутворених держав. Не дивно, що саме до загарбницької агресивності закликав ініціатор Першого хрестового походу проти мусульман Римський папа Урбан II попри християнське милосердя, до відданості якому його мав би зобов'язувати церковний сан: "Яка ганьба буде нам, якщо це плем'я невірних, не гідних зватися людьми і мерзенних рабів диявола, яке так справедливо зневажають, візьме гору над обраним народом всемогутнього Бога! На одному боці будуть битися зневажені вороги Господа, на іншому – його друзі, щедро обдаровані справжніми багатствами"⁴⁶⁸.

Міжетнічний поділ стимулювався і певною замкненістю середньовічного християнства, в яке запроваджувалася думка, що Христос помер не за всіх, а тільки за обраних, тобто за тих, хто повірив йому. Поділ людей на обраних і не обраних за релігійним критерієм заохочував дедалі більше розмежування на "ми – вони". З другого боку, західний світ не був непроникним для обміну з іншими частинами ойкумени. Як висловився про середньовічний Захід Ж. ле Гофф, "це суспільство ... було свого роду губкою, яка всмоктувала усе цінне, що йшло із зовні. На технічному рівні воно було перетворене завдяки запозиченням – таким як водяний млин або вітряк, які прийшли зі Сходу; в економічному плані воно тривалий час було пасивним по відношенню до Візантії та ісламу,

⁴⁶⁸ Цит. за: Гофф Ж., ле. Цивілізація средневекового Запада / Ж. ле Гофф; пер. с франц. – М., 1992. – С. 136.

отримуючи для свого харчування та одягу із Константинополя й Александрії майже все, що виходило за межі необхідного: розкішні тканини, прянощі; візантійське та мусульманське золото й срібло підштовхнуло його перехід до грошового господарства; його мистецтво, починаючи зі степових мотивів, що надихали усе варварське ювелірне мистецтво і закінчуючи куполами і стріловидними арками, що прийшли з Вірменії, Візантії або Кордови; його наука, що зверталася до грецьких джерел за посередництва арабів, – усе це було виплекане запозиченнями. І якщо це суспільство зуміло відшукати в собі ресурси, які дозволили йому стати творчою силою, то не слід забувати, що спочатку воно було учнем, залежним від усіх тих світів, яких воно зневажало і засуджувало, але які його плекали й навчали протягом тривалого часу, коли воно було бідним і варварським і вважало, що зможе замкнутися у своїй пихатій впевненості"⁴⁶⁹. Сказане може слугувати переконливою ілюстрацією того положення синергетики, що результатом інкорпорації великим за розміром, але темпоритмально відсталлим простором навіть невеликої частки темпоритмально випереджаючих зразків може різко збільшити динаміку розвитку інкорпоранта.

Щоправда, різні економічні національні інтереси, які проявляли себе у процесі торгового обміну, також посилювали міжетнічне розмежування. Те, що В. Мак-Ніл називав "першим змиканням євразійської ойкумени" (момент остаточного змикання він пов'язував з приходом до Ферганської оази спочатку римських легіонерів, а потім китайських воїнів) продовжувалося встановленням торгових зв'язків – сухоходом вздовж Великого шовкового шляху і морем від Аравії до Індії, де відбувалися контакти з китайськими купцями, які прибували туди. З одного боку, хоча купецький стан і не здійснював формальне політичне представництво своїх національних держав, але все ж таки купці багаторазово уповноважувалися державною владою для намацування можливостей майбутніх міждержавних контактів. Але найголовніше, що торгові контакти, на відміну від збройних, були позбавлені

⁴⁶⁹ Там же. – С. 143.

такої родової ознаки останніх, як ненависть до "них", які за умовчанням є ворогами. Пошук торгової вигоди змушував придушувати ксенофобські інстинкти, пізнавати традиції і звичаї контрагентів, їхню психологію. Торгівля певною мірою сприяла релятивістському налаштуванню торгових партнерів. Але, з другого боку, сказане не відкидає й іншої сторони торгівлі – конкуренції, яка породжувала взаємну недовіру, а та – взаємні звинувачення у нечесності, природу якої було найпростіше шукати в етнорелігійній ідентичності торгових візаві. Результатом таких пошуків часто ставала взаємна ксенофобія, якою найчастіше виправдовувалися війни. Та й самі багатства, зосереджені у торгівельній сфері, провокували загарбницький інстинкт, насамперед у народів, які тільки виходили з етнопотестарного стану і які були доволі байдужими до питання про впорядкованість міжнародної системи.

Ще один згубний наслідок змикання євразійської ойкумени – перенесення хвороб на території, населення яких раніше з цими хворобами не зустрічалося і не мало проти них імунітету. Епідемії часом різко скорочували населення держав і послабляли їхній потенціал, і це могло радикально позначитися на їхньому ієрархічному становищі у міжнародній системі, а також на їхньому взаємному ставленні під час пошуків винуватців своїх лих⁴⁷⁰.

Інший чинник, що заважав злиттю цивілізації з державністю – недовершена канонічна гомогенність самих світових релігій. В середині них виникали різні інтерпретації канонів віри, і на підставі цих інтерпретацій відбувалася сегментація релігійного простору, а взаємні звинувачення між сегментами посилювали їхню "інакшість" щодо один одного, стимулюючи закріплення розмежування. У християнстві, наприклад, відбувалося розходження між його західною Римською (католицькою) та східною Візантійською (православною) версіями тлумачення не лише догматів віри, а й загального християнського розуміння життєвого ладу. Приміром, починаючи з давнини відбувалося становлення принципів міжлюдських взаємовідносин і вже у християнському вченні вони були сформульовані як "золоте правило моралі": "Тож усе,

⁴⁷⁰ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 481–489.

чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви" (Мат. 7; 12)⁴⁷¹. "Золоте правило" вимагає не завдання зла. У православній версії зло є абсолютним антиподом добра, у католицькому, згідно вчення Фоми Аквінського (XIII ст.), зло являє собою лише неповноту добра, а відтак усе сутне є благом, і саме благо містить в собі зло. Світ замислено так, щоб для здійснення добра існувала нерівність, і тільки завдяки нерівності може здійснюватися світова гармонія⁴⁷².

Відмінним було і християнське ставлення до багатства. У Візантії багатство вважалося божим дарунком, а у західному світі – результатом особистих зусиль. Як зазначав А. Тойнбі, "У сфері державного господарства найяскравіший приклад діючого й досі спадку, залишеного внаслідок "пологів" вселенської церкви новонародженій цивілізації, можна добачити в сучасному західному мистецтві господарювання". Адже "дивовижний і колосальний механізм західної технології й досі носить на собі видиму печать християнського монастирського устрою, побічним продуктом якого він є. Психологічною підвалиною цієї величної матеріальної споруди стало переконання в обов'язковості й гідності фізичної праці — laborare est orare. Цей революційний відхід від еллінського погляду на працю як на щось нище й рабське не зміг би здійснитися, коли б його не благословив Статут святого Бенедикта. На цьому ґрунті Бенедиктинський орден заклав основу західного аграрного господарства, і воно стало за підмурок Цистерціанському ордену для промислової надбудови, яку ченці зводили вміло керованими зусиллями, аж поки пожадливі заздрощі, що їх ця чернеча вавилонська вежа збурювала в душах їхніх сусідів, сягнули такої межі, коли тим було вже несе не прибрати її до рук. Загарбання монастирів і стало одним із джерел сучасного капіталістичного господарства в західному світі"⁴⁷³.

⁴⁷¹ Див. у: Апресян Р. Г. Генезис золотого правила / Р. Г. Апресян // Вопросы философии. – 2013. – № 10. – С. 39–49.

⁴⁷² Католицизм / Авт.-сост. А. А. Грицанов. – Мн., 2006. – С. 107–108.

⁴⁷³ Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 2. – С. 88.

Фракталізація міжнародної системи у вигляді збільшення державних і квазі-державних утворень, з одного боку, посилювала її ентропію, ускладнювала відносини між елементами. Але, з другого боку, посилення ентропійної складності ще більше стимулювало потребу у впорядкуванні відносин між елементами, максимально прийнятному для усіх них. Одним із варіантів могло стати створення універсальної єдиної держави із спільною християнською ідентичністю, яка б забезпечила дію єдиних принципів міжнародних відносин. Серед перших середньовічних трактатів на цю тему був твір Августина Блаженного (V ст.) "Про град Божий", у якому проповідувалася ідея справедливості як наріжного імперативу державної діяльності, непорушності угод, навіть з "невірними". Критерій справедливості, за Августином, має бути визначальним в оцінюванні війни: обґрунтованні її ведення, дотриманні її законів і звичаїв.

Ідею справедливості у міжнародних відносинах було продовжено у XII ст. монахом Граціаном, який у своїх міркуваннях спирався, крім Августина, на Ісидора Севільського, яким, у свою чергу, було використано ідеї ще давнішого походження авторства римського юриста Ульпіана. У вченні теолога і філософа XIII століття Фоми Аквінського обґрунтовувалася ідея подвійної природи міжнародного права. Воно трактувалася і як продукт розуму, і як продукт "природних" законів. Відповідно до розуміння зла як "неповноти добра", вчення у застосуванні до війни поєднує принцип справедливості з принципом уярмлення полонених та з принципом необмеженого права на анексію⁴⁷⁴

З плином часу міжцерковні кордони у християнстві ще більше ущільнювалися, а ними ще більше зміцнювалася національно-державна ідентичність, яка підпиралася догматичною нетерпимістю. Показовим в цьому відношенні було ставлення з боку христосців до візантійців як до еретиків-схизматів. Відмінності між

⁴⁷⁴ Див. у : Левин Д. Б. История международного права / Д.Б. Левин. – М., 1962. – С. 35–36.

католицизмом і православ'ям в соціальних питаннях і зараз являють собою основу негативного ставлення до західного капіталізму. Візантія оцінюється як проект більш менш справедливих суспільних форм, як релігійно освячена впевненість у кращому майбутньому, як мрія про християнську єдність, про братерство і згуртованість народів і людей, які повірили у Христа і прагнули до його Царства, а крах цього проекту пояснюється тим, що "релігійні і соціальні конструкції, на яких ґрунтувалося візантійське суспільство, претензії на створення по-справжньому християнської імперії згідно заповідям Христа, вченню св. апостола Павла та інших апостолів наразилося на глухий опір людського ества, на труднощі, з якими земна й грішна людина відгукується на високі моральні ідеали. Західне християнство, обравши відносно легкий шлях, поступилося цьому еству, знизило рівень християнських вимог, стало більш земним і світським (особливо це стосується протестантизму) і тим самим лише відтермінувало, але не виключило настання цивілізаційної кризи. Візантія загинула..., не зумівши (хоча теж намагалася) перебудуватися за рахунок відмови від цінностей високого християнства. В цьому невмінні, а краще сказати, небажанні прилаштовуватися до капіталістичних відносин, які наближалися, до наступаючого царства грошей і вигоди полягає, можливо, основна історична заслуга візантійської цивілізації"⁴⁷⁵.

Невдача створення єдиної християнської імперії на перший погляд видається малозрозумілою для середньовічної свідомості, адже, як зауважував А. Тойнбі, "Найважливішим з усіх дарунків, якими обмінялися між собою середньовічний західно-християнський світ і сучасний йому східний православний світ, була політична інституція абсолютної авторитарної держави, втілена в Східній Римській імперії і перейнята Заходом як об'єкт безпосереднього інтересу в західних державах-наступниках, що їх у одинадцятому сторіччі норманські мечі вирубали з колишніх володінь Східної Римської імперії в Апулії та на Сицилії"⁴⁷⁶. Але він

⁴⁷⁵ Мальцев Г. В. Указ. соч. – С. 418–419.

⁴⁷⁶ Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 2. – С. 189.

звертав увагу й на інше – на розходження двох культур, яке розпочалося ще у давні часи: "Обтяжливою обставиною стала в одинадцятому сторіччі раптова, несподівана і разюча зміна у відносній силі та перспективах двох християнських суспільств... Одним із наслідків цієї зміни політичної та економічної долі стало те, що відтоді обидві партії тяжко сприкрилились одна одній. Із погляду східних православних християн франки були *parvenus*, що цинічно користалися грубою силою, яка дісталася їм через примху долі; з погляду франків візантійці були мандаринами, чії надмірні претензії ані виправдані заслугами, ані підперті силою. Для греків латинці уособлювали варварів, для латинців греки стояли на півдорозі до перетворення на "левантійців"⁴⁷⁷.

Знавали невдачі, з великим інтервалом, і спроби збереження кожної з великих християнських імперій. Пояснення цьому полягає не так у догматичній неспроможності кожної із гілок християнства, як в однаковій вимушеності пристосовувати християнство до етнічних спільнот, охоплених імперськими кордонами.

Сам процес християнізації, здійснюваний під гаслом вселюдської любові, нерідко стимулював протилежні моральні настанови. Християнізація спочатку охоплювала правлячу верхівку, яка зміною віри сподівалася на новий для себе статус у відносинах з могутніми християнськими імперіями у просторі міжнародної системи. Але підданими кожного з цих правителів християнство спочатку сприймалося як загроза їх існуванню як окремого народу, бо вважалося вірою іноземною. Негативна реакція язичницького соціального субстрату на релігійні нововведення найчастіше про-являлася саботажем, а в окремих випадках вбивствами ново-навернених правителів⁴⁷⁸. Аби зберегти покірність підданих, християнізованим правителям залишалося або приховувати від них свою нову віру, або примушувати їх до таких самих кроків. У тих випадках, коли не вдавалося досягти цього власним прикладом або умовлянням, застосовувалася фізична сила, чим у масовій психо-

⁴⁷⁷ Там же. – С. 184, 185.

⁴⁷⁸ Ронин В. К. Славянская знать и западные миссионеры в Центральной Европе / В.К. Ронин // Средние века. – 1993. – Вып. 56. – С. 115-135.

логії закріплювався комплекс насильницького способу досягнення мети. Цей комплекс продовжував бути дороговказом у міжнародних відносинах. Крім того, труднощі християнізації зумовлювалися не тільки опором народних мас, а й ненадійністю соціальних верхів, які мусили бути каналом утвердження нової віри. Як відзначав один із сучасників: "Князі цих варварських народів, переможені у битвах польським князем, часто знаходили притулок у хрещенні, але щойно вони відновлювали свої сили, то зрікалися християнської віри і відновлювали війну проти християн"⁴⁷⁹.

Висновок, що у римсько-візантійській правовій системі відбулася адаптація римського права до умов східно-християнського суспільства, тобто християнізація римського права і приведення його у стан, в якому воно могло б сполучатися із звичаєво-правовими традиціями народів імперії⁴⁸⁰, може бути повністю віднесеним і до спроби відтворення Римської імперії як християнської держави Європи. Імперія відроджувалася франкськими королями, чиї піддані ще не вийшли з етнопотестарного стану і християнізація яких було доволі поверховою. Владарювання над Римом франків було аналогічним усім іншим світовим ситуаціям, коли варвари правили цивілізованими народами. За висловом А. Тойнбі, "Блага, що їх несуть із собою варвари чи чужоземні агресори, успішно скориставшись у своїх власних грабіжницьких інтересах з психологічного клімату, запровадженого світовою державою, цілком очевидні й справляють на перший погляд неабияке враження. Однак ми вже спостерегли й те, що загарбники-варвари, захопивши полишені напризволяще володіння розпорошеної світової держави, є героями без майбутнього, і прийдешні покоління неминуче визнають їх за безчесних авантюристів, якими вони насправді були, попри весь той героїчний ореол минулої слави, яким повиті їхні ганебні "подвиги"⁴⁸¹.

⁴⁷⁹ Цит. за: Гофф Ж., *ле. Указ. соч.* – С. 139.

⁴⁸⁰ Мальцев Г. В. *Указ. соч.* – С. 365, 370.

⁴⁸¹ Тойнбі А. *Дослідження історії.* – Том 2. – С. 27.

Для розуміння того, чому соціальний субстрат західної християнської цивілізації надав перевагу етнополітичній гетерогенності над гомогенністю і "розійшовся по національно-державних квартирах", треба зважати, що середньовічні держави утворювалися на основі союзів етнічно споріднених племінних об'єднань, що полегшувало їхнім правителям здійснення національно-конструктивістської функції і надання своїм субстратам етнічної гомогенності.

Приміром, назва "франки" була збірною для племінних об'єднань сугамбрів, хаттів, хамавів, бруктерів та інших. Коли Карл став франкським королем, до його держави крім державоутворюючого етносу входили галли, фрізи, тюрінги, аламани, бургунди, частина баварів і вестготів. Карл приєднав до них лангобардів, саксів, решту баварів і вестготів, баків, бриттів, прикордонні слов'янські землі. У 800 р. він був проголошений "Карлом Августом, богом коронованим великим і миротворячим імператором римлян"⁴⁸². Під римлянами в наведеному контексті правомірно розуміти усіх підданих відновленої імперії, чия етнічна ідентичність залишалася локальною.

Відмінності у темпоритмах розвитку ядра імперії та її периферій зумовили синхронізацію двох процесів – консолідацію етнічних спільнот, силою інкорпорованих в імперію, і зміцнення в них феодального прошарку, зацікавленого у більшій самостійності⁴⁸³.

"Пам'ять" системи проявлялася, приміром, кордонами адміністративних одиниць Франкської імперії, що були її провінціями. Ці кордони значною мірою співпадали з провінціями колишньої Римської імперії. Виявлено, що і франкські "графства" також співпадали, але з іншими адміністративними одиницями – галло-римськими *civitates*. Особливості франкського адміністративно територіального устрою також формувалися під впливом етнічності. В деяких регіонах зникла етнічна парціація – у Південній Галлії, в

⁴⁸² Левандовский А. П. Об этническом составе Империи Каролингов / А. П. Левандовский // Вопросы истории. – 1952. – № 7. – С. 117–118.

⁴⁸³ Там же. – С. 119.

Аквітанії, Септіманії, Провансі. Деякі регіони залишалися територіями поселення певної етнічної спільноти або групи споріднених етнічних спільнот – Аламанія, Баварія, Саксонія, Тюрінгія, Фрізія. Існували землі зі змішаним романо-германським субстратом – Бургундія, Франція⁴⁸⁴.

З другого боку, розпад франкської імперії відбувся не вздовж наявних етнічних кордонів, а значно складнішими шляхами. В рамках імперії склалися нові етнічні спільноти (феодальні нації): у західній Галії – французька, на схід від Рейну – німецька, на Апеннінському півострові – італійська. До французької нації увійшли Аквітанія, Септиманія, західна частина Бургундії, західна частина Франції, тобто галло-романські області з романським діалектом. До германської нації – східна Франція, Саксонія, Тюрінгія, Аламанія, Баварія, тобто землі з германським населенням. До держави Лотаря (від Північного моря до Італії) – Ельзас і більша частина Бургундії, тобто змішане романо-германське населення⁴⁸⁵.

На кінець I тисячоліття Західна Європа приборкала варварів і почала відчувати себе у безпеці від їхніх нападів. Разом з тим, зникнення спільної зовнішньої небезпеки послабило єдність феодального стану, в якому розпочалися міжусобиці. Знову постало питання про політичний порядок, який мав подолати новий сплеск ентропії, що виникла у середовищі західноєвропейської міжнародної системи. Варіантом порядку мала стати мережа самостійних територій з чітко окресленими кордонами і центральним полісом. Дискусії стосувалися головним чином питання національної гетеро- або гомогенності соціального субстрату системи. Ідеал християнства передбачав релігійну гомогенність субстрату, а відтак і управління ним одним правителем – або імператором формально відновленої Римської імперії, або Римським папою⁴⁸⁶. Сила інерції імперської політичної семіосфери зберігалася і після розпаду Франкської імперії, про що свідчили, зокрема, проекти всесвітніх християнських держав, висунуті у передмодерний час

⁴⁸⁴ Там же – С. 121, 137.

⁴⁸⁵ Там же. – С. 128.

⁴⁸⁶ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 703–704.

французьким юристом П'єром Дюбуа (1300 р.) або чеським королем Їржі Подебрадом (1464 р.)⁴⁸⁷

Однак, цей віддалений від повсякденних життєвих проблем, загальний і доволі абстрактний ідеал не міг витримати конкуренції з місцевими інтересами королівств, князівств і міст. Попри всі свої успіхи, християнство не спромоглося знищити у психології людини загарбницьку агресивність, яка залишалася для неї ефективним засобом реалізації своїх інтересів. У колективних проявах загарбницька агресивність продовжувала залишатися нормою завдяки особливостям масової психології – звичці видавати свою загарбницьку агресивність за захисну, для чого звинувачувати іншого у загарбницьких намірах незалежно від достовірності цих звинувачень. Для посилення звинувачувального ефекту "інші" мали сприйматися як "інакші", тобто як люди з протилежною ідентичністю, як соціальний субстрат з властивостями, неприйнятними з точки зору національного інтересу і збереження національної ідентичності.

Власне, питання про те, як реалізовувати інтерес усього субстрату західноєвропейської міжнародної системи – через його християнську гомогенізація чи через національну парціацію, являло собою суть боротьби, що точилася за ієрархічний статус у системі між папами та римськими імператорами. Аналогічне питання про узгодження процесу конфесійної гомогенізації та національної парціації виникало і в мусульманському, і в китайському просторі, хоча з різними наслідками його розгляду.

Безумовно, національна парціація західноєвропейського соціального субстрату призвела до різкого збільшення кількості елементів у міжнародній системі континенту, чим посилила її ентропію. Але сам хід подальших взаємовідносин між національними державами та квазі-державними суб'єктами підтвердив, що ентропійне ускладнення порядку в системі аж ніяк не обов'язково веде до зростання в ній некерованого хаосу і неминучого її розпаду: "Хоча політична різноманітність і нестабільність Західної

⁴⁸⁷ Див. у: Трактаты о вечном мире. – М.: Издательство социально-политической литературы, 1963. – 277 с.

Європи приводили до хронічних війн, це не перешкоджало швидкому культурному та економічному зростанню. Навпаки, саме дані фактори і визначили цей розвиток. Безкінечне суперництво між конкретними політичними устроями живили соціальне середовище і надихали нововведення, обіцяючи особливі вигоди будь-якому новому способу прикладання сил. І дійсно, якби середньовічна Європа була приведена до політичного миру і злагоди або сильним і успішно правлячим імператором, або переможним папством, важко уявити, щоб імпульсивний характер розвитку європейської цивілізації не став би чахнути і не виснажився би у будь-якій із цих інституціональних конфігурацій. Хронічні війни, які були результатом невпинної політичної багатоманітності, довго були болісною, але потужною і притому основною рушійною силою життєздатності Заходу"⁴⁸⁸.

Розпад Візантії на національні держави відбувався довше і через це був значно боліснішим. Тут розпочалися ті самі системні розходження, що мали місце у Давньому Римі, – залучення периферійними володарями сусідніх народів до боротьби з центром, який, у свою чергу, мусив миритися з провінційною автономією, аби вона не полишала функцію захисту кордонів усієї держави.

Організація взаємовідносин із сусідніми народами і між ними становила суть заходів Візантії і зі свого самозбереження, і з утвердження себе як регулюючого елементу міжнародної системи. Про те, як здійснювалися такі заходи, зокрема у X ст., повно і відверто викладено у трактаті, кабінетно названому "Про управління імперією" візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного (905–959 рр.), адресованому своєму синові Роману. Збірна характеристика з боку Костянтина соціального субстрату на північ від Візантії вміщена у звернення до свого адресата: "Відтак, знай, що у всіх північних народів стала ніби природною жадібність до грошей і захланність, яка ніколи це вгамовується. Тому вона вимагає всього, чого домагається, і не має чітких меж своїм бажанням, але вічно жадає більшого і взамін скромної користі прагне здобути велику користь. Тому треба недоречні їхні

⁴⁸⁸ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 708.

домагання і нахабні зазіхання відхилити і припиняти правдоподібною і розумними висловлюваннями, мудрими виправдовуваннями..."⁴⁸⁹.

Насправді ж, основні кроки, як це впливало з Костянтинових порад, полягали у переорієнтації загарбницької агресивності варварських народів від Візантії у бік один одного, за принципом "розділяй і володарюй". Візантія використовувала тактику послаблення вірогідних агресорів силами найбільш агресивного із них. Такими, судячи з усього, у візантійських очах були пачинакіти (печеніги), роси, булгари (болгари) і турки. Адже про них згадує Костянтин в першу чергу, роз'яснюючи, що війни між росами і печенігами – вірна гарантія того, що жоден з них не може вторгнутися у володіння імперії. Особливо надійною гарантією називається дружба з печенігами, найбільш підготовленими у військовому відношенні: "... поки василевс ромеїв перебуває в мирі з пачинакітами, ані роси, ані турки не можуть нападати на державу ромеїв за законом війни, а також не можуть вимагати у ромеїв великих і надмірних коштів і речей, побоюючись, що василевс застосує силу цього народу проти них, коли вони виступлять на ромеїв. Пачинакіти, пов'язані дружбою з василевсом і заохочувані його грамотами і дарами, можуть легко нападати на землю росів і турків, уводити в рабство їхніх жінок і дітей і розоряти їхню землю". Печенізька загроза була для імператора інструментом і для стримування болгар. Аналогічним засобом убезпечення від хазар були розрахунки на аланів: "дев'ять кліматів Хозарії прилегли до Аланії, і може алан, якщо, звісно, схоче, грабувати їх звідти і коїти велику шкоду і біди хозарам, бо з цих дев'яти кліматів були все життя й добробут Хозарії"⁴⁹⁰.

Із трактату Костянтина Багрянородного випливає, що Візантія обрала тактику нацьковування народів один на одного, використовуючи їхню етнопотестарну ментальність, яка відповідала їхньому

⁴⁸⁹ Див. у: Константин Багрянородный. "Об управленими империей" // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 274.

⁴⁹⁰ Там же. – С. 270–274.

історичному темпоритму. З другого боку, вперта православна ортодоксальність інколи шкодила візантійцям у їхніх контактах навіть з тими елементами міжнародної системи, які могли хоч якоюсь мірою захистити їхнє ієрархічне становище. Скажімо, у 1071 р. перед самою битвою з турками-сельджуками при Манцикерті візантійська знать розпочала невчасну дискусію з воїнами союзних вірменських загонів з приводу церковної канонічності, чим підштовхнула їх до виходу із битви, а це значною мірою полегшило перемогу турків⁴⁹¹.

Не вдалося етнічно й національно гомогенізувати соціальний субстрат і в просторі мусульманської цивілізації. Йдеться про нетривале за історичними мірками (середина VII – середина X ст.) існування Арабського халіфату, утвореного під прапором ісламу. До того ж період, коли Халіфат дійсно об'днував увесь ісламський світ, був ще коротшим – від середини VII до середини VIII століть.

Історія становлення ісламу спирається на прецедент взаємовідносин його вірних з іновірцями: засновник релігії пророк Мухаммед спочатку наказав вигнати останніх з другого за значенням після Мекки центру розповсюдження ісламу – Медіни і забрати їхні землі, а потім почав вимагати данину з іновірців за межами Медіни і розподіляти цю данину серед мусульман. Прецедент легітимізував стиль життя тих кочовиків-арабів, які перебували на етнопотестарному рівні, не виявляли бажання до продуктивної праці і воліли компенсувати брак життєвих ресурсів нападами на інші народи. Але оскільки етнопотестарний стиль життя супроводжувався постійною міжплемінною ворожнечею, то засобом інгресії цього субстрату мала стати спільна війна проти іновірців, освячена ісламом. Пасіонарність, породжена впевненістю у правильність тільки своєї віри, у всесилля Аллаха та у його підтримку забезпечили перемоги слабо організованих і погано озброєних бедуїнських племен над професійними арміями Персії і Візантії⁴⁹².

⁴⁹¹ Гусейнов Р. А. Из истории отношений Византии с сельджуками (по сирийским источникам) / Р. А. Гусейнов // Палестинский сборник. – 1971. – Вып. 23(86). – С. 165.

⁴⁹² Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 557–562.

Можна припустити, що тут зіграло свою роль і "пробудження пам'яті" семіосфери етнопотестрної общинної епохи, зокрема віри у можливість творення соціально справедливого суспільства, у якому домінував би принцип рівномірного розподілу продуктів і ресурсів. Такого роду віра могла охопити велику частину неарабського населення як реакція на соціальні несправедливості в імперських кратократичних просторах – більш економічно розвинутих завдяки виникненню господарської конкуренції, але при цьому соціально рошарованих настільки, що почали вважатися територіями "зла".

Ісламські завоювання, спрямовані на релігійну, а відтак і на морально-ціннісну гомогенізацію світу, за своїми наслідками не тільки не розмили етнічні кордони, а й ще чіткіше їх окреслили. Створення у завойованих землях гарнізонів у складі воїнів однієї племінної приналежності закріплювало їхню етнопотестарну ідентичність. При цьому зберігалася відмінність в адмініструванні завойованих земель внаслідок залучення місцевої бюрократії, чим посилювалася окрема ідентичність кожної із завойованих країн. Ще одним чинником її зміцнення була присутність арабських гарнізонів, які за етнопотестарною звичкою ворогували між собою. Араби, сповнені гордістю від своїх перемог, не бажали ділити воєнну славу з іновірцями, а відтак не вели політику їх примусового навернення: юдеї залишалися юдеями, християни християнами і т.д. Тим більше, що зберігаючи спільноти іновірців, араби зберігали джерело отримання данини, податків, зборів тощо. Просторове розширення ісламської спільноти суттєво послабило її фізичну щільність, а за тим і конфесійно-семіотичну щільність: почалися різночитання заповідей пророка в різних частинах ісламського світу⁴⁹³. Можливо, ці різночитання стали підставою для набуття різними мусульманськими народами окремих національних ідентичностей.

Якщо наслідком переможного поширення ісламу стало закріплення певної статусної сегментованості соціального субстрату, охопленого кордонами Арабського халіфату, то, навпаки, наступні

⁴⁹³ Там же. – С. 565–568

воєнні невдачі призвели до його більшої гомогенізації. Тут зіграв свою роль етнічний чинник: Халіф Аббас, який посів трон у 744 р., звинуватив у невдачах арабські зағони, чим дезавуював репутацію арабів як найкращих воїнів і основною воєнною силою халіфату зробив новонавернених персів. Як наслідок, усі мусульмани незалежно від їхнього етнічного походження були приведені до однакового підпорядкування володарю, а відтак до статусної гомогенізації⁴⁹⁴.

Входження арабів-завойовників у безпосередній контакт з тюркським світом з одного боку, з Візантією – з другого ще більше загострило питання правопорядку у відносинах між найбільшими елементами світової міжнародної системи. Можливо, не в останню чергу цим можна пояснити проникнення в ісламське право римської правової спадщини: "Два начатки, що злилися у цьому випадку, були ще несуміснішими, і наслідком їх злиття стало утворення не просто місцевого законодавства для окремої варварської держави, а широкої правової системи, що мала слугувати потребам відродженої сирійської держави і відтак, переживши розкол цієї політичної структури, скеровувати й визначати життя цілого ісламського суспільства, яке після падіння халіфату і далі розширювало свої межі..."⁴⁹⁵.

Оскільки канонічні релігійні тексти не могли дати універсальних норм, то володарі Арабського халіфату "закликали на допомогу здоровий глузд, різні аналоги, узгодження та усталені звичаї. Те, що було їм потрібне, вони черпали звідки тільки могли; і, мовляв, якщо правомірні сприйматимуть це як прями одкровення Пророка, то тим краще. Серед використовуваних таким чином джерел помітне місце посідало римське право. Подекуди законотворці вдавалися до безпосередніх запозичень з його сирійської провінційної версії. Та, мабуть, ще частіше елементи римського права потрапляли до ісламу через посередництво євреїв"⁴⁹⁶.

Зі значно більшим успіхом вдалося використати іслам як інгресивний засіб тим сегментам тюркського світу, які спочатку

⁴⁹⁴ Там же. – С. 569.

⁴⁹⁵ Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 2. – С. 57-58.

⁴⁹⁶ Там же. – С. 59.

вийшли на історичну арену як нові народи – турки-сельджуки, а за ними турки-османи. Розпад Арабського халіфату і утворення Султанату Сельджуків стало однією з біфуркаційних точок в розвитку ісламського цивілізаційного простору. Турки-сельджуки увійшли в протистояння з Візантією не лише з питання просторового домінування, а й з питання права на продовження політико-семіотичної традиції Римської імперії, називаючи свій султанат як Конійським (від назви столиці), так і Румським.

Султанат турків-сельджуків зберігав відносну єдність протягом XI–XIII ст. Основною просторовою точкою у такі періоди розвитку є міста, що робить їхній соціальний субстрат джерелом біфуркаційного моменту. У містах імперій цей субстрат рідко буває гомогенним за етнокультурними і релігійними ознаками. Такий склад був особливо характерним для населення азійських міст, які традиційно наповнювалися етнічно-гетерогенним населенням. Такими ці міста ще тривалий час залишалися і в середньовіччі. При турках-сельджуках, приміром, найбільшими групами міського населення були не мусульмани, а насамперед греки й вірмени, які були позбавлені права на самоврядування і контролювалися державною бюрократією. Інша етно-соціальна група, якій довірялися певні адміністративні функції, – мусульмани, народжені у змішаних шлюбах. З одного боку, ці групи були у повній політичній та адміністративній залежності від влади. З другого боку, влада не могла не рахуватися з ними і була змушена погодитися з практикою утворення міським населенням соціально-релігійних братств⁴⁹⁷.

Можна припустити, що такі братства, сприяючи зміцненню загальної ісламської релігійності, надавали їй локальної ідентичності, яка несла в собі потенціал територіальної ідентичності, якщо брати до уваги можливість міст у розповсюдженні у навколишньому аграрному просторі тієї або іншої політичної семіотики. Виникаюча у такий спосіб територіальна ідентичність стимулювала дезінтегративні тенденції. Інгресивна ж функція

⁴⁹⁷ Мейер М. С. История Турции в средние века и новое время: Учебное пособие / М.С. Мейер, Д.Е. Еремеев. – М., 1992. – С. 64–65.

ісламу послаблялася мозаїчністю різнорідних мусульманських сект та рухів. Відбувалося своєрідне системне розходження внаслідок контактів ісламського і християнського субстратів, з яких перший позичав у другого практику окремого прочитання і тлумачення релігійних канонів і автономних релігійних об'єднань. Наслідком став розпад держави Сельджукідів на безліч політико-територіальних фактично самостійних утворень – бейліків.

Утворення на уламках держави сельджуків нової турецької держави – Османів, відбулося значною мірою завдяки різкому послабленню Візантії, оточеної і неприязними до неї західними державами, і ворожими до неї етнопотестарними або ранньо-державними "варварськими" народами.

Туркам–османам вдалося скористатися тим самим прийомом, що його тривалий час застосовувала Візантія – демонструвати дружнє ставлення до потенційного союзника серед того, хто був головним об'єктом їхньої агресії, і тим самим синергетично зміцнювати свій потенціал. Річ у тім, що перевага або поразка тієї або іншої нації не обов'язково пов'язується з її моно- або поліетнічністю, в той час як головним чинником може бути характер соціальних зв'язків всередині неї. Турки у 1389 р. на Косовому полі розгромили сербську сільську аристократію силами вихідців із міського середовища, де були популярними гасла рівності: "І часто-густо грецькі, сербські та болгарські селяни вітали турецьких завойовників як визволителів від тиранії поміщиків християн. Це робило перемоги турків незворотними, а їхні невдачі лише тимчасовими"⁴⁹⁸. Навряд чи варто вважати головною причиною поразки сербів конфлікти в їхньому середовищі, але так само не варто їх ігнорувати.

Однією із невдач турків-османів була нищівна поразка у 1402 р. від Тимура – еміра Чагатайського улусу колишньої гігантської Монгольської імперії (про неї нижче), який завоюваннями приєднав до нього великі території у Середній та Малій Азії. Розтрощивши державу Османів, Тимур розділив її на декілька одиниць.

⁴⁹⁸ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 677.

Тимур здобув для своєї державу помітне місце у загальній світовій ієрархії і найвище ієрархічне положення в азійській міжнародній системі. Але не надовго. Держава Тимура не спромоглася на здійснення національно-конструктивістської функції. За Тимура вона трималася насамперед на його харизмі непереможного полководця, чим приваблювала різні етнопотестарні спільноти, які йшли за ним у розрахунку на воєнну здобич. Про це говорить, зокрема, етнічний склад його 200-тисячної армії, до якої входили представники різних племен, таких як баркаси, дурбати, нукузи, наймани, кипчаки, дулати, кияти, джалаїри, сулдузи та багато інших⁴⁹⁹. Ця армія була багатонаціональним і багатоконфесійним об'єднанням, ядром якого були тюрко-монгольські воїни-кочовики. Військо Тамерлана ділилося на кінноту та піхоту. Хоча роль піхоти на зламі XIV-XV ст.ст. значно зросла, проте основну частину війська становили кінні загони кочовиків, кістяк яких складався з елітних підрозділів важко озброєних кавалеристів, а також загонів охоронців Тимура. По завершенні завоювань самого лише війська як інг्रेसивного чинника імперії почало не вистачати. Щойно після смерті харизматичного своїм перемогами полководця утворена ним держава почала розпадатися.

Скориставшись цим, Османи відродили єдність своєї держави, зміцнили свою владу над Малою Азією, знову підпорядкували собі балканські землі і у 1453 р. захопили Константинополь, перейменувавши його на Стамбул і поклавши тим самим початок Османській імперії. Османи відмовились від будь-якої семіотичної, у т.ч. у назві, асоціації своєї імперії з Римською, що засвідчило перехід ісламських правителів до політики використання релігії для здійснення національно-конструктивістської функції.

Виникнення Османської імперії відбулося завдяки воїнам "священної війни" – газі, а також тюркам, які продовжували уподобати свій традиційний стиль життя – набіги на процвітаючі народи. З утвердженням імперії її султани були змушені повторити практику арабських халіфів – утримувати лояльність війська його постійною участю у походах⁵⁰⁰.

⁴⁹⁹ История Казахстана в персидских источниках. Т. 3. – Алматы, 2006. – С. 117.

⁵⁰⁰ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 652.

Разом з тим, силове розтікання ісламської цивілізації силою турецької зброї породжувало ту саму проблему, що з нею зустрілися свого часу й арабські завойовники – проблему взаємовідносин з не мусульманськими народами. Широко присутня оцінка Османської імперії як доволі толерантної щодо етно-релігійної ідентичності підкорених народів. Втім, ця позірна толерантність могла мати природу, що випливала із психології газі – берегтися такого самого сильного, як ти сам, і не звертати уваги на слабшого, який вже не становить якої-небудь небезпеки. Якщо це припущення вірне, то толерантність турків могла бути і проявом звичайної байдужості до того, що підкорений зберігав свою етно-релігійну особність.

Впевнені у власних силах, турки не побоювалися культурного обміну з іншими народами, навіть залежними, на що звертав увагу А. Тойнбі: "Офіційною мовою імперської адміністрації стала рідна турецька мова державотворців, однак у zenіті слави Оттоманської імперії* в шістнадцятому–сімнадцятому сторіччя нашої ери як *lingua franca* серед невільницької челяді при дворі падишаха побутовала сербсько-хорватська, а в Оттоманському флоті – італійська. Навіть більше, у повсякденному житті оттоманська влада, як і уряд Британської Індії, дотримувалася політики надання своїм підданцям вільного вживання мов на їхній власний вибір у тих громадських справах, що зачіпали переважно особисті інтереси окремих людей"⁵⁰¹.

Розвиток далекосхідного цивілізаційного простору також не завершився набуттям ним єдиної національно-державної форми. Прозелітські успіхи буддизму у Китаї не завершилися витісненням основних філософських шкіл, які для китайців мали характер релігійних канонів. Розмитість кордонів між основними філософськими школами, у т.ч. конфуціанством, даосизмом, легізмом, логізмом, ін-янь – мала ознаки певного світоглядного синкретизму, у підсумку якого дві основні філософські системи – конфуціанство і даосизм збереглися як характерні складові китайської духовної культури⁵⁰².

* Одна із назв Османської імперії. Ще одна назва – Блискуча Порта.

⁵⁰¹ Тойнбі А. Дослідження історії. – Том 2. – С. 53.

⁵⁰² Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 421–423.

Доречно нагадати, що найбільші елементи міжнародної системи, чий розвиток супроводжувався становленням світових цивілізацій, спочатку являли собою регіональні міжнародні системи, а не консолідовані національні держави. Такими були в давнину і Греція, і Рим, і Індія. Те саме стосується й середньовічної китайської державності: "Китай взагалі являв собою вельми своєрідний "клуб" як держав, так і правителів. Членство в ньому давало безсумнівні привілеї, а виключення загрожувало найрізноманітнішими бідами як матеріального, так і нематеріального характеру. Для маленьких і слабких держав переваги "членства" в такому клубі і небезпека виключення із числа обраних була особливо відчутною. Втім, для потужних і великих держав приналежність до "китайської конфедерації" також давала помітні матеріальні вигоди – так, наприклад, такій державі було легше укласти союзи, рівно як і можна було з більшим ступенем вірогідності покладатися на те, що партнер буде їх дотримуватися. Та головні переваги були, на перший погляд, не так помітними, але при цьому вельми й вельми значними. Членство в китайській конфедерації означало – для всього відомого на ту пору цивілізаційного світу – визнання належності до культурної еліти. Визнання цього жадали навіть найбагатші і найважливіші правителі, так само, як і нині люди, які володіють величезними грошима і владою, як і раніше добиваються права належати до тих, кого громадська думка вважає "вищим колом"⁵⁰³.

Китай, будучи на Сході відправною точкою Великого шовкового шляху, докладав зусиль аби торгівля не була каналом привнесення чужоземних культурних елементів, які б загрожували китайській ідентичності. Зневажливе ставлення конфуціанства до торгівлі, якою у ранні часи імперії дуже активно займалися іноземці – согдійці, перси, араби, уйгури та інші – стимулювало упереджене ставлення до інших народів взагалі. Високі технологічні досягнення китайців (найвідоміші – винахід паперу, пороху, компасу) зміцнювали у їхній психології етноцентризм, який стимулював небажання запозичувати іноземні цивілізаційні досягнення⁵⁰⁴.

⁵⁰³ Крил Х. Г. Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу / Х.Г. Крил; пер. с англ. – СПб., 2001. – С. 151–480.

⁵⁰⁴ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 614, 694–695.

В азійському просторі у ранньому середньовіччі доволі часто траплялося правління варварів над цивілізованими народами цивілізованими способами при збереженні варварської воїнської пасіонарності і дисципліни. Такими були, наприклад, держава гунів-ефталтів у Північній Індії (371–576 рр.), заснована кочовиками імперія Тоба в Китаї (386–534 рр.)⁵⁰⁵. Однак достатньої сталості ці утворення не набули.

На початку IV ст. хуни (в наступному частіше відомі під назвою гуні), які жили у Китаї, скориставшись громадянською війною в ньому, повалили династію Хань і взяли владу над північною країною. Різниця у темпоритмах розвитку між хунами і китайцями заклала у хунську державу вибуховий механізм: вони були змушені залучати до управління країною китайців як носіїв більш високої адміністративної культури. Паралельно відбувалося несприйняття китайцями етнічної культури нових правителів. Про це взаємне несприйняття писав Л. Гумільов: "Різниця в етнічних рисах хунів і китайців була такою, що звичай одних викликали в інших фізичну відразу. Зокрема, у хунів, які жили у степах, існував звичай успадкування дружин. Вдова старшого брата ставала дружиною молодшого, який був зобов'язаний турбуватися про неї як про кохану дружину. Інколи на тих самих умовах дружини батька переходили до його сина (за винятком, звісно, його матері). Цей звичай склався і побутував тоді, коли була потреба в охороні жінки в умовах суворого клімату і міжплеменних війн... З переходом хунів до Китаю цей звичай втратив своє значення, але зберігся як релікт". Відповідно, коли один з хунських правителів після смерті батька почав ділити ліжко з колишніми дружинами померлого, то цей природний для хунів спосіб життя був сприйнятий китайцями як інбридинг з матір'ю, тобто як гріх, якому не має прощення. Тому було легко підбурити китайців на вбивство того, хто чинив такий гріх⁵⁰⁶.

Крах хунського правління у Китаї Л. Гумільов пояснює тим, що "за півтора століття тісного спілкування з китайцями хуни не

⁵⁰⁵ Там же. – С. 517.

⁵⁰⁶ Гумилёв Л.Н. Хунны в Китае. Три века войны Китая со степными народами / Л.Н. Гумилёв. – М., 1974. – С. 67–68.

зуміли утримати свої родові традиції, які збереглися лише у їхніх степових родичів... у 20-ті роки IV ст. хунської єдності вже не існувало. Хуни перемогли китайців, але перестали бути хунами... Минулих традицій стало на повстання і перемогу, але на утримання влади їх не виявилось. Встановлення нової імперії копіювалося з китайських зразків... Хуни перетворилися на "цивілізованих варварів", у яких однаково відсутні високі моральні якості, прибутанні примітивному побуту, і духовний розвиток багатівікової культури. Владолубство та егоїзм полководців і безпринципність професійних солдатів, які становили їхню реальну силу, зумовили кінець відродження хунської незалежності⁵⁰⁷. "Етичні уявлення хунів і китайців, – вважав Л. Гумільов, – дуже різнилися між собою, але вони були чітко окреслені і формували поведінку тих і других. Але варто було їх об'єднати, як вони просто зникали, витискуючи один одного, і з ними випаровувалися навіть родинні почуття й елементарне співчуття, від чого програли усі – і переможені, і переможці"⁵⁰⁸.

Сказане може бути перекладене мовою синергетики у тому сенсі, що поєднання потенціалів двох народів з різних цивілізацій має позитивний результат, коли між ними відбувається транскордонний обмін, а не взаємне розмивання периферійних територій своїх просторів. Транскордонний обмін, у т.ч. кратократичний, дозволяє етнопотестарним спільнотам застосовувати у себе вже існуючі моделі державотворення, консолідуючи себе в межах своїх кордонів як державні нації.

Брак державної консолідації спричиняв крах тих політико-територіальних проектів, до здійснення яких час від часу вдавалися народи Великого степу. Так, невдача, якої зазнали хуни (гуни) в реалізації стратегічної мети – підкорення Європи – впливала із самого характеру їхнього суспільно-політичного ладу: будучи етнопотестарною спільнотою, вони не могли встановити єдиний "кратос" для всього зібрання племен, яких підпорядкували собі. Ті також залишалися більшою мірою етнопотестарними

⁵⁰⁷ Там же. – С. 69–70.

⁵⁰⁸ Там же. – С. 85.

суспільствами з відповідними властивостями – свавільним вождівством, байдужістю до загальнонаціональних задач, пріоритетом найближчих цілей над перспективними і т.п.⁵⁰⁹ Загалом, звичка етнопотестарних спільнот до сваволі з часом почала шкодити і тим кочовим правителям, які здійснювали більш-менш успішні державотворчі проекти. Приміром, під час боротьби сельджуків з Візантією знову проявило себе темпоральне відставання етнопотестарних спільнот: загони туркменів по завершенні переможної для турків битви при Міріокефалі у 1176 р. продовжували нападати на візантійців і після укладання перемир'я. Представники турецького султана у відповідь на обурення візантійського імператора спромоглися тільки на одне пояснення: "Туркмени від нас незалежні"⁵¹⁰. І таке пояснення навряд чи можна вважати тільки лукавим прийомом для виправдання грабунку переможених. Скоріше за все, етнопотестарні загони дійсно чинили відповідно до своїх життєвих правил і вважали себе в праві ігнорувати вимоги державного "кратосу".

Ще неспроможнішими для спільної державності у "темні віки" виявилися кочові етнопотестарні народи Великого степу, які здійснили спробу утворення тюркської держави на просторі від Середньої Азії до Далекого Сходу. Утворений у 545 р. Тюркський каганат, який об'єднав 9 великих племінних союзів, не говорячи про невеликі етнічні групи, проіснував трохи більше півстоліття і у 603 р. розпався на Східний і Західний каганати. Але й їхнє життя було відносно нетривалим. Східний каганат пав під ударами уйгурів у 745 р., але й новий Тюркський каганат, заснований переможцями, проіснував лише до 840 р. Недовгим було життя і Західного каганату – він припинив своє існування у 704 р., не витримавши боротьби з централізованою Китайською імперією. Внутрішні чвари між етнопотестарними об'єднаннями тільки прискорили катастрофу⁵¹¹. Ті ж самі риси були притаманні й ін-

⁵⁰⁹ Про перебіг цих подій див. у: Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов / А.Н. Бернштам. – Л., 1951. – С. 154–182.

⁵¹⁰ Гусейнов Р. А. Указ. соч. – С. 166.

⁵¹¹ Див. у: Гумилёв Л. Н. Древние тюрки. – 2-е изд. / Л. Н. Гумилёв. – М.: Абрис-пресс, 2002. – 560 с. ил.

шому кочовому об'єднанню – аварам, яких у VIII ст. розгромили і підкорили державно організовані і збагачені культурною і технічною римською спадщиною франки⁵¹².

Тимчасових успіхів у встановленні свого правління над народами з випереджаючим темпоритмом кочовики досягали лише тоді, коли долучалися до технічних здобутків останніх, насамперед до оволодіння засобами облоги фортець і великих міст для подолання їхнього опору. Без цього спроби встановлення "правління цивілізованого варварства" як правило кінчалися невдачами. Але і саме правління такого типу, коли правителі темпоритмально відставали від переможених, найчастіше завершувалося асиміляцією перших другими.

Ситуація у Великому Степу змінилася на межі XII-XIII ст.ст. В той час як турки брали під свій контроль південний маршрут Великого шовкового шляху, на його північному маршруті відбувалося творення гігантської монгольської держави під правлінням Чингісхана. Оволодівши китайською технікою і тактикою облоги укріплень, монголи створили імперію, яка у пік своєї могутності мала найбільшу, за критерієм компактності, територію за всю світову історію. Виникнення імперії Чингізидів можна вважати степовим відгуком на потребу міжнародної системи у спрощенні своєї структури і набутті цілісності. Власне, і сам творець імперії та його найближчі нащадки плекали мрії про утворення єдиної для всієї тогочасної ойкумени держави, які проявлялися їхніми спробами вторгнення у Центральну Європу після того, як ними була завойована практично вся Східна.

Охоплення державотворчим рухом величезного поліетнічного і полірелігійного соціального субстрату Великого Степу було викликане насамперед біфуркаціями господарського, природно-географічного, демографічного характеру. Але працювали й інші чинники. Ядром імперії були народи, споріднені етнічно, культурно і психологічно. Більшість з них визнавали верховенство одного бога – Тенгрі над усіма іншими, що полегшувало запровадження серед них ідеї єдиного державного порядку. Ясою (зведенням законів, встановлених Чингісханом) було наказано вірити, що "є тільки

⁵¹² Бернштам А. Н. – Указ. соч.

один бог на землі, творець неба і землі, який творить життя і смерть, багатство і бідність, як угодно йому і який має найвищу владу". Єдиний порядок розумівся насамперед як підкорення волі правителя, і цей принцип у застосуванні до міжнародного порядку полягав у забороні чинити мир з усяким вождем, князем або народом, що не підкорився, тобто у примусовому об'єднанні невеликих елементів міжнародної системи у велику державу.

Яса, запроваджена Чингісханом, нагадувала спробу імператорів давнини та античності запровадити єдині закони для всіх народів. Вона також не могла бути успішною, оскільки так само була не в змозі синхронізуватися із загальними тенденціями, притаманними переходу від етнопотестарності до кратократичності в умовах феодалізації: кожен місцевий володар прагнув позбутися контролю з боку центральної влади і уникнути виконання її правових приписів. А темпоритмальне відставання від осілих переможених народів поступово завершувалося на землях цих народів або набуттям переможцями етнічної ідентичності переможених, або творенням разом з останніми нової ідентичності (як це сталося у Криму, де виник кримськотатарський етнос).

Усе це проявилось після смерті Чингісхана (1227 р.), коли, за його заповітом, владу у різних частинах імперії (улусах) взяли його сини. Чингізиди продовжували завоювання, саме при них Монгольська держава досягла своєї територіальної величч. Але її єдність зникла, імперія розпадалася, хоча, подібно до Римської імперії, її політико-семіотична привабливість продовжувалась певний час у назві одного із своїх уламків – Мого(у)лістану, розташованого у Центральній Азії.

Хронічне відставання кочового світу за історичним темпоритмом від більш розвинутих цивілізацій, особливо у технічній сфері, зумовлювалося і тим, що цей світ цікавився у тих цивілізаціях більшою мірою вже готовими предметами розкоші, чим технологіями їх виготовлення. Так, гуни деякий час отримували від Риму данину за спокій, але потім повертали те саме золото йому ж, купуючи предмети розкоші, до яких їх призвичаїли ті, кого вони вважали своїми данниками⁵¹³.

⁵¹³ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 521.

Наскільки характер способу життя етнопотестарних спільнот ("варварів") допомагав цивілізованим народам брати над ними гору свідчать китайські джерела, які відзначають недисциплінованість і неорганізованість варварських народів під час воєн. З вивчення історії Західного Чжоу 1122–771 рр. до н.е. Г.Кріл дійшов висновку, що "у протиборстві з варварами китайці спиралися не лише на військову силу; часом перевага була не на боці останніх. Знаючи про дійсно безмежну довірливість і простодушність своїх суперників, вони вдавалися і до хитрощів, і до відвертої підступності. Звісно, далеко не всі варвари були такими вже наївними, але китайці в цілому володіли більш високою культурою, що і відіграло головну роль в остаточній китаїзації варварів"⁵¹⁴.

Від початку своєї державності китайці відправляли кочовикам предмети розкоші – шовк, посуд, зброю, золото, музичні інструменти, продукти землеробства. Існує думка, що в часи Танської імперії (початок VII – початок X ст.ст.) китайці саме дорогими подарунками зуміли зруйнувати із середини тюркський каганат, керуючись логікою: війна викликає у ворога бажання помсти, а користуючись дарованою розкішшю він стає пихатим, а пиха веде його до загибелі⁵¹⁵. Звісно, роль данини предметами розкоші у розпаді каганату не варто перебільшувати, але не варто і зневажати цим чинником.

Жадоба розкоші, притаманна етнопотестарним вождям, парадоксальним чином могла не лише гальмувати темпоритм їхніх спільнот, а й стимулювати процес переходу від "потестаса" до "кратоса". Річ у тім, що предмети розкоші використовувалися для здобуття лояльності різноплеми́нних вождів одному потестарному центру, з якого розподілялися дарунки, а ця лояльність, у свою чергу, ставала передумовою кратократичної консолідації заради забезпечення спільних інтересів, якими були, зокрема, підтриман-

⁵¹⁴ Крил Х. Г. Указ. соч. – С. 144.

⁵¹⁵ Див. у: Грач А. Д. Центральная Азия – общее и особенное в сочетании социальных и географических факторов / А.Д. Грач // Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ (по этнографическим данным) – Л., 1984. – С. 119–120.

ня торгівлі з цивілізованим світом, а у крайньому випадку грабіжницькі набіги на нього⁵¹⁶.

Створені таким чином держави кочових народів Степу продовжували звичний спосіб життя і з початком їх ісламізації. Успіх ісламізації зумовлювався, крім налагодження постійних контактів з мусульманами, які подавали приклади успішних завоювань значних територій в Середній Азії, також і загальною ісламською концепцією священної війни, яка сакрально легітимізувала традиційну етнопотестарну схильність кочовиків до грабіжницьких набігів до сусідів⁵¹⁷.

Узвичасним стало моделювання відносин між кочовими та осілими народами за опозицією "пасіонарність-цивілізованість". Цивілізовані, тобто переважаючі у технічному відношенні народи, будучи геополітичними антиподами кочовиків, зазвичай характеризуються як антиподи останніх і за пасіонарністю. На наш погляд, коректніше казати про різні прояви пасіонарності – концентрація волі й сили на руйнуванні і така сама концентрація на творенні. Тобто, ще точніше, можна казати про пасіонарність силову і пасіонарність інтелектуальну. В цьому, на наш погляд, і полягає метафоричне розмежування народів на "варварські" й "цивілізовані".

У віки, умовно названі середньовіччям, національно-державна парціація соціального субстрату усєї світової міжнародної системи не припинила тенденції до укрупнення її елементів. Хоча концепт відновлення Римської імперії у західному просторі системи діяв більшою мірою семіотично, ніж практично, і Священна Римська імперія поступово перетворювалася на "клуб держав", аналогічний тогочасному Китаю, але це не позбавляло субстрат цього простору християнської гомогенності, яка надихала його на своє подальше просторове розширення. Тим більше, що на сході Європи до середини XV ст. продовжувала існувати християнська Візантійська імперія. Підсумкова невдача хрестоносного руху прискорила її падіння, але утвердила ієрархічне становище тих

⁵¹⁶ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 554.

⁵¹⁷ Там же. – С. 638–639.

елементів, що входили до ісламського світу – арабського халіфату, держави турків-сельджуків, потім держави турків-османів, Персії. Спроби західного християнства розповсюдити свій вплив на Східну Європу були успішними лише частково: на найбільшій частині цього простору – на Балканах, між Карпатами і Волгою утворилися південно- і східнослов'янські національні держави, соціальний субстрат яких мав переважно православну ідентичність, відмінну від західної католицької.

Найпотужнішою із цих держав на певний час стала Русь, зі столицею у Києві. Вона розпочалася як конгломерат об'єднань, які від другої половини IX до кінця X ст. продовжували притаманну таким об'єднанням практику грабіжницьких походів за здобиччю в інші країни. Прихід на цю територію норманів-вікінгів, які самі тільки призвичаювалися до кратократичної форми суспільної організації і ще зберігали релікти етнопотестарного життєвого укладу, не тільки не знищив, а ще більше заохотив грабіжницьку звичку. Вона давалася взнаки за правління усіх перших київських князів. Тим не менше, відзначаються і примітивні уявлення слов'ян про існування певного вселенського закону, відображені в аналогії між ведійським "ṛta" і древньослов'янським "ṛota" ("присяга", "клятва"), який застосовувався, приміром, в епізодах укладання договорів між князями. Князі "йшли на роту" і при укладанні міжнародних угод. Укладаючи у 907 р. договір з візантійцями давньоруський князь Олег і його дружинники "йшли по роті". Те саме робив, укладаючи договір з греками, і Ігор у 944 р., і його син Святослав у 971 р. В усіх випадках "ходіння по роті" означало клятву зброєю і Перуном, а у першому і третьому – ще й скотарським богом Велесом⁵¹⁸, що підштовхує до припущення не тільки про норманослов'янську, а також і азійську природу соціального субстрату ранньої Русі.

За князювання у Києві Володимира (980–1015 рр.) Русь остаточно набула кратократичних ознак, не в останню чергу завдяки християнізації її соціального субстрату за алгоритмом Центральної Європи – спочатку християнізація еліти, потім народних мас

⁵¹⁸ Там же. – С. 179.

методами і переконання, і примушування. Християнізація Русі розширила простір православ'я, але тим самим нагадала про неможливість злиття православної цивілізації і державності: якщо балканські православні народи Візантійська імперія хоча б гіпотетично могла силою включити у свої кордони, то Русь ніколи б не відмовилася добровільно від своєї національної державності, тобто від ролі одного з елементів міжнародної системи. Наскільки важливим було для київських князів утвердження державного "кратоса", промовляє вибір на користь православ'я, чия церква у Візантії увійшла у відносини "симфонії" з державною владою і відмовилася наслідувати приклад Римських пап, які, навпаки, увійшли у конкуренцію з імператорами за місце на вершині європейської політичної ієрархії.

Являючи собою конгломерат різних етнічних спільнот – слов'ян, іранців, тюрків, фінів та інших – соціальний субстрат Русі через набуту спільну християнську ідентичність набув ознак національно-державної ідентичності, хай і зародкової, і увійшов у фазу своєї гомогенізації у конфесійному відношенні і зародження вірогідної тенденції до гомогенізації в етнічному відношенні, але остання не могла відбутися внаслідок політичної парціації східнослов'янського субстрату, спричиненої спочатку феодалною роздробленістю, а потім руйнуванням самої держави Русь і розпадом ембріональної феодалної нації.

Доволі швидкий за історичними мірками період набуття східнослов'янським субстратом кратократичної політичної форми не в останню чергу зумовлювався його давньою землеробською осілістю, яка у купі з християнізацією і отриманням захисту з боку князівських дружин відкрила перед ним можливість збільшення свого добробуту більшою мірою продуктивною працею, ніж грабіжницькими набігами. Поступова відмова від загарбницької агресивності відкривала перед Руссю перспективи перетворення на одного з головних серед найбільших елементів європейської міжнародної системи, і якщо цього не сталося, то з ряду причин, з яких варто виділити три, що видаються нам найважливішими.

По-перше, брак потужної економічної інгресії: Русь, як і більшість середньовічних держав, складалася із територіальних

сегментів з натуральним господарством, слабо пов'язаних між собою економічними узами. Значно більшою була воєнно-політична єдність, але потреба в ній була ситуативною, епізодичною. Найбільш потужним інгресивним засобом було православ'я, але релігійна єдність являла собою семіотичний засіб, який без економічного і політико-адміністративного каталізаторів не забезпечував міцної консолідації субстрату. Хоча і недооцінювати силу релігійної єдності також не варто, оскільки в емоційному відношенні вона залишає доволі стійкі кванти пам'яті у свідомості людей.

Друга причина та сама, що й при розпаді усіх великих утворень – незбіг кратократичного процесу з феодалною просторовою сегментацією, підсилений міжрегіональними особливостями, якими закладалися підвалини майбутньої етнічної ідентичності різних територіальних сегментів ембріональної руської ранньофеодальної нації. Держава не була, та й не могла у тих умовах бути, потужним етнополітичним "конструктором" для різномірних етнічних спільнот – не тільки тюрків, балтів або фінів, а навіть для споріднених східних слов'ян.

Третя причина полягає у надто сильному фізичному ударі, який зазнала ззовні давньоруська політична система. Мається на увазі загарбницька агресія з боку монгольської держави Чингізидів у XIII ст. Думка, що руські князі самі віддали перевагу монгольському пануванню як більш терпимому у питаннях віри порівняно з тевтонськими лицарями, які тиснули на Північну Русь з Заходу⁵¹⁹, є надто умоглядною. Достатньо вказати на впертий захист руськими своїх міст, інколи до останньої людини. Більшість руських не спокушались на релігійну толерантність, яка дійсно була притаманною Чингізідам, хоча не можна виключити, що і тут природа толерантності полягала у зневажанні переможених.

Катастрофа, якої зазнала Русь, своїми наслідками підтвердила значення такого семіотичного чинника, як православна приналежність субстрату. Принаймні, назва Русь ще певний час застосовувалася до кожного із територіальних сегментів колишньої давньоруської держави незалежно від того, у якому цивілізаційному чи

⁵¹⁹ Там же. – С. 679.

політичному просторі вони опинилися. Найбільшу роль у продовженні цієї семіотичної єдності відіграла православна церковна організація, яка зберігала себе як Руська церква. Саме вона стимулювала пам'ять зруйнованої давньоруської політичної системи до самовідтворення, хоча і не могла досягти поставленої мети на всьому просторі цієї системи: кванти церковно-релігійної пам'яті і кванти історико-політичної пам'яті в різних частинах колишньої Русі у подальшому перебігу подій вже ніколи не співпадали.

При цьому треба мати на увазі, що золотоординське завоювання у північно-східній Русі мало своїм ефектом солідаризацію поліетнічного і полірелігійного (ще зберігалася сила язичницьких традицій, особливо серед груп фінського походження) населення перед лицем загарбників. З другого боку, хани були зацікавлені у лояльності вже до того християнізованої політичної верхівки тамтешніх земель, для чого проявляли віротерпимість. Вже невдовзі після падіння Русі православне духовенство отримало від хана ярлик, яким золотоординським чиновникам заборонялося брати данину з християнських приходів та монастирів, а за образу християнської віри і за пошкодження церковного майна передбачалася смертна кара⁵²⁰.

Розпад Монгольської імперії, а потім держав, що були її наступницями, у т. ч. потужної у військовому відношенні держави Тимура, посприяв виникненню на її західних околицях східнослов'янської держави, яка у цілях власної легітимації і піднесення престижу стала називати себе Русью, а потім Росією, а свій етносоціальний субстрат "руськими"^{*}. Інша частина Русі увійшла до ін-

⁵²⁰ Див. у: Исхаков Д. М. Этнополитическая история татар в V– первой части XV в./ Д.М. Исхаков, И.Л. Измайлов. – Казань, 2000. – С. 79.

^{*} Сучасна російська наукова і побутова лексика не застосовує слово "руський" для означення населення Русі і застосовує до нього назву "руський" так само, як і для сучасного автохтонного східнослов'янського населення Росії. Українська мова, зі свого боку, через відсутність подвійних приголосних застосовує до представників цього населення назву "росіянин", хоча у самій Росії ця назва застосовується до усіх мешканців країни незалежно від етнічного походження. Такий лінгвістичний незбіг часто-густо породжує понятійні й термінологічні колізії. Спроба української лінгвістики запобігти таким колізіям запровадженням терміну "руський" по відношенню до східнослов'янського

шої держави – Великого князівства Литовського, а потім у його складі до Речі Посполитої, утвореної шляхом об'єднання Польщі й Литви.

Входження східнослов'янського соціального субстрату до простору православної цивілізації, набуття ним кратократичної властивості, подальше охоплення його кордонами Монгольської імперії являло собою окреслення північно-східного кордону євразійської ойкумени, прокресленого рухом кочовиків від Великого Степу до Карпат і околиць Балтії. Водночас розповсюдження ісламської цивілізації військовою силою арабів і турків, стійкість синкретичних Індії та Китаю забезпечили гомеостаз міжнародної системи у її південному просторі. Усі ці події, що їх В.Мак-Ніл пропонує вважати "другим змиканням ойкумени"⁵²¹, можна вважати набуттям міжнародною системою (принаймні у Євразійських кордонах) цілісності і окресленості, якими вони могли бути досягнутими на той час. Проблема тепер полягала у здатності усіх великих гравців, і не тільки у Східній Європі, а й у всій Євразійській ойкумені, знайти оптимальну модель свого ієрархічного розташування та алгоритму узгодження своїх інтересів.

етнічного ядра сучасної Росії не виглядає вдалою, оскільки тим самим це ядро ототожнюється з етно-соціальним субстратом південно-західної частини Русі, який, власне, і був спочатку "руським", хоча згодом і еволюціонував в українців. Таким ототожненням ігнорується той факт, що обидва субстрати не міняли території свого проживання, а ще гірше, що провокує некоректні уявлення про території походження східнослов'янських народів, а відтак і про історичні права на ці території. Аби уникнути таких колізій у нашій роботі, вважатимемо за можливо користуватися, як виняток, термінами "руській", "русскіє", коли йдеться про етнічне ядро сучасної держави, яка офіційно називається Російською Федерацією і яку, відповідно, також називатимемо "руською державою".

⁵²¹ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 740.

7. ЕТНІЧНІСТЬ В ЕПОХУ РОЗШИРЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СИСТЕМИ ТА МІЖІМПЕРСЬКОЇ МОДЕЛІ ЇЇ РЕГУЛЮВАННЯ

7.1. Колонізаційний рух європейських держав

Великі географічні відкриття XV ст. завершилися подіями, які докорінно змінили світ, у т.ч. етнічно. У пошуках більш небезпечного шляху до Індії іспанські і португальські мореплавці відкрили новий континент, який пізніше був названий Америкою у складі його південного та північного субконтинентів. Крім того, активізувалося проникнення європейців до Центральної та Південної Африки. Русскіми землепрохідцями було віднайдено шляхи до Сибіру, Далекого Сходу і Півночі Євразійського континенту. Майже не залишилося шматків суші, мешканці яких якщо не прямо, то опосередковано не були б у тих або інших контактах між собою, хай якими епізодичними чи постійними, мирними чи не мирними вони були. Протягом XVI – першої половини XVII ст. зусиллями переважно європейських країн відбувалося, за висловом В. Мак-Ніла, "змикання всепланетної ойкумени".

Функціонування міжнародної системи у тій частині простору, де розташовані індійська, ісламська, китайська цивілізації, характеризувалося уповільненим темпом. Навпаки, західна частина євразійської ойкумени здійснила кроки, які призвели до радикальної зміни у структурі глобальної міжнародної системи. Зміни полягали не тільки у кратному розширенні простору системи шляхом абсорбції нових територій, а й у якісних змінах в середині їх соціального субстрату, і в т.ч. у змінах етнічного, культурного і релігійного характеру. Йдеться про колонізацію європейцями гігантських просторів у Південній та Північній Америці, а також на Африканському континенті.

Не можна сказати, що у колонізованих територіях взагалі були відсутні будь-які ознаки системного структурування. Аборигени американського континенту, приміром, створювали великі протоімперські центри. Зародки кратократичних утворень спостерігались навіть у Тропічній Африці. Але на відміну від державних реліктів Монголь-

ської імперії на Далекому Сході і в Сибіру, які мали досвід зв'язків в середині євразійської системи, американські і африканські країни жили фактично автаркічно, і оскільки їм не вдалося або набути державності, або зберегти її там, де вона була, то можна казати, що світова міжнародна система розширилася за рахунок їх приєднання.

Новопридбаний простір міжнародної системи відразу став набувати структурної сегментації з виразною цивілізаційною ідентичністю. Християнський світ розширювався за рахунок колоніальних надбань в Америці, у Південно-Східній Азії, північного пасма, що простягнулося від Волги до Далекого Сходу. Мусульманський світ розширився за рахунок частини Південно-Східної Європи, Індії, Африки, Азії. Відмінності між цими просторами полягали в тому, що коли мусульманський світ дотримувався консервативного спокою, то європейський зазнав масштабних змін.

Розширення міжнародної системи сталося завдяки наполегливим зусиллям європейських держав, збільшення кількості яких можна вважати фрактальним стимулюванням синергетичної динаміки. Справа була не тільки у збільшенні елементів міжнародної структури, а насамперед у зміцненні найбільших з них і за консолідацією своїх соціальних субстратів, і за силою своєї національної самоідентифікації. Джерелом цього зміцнення була різноманітність національного законодавства, яке застосовувалося урядами для врегулювання балансу інтересів між соціальними класами і групами за інтересами: "Кожен такий баланс, що його оберігали національні й територіальні інститути, сприяв виокремленню і розділенню народів, які заселювали Європу, сильніше, ніж це відбулося в епоху середньовіччя. Відмова від латини як "lingua franca" у міжнародному спілкуванні і використання національних мов і місцевих діалектів для все більш різноманітних цілей прискорило цю диференціацію. Поза сумнівом, однак, що саме релігійність, привнесена Реформацією і розширена подальшими розходженнями у протестантському середовищі, найбільше вплинула на розділення населення Європейського континенту на самостійні, конкуруючі частини"⁵²²

⁵²² Мак-Нил У. Восхождение Запада. – С. 751.

Найбільшою силою відзначалися ті сигнали у системі, які виникали на її нових кордонах. Тепер "світова історія отримала нову розміреність. Край океану, де європейські мореплавці і солдати, купці, місіонери і поселенці зустрілися з іншими цивілізованими і нецивілізованими народами світу, почав загрожувати колишньому пануванню європейського суходільного кордону, де степові кочовики століттями випробували на міцність і турбували цивілізовані землеробські народи. Найдавніші суспільні підвалини почали змінюватися, коли береги Європи, Азії та Америки перетворилися на арену дедалі значніших соціальних процесів і новацій. Хвороби, золото, срібло і деякі корисні сільськогосподарські культури першими вільно попливли новими транснаціональними каналами сполучення. Їх ввезення мало важливі і далекосяжні наслідки для Азії, Європи і американських країн. Однак до початку XVIII ст. лише окремі запозичення більш незрозумілих методів та ідей переносилися морськими шляхами, що з'єднували відтоді чотири великі цивілізації Старого Світу. У таких обмінах Європа частіше отримувала, ніж віддавала, оскільки її народами рухали жива цікавість, невгамовна захланність і безрозсудний дух авантюризму, чим вони різко відрізнялися від самозадоволеного консерватизму китайських, мусульманських та індуських вождів"⁵²³.

Динамічна поведінка західноєвропейських держав і вихід їх за межі євразійської ойкумени були породжені зростанням не тільки її ресурсного потенціалу, а й духовних комунікацій в середині західноєвропейського соціального субстрату – церковної Реформації та Контрреформації, а також культурного відродження, яке слідом за релігійними дискусіями покликало дискусії художні, духовні, ціннісні, запобігши тим самим нав'язуванню єдиної ідеології: "За іронією долі виявилось, однак, що невдача із встановлення загальної згоди, яка могла б управляти світоглядом, стала великим досягненням епохи, що розглядається. Європейці успадкували від пристрасної і сповненої мук боротьби XVI ст. більшу наполегливість у гонитві за знанням і спасінням. Вони успадкували також ряд нерозв'язаних проблем і нових питань, які

⁵²³ Там же. – С. 748-749.

забезпечували продовження швидкого інтелектуального і художнього розвитку... Колізії і взаємодія Відродження і Реформації, збільшуючи напругу між несумісними нероздільними величинами в серці європейської культури – давньогрецьким язичництвом та юдео-християнською спадщиною, – примножували різноманітність і потенційні можливості, підносили інтелектуальну і духовну енергію Європи на нову висоту"⁵²⁴. Досконаліші засоби морських комунікацій багатократно збільшили можливості обміну сигналами між елементами системи шляхом залучення до цього обміну мільйонів передавачів цих сигналів. Тільки до колоній Великої Британії від початку XVII до середини XX ст. виїхало понад 20 млн. мешканців цієї країни"⁵²⁵.

Колоністи, які пояснювали свій рух необхідністю нести язичницьким народам світло християнської віри, швидко перетворювалися на колонізаторів, але при цьому вони ж і приносили із собою нові технічні знання, уміння, а також політичні й соціальні практики. Втім, якщо "сигнали" розуміти розширено, то аборигени отримали від прибульців крім позитивних знань масу негативних новацій.

Насамперед, незвичні хвороби, проти яких організми аборигенів не мали імунітету. Епідемії цих хвороб призводили до масової смертності. Інша причина масових смертей індіанців (так називали аборигенів європейці, оскільки попервах вважали, що вони потрапили до Індії) – загибель від європейських більш досконалих засобів знищення, які без вагань застосовувалися за найменшої спроби опору. Тільки в районі побутування інків протягом перших 50-ти років іспанської колонізації індіанське населення скоротилося від 6,0 до 1,5 млн. чол."⁵²⁶ Населення централь-

⁵²⁴ Там же. – С. 760

⁵²⁵ Фергюсон Н. Империя: чем современный мир обязан Британии / Н. Фергюсон; пер. с англ. – М., 2013. – С. 106.

⁵²⁶ Гончарова Т. В. Индейская Америка: пять столетий колонизации и перспективы возрождения / Т. В. Гончарова // Новая и новейшая истории. – 1992. – № 6. – С. 36.

ної Мексики протягом 1519–1650 рр., за деякими оцінками, скоротилося від 11 млн. до 1,5 млн. чол.⁵²⁷

Із дедалі міцніючим і поширеним почуттям етнічної нетерпимості відбувалася колонізація Північної Америки. Нетерпимість особливо розпалювалася з приводу володіння землею: якщо індіанці опиралися експропріації їхніх земель, то підлягали знищенню. Крім фізичного знищення, маси індіанців вмирали від епідемії хвороб, занесених європейцями. І ця масова смертність вважалася колоністами доказом прихильності до них самого Бога: "Рука Господа, – казав наприкінці XVII ст. губернатор Кароліни, – вельми помітна в тому, що кількість індіанців зменшилася, аби звільнити місце для англійців". Масштаби цього "звільнення": у 1500 р. на території сучасних Сполучених Штатів було, як вважається, близько 2 млн. аборигенів, у 1820 р. – 325 тис.⁵²⁸

Поразка аборигенів у зіткненні з прибульцями була визначена наперед. По-перше, як результат воєнно-технічної переваги європейців, по-друге, як наслідок суспільно-політичного укладу місцевого населення, який був по суті етнопотестарним навіть там, де утворилися зародки державності. Тим не менше, і в зародковому стані протодержавна організація дозволяла краще чинити опір експропріаторам аборигенових земель. Наприклад, політико-адміністративна гетерогенність соціального субстрату протодержави ацтеків спричинила її нестійкість, яка проявилася під час вторгнення іспанських конкістадорів. Натомість політико-адміністративна гомогенність імперії інків забезпечувала стабільну динаміку її розвитку і дозволила організувати опір конкістадорам. Поразка інків була спричинена не організаційними вадами, а втратою політичної єдності під час династичного конфлікту всередині правлячої верстви⁵²⁹.

Серйозних демографічних втрат із європейською колонізацією зазнав Африканський континент, насамперед внаслідок вивезення рабів до обох Америк. За підрахунками, що їх Ф. Бродель вважав найбільш вірогідними, протягом XVI – середини XIX ст. із

⁵²⁷ Див. у: Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 777.

⁵²⁸ Див. у: Фергюсон Н. Указ. соч. – С. 115–116.

⁵²⁹ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 731–732.

Африки на американський континент було переправлено близько 14 млн. рабів, без врахування загиблих під час транспортування⁵³⁰.

Якщо застосувати до розширення простору міжнародної системи концепт "цивілізаційної революції", запропонований Є. Б. Черняком⁵³¹, то можна побачити у цьому розширенні ознаки, притаманні як так званим міжцивілізаційним революціям, внаслідок яких відбувається загибель однієї цивілізації і виникає інша, так і внутрішньоцивілізаційним революціям, коли при цьому відбувається зміна суспільно-економічної формації. Внаслідок колонізації відбулося і розширення кордонів європейської цивілізації, і утворення нових цивілізацій – північно- та латиноамериканської. Та водночас відбувалися і зміни формаційного змісту. Наводячи як приклад Америку, Ф. Бродель зауважував, що там у перемішаному вигляді присутній увесь європейський досвід – і античність, і середньовіччя, і Відродження, і Реформація. Як приклад він наводив Венесуелу, де від XVI до кінця XVIII ст. розвивалися дві країни – одна "феодальна", інша – "рабовласницька", причому перша розвинулася раніше другої⁵³². Правомірно зауважити, що в цьому процесі проявився закон історичної кореляції, на який вказує Є. Черняк, а саме "підтягування" цивілізаційної структури даного суспільства до інших регіональних, континентальних і світової цивілізацій"⁵³³.

На вагах світової історії жахи колонізаційного процесу переважаються тими здобутками, що їх отримало людство в епоху, що настала за великими географічними відкриттями. За оцінкою тієї епохи В. Мак-Нілом, "почасти в силу захоплювальних факторів, принесених до Європи з-за моря, але переважно з причини внутрішніх конфліктів, які виникали на ґрунті її власної різнорідної культурної спадщини, у 1500–1650 рр. Європа увійшла в епоху справжніх соціальних вибухів, які принесли із собою болісні процеси, які тим не менше піднесли європейську потугу на новий рівень дієвості і вперше забезпечили європейцям явну перевагу над іншими великими цивілізаціями"⁵³⁴.

⁵³⁰ Бродель Ф. Граматика цивилизаций. – С. 150.

⁵³¹ Черняк Е. Б. Указ. соч. – С. 70–72

⁵³² Бродель Ф. Время мира. – С. 410, 58.

⁵³³ Черняк Е. Б. Указ. соч. – С. 70.

⁵³⁴ Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 749.

Успіх цивілізаційної революції, яка супроводжувала здійснене Заходом розширення простору міжнародної системи, К. Ясперс також пояснював тим, що "сама та обставина, що на Заході не виникло панування однієї сили, а держава і церква перебували у постійному суперництві, висуваючи тотальні зазіхання, які пом'якшувалися лише внаслідок неминучості компромісу, можливо і дало Заходу завдяки постійній духовній і політичній напрузі його духовну енергію і свободу, його схильність до невпинних пошуків, здатність до відкриттів, глибину його досвіду, так відмінну від стану єднання і порівняльної відсутності напруги у всіх східних імперіях, від Візантії до Китаю"⁵³⁵.

Водночас багато держав на схід від Європи відзначалися консерватизмом. Найбільшими з них залишалися Росія, Китай та Індія, а потім до них додалася й Японія, де від середини XVII ст. велася політика самоізоляції, відмови від обміну сигналами з іншими елементами міжнародної системи аж до заборони японським мореплавцям виходити за межі внутрішніх вод⁵³⁶.

Правлячі кола Китаю всіляко намагалися зберегти у недоторканості свою культурну ідентичність, про що свідчить відповідь китайського імператора другої половини XVIII ст. на лист англійського короля: "Що ж до твого прохання про те, аби акредитувати одного із твоїх підданих при моєму Небесному Дворі і довірити йому контроль над торгівлею з Китаєм, то вона суперечить усім традиціям моєї династії і ніяк не може бути виконана... Церемонії і закони наші настільки відрізняються від ваших, що навіть якщо твій посланник і засвоїть що-небудь з них, то ти й тоді не зможеш прищепити їх на твоєму чужому для нас ґрунті... Правлячи усім світом, я переслідую одну мету, а саме: зберегти добре правління і виконати призначення Держави... Чужі і витратні цілі мене не цікавлять. Я не надаю особливого значення речам екзотичним або примітивним, і товарів твоєї країни ми не потребуємо"⁵³⁷.

⁵³⁵ Ясперс К. Указ. соч. – С. 87–88.

⁵³⁶ Там же.

⁵³⁷ Цит. за: Тойнбі А. Цивілізація перед судом історії. Мир і Запад / А. Тойнбі; пер. с англ. – М.–Владимир, 2011. – С. 75.

Європа увійшла в XV ст. у складі держав, як вони розуміються нами зараз. Характерно, що ці держави сучасного типу – "національні держави" – утворювалися не там, де існували заможні розвинуті міста (припускаємо, що їхня заможність дозволяла їм вважати себе самодостатніми елементами міжнародної системи – містами-державами, аналогічними античним), а в країнах з меншою урбанізованістю – в Іспанії, Франції, Англії, чий соціальний субстрат, який складався із безправних селян, був зацікавлений у сильній бюрократичній державі, спроможній приборкати феодалів⁵³⁸.

Та обставина, що зміцнення західноєвропейськими національними державами своєї влади відбувалося з оперттям на сільський найчисельніший за тих умов сегмент соціального субстрату, тобто на сегмент, який традиційно відданий своїй етнічній ідентичності, закликає, на наш погляд, від категоричності при порівнянні західно- і східноєвропейського шляху націєтворення. Традиційно постулюється, що західноєвропейські нації формувалися як поліетнічні (найбільш популярний термін – "політичні") соціуми, в той час як східноєвропейські – як моноетнічні. Тобто, ідентичність перших визначалася належністю до спільної держави, ідентичність других – належністю до одного етносу.

Однак, якщо порівняти західноєвропейські нації за їхнім етнічним складом, то можна побачити наявність серед них як поліетнічних (або політичних, об'єднаних спільним громадянством), так і етнічно гомогенних, наприклад, німців, датчан, фінів, шведів, португальців. Італійська нація, хоча і утворена конструктивістськими заходами держави, також є етнічно гомогенною. Навіть у поліетнічних націй здебільшого є етнічне ядро – англійці у складі британської нації, кастильці у складі іспанської. Осібно стоїть французька нація. Хоча більшість дослідників відкидають існування французького етносу, але самі атрибути спільної ідентичності цієї нації відносяться до категорії етнічності – насамперед мова, соціальна поведінка, повсякденна культура тощо. Окремим випадком можна вважати швейцарську націю, хоча і її соціальний

⁵³⁸ Бродель Ф. Грамматика цивілізацій. – С. 318.

субстрат не позбавлений етнічності, яка розташована сегментно і не асоціюється з ієрархічністю, притаманною націям етноядерного типу.

Зважаючи на це, не будемо дивуватися тому, що дедалі більше утвердження національних держав основаними суб'єктами світової політики у Новий час проявлялося, зокрема, все частішою апеляцією до етнічних обґрунтувань загарбницької агресивності. Прикладом такого обґрунтування було у XVII ст. зазіхання Франції на територію аж до Рейну на тій підставі, що територія між Рейном, Піренеями та Альпами, колись завойована франками, була заселена белгами, кельтами та аквітанами, тобто етнічними спільнотами інакшими, ніж завойовники. І в цьому сенсі аргументація цієї західноєвропейської держави не відрізнялася від риторики Росії. До етнічних принципів апелював наприкінці XV ст. і великий московський князь Іван III, який привласнив собі титул "Государя всея Русі", заявивши тим самим претензії на землі, населені мовно і культурно близькими між собою східними слов'янами⁵³⁹.

Не можна оминати й того, що більш чітка кристалізація міжнародної системи внаслідок зміцнення національних держав робила інтереси останніх домінуючим принципом взаємовідносин. При цьому розвиток капіталістичних відносин зробив національний інтерес ще більш матеріальним, ніж у всі попередні епохи. Подвійність наслідків такого зсуву полягала, з одного боку, у зміцненні етноцентризму аж до шовіністичних ідеологем для виправдання загарбницької агресивності, а з другого боку, нехтуванням при нагоді релігійною єдністю заради матеріальної вигоди, як це зробив, приміром, французький король Франциск I, який у 30-ті роки XVI ст. увійшов у договірні відносини з турецьким султаном, чим порушив загальноєвропейський звичай ухилитися від угод з іновірцями.

Дедалі більша внутрішньо-національна консолідація європейських держав і зовнішні прояви цієї консолідації у вигляді взаємно-конфліктних, воєнно-політичних і торгових сигналів, що

⁵³⁹ История дипломатии. – Т. I. – С. 273, 263.

їх держави спрямовували один до одного, загрожували міжнародній системі розбалансуванням. Аутопойезисна реакція системи на цю загрозу полягала у зміцненні своїх регуляторних засад, тобто міжнародного права, у наданні йому більш чіткого і зобов'язувального характеру.

Інша вимога щодо посилення ролі міжнародного права випливала із самого факту розширення системи: відокремленість нових територіальних сегментів водними просторами у купі з конкуренцією між європейцями навколо поділу цих сегментів потребували насамперед домовленостей у сфері морського права, а також права на придбані території. Першим договором нового часу, яким регулювалося дане питання, був Тордесільяський договір 1494 р. між Іспанією та Португалією щодо розподілу між ними сфер впливу у західній півкулі.

Розширення простору системи мало наслідком виникнення у його нових сегментах таких етно-соціальних та расово-соціальних явищ, які привели до нових концептів визнання національних держав базовими елементами міжнародної системи. Міжцивілізаційна революція, здійснена європейцями у "новому світі", мала ознаки певного формаційного оксюмору. Іспанія та Португалія, з одного боку, несли туди феодальний устрій, тим самим руйнуючи етнопостерний місцевий уклад, а з другого боку, почали завозити туди маси рабів, запроваджуючи дофеодальну суспільну практику. Феодальні порядки нав'язувалися аборигенному індіанському населенню у вигляді інституту "енкомьенде"*⁵⁴⁰, суть якого полягала у передаванні, за королівським рішенням, індіанських громад під опіку іспанських колоністів, яким доручалося "оцивілювання" аборигенів, у т.ч. їх християнізацію, в обмін на виконання останніми трудової повинності на користь іспанців, що, втім, не було рівнозначним втраті ними особистої свободи, як це відбувалося з рабами⁵⁴⁰.

* Від іспанського "encomendar" – доручати

⁵⁴⁰ Див. у: Бауман В. Ю. "Новые законы" 1542 года Карла V и судьба индейского населения испанских колоний / В.Ю. Бауман // Новая и новейшая история. – 2007. – № 4. – С. 90–102.

Колонізація Південної Америки була освячена окремою буллою Папи Римського, якою іспанці легітимізували свою колонізаторську практику щодо аборигенів. Практика перших десятиліть була настільки наповнена прикладами зневажливого ставлення до індіанців і порушення їхніх прав, що у 1542 р. іспанський король Карл V був змушений ухвалити так звані Нові закони, якими декларувався статус аборигенів колоній як вільних людей, що перебувають у васальній залежності від короля. Прийнятий Карлом V кодекс став принциповою новацією у контексті звичних принципів функціонування європейської міжнародної системи. Кодекс містив нову концепцію стосовно права Іспанії на освоєння континенту, в відтак і взагалі на новий статус держави. В ньому папська булла тлумачилася як передавання Іспанії не права на зовнішньополітичні дії, а права на місію християнізації автохтонного населення. Тим самим і Папі, і імператору Священної Римської імперії опосередковано відмовлялося у претензії на статус владик світу. Сама ж іспанська колонізація легітимізувалася новим принципом – "правом народів" на вільне пересування, на вільну торгівлю і мирну колонізацію без завдання шкоди аборигенам. В разі протидії з боку останніх цьому "праву народів" проти них може вестися "справедлива" війна⁵⁴¹.

Якщо не звертати уваги на лицемірне тлумачення "права народів" в контексті колонізації, висуненням цього принципу, хай і з національно-егоїстичних мотивів, засвідчувалося, що міжнародна система потребує нової правової філософії своєї самоорганізації.

Від найдавніших часів право на державотворення, на державну владу легітимізувалося волею богів (з настанням монотеїзму – волею єдиного Бога). "Помазаники Божі" не переймалися згодою соціальних субстратів, перетворюючи їх на масу підданих. Відповідно, і поведінка правителів національних держав у міжнародній системі аргументувалася "опікою" щодо підданих, дорученою вищими силами. Гомогенність цілком могла обмежуватися статусно-правовою єдністю соціального субстрату (усі однаково піддані держави). Посилання ж на "право народу" тягнуло за собою визнання етнічної або релігійної

⁵⁴¹ Там же. – С. 94.

гомогенності його в цілому, або принаймні його етнічного ядра. В будь-якому разі, усвідомлювання народами своїх прав неминуче тягнуло їхню консолідацію і зміцнення своєї національної ідентичності, у т.ч. в етнічних ознаках.

На філософію міжнародного права вплинули і зміни у розумінні європейцями християнського вчення, що було викликано процесом Реформації і становленням Протестантизму, багато принципів якого залишились загальноєвропейськими принципами і після Контрреформації. Ключова для протестантського розуміння взаємовідносин християнства і політики теза полягає у тому, що мораль нагорної проповіді не обов'язково має застосовуватися до всіх рішень, що їх приймають християни, які займають публічні посади, і що церкві не треба намагатися зрозуміти цілі, досягнення яких Бог поклав на державу⁵⁴².

Привнесені протестантизмом новації ще більше зміцнили розуміння національної держави як суб'єкта, дії якого зумовлюються вже меншою мірою божественними напучуваннями, а більшою мірою самостійним усвідомленням національних інтересів. Взаємодія у системі елементів, які самостійно визначали свою поведінку, якою можна було б ці інтереси реалізувати, зробила питання узгодження спільних для них правових норм ще більш актуальним.

У першій половині XVII ст. суттєвий внесок в розробку принципів функціонування міжнародної системи зробив голландський юрист Г. Гроцій. По-перше, він адаптував ідею справедливості до міжнародних відносин в тому сенсі, що тут пріоритет має не природне право кожної окремої держави, а спільність інтересів усіх держав, яка досягається взаємною згодою. По-друге, він обґрунтував природне право народів на ведення справедливих війн, до яких він відносив захисні. Навпаки, загарбницькі війни він вважав порушенням і природного права, і божих законів⁵⁴³. Однак,

⁵⁴² Див. у: Протестантизм / Авт.-сост. А.А. Грицанов, В.Н. Семенова. – Мн., 2006. – С. 91.

⁵⁴³ Див. у: История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под. ред. В.С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М., 2006. – С. 301–302, 306–306.

колоніальний рух, який в той час набирав обертів, також вимагав своєї правової легітимації, що поставило Г.Гроція перед необхідністю визначитися із питанням про право на територію. Його погляд на це питання мав певну суперечливість. З одного боку, за його твердженням, "Якщо ж територія, зайнята цілком, не розподілена між окремими хазяями, то не слід думати, що вона через це є вільною, оскільки вона залишається у власності першого, хто її зайняв, тобто народу чи володаря". Тим самим охороняється колективне право соціумів, які ще не дійшли стадії державності й приватної власності на землю. З другого боку, на виправдання колонізації було спрямоване його твердження, що коли є пустинна земля, то її слід віддати прибульцям за їхнього прохання, бо не може вважатися зайнятим те місце, яке не обробляється⁵⁴⁴.

Г. Гроцій розрізняв природне право і право, встановлене волею людини: "Природне право настільки непорушне, що не може бути зміненим навіть самим Богом... Подібно до того, як Бог не може зробити, щоб два помножене на два не дорівнювало чотирьом, так само він не може зло за внутрішнім сенсом перетворити на добро"⁵⁴⁵. З цього випливало, що і право, встановлене Богом, має узгоджуватися з природним.

Сама теорія договірною походження держави, висунута Г. Гроцієм ("Спочатку люди об'єдналися у держави не за божественним велінням, але добровільно, переконавшись на досвіді у безсиллі окремих розсіяних сімейств проти насильства, звідки бере своє походження громадянська влада"⁵⁴⁶), викликала необхідність врахування характеру соціальних субстратів, які дійшли кратократичного оформлення, у всіх його проявах, у т.ч. етнокультурному, мовному, релігійному, психологічному і т.д. Тим самим присутність етнічності у міжнародній системі мала ставати ще помітнішою, якою, вона, врешті, і стала наприкінці Нового часу.

⁵⁴⁴ Гроций Г. Три книги о праве войны и мира / Г. Гроций // Геополитика. Антология. – М., 2006. – С. 114-115, 118.

⁵⁴⁵ Цит. за: История политических и правовых учений. Учебник / О.Э. Лейст, ред. – М., 1999. – С. 241.

⁵⁴⁶ Цит. за: Там же.

Особлива небезпека, що її породжувала відсутність загально-визнаних норм міжнародного права, стала особливо очевидною під час Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.), що її вели між собою європейські держави. Укладений за її наслідками Вестфальський мирний договір не став основою цілісної моделі функціонування системи, але він заклав принципи, на багато з яких держави спираються й нині.

Вестфальським договором вперше було запроваджено принцип декларативного визнання міжнародних суб'єктів, зокрема визнано незалежність Швейцарії та Нідерландів. Інші принципи Вестфалія – визнання права держав на свою територію і на їхню рівність незалежно від форми державного устрою і домінуючої в них релігій. Договором було також започатковано прагнення держав до узгодження своїх дій відповідно до їхніх практичних інтересів і визнання даних інтересів пріоритетними⁵⁴⁷.

У своїй Оснабрюцькій частині договір запровадив принципи вирішення міжконфесійних протиріч, які мали далекосяжні наслідки для еволюції ідентичностей різних частин європейського соціального субстрату⁵⁴⁸. З одного боку, закріплення принципу "чия земля, того й віра"* обмежувало населення певної території у

⁵⁴⁷ Международное право: Учебник для вузов. – 2-е изд., изм. и доп. / Г.В. Игнатенко и О.И. Тиунов – отв. ред. – М., 2002. – С. 31–32.

⁵⁴⁸ Див. у: Дмитрієв А.І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: Монографія / А.І. Дмитрієв. – К. [Б.в.], 2001. – 426 с., іл.

* Існують різні думки щодо долі цього принципу за наслідками Вестфалія. Одні дослідники вважають, що угодою цей принцип було скасовано (див., наприклад: Кокошин А.А. Макроструктурное изменение в мировой политике до 2030 года / А.А. Кокошин, А.Н. Панов. – М., 2016. – С. 19; История международных отношений. В трех томах: учебник. 2-е изд. Т. I. – М., 2014. – С. 118.). Повністю протилежна точка зору, що Вестфаль закріпив згаданий принцип (див., наприклад: Тридцятилітня війна та Вестфальський мир. Підготовка до ЗНО // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://school-zno.com.ua/vsesvitnja-istorija/202-zahidnojevropejski-derzhavy-hvi-pochatok-hvii-st/230-trydc-vijna-vestfalsk-myр.html>]). Ще одна точка зору – за кожною країною було закріплено право встановлювати внутрішню релігійну орієнтацію з наданням прав релігійним меншинам сповідувати свою віру (Киссинджер Г. Мировой порядок. – С. 44). Виходчи з тексту Оснабрюцького договору (див. у: Дмитрієв А. І. Вказ. праця. – С. 316-392), можна, на нашу думку, стуреджувати, що формально юридично відбулося збереження цього принципу, виходячи з того, що Аугсбурзький

виборі домінуючої на ній конфесії. Але церковне право феодала тим самим відкривало більше можливостей для конструювання регіональної ідентичності аж до національного рівня, якщо зважати на роль конфесійної приналежності у етнічній та національній самоідентифікації людей. З другого боку, договір закріплював рівність прав католицьких і протестантських громад. Зважаючи на те, що протестантські громади виникли як результат масового, народного руху, тим самим закладалися підвалини для розвитку ідеї рівності прав людей взагалі – як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. У процесі свого розвитку ця ідея неминуче мала бути перенесеною на відносини між національно-державними суб'єктами. В такому перенесенні насамперед були зацікавлені правителі національних держав: задача успішної реалізації своїх внутрішньо-, а особливо зовнішньополітичних проєктів вимагала морально-психологічної мобілізації населення, яка могла бути досягнута запровадженням в ньому концепту національної солідарності.

Участь держав у Тридцятилітній війні на тому або іншому боці вже не визначалася тільки релігійною приналежністю. Замість неї пріоритетним ставав критерій національних інтересів, які мали забезпечуватися на певній території. Традиційно межі територій визначалися за династичним правом. Водночас запровадження принципу "права народів" спонукало до легітимації кордонів і за етноісторичною аргументацією.

7.2. Імперії та етнічність – кризи взаємних впливів

Міжнародно-правове закріплення принципу національно-державного структурування європейської системи формально мало

мир, яким було встановлено цей принцип, був підтверджений укладачами Вестфальського миру повністю і без вилучень (див. у: Дмитрієв А.І. Вказ праця. – С. 35-36), але паралельно відбулася зміна у його правозастосуванні, яка в наступному, з посиленням світськості суспільств, призвела до його ігнорування у практиках політичного життя європейських країн. Але це відбулося не відразу і цей принцип ще довго впливав на утвердження релігій, які зараз вважаються традиційними для тих або інших європейських націй.

б покласти край пануванню імперій і передати управління системою в руки національних держав. Таке бачення стану системи можна зустріти у твердженні, що "до кінця XVII ст. Європа із звичайної мозаїки держав перетворилася на "співтовариство держав", в основі якого були принципи суверенності і територіальності"⁵⁴⁹. Однак насправді імперії не втратили своєї здатності підпорядковувати собі окремі елементи системи, і часто вони були центрами гравітаційного тяжіння. Крім того, з поглибленням капіталістичності простору міжнародної системи взаємовідносини між імперіями ставали дедалі конкурентнішими з приводу питання про їх ієрархічне розташування: чим вища ієрархія імперії у структурі системи, тим більше їй підпорядковані торгові потоки, з яких найвигідніші для конденсування потенціалу національного енергетизму проходили вздовж Великого шовкового шляху.

Контроль над його ділянкою, яка безпосередньо переходила з Азії до Європи і навпаки, у XVI ст. належав Османській імперії. Вона не обмежувалася тільки контролем за торговим транзитом, але намагалася максимально розширити свій простір, аби випередити зростання потенціалу можливих конкурентів. Після розгрому Візантії і підкорення Криму (1475 р.), Туреччина повністю оволоділа Малою Азією і Близьким Сходом, а потім здійснила рух на Балкани, які стали предметом тривалого конфлікту з Австрією та Росією, які, зі свого боку, прагнули опанувати вигідною ділянкою міжнародного простору, при цьому конкуруючи між собою⁵⁵⁰.

Існує думка, що у протистоянні з католицькою Австрією Туреччина мала намір опертися на протестантський рух і тому стала одним з чинників утвердження в Європі протестантської конфесії. На користь цієї думки наводиться той факт, що лють католиків до протестантів виливалася у звинуваченнях у бік останніх у "кальвінотуркізмі", і що саме страх перед ним, можливо, був

⁵⁴⁹ Хелд Д. Глобальные трансформации. – С. 42.

⁵⁵⁰ Див. у: Наумов Е. П. Основные направления османской внешней политики второй половины XV–XVI вв. / Е.П. Наумов // Османская империя и страны Центральной Европы в XV–XVI вв. – М., 1984. – С. 24–42.

одним із мотивів різанини французьких протестантів у Варфоломіївську ніч (1572 р.), яка, як оповідали очевидці, розлютила османський уряд⁵⁵¹.

Іслам у середньовіччі і навіть пізніше був потужним двигуном історії, що вимагало від нього системоорганізуючих зусиль у просторі свого домінування. Культурна і релігійна гетерогенність цього простору поставила ісламських правителів перед необхідністю залучати до управління людей з позаісламського соціального субстрату, і навіть створювати у містах цілі квартали корисних для господарства та управління іновірців, силою завезених із чужих країв⁵⁵².

Війна на два фронти – проти Австрії і Росії вимагала від Порту гігантських ресурсів, які вона поповнювала визиском неісламських народів імперії. Опір останніх, у свою чергу, синергетично підсилював ентропію у державі і послаблював її зовнішньополітичні дії. Врешті решт, ці дії завершилися провалом при облозі Відня (1683 р.) під час спроби розтрощити Австрію.

Формально держава Габсбургів аж до ліквідації її у 1806 р. вважалася Священною Римською імперією германської нації. Але крім семіотичної наступності, з римською спадщиною її майже нічого не зв'язувало. По суті вона була імперією, у якій Австрія об'єднувала свої "внутрішні колонії"^{*}. Габсбурги постійно прагнули перевести назву Священної Римської імперії із політико-семіотичної у політико-реальну категорію, в чому наражалися на протидію багатьох європейських держав, і не тільки протестантських, а й католицької Франції. Версальський договір 1648 р., яким закріплено національно-державне структурування міжнародної системи, остаточно поклав край австрійським сподіванням зберегти свою легітимність регулятора європейської міжнародної системи.

⁵⁵¹ Див. у: Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / Г. Іналджик; пер. з англ. – К., 1998. – С. 47.

⁵⁵² Бродель Ф. Грамматика цивілізацій. – С. 85.

* "Внутрішніми колоніями" вважаються залежні території, безпосередньо прилегли до кордонів імперського ядра (метрополії), на відміну від "заморських колоній".

Зосередившись на внутрішніх проблемах, австрійський уряд виявив доволі високий, за мірками Нового часу, рівень лібералізму, і становище народів "внутрішніх колоній" Австрії було значно кращим за становище народів Османської чи Російської імперій і в економічному, і в релігійному або етнокультурному відношенні.

Найбільше матеріалів для оцінки взаємовпливів імперій та етнічності дають приклади в історії Великої Британії та Росії. Британська імперія була найбільшою за всю історію людства. Вона розвивалася шляхом приєднання як "внутрішніх" (Ірландія, Шотландія), так і "заморських колоній", з яких найбільшою і найприбутковішою була Індія.

Наслідки британського (найчастіше кажуть про англійське, чим підтверджується етноядерний характер британської нації) правління в Індії не мають однозначної оцінки. Приміром, англійський економіст Дж. Гобсон, який виступив із своїм аналізом імперіалістичної політики у 1902 р., тобто коли Британія сповна користувалася своїми колоніями і тому автор книги мав би бути прихильником імперської політики, тим не менше виступив її непримиренним критиком і адептом консенсусної моделі світоустрою: "Без сумніву, існує третя альтернатива між політикою національної відокремленості з одного боку, і політикою завоювань сильнішими народами слабших народів, – з другого. Ця альтернатива полягає у створенні експериментальної і прогресивної федерації, яка, розвиваючись по лінії найбільшого суспільного досвіду, буде створювати зовнішні узи політичної пов'язаності між "духовно спорідненими" народами. В міру того, як узагальнений досвід буде проникати до нових народів, він буде накладати свої узи і на них і, таким чином, буде встановлено дійсно політичну федерацію, яка охоплюватиме весь "цивілізаційний світ", тобто всі ті народи, які встигли достатньо накопичити того "узагальненого досвіду", який зазвичай називається культурою"⁵⁵³.

Дж. Гобсон скептично ставився до заяв про культуртрегерські мотиви колоніальних загарбань, посилаючись як доказ на слова

⁵⁵³ Гобсон Дж. Имперализм / Дж. Гобсон; пер. с англ. Изд. 2-е. – М., 2010. – С. 142.

бельгійського короля Леопольда, якими він обґрунтував претензії на Конго: "Єдина наша мета – це моральне і матеріальне відродження країни". Дж. Гобсон прокоментував це зізнання в тому дусі, що "Усі найбільш чесні й ідейні прихильники імперіалізму зустрічають підтримку в релігійних і філантропічних установах, і патріотизм закликає до народу, який прагне влади, він набуває з цією метою благородних манер, він висловлює готовність до самопожертви, приховуючи своє властолюбство і пристрасть до авантюр". Заперечуючи тим, хто доводив, що домінування Британії в Індії або Єгипті морально виправдовується вигодами, які ці країни отримують від імперії, Дж. Гобсон казав: "Саме в цій фальсифікації справжніх спонукальних причин і криється найбільший гріх і рокова небезпека імперіалізму. Коли із цілої купи найрізноманітніших мотивів вибирається для публіки найменш переконливий, але найбільш пишний, коли публіці подаються політичні завдання, повністю байдужі для тих, хто робить цю політику, коли ці завдання видаються за головну спонукальну причину, – тоді завдається образа моральним почуттям народу"⁵⁵⁴.

Як приклад Дж. Гобсон наводив Китай, де перші католицькі місіонери опікувалися тільки духовними задачами своєї діяльності, а тому здобули вплив серед місцевого населення і сприяли розповсюдженню у країні здобутків європейської науки. "Однак, – писав Дж. Гобсон, – у XIX ст. почалося суперництво між різними національними і конфесійними місіями, причому кожна місія відверто користувалася дипломатичною і навіть військовою підтримкою якої-небудь європейської держави як для свого захисту, так і для пропаганди свого вчення, і з цієї миті припинився вільний обмін релігійних ідей, оскільки знову проявилася підозрливість, яка мала на те чимало підстав і перетворила початкову сприйнятливість народів на фанатичну ненависть"⁵⁵⁵.

Мілітаризм, який є засобом розширення простору імперій, Дж. Гобсон оцінював як тваринну пристрасть до боротьби, яка із першої необхідності перетворилася на потребу. Наприкінці Нового

⁵⁵⁴ Там же. – С. 162.

⁵⁵⁵ Там же. – С. 166.

часу, вважав він, мілітаристський інстинкт набув в національних психологіях комплексу джингоїзму – звичайного сластолюбства глядача, який з насолодою спостерігає за вбивством людей, яких він особисто не знає, але тим не менше бажає їхньої загибелі⁵⁵⁶. Фактично, йдеться про спотворення психології панівної нації.

Своєю книгою Дж. Гобсон явно позиціонував себе лібералом зі схиланням до соціал-демократії. Він щиро переймався фактом відсталості багатьох народів з етнопотестарним укладом або з його реліктами, і тому зрозумілий його пошук засобів подолання цієї відсталості. І розмірковуючи про втручання з цією метою з боку сильних держав, він ставив похідне від нього питання – за яких саме обставин можна виправдати примусову владу західних народів над тропічними країнами, яка встановлюється з метою контролю над ними і розвитку промислових знань і політичної культури у туземців та інших так званих "нижчих" рас. Інше питання – про характер цієї примусової влади. Відповідь, яку Дж. Гобсон дає сам собі, витримана у дусі соціал-дарвінізму, яким завжди користувалися колонізатори для моральної легітимації своїх дій: "В тому, що народи, які живуть у більш сприятливій обстановці, краще розвинули деякі галузі промисловості, досягли кращих результатів у царині політики і моралі, передають свої навички іншим народам, які з різних причин виявилися більш відсталими, що вони допомагають їм використовувати матеріальні ресурси їхніх країн і робочу силу їх населення, – рішуче немає нічого поганого, швидше навіть навпаки. Так само далеко неясно, чи дійсно так погано користуватися при цьому певним впливом, стимулом або тиском – одним словом, "примусом". Насильство саме по собі не є, звісно, цілющим засобом; примус не є виховним методом, але він може створити необхідні умови для подальших виховних заходів. В усякому разі, ті, хто допускають застосування насильства в галузі виховання або політичного правління власною країною, навряд чи можуть заперечувати правомірність того ж самого засобу для цивілізації відсталих народів культурнішими"⁵⁵⁷.

⁵⁵⁶ Там же. – С. 174.

⁵⁵⁷ Там же. – С. 184.

Дж. Гобсон погоджувався з примусом, але переймався і тим, щоб застосовувати його так, аби "принести найбільшу користь світовій цивілізації, а не викликати жахливого "розгрому", повстання уярмлених племен, які потопчуть ногами своїх паразитуючих і дегенеруючих білих владик"⁵⁵⁸.

Інша справа, що гобсонів огляд реальної практики колоніалізму давав не багато підтверджень на користь благодетельного впливу імперіалістичного принципу організації простору, втягнутого у міжнародну систему, утворену західними країнами. Насамперед, йдеться про трудову експлуатацію аборигенного населення, про насильницьке позбавлення його найкращих земель, про нерівноправну торгівлю, нав'язану погрозами. Так, пануванню Британії над Індією, яке він все ж таки характеризував як "уміле і доброзичливе", Дж. Гобсон давав в цілому нищівну оцінку: "Не можна також стверджувати, що новий індустріалізм заводів і фабрик, який ми запровадили в Індії, цивілізує або навіть сприяє її матеріальному добробуту. Усі, кому дороге своєрідне життя і мораль Сходу, жалкують про явний занепад його архітектури, ткацького і гончарного мистецтва, а також мистецтва металообробки, якими Індія була ушанована з давніх-давен. Архітектура, інженерне мистецтво, література гине, гине так швидко, що англійці Індії мають сумнів у тому, чи здатні індуси бути, загалом, архітекторами, хоча вони і збудували Бенарес*, або інженерами, хоча вони і викопали штучні озера в Танжері, або поетами, хоча народ здатен сидіти годинами і слухати рапсодів, які співають поеми..."⁵⁵⁹.

Вихід майже рівно через століття, коли Британська імперія вже розпалася, вище згаданій книги іншого британського вченого (родом із "внутрішньої колонії" – Шотландії) Н. Фергюсона можна вважати певним "спогадом" імперії про саму себе – спогадом, спрямованим на зважування своїх чеснот і вад.

Порівнюючи чесноти і вади Британської імперії, Н. Фергюсон стверджував, що вага перших була значно більшою: "жодне сус-

⁵⁵⁸ Там же.

* Англійована назва міста Варанасі – духовного центру індуїзму.

⁵⁵⁹ Там же. – С. 232.

пільство в історії не зробило більше для вільного пересування товарів, капіталу і праці, ніж Британська імперія у XIX – на початку XX століття. Жодне суспільство не зробило більше для розповсюдження у світі західного права і державного управління. Якщо охарактеризувати все це як "джентльменський капіталізм", ризикуємо применшити масштаб – і новизну – досягнень у сфері економіки, а якщо підкреслимо "декоративний" характер британського заморського правління, то втратимо із зору абсолютно вражаючу непідкупність адміністрації"⁵⁶⁰.

Серед основних британських інститутів, запровадження яких у колоніях благодворно вплинуло на них, Н. Фергюсон називає англійську мову, англійські форми землеволодіння, банківську справу, загальне право, протестантизм, командні види спорту, концепт держави як "нічної варти", представницьке зібрання, нарешті, головне – ідею свободи⁵⁶¹. При цьому ідею свободи Н. Фергюсон характеризує як іманентну, ідентифікуючу рису британського суспільства.

Разом з тим, наративний виклад колонізації Індії ілюструє протилежну сторону цього процесу. Зокрема, як і в середні віки, потужніші і розвиненіші держави використовували політичну роздробленість соціальних субстратів, яких вони підпорядковували своєму правлінню. Джерело цієї роздробленості – взаємна упередженість різних сегментів цього субстрату через мовні і культурні, часом і релігійні відмінності, що їх використовували місцеві володарі для консолідації і мобілізації підлеглих, але на шкоду національному конструктивізму. Власне, задача конструювання індійської нації в ті часи ніким не формулювалася. Індія, подібно до ранньосередньовічного Китаю, була "клубом" держав і протодержав, які перебували у постійних конфліктах між собою. Як це використовувалося англійцями, ілюструє епізод 1757 р., коли остаточно вирішувалася суперечка між англійцями і французами за право управління Індією. Французи воювали руками бенгальського набоба Сірадж-ад-Доула, а англійці – військом на

⁵⁶⁰ Фергюсон Н. Указ. соч. – С. 27.

⁵⁶¹ Там же. – С. 29.

чолі з Робертом Клайвом, яке на дві третини складалося з індусів. Вирішальну роль відіграв перехід на бік англійців частини бенгальського війська.

Н. Фергюсон наводить висловлювання сучасників тієї епохи, які вказують на вади індійської етнічної психології, якими користувалися англійці. Сам переможець при Плессі Р. Клайв у 1764 р. писав директорам Ост-Індської компанії: "З певною часткою впевненості можу сказати, що це багате і процвітаюче королівство може бути повністю підпорядковане нам не більш ніж двома тисячами європейців... [Індуси] неймовірно ліниві, охочі до розкоші, невігласи і боягузливі... [Вони] досягають всього зрадою, а не силою ... Що, в такому разі, може дозволити нам захищати наші надбання або розширювати їх, як не сила, з якою не зрівняється влада зрадливості і невдячності?" Через тридцять років індійський історик Голам Хосейн Хан висловив таку саму думку іншими словами: "саме через розбрат [між індійськими правителями] більшість цитаделей, ні, майже весь Індостан перейшли у володіння англійців... Два правителі борються за одну й ту саму країну, і один звертається до англійців і повідомляє їм про те, якими шляхами і засобами ті можуть стати її господарями. Завдяки... їхній допомозі він залучає до себе деяких впливових людей країни, які, будучи його друзями, швидко приєднуються до нього. Тим часом англійці укладають на своїх умовах певний договір з ним і протягом певного часу дотримуються його умов, поки не зрозуміють способи правління й звичаї тієї країни, а також поки не познайомляться з партіями у ній. Потім вони навчають армію і, заручившись підтримкою однієї з партій, скоро долають іншу, поступово проникаючи у країну і захоплюючи її ... Англійці, які видаються вельми пасивними, нібито дозволяючи керувати собою, насправді приводять у рух цю машину"⁵⁶².

Н. Фергюсон не плекає ілюзій щодо повної бездоганності колоніального правління. Він чудово розуміє різницю між намірами, виплеканими етноцентричною самовпевненістю більш розвинутих суспільств, і наслідками їхньої політики. Найкращим

⁵⁶² Цит. за: Там же. – С. 79,78.

чином цю різницю ілюструють цитування ним В. Черчилля. Перша із цитат: "Чи є для освіченого суспільства справа більш шляхетна і вигідна, ніж звільнення від варварства плодючих областей і великих народів? Дати мир ворогуючим племенам, чинити правосуддя там, де панувало насильство, збити ланцюги з рабів, примусити землю плодоносити, посіяти перші зерна торгівлі й освіти, збільшити шанси на досягнення щастя цілими народами і зменшити можливість страждань, – чи є ідеал прекрасніший, чи є нагорода ціннішою для людини?" І друга цитата: "І все ж, коли розум повертається від країни мрій і прагнень до спотвореного риштування спроб і результатів, виникає ряд інших думок... неминучий розрив між завоюванням і володінням заповнюється фігурами захланного торговця, недоречного місіонера, честолюбного солдата і брехуна-біржовика, які насторожують підкорених і викликають огидні бажання у завойовників. І коли мислений погляд зупиняється на цих зловісних елементах, навряд чи можемо повірити, що такий брудний шлях приведе до чого-небудь доброго"⁵⁶³.

Із книги Н. Фергюсона випливає, що "зіткнення цивілізацій" в Індії почалося у першій третині ХІХ ст., коли протестантські місіонери, керуючись світовою доктриною лібералізму, взялися до справи запровадження в індійське суспільство британських традицій, сподіваючись замінити ними ті місцеві, які, на їхню думку, заважали розвитку країни; вони вважали, до речі, уповні справедливо, що економічне перетворення несвропейського світу невіддільне від культурного перетворення. Вони почали кампанію, спрямовану проти тих звичаїв, які вони вважали особливо варварськими, приміром жіночий інфантицид (присипання щойно народженої дівчинки, аби не нести витрат на весілля по досягненню нею повноліття), або саті (спалення живцем удовиці, за її згодою, аби нею була доведена вірність померлому чоловікові). Особливо розлютили індусів спроби нав'язати їм християнство, в якому вони бачили загрозу своїй релігії, а відтак і всій своїй культурі та національній ідентичності. Показово, що повстання сипаїв (солдат-індусів англійської армії) у 1857 р. почалося з суто

⁵⁶³ Цит. за: Там же. – С. 33-34.

релігійного приводу: нові набой для рушниць видавалися у паперових пакетах, змащених жиром, аби вберегти порох від вологи, і ці пакети треба було розривати зубами; сипаї-мусульмани підозрювали, що пакети змащено свинячим жиром, торкання якого вустами і язиком було для них неприпустимим, а сипаї-індуїсти так само не могли дозволити собі цю операцію, якщо жир був яловичий, тобто від тварини для них священної. Безумовно, причин для повстання було значно більше, і вони мали насамперед статусно-престижний та економічний характер, але суто релігійний його привід був промовистим⁵⁶⁴.

На звирства, які вчинили повсталі до англійців, останні, попри засудження антилюдяного варварства, відповіли звирствами, які аж ніяк не вкладалися в образ цивілізованої нації. До звирської помсти заохочували голоси з батьківщини, як, приміром, проповідь священника Чарльза Сперджена: "Друзі мої, які злочини вони вчинили! ... Індійський уряд взагалі не мав терпіти релігію індусів. Якби моя релігія складалася із скотства, дітовбивства та вбивства, я не мав би права ні на що інше, крім повішання. Релігія індусів це не більше ніж маса крайніх неподобств, які тільки можна увявити. Божества, яким вони вклоняються, не мають права навіть на крихту поваги. Їхня віра вимагає всього, що є розпусним, і мораль вимагає припинити це. Щоб відмежувати наших співвітчизників від міриад індусів, меч має бути витягнутим з піхов". Крім звичайних страт (розстрілів і повішання) була застосована і традиційна страта для зрадників, запроваджена ще Великими моголами, – розстріл гарматними ядрами сипаїв, прив'язаних до гарматних жерл. Втім, щоб повніше зрозуміти складність взаємовідносин двох цивілізацій, слід пам'ятати, що військо, яке очищало Делі від повсталих, на три чверті складалося з індусів⁵⁶⁵.

Загалом, необхідно зважати, що англійська колонізація Індії була переважно економічною, і лише невеликою мірою політичною, що зумовило збереження етнічної і культурної різноманітності населення півострова. І, з другого боку, не все, що збере-

⁵⁶⁴ Там же. – С. 204–213.

⁵⁶⁵ Див. у: Там же. – С. 217–219.

глося, відповідає сучасному розумінню гуманізму. Так, досі зберігається один з головних чинників суспільного застою – кастова система, і те, що вона існує у країні, зумовлене освяченням її канонами індуїзму.

Отже, думка про позитивний вплив Британії на аборигенів її колоній не позбавлена підстав, і якщо позитив визнається в індійському випадку, то тим більше підстав він мав у колоніях, заселених етнопотестарними спільнотами. Тим більше що Британія насправді виробила демократичні традиції і могла їх пропонувати іншим країнам.

Щодо здатності здійснювати цивілізаторську місію, Британській імперії суттєво поступалася Російська. Русская держава (яка з перетворенням на поліетнічну імперію стала Російською) утворювалася на північно-східній периферії колишнього давньоруського простору. Там вона розвивала свої властивості міксацією політичних традицій і практик аборигенного (доруська етнопостерна призвичаєність до збільшення свого потенціалу пограбуванням сусідів, яка не була остаточно витіснена кратократичним порядком часів Давньоруської держави) та імплантованого (абсолютна концентрація влади та встановлення згори її жорстокої вертикалі за зразком Монгольської імперії) походження. Зважаючи на антизахідну орієнтованість Монгольської імперії, запозичення нею моделі владного порядку не сприяло цивілізаційному поступові нової держави: за темпоритмом розвитку вона залишалася позаду головних учасників міжнародних відносин.

Найвиразнішим прикладом цього відставання стала претензія на семіотичну спадщину Давнього Риму – крок, вже давно здійснений у Священній Римській імперії та у Візантії. Йдеться про ідеологеми "Москва – Третій Рим", яку віднесено до розряду політичної теорії*, якою керувалися правителі Руської держави.

Ідея "Третього Риму" була висловлена у першій чверті XVI ст. псковським монахом Філофеєм у посланні, адресованому дяку М. Місюрю-Мунехіну: "Яко вся христіанская царства приидоша в

* Термін "ідеологема" у застосуванні до коротенького висловлювання видається нам більш відповідним, ніж претензійний "теорія".

конец и слидошася во едино царство нашего государя, по пророчьским книгам то есть Ромейское царство. Два убо Рима падоша, а третий стоит, а четвертому не быти". Оприлюднене тільки у 60-ті роки XIX ст., коли Росія вже давно розрослася від Московського царства до гігантської імперії, послання Філофея і його слова про "Третій Рим" набули репутації ідеологічного підмурку усього успішно здійсненого ідеологічного проекту.

Сучасний огляд інтерпретацій змісту Філофеевого висловлювання⁵⁶⁶ дозволяє виділити в цих інтерпретаціях такі основні традиції: 1) візантієцентристська як претензія Росії на роль наступниці Візантії; 2) імперіалістична; 3) універсалістська. Питання про переконливість кожної із трьох інтерпретацій мабуть буде темою нескінченної дискусії без консенсусного завершення. Для нас важить насамперед те, що кожна із цих інтерпретацій тим або іншим боком торкається змін у міжнародній системі внаслідок зміцнення середньовічної Русської держави та її ієрархічного місця у цій системі. Безумовно, прагнення високого місця у міжнародній ієрархії не можна було здобути тільки адресуючись до інших світових акторів, тобто посилаючи сигнали за межі свого національного середовища. Новий претендент має бути внутрішньо консолідованим як за фізичними (економіка, відчуття соціальним субстратом комфортності, воєнна потуга), так і за психологічними (монорелігійність, одномовність, національна солідарність) параметрами. Присутність ідеологеми "Третього Риму" в інформативному полі русського соціального субстрату протягом тривалого історичного періоду мала наслідком те, що ідеологема стала компонентом етнічної свідомості, притаманним більшій його частині. Під впливом цієї ідеологеми не тільки велися суспільні дискусії щодо місії Росії у міжнародних відносинах, а й здійснювалася зовнішньополітична практика держави.

Поява візантієцентристської інтерпретації пояснюється участю Росії у балканських справах у 80-ті рр. XIX ст. в ролі захисника

⁵⁶⁶ Доволі широко ці інтерпретації представлені у: Тимошина Е. В. Теория "Третьего Рима" в сочинениях Филофеева цикла" / Е.В.Тимошина // Правоведение. – 2005. – № 4. – С. 181–208 // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1212037>]]

християнських народів, для чого їй була потрібна легітимація свого втручання у внутрішню політику Османської імперії, і претензія на роль спадкоємця Візантії підходила для цього якнайкраще⁵⁶⁷. У візантійській інтерпретації філофеевої ідеологемі виявляли не тільки суто релігійний (Росія як продовжувач справжнього, не зіпсованого православ'я), а й політико-релігійний (відповідальність Росії за долю підкорених турками православних слов'янських народів, з чого випливає її право на територіальний спадок Візантійської імперії і на завершення її політичної і релігійної місії) зміст. Характерно, що і ті, хто оцінював філофееву ідеологему негативно, однаково бачили в ній політичний контекст – як задум абсолютистської держави на засадах цезарепапізму, національної винятковості, протиставленої Заходу.

Найпопулярнішою, в силу її політизованості, є імперіалістична інтерпретація ідеологемі, яка зводиться до безперервності зазіхань Росії на статус імперії і на її право силою нав'язувати міжнародній системі свою модель внутрішньосистемних зв'язків. Імперіалістична інтерпретація дозволяє зв'язати у безперервний ланцюг Московське царство, Російську імперію і Радянський Союз як поетапне втілення філофеевої ідеологемі.

Нарешті, за інтерпретацією прихильників універсалістської інтерпретації, ідеологема "Москва – Третій Рим" являє собою есхатологічне пророцтво, суть якого полягає у невід'ємності руської історії від історії світового християнства. У цій інтерпретації Москва являє собою один з етапних центрів в розвитку християнства, а надання їй статусу "Третього Риму" є не парадигмою завоювання або експансії, а моделлю християнського царства⁵⁶⁸.

Незалежно від правильності тієї або іншої інтерпретації, усі вони хоч і розрізняються тлумаченнями філофеевих мотивів, водночас є подібними одна до одної визнанням нерозривного зв'язку між руською національною свідомістю і релігією, між Руською державою і церквою. Незалежно від міркувань Філофея, його

⁵⁶⁷ Там же.

⁵⁶⁸ Там же.

ідеологема у будь-якій інтерпретації передбачає злиття держави і православної цивілізації – задачу, аналогічну якій намагалися безуспішно розв'язати і франки, і ромеї. Навіть семіотична функція концепту "Рим як столиця імперії" вже втратила в часи Філофея свою привабливість на Сході: остання спроба використати його була зроблена турками-сельджуками і проігнорована руйнівниками Ромейської імперії турками-османами.

Розуміння Філофеєм світопорядку як симбіозу релігії і влади підтверджується і аналізом концепцій, які передували появі його ідеологеми і не могли бути не відомими йому як церковнослужителю. Одним з таких джерел вважається старозавітна книга пророка Даніїла з пророцтвом про чотири царства, пов'язані узами наступності, з яких четверте має бути найміцнішим. До кола джерел відносять і "Християнську топографію" Козьми Індікоплова VI-го століття з ідеєю непорушності Ромейського царства. Ідея злиття держави і церкви у вигляді "Симфонії" передувала Філофею у писаннях Григорія Богослова (IV ст.) і Григорія Палама (XIV ст.), у посланнях Константинопольського патріарха Антонія II московському князю Василю I (кінець XIV ст.), де візантійський імператор вважається правителем усіх християн і вселенської церкви. Звертається увага на явну присутність у філофеевій ідеологемі концепту "блукаючої імперії" (*translatio imperii*) як передавання одним царством іншому історичної місії згуртування християн: "Констатувавши загибель ("падіння") Першого і Другого Риму, і відмовивши Священній Римській імперії бути носієм імені і функції непорушного "Ромейського царства", Філофей створює православний варіант теорії *translatio imperii*, який спрямовує вектор руху "Ромейського царства" на північний схід, у бік "царства нашого государя". Третьюю і останньою спадкоємицею непорушного Ромейського царства проголошується Росія. Гарантія "вічності" царства, пошуками якої займалася історична думка XV ст., була винайдена Філофеєм, він підніс Росію безпосередньо до "Ромейського царства", яке було старішим за Візантію і виникло з народженням християнства"⁵⁶⁹.

⁵⁶⁹ Там же.

Епізод з появою філофеевої ідеологеми ще раз підтверджує переконливість думки про здатність системи, у даному випадку імперської, семіотично згадувати про себе і нагадувати про себе навіть через великий проміжок часу. На відміну від романофільства остготського Теодоріха або імперського реконструювання франкського Карла Великого, філофеева ідеологема виявилася надто запізною, аби відбувся органічний збіг семіотичних і політичних хвиль. Досягти їхньої інтерференції тепер можна було тільки маніпулятивним шляхом, чим були зайняті Російські правителі з різною мірою успішності залежно від тих частин простору міжнародної системи, де ці зусилля здійснювалися.

Навіть якщо погодитися з тим, що спочатку ідеологема "Третього Риму" не несла в собі імперського змісту, однаково важливо віднайти відповідь на запитання, чому вона здобула таку популярність серед соціального субстрату північно-східних земель колишньої Русі і не проявлялася навіть у зародковому стані на південному заході, який свого часу був джерелом, звідки візантинізм розповсюджувався по землях, інкорпорованих в Русь.

Безумовно, пошук відповіді треба шукати у різних суспільно-політичних умовах (європейських з одного боку і пост-ординських з іншого боку), але цілком правомірним є і питання про етнічні витоки соціальних субстратів обох просторів. Для відповіді на дане питання поки що немає відповідних джерел, але сама його постановка має вважатися правомірною.

Політико-семіотичний крок до відновлення імперської моделі міжнародної структури Росія доповнила спробами подолати своє відставання від Європи за темпоритмом розвитку. Вона охоче користувалася матеріальними здобутками європейської цивілізації, але соціальні верхи, побоюючись переваг цієї цивілізації у політичній та духовній сфері, вирішили за краще максимально відгородити соціальний субстрат країни від широких контактів із зовнішнім світом, які могли б призвести до системного розходження в межах звичної і зручної для них моделі самодержавного правління. Традиційними сигналами, що їх спрямовували у суспільство "симфонічно" поєднані Русская православна церква та уряд, стали запровадження упередженості до "інших" та "інакших", до яких

відносяться усі не російськомовні і не підлеглі Московській православної патріархії.

Етнічна і конфесійна упередженість доповнювалися етноцентричною самоапологізацією, яка, з одного боку, допомагала утримувати населення від виступів проти рускої національної політичної моделі, а з другого боку, формувала індиферентність до європейських здобутків як таких, що поступаються руским (які мали стати загальноросійськими) зразкам.

Перетворення антизахідної упередженості на рису рускої етнічної психології, якою зумовлювалося темпоральне відставання Росії, походило значною мірою із релігійної ситуації, що виникла на контрольованій ісламом батьківщині православ'я. Соціальні верхи православного населення у Туреччині настільки комфортно почували себе під мусульманським правлінням, визискуючи єдиновірних, що стали симпатиками релігійного консерватизму, який допомагав упереджувати протести православного сегменту. Вони більше виявляли ворожість до християнських рухів у Європі і до їх можливого повторення серед православних, ніж до мусульманського правління. За їхніми інтригами було страчено у 1638 р. за султанським велінням патріарха Кирила, який замислював реформу православ'я. Епізод, який у подальшому закріпив консервативну традицію православної церкви⁵⁷⁰, а зусиллями її руского відгалуження – особливості рускої етнічної психології.

Православ'я стало гальмівним чинником навіть там, де воно позитивно сприяло етногенезу нових спільнот. Крім Росії, воно проявило себе таким чином і в Україні – колишній південно-західній частині Русі. Поліетнічний соціальний субстрат, з домінуванням слов'янського населення, опинився перед вибором – інтегруватися у польську національну ідентичність або стати окремим національним і політичним суб'єктом. Пріоритет отримав другий вибір, який мав легітимізуватися окремою етнотериторіальною ідентичністю цього населення. Формуючи своє етнічне "ми", це населення відмежовувало себе від польського "вони" особливо за релігійною ознакою, підкреслюючи свою православну

⁵⁷⁰ Див. у: Мак-Нил У. Указ.соч. – С. 822.

приналежність. В цьому відношенні православ'я в Україні відіграло позитивну етно-конструктивістську функцію. Однак при цьому воно продовжувало бути оплотом суспільного консерватизму, що суттєво зашкодило українцям при виборі геополітичного і цивілізаційного вектору.

Звільнившись у 1648–1654 рр. з-під влади Польської держави, українці розпочали громадянську війну саме через цей вибір. Українське православне духовенство, в силу своєї близькості до Рускої православної церкви, сприяло вибору на користь прорусского вектора, а відтак і до закріплення консервативної атмосфери, аналогічної рускій.

Протиставлення Росією себе західній цивілізації було одним з чинників її відставання. Як колись казали про Іспанію, порівнюючи її рівень розвитку з рівнем її заморських провінцій, що вона – "колонія своїх колоній", те саме можна було казати про етнічну Росію, яка, аби купити лояльність провінцій, виснажувала рускiх, запроваджуючи в їхню етнічну свідомість комплекс некритичного, апологетичного етноцентризму і самозакоханості від здатності підкорювати інші народи, піддавати їх приниженню і привласнювати їхні природні ресурси, виправдовуючи це історичною місією руского народу об'єднувати інші народи, примушуючи їх до дружби між собою.

Місію "згуртування народів" Русская і Російська держави, а потім Російська імперія здійснювали шляхом привласнення нерускiх етнічних територій, володіння якими збільшувало державні ресурси. Загальновідомо, що від XIV до кінця XVIII ст. територія Росії поширювалася із середньою швидкістю 500 кв. км. на добу. Серед найвідоміших загарбань – підкорення Казані (1552 р.), Астрахані (1556 р.), Сибіру (1583–1593 рр.). Невдача у Лівонській війні (1558–1583 рр.) була компенсована приєднанням України (1654 р.), а потім виходом на Балтійське узбережжя на початку XVIII ст., чим російська експансія не завершилася: у 1772, 1791 і 1795 роках вона взяла участь у поділах Польщі, обґрунтовуючи свої територіальні претензії етнічним родством рускiх з українцями і білорусами, чий землі відійшли до Російської імперії.

Значно легше відбувалася русская експансія в Сибіру й на Півночі. Тут русськими використовувалося кратне відставання місцевих етнопотестарних спільнот, яких захоплювали технологічні зразки, принесені ними, не знаючи, що у більшості ці зразки були запозичені у західної цивілізації. Колонізація, здійснювана русськими, певною мірою заклала тенденцію до розщеплення їх національної свідомості. З одного боку, їхній колонізаційний рух виглядав як вестернізація народів, чий темпоритм розвитку загальмувався на етнопотестарному рівні. Російське західництво набуло, за висловом А.Панаріна, рис цивілізаційного мезозису – самоосвіти через наслідування⁵⁷¹, тобто через імітацію. З другого боку, така "вестернізація" ставила їх у роль посланців того самого Заходу, до якого їх ворожо налаштувала Русская православна церква. Розщепленість свідомості від сфери загальної культури переносилася у сферу політичної культури, чим і досі спричиняється непередбачуваність, а то й несумісність із загальнолюською логікою русської політичної поведінки в середині міжнародної системи.

7.3 Актуалізація потреби у правовій регуляції міжнародної системи

Імперський принцип структуризації міжнародної системи характеризувався подвійними наслідками. Відносно невелика кількість компонентів регулюючого механізму значно полегшувала формування вектору розвитку всієї системи, сам вектор став більш передбачуваним і менш стохастичним у рецепціях її елементів. Відповідно зменшувалася вірогідність зростання кількості біфуркацій, оскільки міждержавні інтереси, суперечливість яких породжувала біфуркації, контролювалися найбільш потужними центрами сили. З другого боку, самі біфуркації, породжені конфліктами між регулюючими елементами, коли вони траплялися, відзначалися куди більшою потужністю, прирікаючи національні держави під імперським домінуванням діяти у геостратегічному векторі, який встановлювався без їхньої згоди. Відповідно,

⁵⁷¹ Панарин А.С. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке / А.С. Панарин // Геополитика. Антология. – М., 2006. – С. 832-833.

жорсткіша впорядкованість системи призводила до її масштабніших бифуркацій, особливо коли вони проявлялися війнами. А використання зростаючого потенціалу імперій для творення ще потужніших видів зброї робила війни ще нищівнішими. В них musили брати участь не тільки етнічні ядра імперій, а й етнічні спільноти, які силою утримувалися у їхньому гравітаційному полі.

Вади міжімперського регулювання міжнародної системи, які проявлялися руйнівними наслідками, дедалі більше усвідомлювалися в інтелектуальному середовищі. Легалізація Вестфальським договором принципу недоторканості державних кордонів зробила суб'єктність елементів системи ще більш чіткою і тим самим актуалізувала проблеми, які відносяться до економічного і духовного, психологічного стану їхніх соціальних субстратів. Зміцнення національними державами своєї суб'єктності не тільки міжнародно-правовим юридичним оформленням, а й реальним зміцненням свого потенціалу вимагало більшої консолідації соціальних субстратів в самоусвідомлені нації, у т.ч. ідеологічними засобами. Населення держав дедалі більше усвідомлювало свої спільні інтереси, які ставали загальнонаціональними. Зміцнення зовнішніх кордонів елементів системи надавало можливості і для зміцнення етнічної примордіальності субстратів, і для конструювання націй на засадах спільних мовної і культурної ідентичності. Почав виникати комплекс ідей та уявлень, який пізніше отримав назву "націоналізм".

Серед першочергових національних інтересів особливо гостро відчувається націями потреба у самозбереженні. Постійні війни на європейському континенті, обрані імперіями як спосіб регулювання міжнародної системи і встановлення в середині неї балансу сил, ставали особливо небезпечними. До цього ж, збільшення суб'єктності національних держав збільшувало і вірогідність конфліктів між ними.

Загроза міжнародному порядку, яка впливала із такого розвитку, усвідомлювалася рядом європейських політичних мислителів. Продуктом їхніх роздумів були проекти, якими фактично пропонувалося передати регулятивні функції від імперій до міждержавних органів. Пропозиції такого роду висувалися і рані-

ше⁵⁷², але тепер вони стають більш деталізованими. Серед них пропозиція Яна Коменського про створення "Триглавого собору"; Вільяма Пенна про утворення міждержавного органу під назвою Конгрес, або Палата, або Парламент; Шарля Сен П'єра про укладання конфедеративного договору і про періодичне зібрання європейської ради для контролю за його дотриманням державами-учасниками; аналогічна пропозиція Василя Малиновського.

Ідеї наддержавного органу для управління загальноєвропейськими справами на той час вже спиралися на історичний прецедент у вигляді Ганзи – об'єднання вільних торгових міст, яке діяло у XII – XVII ст. в регіоні Балтики. Ганза виникла на ґрунті суто торгових інтересів – заради захисту від піратства і феодалної сваволі. Здійснення її учасниками заходів превентивної самооборони (будівництво військових кораблів, створення найманих збройних загонів) свідчило про її здатність стати також політичним актором у Європі⁵⁷³.

На думку Ф.Броделя, Ганзу можна було вважати об'єднанням і крихким, і міцним одночасно: "Крихкість впливала із нестабільності об'єднання, яке зібрало величезний "натовп" міст (від 70 до 170), які перебували далеко одне від одного і делегати яких не збиралися у повному складі на спільних з'їздах. За Ганзою не стояли ані держава, ані міцно сколочений Союз – тільки міста, які ревно ставилися до своїх прерогатив, пишалися ними, за нагоди конкурували між собою, загороджені потужними стінами, зі своїми купцями, патріциатом, ремісничими цехами, зі своїми флотами, складами, зі своїми набутими багатствами. Міцність же впливала із спільності інтересів, із необхідності вести одну й ту саму економічну гру, із спільної цивілізації, "замішаної" на торгівлі в одному із найбагатолюдніших морських просторів Європи – від Балтики до Лісабона, із спільної мови нарешті, що було зовсім не малозначимим елементом єдності... Усі ці узи породжували

⁵⁷² Див. у: Трактаты о вечном мире. – М., 1963.

⁵⁷³ Див. у: Подаляк Н. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII – XVII століть. Наукове видання / Н. Подаляк. – К.: Темпора, 2009. – 306с., іл.

згуртованість, солідарність, спільні звички і спільну гордість. Спільні для всіх обмеження зробили все інше"⁵⁷⁴.

Учасники Ганзи мали подвійну ідентичність: вони були суб'єктами і загального європейського, і своїх національних ринків. Вони мали і спільний союзницький інтерес, і свої окремі інтереси, які впливали із національної приналежності. У міжнародній системі, яка регулювалася переважно збройною силою, кожен з них поступово потрапляв під суверенітет національної держави як більш надійного захисника його інтересів. Тим не менше, прецедент було створено, і для його реінкарнації треба було дочекатися досягнення стану, коли загальноєвропейський економічний інтерес був би представлений не окремими найбагатшими торговими домами, а його спільним усвідомленням з боку усього соціального субстрату регіону.

Звісно, проекти наддержавного органу йшли попереду свого часу. Загальний рівень свідомості переважної частини аграрного населення, звиклого до концепту божественної природи влади і не готового усвідомити самого себе самостійним суб'єктом суспільного життя, давав найсильнішим монархам Європи впевненість у правомірності свого управління міжнародними справами.

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у Європі сталася спроба запровадити нову модель ведення міжнародних справ – проект Наполеона про запровадження на континенті єдиної системи права, укрупнення національних держав (саме він наполіг, щоб на території Німеччини замість понад 300 державних суб'єктів стало близько трьох десятків) і утворення ними майбутнього спільного органу. Однак, взявши титул імператора, Наполеон зробив політико-семіотичний крок, яким викликав у багатьох людей сумніви щодо доцільності відмови від імперій взагалі. У ліквідації Наполеоном Священної Римської імперії германської нації вони побачили ще більшу загрозу – встановлення панування іншої імперії, французької, яка розумілася як панування однієї нації. До політико-семіотичного існування Священної римської імперії європейці звикли і навчилися відкидати її претензії на одноосібне

⁵⁷⁴ Бродель Ф. *Время мира.* – С. 99.

управління Європою: починаючи з середньовіччя поряд з ідеологами європейського порядку – "глосаторами", які приписували Священній Римській імперії виняткове право верховного законодавства, укладання угод, ведення війни і здійснення репресалій, не менш міцні позиції посідали "коментатори", які вважали імперію не більше, ніж однією з багатьох держав⁵⁷⁵.

Не могла не насторожувати різні народи Європи і ідея спільного законодавства. Попри всі переваги кодексу Наполеона, він не міг враховувати усіх особливостей кожної національної правової і політичної культури, яка формувалася на ґрунті історичних традицій. Проект Наполеона передбачав запровадження буржуазних порядків, до яких багато народів не були підготовлені за темпоритмом свого розвитку. Найбільш ілюстративний урок Наполеон отримав у Росії, де селяни, яким він пропонував свободу від кріпацтва, виступили на захист феодальних порядків, що було зрозумілим – скасування феодального ладу, отримання індивідуальної свободи вони сприймали як зникнення не тільки поміщика-землевласника, а й селянської общини – цього етнопотестарного рудименту, який був для них більшою соціальною гарантією, ніж особиста свобода, до якої вони не були готові.

Найпотужніші монархії Європи зуміли викликати в своїх соціальних субстратах страх за своє національно-державне існування і підняти їх на боротьбу з Наполеоном. Воєнна поразка французького імператора поклала кінець його ідеї об'єднаної Європи і надовго законсервувала звичну міжімперську регулятивну модель, яка була формалізована у вигляді "Священного союзу", який уклали австрійський та російський імператори разом з пруським королем (1815 р.). Укладений після бурхливого етапу європейської історії, розпочатого французькою революцією 1879 року, союз взяв на себе функцію регулювання не тільки відносин між європейськими державами, а й ситуації всередині них, сподіваючись тим самим запобігти виникненню в них процесів, які б загрожували біфуркації всієї системи.

⁵⁷⁵ Левин Д. Б. История международного права. – С. 37.

7.4. Розростання структури: просторово-цивілізаційні особливості

Декларативна згода під час укладання Вестфальського договору на поповнення міжнародної системи новим елементом – Нідерландами – який виник шляхом самоутворення, подала надію іншим народам, готовим пройти шлях державного будівництва. Такі потенційні нації дедалі більше консолідувалися в умовах капіталістичного розвитку. Процес формування нових націй і дедалі більша консолідація існуючих бурхливо проходив у всіх частинах світового простору. Регіональні особливості тільки підкреслювали своєрідність того або іншого націєгенезу.

Формування культурно-цивілізаційного обличчя американського простору відбувалося вегетативним шляхом – як відгалуження європейської цивілізації. Зустріч носіїв європейської цивілізації з цивілізаціями етнопотестарного рівня* потягла за собою як елементи системного розходження у вигляді міжкультурних контактів і етно-расової міксації, так і самоізоляцію вегетативного відгалуження від можливої міксації.

У цьому сенсі культурне обличчя Сполучених Штатів має вважатися європейською репродукцією. Соціальний субстрат Північної Америки відразу формувався як етно-культурний та до певного часу і мовно-гетерогенний. Але саме ця його відмінність від основної маси британців сіяла зерна етнічного відчуження від нього у психології останніх: для багатьох британців ці нащадки людей сумнівного походження були негідними зватися англійцями⁵⁷⁶. І коли північні американські провінції вийшли з-під британського правління і утворили Сполучені Штати Америки, ядром соціального субстрату країни стали білі англо-сакси протестанти (White Anglo-Saxon Protestants – WASP). Расова уперед-

* На наш погляд, вживання по відношенню до соціумів, утворених ацтеками або інками, терміну "державна", не говорячи про термін "імперія", має бути умовним. В них переважала етно-племінна парціація, яка полегшила іспанцям їх повалення. Ще більшою мірою етнопотестарність була притаманною аборигенам Північної Америки.

⁵⁷⁶ Див. у: Фергюсон Н. Указ. соч. – С. 143–144.

женість WASP вела до сегрегації як корінного населення (вिति-скання його у резервації), так і завезених рабів-африканців. Внаслідок цього соціальний субстрат Сполучених Штатів залишається етно- і расово розмежованим. Концепція, за якою Сполучені Штати являють собою "плавильний казан", популярна протягом першої половини ХХ ст., не підтвердилася етно-демографічною структурою населення країни.

Інший характер мало націєтворення у Південній Америці. Тут активно відбувалася міжетнічна міксація, що позначилося на особливостях культурного простору. Порівняння Південної та Північної Америки, зроблене Ф. Броделем на користь першої щодо міжетнічних і міжрасових відносин, оцінка її як спонтанного лібералізму, який проявлявся по відношенню до етнічних забобонів⁵⁷⁷, видається дещо романтизованим. Ситуація тут відзначалася і відзначається дискримінацією індіанських груп, які зберігають традиційний спосіб життя. Все ж таки, тут расові забобони, інколи доповнені законодавчими заборонами на міжрасові шлюби, не стали нездоланною перешкодою для міжрасової міксації. Наслідком стало формування расово змішаних суспільств, які опинилися перед необхідністю своєї етнічної самоідентифікації.

Міжцивілізаційна революція, здійснена європейськими переселенцями у Північній Америці, з одного боку, піднесла технологічний рівень аборигенного соціального субстрату. Наприклад, запозичення кінного господарства дозволило індіанцям прерій значно поліпшити результативність полювання на диких тварин. У Південній Америці захопленість європейськими технологічними досягненнями і військовою потугою підштовхнула більшість індіанців до відмови від традиційного життєвого укладу, від старих вірувань. Тим не менше, тих, хто зберігав етнопотестарний і протодержавний уклад, залишалося достатньо, щоб певний час боротися з колонізаторами.

Стихійне державотворення проявлялося у Південній Америці з перших кроків колонізації. Як приклад можна навести події на території Бразилії у ХVІІ ст. Протягом цього століття до Бразилії

⁵⁷⁷ Бродель Ф. Грамматика цивілізацій. – С. 419.

було завезено близько 350 тис. рабів-африканців. Однією із форм їхньої реакції на жорстоку експлуатацію була втеча і утворення вільних військово-господарських поселень, які називалися "кіломбес". Оскільки втечу здійснювали чоловіки, то проблему наповнення кіломбесів жіночою статтю вони вирішували викраданням індіанок, що вело до міжрасової і міжетнічної міксації.

Найпотужнішим був кіломбес Палмарес, утворений у 1630 р. Він являв собою протодержавне утворення феодального типу з реліктами потестарної демократії. Етнічне ядро Палмареса складало вихідці з ангольської народності макалоло, яка входила до мовної групи банту. Такий висновок обґрунтовувався тим, що таким ядром могла бути тільки етнічна спільнота, яка вийшла з тієї частини Африки, де були присутні атрибути державності. Порівняння устрою Палмареса з деякими аборигенними державами Африки дало підстави вважати, що цей кіломбес мав прямі аналогії з макалольською державою Мангаджа, розташованою в горах Зомба.

Характерно, що індіанці надавали підтримку Палмаресу, зокрема нападами на каральні загони, відправлені урядом. Мешканці кіломбеса переймали в індіанців озброєння, фортифікаційну техніку і тактику. Лише у 1694 р. були розгромлені основні сили негритянського війська, хоча його залишки продовжували боротьбу до 1697 р.⁵⁷⁸

Приклад боротьби за особисту свободу подавали і раби на Гаїті та Ямайці, відомі під назвою марони, які утворили свою спільноту потестарного типу (в силу етнічної гетерогенності цього соціального субстрату утворене ними суспільство не можна назвати етнопотестарним, але зважаючи на його расову гомогенність, для нього підійшла б назва расовопотестарне). Лише у 1739 р. англійці примусили ямайських маронів повертати біглих рабів господарям, а взамін гарантували їм автономію на 1,5 тис. акрах землі⁵⁷⁹. Повстання чорних рабів на Гаїті не припинялися доти, доки

⁵⁷⁸ Хазанов А. М. К вопросу о негритянском государстве Палмарес в Бразилии / А.М. Хазанов // Новая и новейшая история. – 1958. – № 2. – С. 13–31.

⁵⁷⁹ Див. у: Фергюсон Н. Указ. соч. – С. 134.

чергове з них не очолив Гуссен Лувертюр. У 1804 р. острів проголосив свою незалежність від Франції. Ямайці ж довелося чекати повної незалежності аж до 1962 року.

Безумовно, основою національної свідомості було відокремлення себе від європейської метрополії. Такі зміни у свідомості населення колоній проходили болісно в силу інерції почуття лояльності до метрополії як до історичної Батьківщини. Відносини між різними сегментами населення ставали ще гострішими, коли доводилося визначатися із ставленням до європейських подій, у яких були задіяні історичні батьківщини.

Боротьба за ієрархію в міжнародній системі була водночас боротьбою за частини її простору. Конфлікти між провідними європейськими акторами відгукувалися у колонізованих ними заокеанських територіях і спричиняли етнополітичну напругу у них. Прикладом цьому було розгортання подій у Канаді у зв'язку з французькою революцією 1789 року. У цих подіях проявилася внутрішня суперечливість між етно-релігійними та економічними інтересами французького населення провінції⁵⁸⁰.

Після відторгнення Канади від Франції і переходу її до британських володінь за результатами Семирічної війни 1756–1763 рр. французьке населення колонії вважало британців загарбниками і виходячи з цього радісно зустріло звістку про революційні події у Парижі. Однак, звістка про страту французького короля знизилася рівень його захопленості; навіть французькі католицькі священники почали закликати його до лояльності до британської корони. В той же час, погіршення економічних умов і рівня життя канадських французів спричинили їхній опір воєнним заходам британського генерал-губернатора, та й взагалі зростання стихійної ксенофобії по відношенню до англійців, що самі англійці пояснювали вадами характеру французів – лінивстю, хитрістю, підступністю, а в кращому випадку – несвідомістю і втратою звички до служби й роботи⁵⁸¹.

⁵⁸⁰ Див. у: Нохрин И. М. Межэтнические отношения в Канаде в конце XVIII в. / И.М. Нохрин // Вопросы истории. – 2014. – № 12. – С. 98–109.

⁵⁸¹ Там же. – С. 106.

Особливо потужний імпульс національному державотворенню дала проголошена французькими революціонерами Декларація прав людини і громадянина. Право на свободу було підхоплено як на індивідуальному, так і на колективному рівнях. Ідея національної свободи набувала цінності сама по собі і водночас співпадала з вимогами політичної, соціальної та релігійної рівності: "В кожному епоху суспільні маси продукують певне домінуюче уявлення про навколишній світ, ними рухає панівне колективне мислення. Це мислення, яке визначає ставлення, вибір, посилює заботи і впливає на суспільні процеси, є безумовно цивілізаційним фактом. Значно більшою мірою, ніж історичні і соціальні обставини і випадковості епохи, воно виглядає спадком попередніх поколінь, їхніх вірувань, страхів, неусвідомлених бентежень, плодом тієї гігантської контамінації, зерна якої були посіяні в минулому і передавалися з покоління у покоління. Реакція суспільства на поточні події, на тиск, що чиниться на суспільство, на рішення, що приймаються, яких потребує суспільство, меншою мірою зумовлені логікою або навіть особистим інтересом, ніж не сформульованою і часто не висловленою вимогою, яка виникає у глибинах колективної підсвідомості"⁵⁸². Сказане Ф. Броделем можна вважати що одним аргументом на користь того, що комфортність життя означає для людей не тільки, а часто й не так матеріальне, як психологічне оточення їхнього буття.

Найсильнішим чинником утворення етнічної основи націєтворення в Латинській Америці була міксація між іспанцями/португальцями та індіанцями. Саме цей етнічний продукт міксації під назвою "креоли" став тим субстратом, сегменти якого мали у наступному усвідомити себе окремими націями. Набуття населенням різних латиноамериканських країн національної свідомості було, як вважає Б. Андерсон, результатом запровадження стандартизації мови і виникнення такого каналу її розповсюдження, як газети⁵⁸³.

⁵⁸² Бродель Ф. Грамматика цивілізацій. – С. 52.

⁵⁸³ Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; пер. з англ. – К., 2001. – С. 69–89.

Більшість інших дослідників націєгенезу більшу увагу приділяють факторам економічного і політичного характеру, які, до речі, не заперечує і Б. Андерсон: насамперед зовнішньому торговому обміну і усвідомленню національних інтересів, що виникають на його ґрунті. З розвитком масового індустріального виробництва міжнародна торгівля предметами розкоші своїми масштабами почала поступатися торгівлі повсякденними товарами, споживання яких ставало масовим. Це означало, що почалося кратно збільшення кількості сигналів, якими обмінювалися елементи міжнародної системи, оскільки джерелом сигналу були тепер не тільки стани, які займали вищі ієрархічні позиції серед соціальних субстратів елементів системи, а й значні сегменти самих субстратів, а то й субстрати в цілому.

XIX століття стало століттям втілення прагнень багатьох етнічних спільнот на свою окрему національну державу. Протягом першої третини століття стався вибух національно-визвольної боротьби у Латинській Америці на чолі з Симоном Боліваром. Після вивільнення з-під влади Іспанії прагнення окремих держав виявилось сильнішим за континентальну солідарність: спочатку зі складу Колумбії вийшли Венесуела і Еквадор, потім стався розкол Сполучених провінцій Центральної Америки на Гватемалу, Гондурас, Коста-Ріку, Нікарагуа і Сальвадор.

Ідентичні події відбувалися і у європейських імперіях, і в Туреччині, які найбільше мали у своєму складі підлеглих народів. В Османській імперії відносини багатьох підлеглих народів з панівною нацією ускладнювалися ще й протилежною конфесійною приналежністю сторін. Уряд Порту намагався розв'язати ці протиріччя поділом соціального субстрату імперії на мілети за релігійною приналежністю – мусульманський, православний, вірменський, католицький, юдейський. Надання мілетам певної автономності у вирішенні деяких питань внутрішнього життя громад не усунуло головної проблеми – нерівності між ними. Наприклад, заохочувався перехід не мусульман до ісламу, але вихід із нього карався смертною карою. Приналежність до православного мілету не гарантувала рівності між людьми цієї конфесії. Православні

греки-фанаріоти* користувалися у державі преференціями, яких не мали слов'яни. Греки-фанаріоти посідали престижні соціальні місця як дипломати, банкіри, чиновники, відкупники податків, управителі деяких провінцій. Тим не менше, і в їхньому середовищі побутувала ідея звільнення колишньої території Візантії з-під влади османів і встановлення незалежної грецької держави. Але поразка грецького повстання у 1821 р. звела їхні сподівання нанівець і призвела до втрати привілейованого становища.

Кванти пам'яті про колишню незалежність збуджували свідомість багатьох народів. Понад десять років (1830–1841 рр.) точилася боротьба Єгипту за вихід з-під влади Туреччини. У 1830–31 палало повстання у Польщі за звільнення від Росії.

Пам'ять про втрачену незалежність підживлювалася рухами за відродження традиційних етнічних культур. Визначення ареалів їх розповсюдження використовувалося як аргументація на користь історичного права народу на свою етнічну територію, яка передбачалася як територія національної держави.

Спалахом національного відродження серед підлеглих Габсбурзькій імперії народів відзначилися 1848-1849 роки. Назва, під якою вони увійшли в історію – "Весна народів" – стала найбільш відповідною метафорою цього відродження. В ньому найбільш завершено проявилася темпоритмальна послідовність етно-політичної дії – від культурницьких кампаній до політичних протестів, у т.ч. у вигляді революційних повстань, якими були особливо охоплені Чехія та Угорщина. Чеський рух подав приклад іншим слов'янським народам, чий надії на рівноправ'я були озвучені на Слов'янському з'їзді, який відбувся у Празі 2 червня 1848 р. В той же час, більшість слов'янських народів ще не були готові жити у міжнародній системі, вільної від імперської регуляції, через що обмежувалися федеративними закликами⁵⁸⁴.

Із подальшим зміцненням комунікативних зв'язків в середині етнічних спільнот посилювалася їхня солідарність у прагненні

* Від назви стамбульського кварталу Фанара, населеного греками, які всіляко проявляли лояльність до уряду Порти.

⁵⁸⁴ Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до ХХ ст. Курс лекцій / В.І. Яровий, П.М. Рудяков, В.П. Шумило та інші. – К., 2001. – С. 396–413.

власних національних держав, що проявлялося утворенням Румунії і проголошенням її державності спочатку під турецьким сюзеренітетом (1858–1861 рр.), а потім як незалежної (1878 р.), повстанням у Польщі (1863 р.), об'єднанням Італії в ході її визволення з-під влади Габсбургів (1860–1870 рр.), об'єднанням більшої частини Німецьких держав у Північно-Німецький союз (1867 р.), відновленням болгарської державності і наданням автономії Боснії та Герцеговині під васалітетом Туреччини, здобуттям повної незалежності від Туреччини Сербією (1878 р.).

Рух за збереження традиційної етнічної культури, витоки якої йшли ще від етнопотестарних часів, розвивався невід'ємно від руху за національну державність і залишався частиною державної націєконструктивістської політики після здобуття незалежності. Державна політика захисту примордіальних основ національної ідентичності була притаманною і тим державам, які зберігали формальну незалежність, але опинилися під фактичним політичним та економічним контролем інших світових акторів. Так було, наприклад, у Китаї, який загарбувався монголами (1215 р.), а потім Маньчжурами (1644 р.), та в Індії, яку захоплювали тюрки у 1398 р., а потім монголи у 1526 р., і яка у XVIII ст. стала британською колонією. Ще у XVI ст. китайці ділили варварів на "сирих" (які зберігали традиційний уклад) і "варених" (тобто, китаїзованих)⁵⁸⁵.

Для залежних держав збереження традиційних цінностей було протиотрутою від моральних та ціннісних інновацій, які імплантувалися у національні організми і які правлячі кола цих держав вважали шкідливими для них (говорячи медичною мовою, бактеріями із властивістю вірулентності). Прикладом такої імплантації був імпорт європейцями опіуму до Китаю, вживання якого стало національною бідою країни. Срібло, яким розплачувалися споживачі опіуму, залишало Китай, що вело до зубожіння населення, протести якого у 1850 р. переросли у широкомасштабне Тайпінське повстання. Інший приклад зовнішнього втручання в

⁵⁸⁵ Див. у: Бродель Ф. *Время мира*. – С. 34; Его же. *Грамматика цивилизаций*. – С. 160.

етнічну ідентичність – дискусія у Китаї щодо співіснування християнської і традиційної обрядовості. Римський папа, який втрутився у дискусію, став на бік тих, хто стверджував, що таке співіснування суперечить канонам християнства, в той час як китайський імператор став на бік тих, хто тримався протилежної точки зору, а їхнім опонентам наказав залишити країну⁵⁸⁶.

Розширення територій головних ефektorів міжнародної системи – імперій вело до певної гомогенізації правил взаємовідносин між народами, які потрапляли до їхнього складу. Але адміністративна гомогенізація не була в силі знищити етно-культурну гетерогенність кожної із країн, а також у більшості з них і релігійну гетерогенність. В умовах колоніальної експлуатації підкорених народів згустки квантів їхньої історичної пам'яті набували протестного змісту, і такого ж змісту набував накопичений ними потенціал прагнення стати новими самостійними елементами міжнародної системи. Тим самим перед етнічністю відкривалися нові варіанти свого впливу на міжнародні відносини.

7.5. Геостратегічна інструменталізація націє-державотворення

В цілому азійський та африканський простори світової ойкумени до початку ХХ ст. залишалися інертними: держави, які зберегли свою незалежність, пристосовувалися до колонізаторської активності європейців, а ті, що перетворилися на колонії, намагалися зменшити негативні наслідки свого становища.

Слід визнати, що інерція звички до міжімперського регулювання світовим простором була притаманна більшій частині його соціального субстрату. Цією обставиною зумовлювалося управління європейськими (а через них опосередковано і світовими справами) через домовленості між найпотужнішими державами. Такі домовленості могли являти собою союз, консенсус, компроміс, змову, але протягом ХІХ ст. саме вони визначали алгоритм функціонування міжнародної системи. "Священний союз", укладений для упередження революційних рухів, водночас мав на увазі,

⁵⁸⁶ Див. у: Мак-Нил У. Указ. соч. – С. 914–916.

аби радикалізація суспільних настроїв у тій або іншій країні не переходила у агресивні сигнали по відношенню до інших країн. Модель успішно (з позиції імператорів) діяла, і учасники "Союзу" поблажливо дивилися на втручання один одного у внутрішні справи інших держав. Росія мовчала, коли Австрія придушувала повстання у Неаполі й П'ємонті (1821 р.). Коли у 1825 р. Туреччина для придушення грецького повстання використала військові сили Єгипту, пообіцявши йому за це Крит і Сирію, то Росія у 1829 р. під гаслом порятунку православного населення оголосила Туреччині війну, примусивши вивести з Греції єгипетські війська, що забезпечило встановлення грецької незалежності. Навпаки, західні учасники "Союзу" демонстрували нейтральне ставлення до придушення Росією польського повстання 1830–1831 рр. попри загальну симпатію до поляків з боку значного сегменту європейського суспільства (особливо гострим було обурення діями Петербурга у Франції). Після польських подій "Священний союз" фактично припинив своє існування.

Історія "Священного союзу" показала, що колективне регулювання системою ефективно за умови однаковості потенціалів найбільших держав. Тому коли Росія на початку 1850-х років поставила перед турецьким султаном вимогу передати під опіку російського імператора усіх православних, що мешкали на турецькій території і у відповідь на відмову розпочала війну з прихованим наміром відновити православний контроль над виходом у Середземне море і тим самим посилити свої позиції у всій Європі, це викликало контрзаходи з боку Великої Британії і Франції, які виступили на турецькому боці.

Поразка Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. не розчарувала її у тактиці інструментального використання етнічності у геополітичних цілях. У 1877–1878 рр. вона знову вела війну, цього разу успішну, проти Туреччини і знову під приводом захисту єдиновірних болгар, боснійців і герцеговинців.

Інструментальне використання етнополітичних рухів було притаманне і Сполученим Штатам Америки. Загнавши аборигенне населення країни у резервації і позбавивши його перспективи на еволюцію до національно-державного статусу, США проявляли активність у підтримці визвольних рухів за своїми межами. Нап-

рикінці XIX ст. вони вели успішну війну з Іспанією, яка завершилася оголошенням незалежності Кубою і Філіппінами (1899 р.)^{*}.

В період збільшення у Європі міжнародних суб'єктів зі своїми національними інтересами "оркестр імперій" поповнився ще одним виконавцем – у 1871 р. було проголошено створення Германської імперії. Економічно потужний неофіт серед провідних міжнародних акторів міг ефективно для себе втрутитися у процес регулювання міжнародної системи з перспективою перерозподілу її простору, граючи на протиріччях і між "старими" імперіями, і між нововиниклими національними державами.

Реалізацію своїх інтересів кожна держава вважала пріоритетом зовнішньої політики, і цей пріоритет кожна викладала у вигляді політичних ідей, сукупність яких стала називатися націоналізмом, навіть коли самі керівники держав цей термін не застосовували і навіть ставали в позу противника цієї ідеології. Характер кожного з націоналізмів залежав від намірів держав та їхніх потенціалів: в одних випадках його агресивність була загарбницькою, в інших – захисною. В будь-якому разі зіткнення націоналізмів за нерозв'язаності протиріч, що існували між ними, загрожувало масштабною війною.

Сплеск національно-державної фракталізації у міжнародній системі, особливо у балканському просторі, одним із своїх наслідків мав ще більше зростання складностей в імперському регулюванні відносин між її елементами: останні домагалися і максимальної свободи від впливу імперій, і водночас використання їхнього потенціалу для реалізації своїх інтересів у питанні ієрархічного розташування елементів у структурі системи. Система опинилася перед вибором ієрархічної реструктуризації, процес якої загрожував новими масштабними зіткненнями у її середовищі.

^{*} Зрозуміло, що у випадку Філіппін йдеться тільки про самопроголошення ними незалежності від Іспанії. США проігнорували волевияв філіппінців і зброєю примусили їх підкоритися пункту американо-іспанської угоди про перехід Філіппін під контроль Вашингтона. Американці виправдали це необхідністю повернути філіппінців у християнську віру аби долучити їх до цивілізації, тобто аргументами початку Нового часу.

Одна із альтернатив щодо упередження такого біфуркаційного моменту, який би загрожував системі повною розрегульованістю, полягала у деїмперіалізації регулювання або через розпад імперій, або через позбавлення їх особливого ієрархічного статусу і переведення у статус звичайних національних держав. В обох випадках регулювання системою мало б відбуватися за участі усіх без винятку держав на засадах консенсусу або компромісу.

Консensusний характер саморегулювання держави міг би бути можливим за повної єдності інтересів усіх національних держав. Варіант такої єдності був запропонований комуністичною теорією, яка оформилася у середині ХІХ ст. і після цього почала здобувати популярність у різних країнах. Основний програмний документ теорії – "Маніфест комуністичної партії", пропонував так звану інтернаціональну єдність людства у майбутньому, оскільки політична влада у цьому майбутньому по всьому світу мала б належати робітничому класу, чії інтереси скрізь однакові: "пролетарі не мають вітчизни"⁵⁸⁸.

Засновники теорії К. Маркс і Ф. Енгельс виходили із того, що класові протиріччя між найманими працівниками і роботодавцями знищать їхні спільні національні інтереси, а зникнення останніх покладе край і конфліктам між національними державами. Безконфліктність в середині людства по суті мала розумітися як його єдність.

Загалом ідея єдності людства була не новою і побутувала у різних ціннісних національних системах у якості ідеалу. Певною мірою, ідея єдності людства являла собою, на думку К. Ясперса, смисл історії. Однак цей ідеал ніколи не міг бути повністю втіленим: "Єдність історії як повне єднання людства ніколи не буде завершеною... Єдність людини – межа історії. А це означає: досягнута завершена єдність була б кінцем історії. Історія – рух під знаком єдності, підпорядкований уявленням та ідеям єдності"⁵⁸⁹. Якщо уявлення про єдність людства, зауважував К. Ясперс, вважа-

⁵⁸⁸ Маркс К. Маніфест Комуністичної партії / К. Маркс, Ф. Енгельс; пер. з нім. – К., 1970. – С. 72.

⁵⁸⁹ Ясперс К. Указ. соч. – С. 270.

ються більше, ніж символами, то в такому разі вони стають оманливими: "Єдність у якості мети – безмежне завдання... Завершена єдність не може бути висловленою ясно і несуперечливо навіть в ідеалі. Така єдність не може набути реальності ані в досконалій людині, ані у правильному світоустрої або у відкритому і щирому взаєморозумінні і згоді. Єдність – це безкінечно далека точка співвіднесення, одночасно витоки і мета, це – єдність трансцендентності. У такій якості вона не може бути схопленою, не може бути винятковим надбанням якої-небудь історичної віри, яка могла б бути нав'язана усім у якості абсолютної істини"⁵⁹⁰.

Поки ідея єдності людства збирала своїх прихильників, міжімперське регулювання системи набувало дедалі конфліктнішого характеру. Починаючи з середини XIX ст. все більше почала проявлятися суперечливість між різними характерами регулювання політичними та економічними відносинами у системі. В той час як політичні відносини регулювалися міжімперськими домовленостями, виникли паростки корпоративного регулювання економічними відносинами. У 1865 р. було засновано Міжнародний телеграфний союз. Після цього включно до початку XX ст. утворилися міжнародні організації для спільного управління світовою інфраструктурою, для регулювання стандартами, правами інтелектуальної власності, міжнародною торгівлею, для захисту прав людини, у т.ч. трудових, для координації охорони здоров'я та наукових досліджень⁵⁹¹. Поруч із зростанням кількості міжнародних організацій зростала і кількість різноманітних міжнародних зібрань: у 1840–1900 рр. їх відбулося 649, а у 1900–1919 рр. – 1082⁵⁹². "Йшлося не про створення єдиної влади для управління світовими справами, а, швидше, про встановлення регулятивних режимів з метою справляти передбачуваний, в принципі, та організований вплив на транснаціональні процеси"⁵⁹³.

⁵⁹⁰ Там же. – С. 270–271.

⁵⁹¹ Хелд Д. Указ. соч. – С. 51-52.

⁵⁹² Див. у: Ілюхіна Р. М. Лига наций. 1919-1934 / Р.М. Ілюхіна. – М., 1982. – С. 17.

⁵⁹³ Хелд Д. Указ соч. – С. 50.

Однак, імперії не збиралися поступатися своїм негласним статусом володарів світу. Замість міжімперської компромісності почало утворюватися міжблокове протистояння. При цьому найбільші і найагресивніші імперії почали активно застосовувати стратегії, засновані на використанні пан-ідеологій етнорелігійного забарвлення. У цей період російський імперіалізм відійшов від легітимації своєї колоніальної практики посиленням на місію християнізації і "окультурення" колонізованих язичницьких народів за правом "святого народу" – руських, оскільки така стратегія була абсолютно непридатною для європейських країн, і обрав нову ідеологему – панславізм, яким намагався виправдати свою зовнішню експансію захистом етнічно і релігійно споріднених слов'янських спільнот в інших країнах⁵⁹⁴. Зі свого боку, Німеччина сповідувала пангерманізм, а Туреччина – панісламізм і пантюркізм⁵⁹⁵. По суті, усі імперії калькували стратегію одна одної щодо легітимації своєї загарбницької агресивності.

У 1879–1882 рр. оформився Троїстий союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. Держави, проти яких він був спрямований, Франція, Росія та Англія, протягом 1904–1907 рр. утворили свій союз – Антанту. Обидва блоки почали використовувати етнорелігійний чинник для вимірювання співвідношення своїх потенціалів, опосередковуючи свої сигнали через держави–потенційні союзниці. У 1912 р. утворився Балканський Союз у складі єдиновірних з Росією Сербії та Болгарії. Після приєднання до нього ще двох православних країн – Греції та Чорногорії об'єднання провело успішну війну проти мусульманської Османської імперії, позбавивши її майже усіх територій на європейському континенті. Однак, наступні події виявили недостатню силу православ'я як інгресивного елементу для формування регіональної балканської системи. Австро-Угорщина зуміла скористатися тим, що національний інтерес кожного із основних учасників Балканського

⁵⁹⁴ Харпен М.Х., ван. Війни Путіна: Чечня, Грузія, Україна і незасвоєні уроки минулого / М.Х. ван Харпен. – Х., 2016. – С.66-88.

⁵⁹⁵ Миллер А.И. На границах Европы: ансамбль континентальных империй / А.И. Миллер // Средняя Европа: Проблемы международных и межнациональных отношений XII-XX вв. – СПб, 2009. – С. 27-35.

Союзу – Сербії і Болгарії був важливіший за загальнослов'янський. Відню вдалося спровокувати в кожному із них бажання розширення свого простору і викликати війну, у якій Сербія, Греція і Чорногорія завдали поразки Болгарії.

З одного боку, конфлікт у Балканському Союзі та його розпад виглядали як інструментальна дисфункціональність етнічного чинника. Та насправді цей чинник зберігав своє інструментальне значення для регулювання регіональної системи не так через пряме застосування сили, як через страх з боку Австро-Угорщини: це був страх посилення геополітичного потенціалу православної Росії внаслідок зміцнення її православного союзника Сербії. Росія ж, навпаки, побоювалася втрати свого впливу на Балканах внаслідок можливого підпорядкування Сербії Австро-Угорському впливу. До цього треба додати посилення в Росії "візантійської ностальгії", виплеканої ідеологемою "Третього Риму" (цю ностальгію можна назвати і запізнілим "прокиданням пам'яті" візантійської імперської системи). Матеріалізувати ідеальні конструкти, утворенні квантами свідомості, Росія не могла без слов'янського соціального субстрату Балкан, а тому відчувала природний страх щодо можливої втрати ним загальнослов'янської і православної солідарності. Зміцнити таку лояльність можна було тільки постійно сигналізуючи про свою готовність підтримати союзника у будь-якій ситуації і навіть за будь-якої ціни.

Не буде перебільшенням вважати, що етно-релігійний чинник посилив імпульсивність прийняття рішень великими європейськими державами щодо змісту сигналів, якими вони обмінялися після вбивства у Сараєвому австрійського экс-герцога Франца Фердинанда 28 червня 1914 р. Безкомпромісний зміст цих сигналів відображав загальну гостроту протиріч між їхніми авторами з приводу, безумовно, не мовних, етнічних або релігійних питань, але ці питання стосувалися здатності великих держав підтверджувати свої зобов'язання, тобто дотримання ними поведінки, яка значною мірою зумовлювалася національною традицією і цивілізаційною приналежністю.

Перша світова війна була черговою війною за переділ світу. У такому переділі пробною тактикою учасників було використання

етнічних спільнот, включених до національного субстрату держав-суперників, насамперед усвідомлення ними свого виняткового права на етнічну територію і на об'єднання зі своїми етнічними сородичами. Типовими в цьому відношенні були плани Австро-Угорщини і Німеччини щодо України: в разі перемоги над Росією і створення української держави для Австро-Угорщини було б полегшене встановлення домінування на Балканах. Австрійці сподівалися скористатися ірредентистськими настроями у Західній Україні і, відповідно, етнополітичною мобілізацією автохтонного населення, зокрема виникненням у його середовищі Головної української ради (1 серпня 1914 р.), яка задекларувала антиросійську позицію та ініціювала створення етнічно українського військового корпусу Українських січових стрільців, які потім брали участь у боях з російською армією. Іншим інструментом реалізації австрійських планів в українському питанні став Союз визволення України (4 серпня 1914 р.), який також зайняв проавстрійську позицію. Хоча австрійський уряд швидко розчарувався у спроможностях СВУ, однак сам намір використати його в інструментальних цілях свідчить про те значення, яке надавалося етнічному чиннику у діях з послаблення потенціалу ворожой сторони.

Натомість головний союзник Росії – Франція твердо стояла на позиції цілісності Російської імперії, а Велика Британія, хоча і підтримувала національні рухи через Агентство пропаганди публічної підтримки національного самовизначення, щодо України чіткої позиції не висловлювала. Сполучені Штати Америки, які побоювалися зростання німецької потужності і до того ж були зв'язані з Великою Британією культурною традицією, намагалися всіляко обмежити вплив австрійської пропаганди серед американських українців⁵⁹⁶.

Страх перед етнополітичними рухами був притаманний усім державам-учасникам Першої світової війни, хоча і з різною силою.

⁵⁹⁶ Головченко В. І. Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія / В. І. Головченко, В. Ф. Солдатенко. – К., 2009. – 448 с.

В Росії цей страх проявлявся депортацією їх ідеологів (приміром, М. Грушевського) у глибинні області держави. В Османській імперії за підозрою у лояльності до Росії християнську вірменську спільноту було піддано масовій різанині.

Певним етнополітичним парадоксом Першої світової війни можна вважати те, що її учасники, намагаючись послабити один одного через збудження самостійницьких національних рухів, тим самим закладали підвалини тенденції до нової національно-державної фракталізації міжнародної системи, і врешті решт ця тенденція зруйнувала чотирьох із них – Австро-Угорську, Германську, Османську і Російську імперії. Не тільки народи, які традиційно опиралися своєму перебуванню в імперії (як, наприклад, поляки в Росії або ірландці у Великій Британії), а й ті, що демонстрували лояльність до імперії в часи війни (чехи, словаки в Австро-Угорщині), дедалі більше консолідувалися навколо ідей самостійництва і утверджувалися у впевненості щодо своєї національно-державної спроможності.

Ідея національно-державного самовизначення етнічних спільнот, які прагнули цього, була підтримана тодішнім американським президентом Вурдо Вілсоном у його 14 пунктах щодо умов укладання миру між учасниками світової війни. Вілсон більшою мірою наполягав на автономії і на гарантіях безпеки різних народів у складі великих держав, ніж на їхній сецесії, але сама участь у війні надала багатьом народам такої впевненості у власних силах, що вони не бачили свого майбутнього інакше, як в оболонці власної державності.

8. МІЖНАРОДНА СИСТЕМА ПЕРЕД НЕБЕЗПЕКОЮ ТОТАЛІТАРИСТСЬКОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Біфуркаційне потрясіння міжнародної системи Першою світовою війною завершилося суттєвими структурними змінами, насамперед у європейській та близькосхідній частинах її простору. Розпад трьох імперій – Австро-Угорської, Германської та Османської і суттєве зменшення четвертої – Російської, яка вийшла із внутрішньої біфуркації в образі трансформованої (радянської) імперії під назвою Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) посилив фрактальність системи за рахунок появи нових національних держав. Збільшення елементів системи, разом з тим, не послабило сили імперського принципу регулювання нею. Навпаки, цей принцип став проявлятися ще міцніше внаслідок зменшення кількості регуляторів: долю світу фактично вирішували держави-переможниці у світовій війні – Сполучені Штати Америки, Франція та Велика Британія, які залучали до регулювання проблемами далекосхідного простору тамтешніх великих акторів – Китай та Японію. Рішення переможців не обмежувалися стримуючими чинниками у вигляді контраргументів з боку рівнозначних опонентів: у інших держав не було сил для відповідної протидії.

Нові національні держави, по-перше, були слабкими за своїми економічними і воєнно-політичними потенціалами, а по-друге, самі потребували імперського арбітражу для визначення своїх фізичних параметрів. Під фізичними параметрами, звісно, розуміються в першу чергу державні кордони, і їх встановлення було однією із головних тем повоєнної Паризької мирної конференції (18 січня 1919 р. – 21 січня 1920 р.). Підписані за її результатами договори, центральним з яких був підписаний у паризькому передмісті Версалі, містили у собі рішення щодо повоєнного устрою у світі. Сукупність цих договорів прийнято називати Версальською системою міжнародних відносин.

На нашу думку, Версаль, як і Вестфаль у XVII ст., не призвів до виникнення якоїсь нової, порівняно з попередньою, міжнародної системи, а тільки легалізував зміни у її структурі і встановив

певні правила взаємодії між її елементами. З цієї причини доречніше казати, як це пропонувалося в літературі⁵⁹⁷, про Версальський порядок у міжнародній системі, якою вона встановилася після Першої світової війни.

Встановлення Версальського порядку, як відзначено, полягало у реструктуризації міжнародної системи і в першу чергу у визначенні фізичних параметрів переможених і нововиниклих держав. Найскладнішою задачею творців Версальського порядку було узгодження між етно-історичним і державно-історичним принципами встановлення державних кордонів у Європі. Державно-історичний принцип спирався на формальну юридичну легітиміацію права на ту або іншу територію. Натомість етно-історичний принцип впливав із природного права націй (у сенсі етнічних спільнот) на самовизначення на своїх історичних землях.

Суперечності між обома принципами з одного боку ускладнювали творцям порядку виконання ролі неупередженого арбітру, особливо Франції, яка була зацікавлена у територіальних надбаннях за рахунок переможеної Німеччини. Але, з другого боку, відкривали по суті необмежені можливості для інструментального використання того або іншого принципу (залежно від конкретного питання) для поширення свого впливу на якомога більшу частину системного простору.

Земля Ельзас-Лотарингія протягом багатьох сторіч була зоною міжетнічної взаємодії і при тому не раз міняла свою державну приналежність, переходячи від Австрії до Франції, а потім від неї до Німеччини. Версальським договором ця земля передавалася Франції із застереженням, що її мешканці не мають права обирати між французьким і німецьким громадянством. Якщо Франція у своїх претензіях на Ельзас-Лотарингію ще могла апелювати до етно-історичної аргументації (територія провінції в античну епоху була заселена кельтами), то у претензіях на населений німцями Саар апелювала тільки до державно-історичного принципу –

⁵⁹⁷ Богатуров А. Д. Очерки теории и методологии анализа международных отношений / А.Д. Богатуров, Н.А. Косолапов, М.А. Хрусталёв – М., 2002. – С. 114–115.

тобто, до колишнього перебування провінції у складі французької держави. І те, що вона і тут отримала бажане, свідчило, що головним аргументом при вирішенні питання про територіальне розмежування є винятково фізична (воєнно-політична) сила регулятора системи⁵⁹⁸.

Ще з більшою силою суперечливість двох принципів проявилася при вирішенні долі Данцигу. Задоволення польських претензій на нього з одного боку відповідало етно-історичному принципу (місто було розташоване на польських етнічних землях), а з другого боку, суперечило тому самому принципу, оскільки населення міста було майже суцільно німецьким⁵⁹⁹.

Сила переможця-регулятора була визначальною і при встановленні кордонів між Італією та Австрією. Всупереч пунктам Вілсона, де умовою встановлення цього кордону мало бути чітке міжетнічне розмежування, Італія отримала населений німцями Південний Тіроль, і тільки жорстка позиція великих держав обмежила її вимоги на всю область Венеції-Джулії, задовольнивши їх частково⁶⁰⁰. Етнічний чинник було проігноровано і при вирішенні долі Буковини – її повністю було передано Румунії, та Закарпаття, яке віддали щойно утвореній Чехословаччині, не давши можливості українському населенню цих областей висловити свою волю. Доволі повно відповідало етно-історичному принципу встановлення кордонів Югославії – до неї відійшли землі з переважно слов'янським населенням або з мусульманським, яке вело своє походження від ісламізованих слов'ян або від турецьких колоністів слов'янських земель⁶⁰¹.

Етнічний чинник потужно проявив себе у колишній Османській імперії, яку творці Версальського порядку вирішили позбавити ролі впливового регіонального елементу системи. Підписання турецькою урядовою делегацією Севрського договору, за яким Туреччина позбавлялася фактичного монопольного контролю над

⁵⁹⁸ Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюррозель.; пер. з франц. – К., 1995. – С. 9.

⁵⁹⁹ Там само. – С. 13.

⁶⁰⁰ Там само. – С. 20-22.

⁶⁰¹ Там само. – С. 22, 23.

протоками і над рядом своїх історичних земель, викликало національне повстання під проводом Мустафи Кемалю. Одержавши перемогу над греками, які були одними з основних претендентів на деякі території колишньої імперії, турки тим самим позбавили Севрський договір чинності і зробили свою країну, вже у статусі республіки, найбільшою державою Близького Сходу⁶⁰².

Сама процедура встановлення Версальського порядку для міжнародної системи кількома державами-переможницями засвідчувала збереження рудиментів імперського регулювання нею. Фактичним підтвердженням тому була система мандатів, яка давала право на управління тими або іншими територіями, які належали імперіям, що розпалися. Так було видано мандати на управління Сирією, Того, Екваторіальною Африкою (Франція), Палестиною, Камеруном. Східною Африкою (Велика Британія) та інші⁶⁰³.

Яким складним було узгодження державно-історичного та етно-історичного принципів розмежування державних кордонів засвідчили події, які стосувалися кордонів між відродженою польською Річчю Посполитою та новоутвореною Українською Народною Республікою, а після знищення УНР Радянською Росією – вже між нею і Польщею.

Питання про державний кордон між Польщею та Україною постало під час Паризької мирної конференції. З цього питання 8 грудня 1919 р. була оприлюднена "Декларація Верховної ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі", якою пропонувався етно-історичний принцип розмежування між Польщею та Україною – згідно демографічного переважання польського або українського населення у тій або іншій місцевості. Запропонований декларацією кордон, відомий під назвою "лінія Керзона", не відповідав державно-історичним зазіханням польської політичної еліти, оскільки не задовольняв її претензії на ті території, які були етнічно не польські, але які колись входили до складу польської держави – на Литву, Білорусь, Правобережну Україну. Показово, що в надії отримати ці землі

⁶⁰² Там само. – С. 28-30.

⁶⁰³ Там само. – С. 30-32, 46-49.

Польща не підтримувала російських білогвардійців, які перебували у стані громадянської війни з Червоною Армією: перемога білогвардійців, які воювали за відродження Російської держави в кордонах колишньої імперії, не давала Польщі шансів на задоволення її претензій. Натомість Польща не вагаючись увійшла в конфлікт з Україною, на землі якої зазіхали, крім того, і білогвардійці, і червоні. Після нерівної виснажливої боротьби на три фронти Україна була змушена укласти з Польщею договір (21 квітня 1920 р.), за яким за Польщею залишалися і ті українські землі, в яких демографічно стали переважати поляки – Холмщина, Підляшшя, Посяння, Лемківщина, Західна Галичина, і ті, де продовжували домінувати етнічні українці – Західна Волинь по Збруч і Східна Галичина. Фактично, Річ Посполита майже повністю реалізувала державно-історичний принцип встановлення своїх територіальних параметрів⁶⁰⁴.

Одностороння реалізація Річчю Посполитою державно-історичного принципу щодо своїх східних кордонів не знайшла підтримки у "версальських регуляторів" міжнародною системою. Польщі не вдалося здобути прихильність "регуляторів" і тоді, коли вона, в надії здобути Правобережну Україну, розпочала навесні 1920 р. похід на Україну, яка на той час перебувала під російською окупацією, хоча і в статусі формально незалежної Української Соціалістичної Радянської Республіки. Розрахунки Польщі на те, що розпочавши війну проти радянського режиму, який західні країни вважали ворожими до себе, вона здобуде підтримку цих країн, не справдилися. 5 липня 1920 р. конференція країн Антанти у бельгійському місті Спа підтвердила їхню прихильність до "лінії Керзона", дотримання якої Польщею могло бути умовою надання їй допомоги у війні з Радянською Росією.

Зі свого боку, Радянська Росія вирішила інструментально використати настрої загарбницької агресивності, якими було охоплене польське суспільство, і деморалізувати його спокусами територіальних обіцянок. 21 липня 1920 р. Рада народних комісарів

⁶⁰⁴ Див. у: Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 1 / С. Кульчицький. – К., 2013. – С. 465–468.

РСФРР оприлюднила звернення до громадян Росії та України зі словами: "Питання територіальне не може являти для нас жодних утруднень. Разом з дійсними представниками польського народу ми без зусиль встановимо кордон Польщі незрівнянно більш правильний і відповідний інтересам польського народу... Дійсні кордони Польщі, які ми, Радянська Росія, встановимо разом з представниками польського народу, будуть східніше тих кордонів, які з Лондона і Парижа накреслили імперіалісти, однаково ворожі й ненависні трудівникам як Польщі, так і Росії"⁶⁰⁵. Зрозуміло, що головним адресатом звернення до українців та росіян насправді були поляки, проти яких значно більша за польську Червона армія розгортала похід, який, за сподіваннями радянських керівників, мав завершитися окупацією Польщі і встановленням там лояльного режиму. Втім, польська нація не спокусилася на туманні радянські обіцянки, а розгромивши Червону армію на своїй території залишила за собою землі на схід від "лінії Керзона"⁶⁰⁶.

Інструменталістське ставлення до етнічного чинника було притаманне "версальським регуляторам" і після того, як їм вдалося домогтися визнання встановленого ними порядку переважною більшістю держав. Так, європейські країни відмежувалися від Радянської Росії, а потім від утворення нею Радянського Союзу своєрідним "санітарним кордоном" із Румунії, а також новоутворених Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, визнання яких відповідало принципу самовизначення націй (націй етнічно гомогенних). Натомість формально незалежні (якими вони були до утворення Радянського Союзу) радянські національні республіки (крім РСФРР) не здобули аналогічного визнання. Так, на Генуезьку конференцію (весна 1922 р.) було запрошено тільки Радянську Росію. Щоправда, на Лозаннську конференцію (зима 1922–1923 рр.) Радянську Україну було запрошено, але тільки при розгляді питання про Чорноморські протоки⁶⁰⁷. Однак, в цілому

⁶⁰⁵ Там само. – С. 475.

⁶⁰⁶ Там само. – С. 473–474.

⁶⁰⁷ Див. у: Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2 / С. Кульчицький. – К., 2013. – С. 12–13, 16.

національні республіки СРСР як повністю суверенні держави у світі не визнавалися. Такий стан речей задовольняв Російську Федерацію та її етнічне ядро – рускую етнічну націю, зацікавлених в ототожненні СРСР з Росією.

По суті імперський характер встановлення Версальського міжнародного порядку впливав із самої ситуації під час Паризької конференції. З одного боку, більшість держав не наважувалися сперечатися з могутніми переможцями у Першій світовій війні. З другого боку, загальне збудження міжнародної системи в ході війни, активізація більшості з її елементів, інтенсифікація контактів між ними, претензії різних етнічних спільнот на національно-державний статус і відповідна активність з їхнього боку – все це сповіщало про необхідність відмовитися від абсолютного диктату вузької групи "регуляторів" і спробувати втілити давні проекти колективного консенсусного/компромісного прийняття рішень. Так було утворено Лігу націй – міжнародну організацію для спільного забезпечення суверенності національних держав і запобігання війнам між ними. Підготовча робота по створенню Ліги велась під час Паризької конференції і в січні 1920 р. організація розпочала роботу у складі 44 держав.

Нескінченна флюктуативність у функціонуванні міжнародної системи робила неможливим постійну спільну присутність усіх держав-членів Ліги для вирішення конфліктних і суперечливих питань. За таких умов консервувався імперський підхід до регулювання міжнародних справ. Зовні Ліга націй втілювала демократичний принцип узгодження системних проблем за результатами обговорення між національними державами. Фактично ж, після прийняття Німеччини (1926 р.), Ліга націй управлялася тріумвіратом у складі Великої Британії, Франції і Німеччини за результатами їхніх домовленостей під час зустрічей, які відбувалися у м. Локарно ("локарнська камарилья")⁶⁰⁸.

Як і Паризька мирна конференція, Ліга також не знайшла формули оптимального поєднання державно-історичного та етноісторичного підходів до вирішення конфліктних ситуацій.

⁶⁰⁸ Илюхина Р. М. Указ. соч. – С. 173.

Етнічність продовжувала використовуватися державами як інструмент поширення свого впливу. Прикладом інструментального використання етнічності стали перегони між Радянською Росією та Лігою націй у справі спасіння вірменського народу від турецької агресії. Більш оперативне втручання Росії забезпечило їй домінування над цією країною. Конфлікт державно-історичного та етно-історичного підходів проявився у питанні щодо Східної Карелії, якої на початку 1920-х років домагалася Фінляндії, апелюючи до етнічної спорідненості карелів та фінів⁶⁰⁹. Рішення Гаазького міжнародного суду на користь Радянської Росії засвідчило більш міцні позиції у тому конкретному питанні державно-історичного принципу.

Паралельне існування двох принципів територіального розмежування між елементами системи заохочувало до агресивних сигналів між ними у ситуаціях взаємного просторового накладання, коли воно мало етнічний характер. Такого роду агресивність могла проявлятися і в середині "санітарного кордону", утвореного між європейським і радянським цивілізаційними просторами. Влітку 1920 р., наприклад, Лізі націй довелося вгамовувати зазіхання Польщі на території Литви зі змішаним польсько-литовським населенням. Рецидиви агресивності Польщі проявлялися і в наступні роки⁶¹⁰.

Ліга націй не могла зупинитися на якомусь одному принципі хоча б тому, що самі держави охоче маніпулювали етнічністю, інколи надаючи їй державної форми, яка не відповідала історичним реаліям. Таким маніпулюванням, наприклад, було створення під диктатом японців формально маньчжурської держави Манчжоу-Го (1932 р.), хоча 90% населення її території склали етнічні китайці⁶¹¹.

Етнічність використовувалася у політичних цілях і через систему мандатів на управління колишніми колоніями Германської та Османської імперій, що видавалися переможцям. Ідея Вілсона про

⁶⁰⁹ Там же. – С. 123–128, 130–132.

⁶¹⁰ Там же. – С. 152–157.

⁶¹¹ Дюррозель Ж. – Б. Вказ. праця. – С. 132–133.

знеособлення мандатів, тобто про передачу колишніх германських колоній у колективне управління усіх держав-членів Ліги націй, не знайшла підтримки. Мандати були роздані ще до набуття Статутом ЛН чинності, що було затверджено Радою Ліги⁶¹². Так, Великобританія використала арабську етнічність населення області Мосул між Туреччиною та Іраком, щоб залишити цю область за Іраком, мандат на управління яким вона отримала від Ліги націй у 1923 р.⁶¹³.

Ліга націй була, безсумнівно, серйозним етапом на шляху впорядкування міжнародної системи. Так само безсумнівно, що вона не могла повністю ліквідувати ентропійність у системі. По-перше, в силу того, що ентропійність є невід'ємним хронічним станом системи, яка є самоутвореною сукупністю елементів, що перебувають у природних протиріччях між собою. По-друге, в силу того, що саме фрактальне розширення структури системи супроводжувалося претензіями кожного нового елемента на самостійне визначення свого фізичного параметра (кордонів) відповідно до етно-історичних критеріїв, що суперечило директивному характеру їх встановлення "версальськими регуляторами", які оцінювали етнічні критерії відповідно до своїх інтересів. Зрозуміло, що зниження рівня ентропії не могло бути досягнуте самостійною і довільною зміною елементами системи своїх фізичних меж, оскільки такий варіант був прямим шляхом до війни між ними. Іншим варіантом могла бути дедалі більша демократизація Ліги націй, посилення колективного принципу прийняття ключових рішень. Однак, міжвоєнна ситуація вела до посилення ролі і функцій двох країн, які визначали курс Ліги – йдеться про Францію і Велику Британію. Обидві країни уособлювали демократичний характер міжнародної системи і саме вони взяли на себе відповідальність за збереження такого характеру, з чим мовчазно погодилася більшість держав-членів. З другого боку, покладання відповідальності на три держави (крім Франції і Великобританії, цю відповідальність у світі в цілому розділяли і Сполучені Штати, які

⁶¹² Илюхина Р. М. Указ. соч. – С. 45, 87.

⁶¹³ Там же. – С. 179–180.

не були членами Ліги), неминуче посилювало міжімперську модель регулювання системою.

Демократичному характеру міжнародної системи загрожували тоталітарні режими, кожен з яких прагнув стати одноосібним регулятором, – російський комунізм та німецький націонал-соціалізм.

Російський комунізм, організаційно представлений російською партією більшовиків, був першим (а в наступному і найбільш довершеним) тоталітарним режимом. Він прагнув охопити весь світ, усі країни і народи. Свій успіх на 1/6 земної кулі більшовики вважали запорукою світового триумфу. У своїй вірі у світову перемогу комунізму вони надихалися робітничими рухами у європейських країнах і не меншою мірою – антиколоніальними рухами народів Азії та Африки. Спрямованість цих рухів проти імперіалістичних країн – головного ворога комуністичного режиму, протягом практично усіх 1920-х років підживлювала надії російських комуністів на швидку перемогу світової пролетарської революції.

Невдача з реалізацією панславістського проекту не знищила в руському народі месіаністського комплексу, який зі встановлення влади більшовиків втілювався в ідеологію світового комунізму⁶¹⁴. Комуністична гомогенізація світового простору означала б глобальну цивілізаційну революцію. Авангардом цієї революції збирався бути Радянський Союз, і його цивілізаційні зразки мали бути еталонними для всіх країн. З другого боку, еталони радянського суспільно-політичного ладу неминуче мали або узгоджуватися з місцевими етнокультурними та релігійними зразками, або повністю витіснити їх, аби надати комуністичній гомогенізації повної довершеності.

Нинішні інтерпретації сутності радянської цивілізації у парадигмі протиставлення її цивілізації західній у підсумку зводяться до того, що перша з них являла собою державу традиційного суспільства, позначеного селянським світоглядом, державу ідеократичну, чия благодать походила із "пролетарської мрії" у світову революцію⁶¹⁵.

⁶¹⁴ Харпен М. Х. Указ. соч. – С.66-88.

⁶¹⁵ Див. у: Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация / С.Г. Кара-Мурза. – М., 2008. – С. 341–342.

Радянська Росія, взявши на себе роль авангарда світової пролетарської революції, дійсно була селянською, і оскільки селянський спосіб життя є невід'ємним від примордіальних культурних та релігійних цінностей, то суспільство, навіть з ідеологією глобальної спрямованості, мало залишатися національним: "Таким чином, радянська державна ідеологія була *національною* – аж ніяк не входячи при цьому у протиріччя з інтернаціональною риторикою. Річ у тім, що націоналізм селянського мислення має іншу природу, аніж націоналізм громадянського суспільства (саме слово *націоналізм*, взяте із західного лексикону, треба розуміти умовно, вірніше було б назвати його *народність*). Тут не підходить простий поділ "буржуазний націоналізм – пролетарський інтернаціоналізм", прийнятий у марксизмі. Селянство повставало проти капіталізму, спонукуване не тільки соціальним, а й національним почуттям – як проти космополітичної сили, яка знищує самобутність"⁶¹⁶.

Якщо радянська цивілізація дійсно творилася як традиціоналістська, то, відповідно, традиціоналістським мав бути і майбутній світовий соціальний субстрат, ідеологічно гомогенізований за канонами наукового комунізму і за радянськими кліше. Тобто, від самого початку зовнішня стратегія Радянського Союзу мала б бути орієнтована на всіляку підтримку традиціоналістських цінностей і зразків.

Знаряддям гомогенізації світового соціального субстрату був Третій комуністичний інтернаціонал, утворений у 1919 р., а відтак його стратегія мала б бути орієнтована на підтримку традиціоналізму, у т.ч. у його етнічних, мовних, культурних, релігійних проявах. Комуністичний інтернаціонал перебував в особливій ейфорії щодо перемоги світової пролетарської революції протягом 1920-х років, коли економічні проблеми, спричинені війною, провокували у західних країнах масові соціальні протести. Документи цієї міжнародної організації, прийняті протягом цього десятиріччя, в атмосфері комуністичної ейфорії, дозволяють зрозуміти, на які суспільні фактори розраховували його лідери, коли очікували своєї перемоги світового пролетаріату.

⁶¹⁶ Там же. – С. 174.

Зміст цих документів створює враження, що вони аж ніяк не відображали цінності традиційного суспільства, до якого за усіма критеріями має бути віднесене суспільство Радянської Росії. Сучасне протиставлення радянської цивілізації капіталістичній, тобто західній, полягає у повній протилежності тих сил, які скріплюють обидва типи суспільства: "На Заході цим процесом є еквівалентний обмін між індивідами, їхній контракт *купівлі-продажу*, вільний від етичних цінностей і такий, що виражається суто кількісною мірою *ціни*. Кожна людина виступає по відношенню до іншої людини як власник. Суспільство формується через акти обміну, за посередництва яких кожен шукає максимально можливі вигоди за рахунок придбання власності іншого за найменшу ціну. Загальною, всеохопною метафорою суспільного життя стає *ринок*. Кожен акт обміну повинен бути *вільним і еквівалентним*."

Навпаки, в суспільстві традиційному люди пов'язані безліччю відносин залежності. Акти обміну між ними здебільшого не набувають характеру вільної та еквівалентної купівлі-продажу (обміну рівними вартостями) – ринок регулює лише невелику частку суспільних відносин. Зате велике значення мають відносини на кшталт служіння, виконання обов'язку, любові, турботи і примушування. Все це з точки зору ліберала відносини не вільні і такі, що не піддаються раціональному розрахунку; вони значною мірою мотивуються етичними цінностями. Загальною, всеохопною метафорою суспільного життя, у традиційному суспільстві стає *сім'я*⁶¹⁷.

Інший принциповий пункт протиставлення традиційного суспільства західному (ліберальному) – заперечення другому із них ціннісної основи: "Принципова відмінність традиційного суспільства від західного полягає в тому, що в ньому завжди є ядро етичних цінностей, які визначаються спільними для всіх членів суспільства ("неписаний закон")... Більшою мірою очистивши відносини людей від позараціональних сил (замінивши *цінності* ціною), громадянське суспільство набуло більшої стійкості, стало нечутливим до проблеми визнання соціального порядку справед-

⁶¹⁷ Там же. – С. 336.

ливим або несправедливим – критерій справедливості виключений із процесу легітимації суспільного ладу"⁶¹⁸.

Зазвичай наголос на цінностях робиться для протиставлення споживацтву, яке вважається атрибутом ліберального суспільства. Однак, проектувальники світового пролетарського інтернаціоналу вважали, що "найсильніші внутрішні двигуни всієї системи (світового комунізму – О. М.), – швидко зростаючі суспільні потреби", що і було задекларовано у Програмі комуністичного інтернаціоналу, ухваленій у 1919 р.⁶¹⁹.

Стратегія Комінтерну базувалася на суто матеріалістичному розумінні сутності людини та її потреб. Відповідно, тактичним інструментом була мобілізація соціального субстрату навколо суто економічних питань людського буття. Економічні проблеми дійсно турбують кожную людину, і тому вожді Комінтерну вважали, що до їх вирішення повинна зводитися суть світової революції. По суті, йшлося про світову цивілізаційну революцію, тобто об'єднання різних націй і народів рисами спільної ідентичності, в основі якої мало бути зростання суспільних потреб. Як проголошувалося у програмі Комінтерну, він на практиці революційної боротьби об'єднав передові прошарки європейського та американського пролетаріату з пролетарями Китаю та Індії, з чорношкірими трудівниками Африки та Америки, і відповідно до цього ставив за мету надання усім націям право на самовизначення, повну рівноправність людям усіх рас і національностей, обіцяв вести боротьбу проти національної або расової дискримінації, "з усіма залишками шовінізму, національної ненависті, расових забобонів та інших ідеологічних продуктів феодального і капіталістичного варварства"⁶²⁰.

Гарантії національної і расової рівності були логічно продовжені в обіцянках з боку радянської держави, чий суспільний лад передбачався як еталонний для світової комуністичної цивілізації, забезпечувати і підтримувати усіма її силами і засобами національ-

⁶¹⁸ Там же. – С. 337.

⁶¹⁹ Коммунистический интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и Пленумов ИККИ 1919–1932. – М., 1933. – С. 16.

⁶²⁰ Там же. – С. 22–23.

ні і культурні спільноти, які звільнилися від капіталізму, всебічно сприяти господарському, політичному і культурному зростанню раніше пригноблених "областей", "окраїн" і "колоній" в напрямку їх соціалістичного перетворення, з метою створення міцної бази для справжньої і повної національної рівності. Але при цьому було зроблене застереження, яким етнічна специфіка зводилася до інструмента ідеологічної гомогенізації світу – що культурний розвиток націй мав бути підпорядкований "послідовній пролетарській лінії". Зміст цієї лінії давав зрозуміти прийнятий на першому з'їзді цієї організації Маніфест Комуністичного інтернаціоналу: "Забезпечити малим народам можливість вільного існування може тільки пролетарська революція, яка вивільнить продуктивні сили усіх країн з лещат національних держав, об'єднуючи народи у найтіснішій господарській співпраці на основі спільного господарського плану, і дає можливість найслабшому і найменшчисельнішому народу вільно і незалежно керувати справами своєї національної культури, без будь-якої шкоди для об'єданого і централізованого європейського і світового господарства"⁶²¹.

Світове комуністичне господарство мало формуватися за моделлю, яка почала реалізуватися у Радянській державі. Нова економічна політика, яка здійснювалася в СРСР у 1920-ті роки, у дійсності була тимчасовим відступом від загального курсу на тоталітаризацію економіки. Поки в СРСР відроджувалися рудименти капіталістичних відносин, Комуністичний інтернаціонал того десятиліття виявляв неприховану антикапіталістичну позицію і саме антикапіталізм використовувався для ідеологічної гомогенізації світу. В ейфористичному очікуванні скорої перемоги світові пролетарської революції лідери Комінтерну зневажили застереженням ще авторитетного на той час Л.Троцького, що світове господарство "в останній інстанції... контролює кожен із своїх частин, навіть якщо ця частина стоїть під пролетарською диктатурою і буде соціалістичне господарство"⁶²².

⁶²¹ Там же. – С. 56–57.

⁶²² Цит за: Панцов Л.В. Лев Давидович Троцький / Л.В. Панцов // Вопросы истории. – 1990. – № 5. – С. 84-85.

Здійснити ідеологічну гомогенізацію світу було б неможливим без культурної гомогенізації. Відповідно, світ мав орієнтуватися на культурну модель радянської цивілізації. Сучасна характеристика радянської цивілізації як традиційної зводиться, по-перше, до парохіальності її політичної культури: "У відповідності з уявленнями про людину і з тими зв'язками, які об'єднують людей у суспільство, будується політичний порядок, який визначає тип держави. Маючи за взірець ідеал сім'ї, традиційне суспільство породжує т.зв. *патерналістську* державу (від лат. *pater* – батько). Тут відносини влади і підданих ієрархічні і будуються за зразком відносин батька і дітей. Ясно, що уявлення про свободу, взаємні права та обов'язки тут принципово інші, ніж у державі західного суспільства, роль якої зведена до функції поліцейського на ринку (державна – "нічний сторож")"⁶²³. Парохіальність політичної культури традиційного суспільства проявляється в першу чергу в питаннях підтримки соціальних аутсайдерів: якщо ліберальне (громадянське) суспільство ґрунтується на конфронтації зі знедоленими, що робить його внутрішню єдність принципово неможливою, то у традиційному суспільстві, навпаки, держава має авторитет батька⁶²⁴.

Інша риса традиційного суспільства, яка робить його антиподом ліберальному, полягає у сакральності: "У громадянському суспільстві держава є *профанною*, позбавленою святості – раціонально збудованою в інтересах суспільства машиною. Вона набуває легітимності на кожний новий термін "знизу", через виборчу урну – шляхом складання голосів людей–атомів.

У традиційному суспільстві держава є *сакралізованою*, вона має якийсь вищий сенс, святість, яка виникає не із складання голосів індивідуальних громадян, а із благодаті того чи іншого виду. В крайньому випадку *теократичної* держави ця благодать, яка легітимізує політичну владу, цілком походить із Божого одкровення... В такому суспільстві, навіть у формальному сенсі слова атеїстичному, багаті інститутів, відносин, соціальних явищ мають частку святості – і тому з ними не можна поводитися "вільно"⁶²⁵.

⁶²³ Кара-Мурза С. Указ. соч. – С. 337.

⁶²⁴ Там же. – С. 338–339.

⁶²⁵ Там же. – С. 341.

Сакральність, а саме вона приписується державі, яка належить до радянської цивілізації, зазвичай є зворотною стороною релігійності, і вона, у свою чергу, є одним з атрибутів етнічної психології. Традиційне (радянське) суспільство в такому разі мусило б плекати етнокультурні традиції, навіть якщо вони зрослися з релігійними. Однак, загальний образ комуністично-гомогенізованого світового соціального субстрату, за стратегією Комінтерну, мав бути позбавленим будь-яких рис релігійності. Саме в цьому, згідно Програми Комінтерну, полягала переробка непролетарських класів, особливо селянства, яке було зберігачем примордіальних традицій: "У колі задач культурної революції, яка охоплює найширші маси, особливе місце посідає боротьба з опіумом народу – релігією, боротьба, яка повинна вестися систематично й неухильно. Пролетарська влада повинна знищити всіляку державну підтримку церкви, яка є агентурою панівних класів, повинна знищувати всіляке втручання церкви у державно організовану справу виховання й освіти і безжалюбно придушувати контрреволюційну діяльність церковних організацій. В той самий час пролетарська влада, допускаючи свободу віросповідання і знищуючи привілейоване становище до того пануючої релігії, веде усіма доступними їй засобами антирелігійну пропаганду і перебудовує усю виховну і освітню роботу на базі наукового матеріалістичного світогляду"⁶²⁶.

Але не лише релігія, як антипод комуністичній теорії, що вважалася науковою, була віднесена до переліку перешкод, що їх має усувати світовий пролетаріат. До цього кола відносилися й ті ідеологічні течії, які орієнтувалися на національну своєрідність того чи іншого суспільства. На час оформлення Програми Комінтерну (1919 р.) до таких течій було віднесено, зокрема, так званий суньятсенізм (за іменем одного з лідерів китайської революції Сунь Ятсена): "Суньятсенізм у Китаї, – підкреслювалося у програмі Комінтерну, – є ідеологією дрібнобуржуазного, народницького "соціалізму". У вченні про "три принципи" (націоналізм, демократія, соціалізм) поняття народу покривало і приховувало поняття класів, соціалізм уявлявся не специфічним і особливим спо-

⁶²⁶ Комуністичний інтернаціонал в документах... – С. 28–29.

собом виробництва, який здійснюється особливим класом носієм – пролетаріатом, а невизначеним суспільним добробутом; боротьба з імперіалізмом не була ув'язана з перспективами розвитку класової боротьби в середині країни. Тому суньятсенізм, відігравши на першій стадії Китайської революції величезну позитивну роль, в результаті подальшого руху китайської революції із ідеологічної форми її розвитку перетворився на основи цього розвитку. Епігони суньятсенізму, всебічно роздмухуючи як раз саме ті його риси, які стали об'єктивно реакційними, перетворили його тим самим на офіційну ідеологію Гоміндану, який став відвертою контр-революційною силою. Ідеологічне зростання мас китайського пролетаріату і трудящого селянства повинне, відтак, супроводжуватися рішучою боротьбою проти гомінданівського обману і подоланням залишків ідеології суньятсенізму"⁶²⁷.

Ще одну загрозу для комуністичної стратегії ідеологічної гомогенізації світу становив гандизм (за іменем індійського філософа і національного лідера Махатми Ганді). Його шкідливість Комінтерн бачив у тому, що він "наскрізь просякнутий релігійними уявленнями, які ідеалізують найбільш відсталі та економічно реакційні форми буття, які проповідують пасивність та заперечення класової боротьби, перетворюються у процесі розвитку революції на відверто реакційну силу. Гандизм дедалі більше стає ідеологією, спрямованою проти революції народних мас. Він повинен бути предметом рішучої боротьби з боку комунізму"⁶²⁸.

Аналогічним було і ставлення до негритянського антирасового руху під назвою гарвізм (за іменем його засновника): "*Гарвізм*, який раніше був ідеологією негритянських дрібних власників і робітників в Америці, який ще й досі має вплив на негритянські маси, став у нинішній час так само перешкодою на шляху революціонування цих мас. Виступаючи спочатку за повну суспільну рівноправність негрів, він перетворився на своєрідний негритянський "сіонізм", який замість боротьби проти американського імперіалізму виставив гасло: "Назад до Африки!" Ця небезпечна

⁶²⁷ Там же. – С. 40.

⁶²⁸ Там же.

ідеологія, позбавлена будь-яких по-справжньому демократичних рис, яка заграє з аристократичними атрибутами неіснуючого "негритянського королівства", повинна зустріти рішучу відсіч, оскільки вона не сприяє, а, навпаки, перешкоджає масовій визвольній боротьбі негрів проти американського імперіалізму"⁶²⁹.

Випад проти гандизму був випадом не просто проти національної специфіки, збереження якої в народах заважало б їх ідеологічній гомогенізації. Це був випад проти такої національної специфіки, яка перешкоджала войовничій мобілізації соціального субстрату під командою комуністичних вождів. Адже гандизм проповідував ненасильницький шлях боротьби за національне визволення, тобто соціальний і національний пацифізм, який мав стати складовим компонентом індуської національної ментальності. Однак пацифізм був несумісний з ідеєю світової пролетарської революції і доктриною диктатури пролетаріату, яка має встановлюватися через повстання, насильницьким шляхом. Ворожість Комінтерну до пацифізму була задекларована в умовах вступу до цієї організації, прийнятих на другому конгресі, шостий пункт яких встановлював: "Кожна партія, яка бажає належати до III Інтернаціоналу, зобов'язана викривати не лише відвертий соціал-патріотизм, але й фальш і лицемірство соціал-пацифізму і систематично доводити робітникам, що без революційного повалення капіталізму жодні міжнародні третейські суди, жодні договори про зменшення озброєнь, жодна "демократична" реорганізація ліги народів не врятують людство від нових імперіалістичних війн". Ту саму позицію другий конгрес підтвердив у своїй резолюції з національного і колоніального питання, яка скеровувала комуністичні партії на боротьбу з міщанським націоналізмом і пацифізмом"⁶³⁰.

Практика ненасильницького опору колоніальному гнобленню продовжувала засуджуватися Комінтерном і в наступні роки, зокрема на Шостому конгресі (1926 р.), який у резолюції щодо революційного руху в колоніальних і напівколоніальних країнах

⁶²⁹ Там же. – С. 40–41.

⁶³⁰ Там же. – С. 102, 128.

закликав: "Комуністи повинні викривати націонал-реформізм Індійського національного конгресу і всім фразам свараджистів, гандистів і т. д. про пасивний опір протиставляти непримиренне гасло боротьби за звільнення країни і вигнання імперіалістів". Відповідно, до тактичних кроків, якими мали йти компартії колоній, конгрес включав озброєння робітників і селян з наступним встановленням радянської влади⁶³¹.

Спочатку стратегія Комінтерну на ідеологічну гомогенізацію людства будувалася на апеляції до суто матеріальних потреб, що передбачало протидію тим, хто апелював до національної своєрідності. Другий конгрес (1920 р.) у резолюції з національного і колоніального питання орієнтував комуністичні партії на боротьбу з реакційним і середньовічним впливом духовенства, місій та інших подібних елементів, а також на боротьбу з панісламізмом, з паназіатським рухом і подібними течіями, які намагаються поєднати визвольну боротьбу проти європейського та американського імперіалізму з посиленням потуги турецького та японського імперіалізму, шляхетства, крупних землевласників, духовенства і т. д.⁶³².

Другий конгрес засвідчив ставлення Комінтерну як до незначущого чинника не тільки до національної своєрідності, а й взагалі до національної державності, переслідуючи гомогенізацію людства не тільки в ідеологічній, а й у політичній формі. Конгрес прямо закликав боротися проти гасла створення політично незалежних держав, тавруючи це гасло як обман, яким приховується їхня повна економічна і фінансова залежність: "В сучасній міжнародній обстановці, крім Союзу Радянських республік, немає порятунку залежним і слабим націям"⁶³³.

Вже на початку 1920-х років вожді світового комуністичного руху, як про це можна судити з документів Комінтерну, почали розуміти нереальність ігнорування національних особливостей. Четвертий конгрес (1922 р.) за традицією підтвердив своє вороже ставлення до панісламізму та панарабізму, але у ставленні до

⁶³¹ Там же. – С. 40.

⁶³² Там же. – С. 128.

⁶³³ Там же. – С. 129.

національної державності, висловленому резолюцією зі східного питання, пролунала інша інтонація: "Основна задача, спільна для всіх національно-визвольних рухів, полягає у здійсненні національного єднання і досягненні державної незалежності. Її реальне і послідовне розв'язання залежить від того, наскільки той або інший національний рух буде спроможний втягнути у своє річище широкі трудові маси, розірвавши будь-який зв'язок з реакційно-феодалними елементами і втіливши у своїй програмі соціальні вимоги цих мас"⁶³⁴.

Національна специфіка стала меншою мірою вважатися перешкодою для світового комуністичного руху і більшою мірою – інструментом ідеологічного впливу. Комуністичні партії у колоніях, з одного боку, як і раніше закликалися вести "енергійну боротьбу проти патріархально-цехових забобонів і буржуазного впливу у робітничих союзах", але перед ними ставилася й інша задача – брати участь у будь-якому русі, який відкриває їм шлях до мас⁶³⁵.

Наступний рік засвідчив ще більший зсув Комінтерну від канонічного до інструменталістського ставлення до національної специфіки, навіть до такого її прояву, як релігія, яка, будучи ідеологічним конкурентом, завжди викликала відверту ворожість. Третій розширений пленум Комінтерну (19–23 червня 1923 р.) з одного боку підтвердив свою світоглядну непримиренність до релігії, відзначивши, що хоча релігія є приватною справою особи і тому Комінтерн проти дискримінації людей за релігійною ознакою, "але, – нагадувала резолюція з релігійного питання, – комуністична партія в жодному разі не може ставитися байдуже до того, щоб окремі її члени, хоча б як "приватні особи", стали б займатися релігійною пропагандою... Комуністичний авангард робітничого класу не може і не повинен байдуже ставитися до невідомості, темноти й релігійного мракобісся". Однак, ідеологічна непримиренність не суперечила тактиці інструментального використання релігії для досягнення цілей світового комунізму: "Па-

⁶³⁴ Там же. – С. 318.

⁶³⁵ Там же. – С. 322.

м'ятаючи, що в різних країнах є ще мільйони робітників, які тією або іншою мірою релігійно налаштовані, комуністи повинні залучати їх до спільної економічної і політичної боротьби, в жодному разі не відштовхуючи цих робітників через їхні релігійні забобони"⁶³⁶.

Зсув Комінтерну до інструменталістського використання національної специфіки можна було побачити ще на четвертому конгресі, який закликав до тактики використання негритянського опору расовій дискримінації для боротьби з американським імперіалізмом, створення відповідних центрів міжнародного негритянського руху у США та у колоніальних країнах Африки. Ще відвертіше ця тактика була висловлена на шостому розширеному пленумі Комінтерну (17 лютого – 15 березня 1926 р.) у резолюції з французького питання, зокрема стосовно ситуації у колоніях Франції, з приводу антиколоніального повстання Емірату Риф у Марокко. Ісламський характер встановленого у цьому бунтівному еміраті політичного ладу вже не розглядався як підстава для відмови йому у морально-політичній підтримці: "Ми повинні боротися з релігійними і соціальними забобонами, з панісламізмом колоніальних народів і сприяти розвитку у них масового робітничо-селянського руху. Але коли войовничі племена повстають проти імперіалізму метрополій і воюють за свою незалежність, ми повинні вести боротьбу не проти їхніх вождів, хоч хай їм властиві певні забобони, а проти імперіалізму, який прагне підкорити їх"⁶³⁷.

Курс на використання національної специфіки був підтверджений і Шостим Конгресом Комінтерну (1928 р.), зокрема у резолюції про заходи запобігання імперіалістичним війнам. Конгрес закликав використовувати антиколоніальні війни, що їх вели, зокрема, марокканці, друзи, сирійці: "Тут патріархальні і феодальні старійшини й вожді відіграють роль, аналогічну ролі буржуазії більш передових колоніальних країн. Тимчасове співробітництво з ними під час революційної боротьби проти імперіалізму припустиме, але в той же час є небезпека, що імперіалісти під-

⁶³⁶ Там же. – С. 366–367.

⁶³⁷ Там же. – С. 604.

куплять їх або що вони підпорядкують боротьбу своїм кастовим інтересам. Тому національні війни цих народів повинні ув'язуватися з боротьбою проти феодалізму або проти феодального офіцера, за ліквідацію феодалізму"⁶³⁸.

Комінтерн, як можна зрозуміти, почав визнавати необхідність національного державотворення у зв'язку, насамперед, з тим, що ядро світового комуністичного руху – Радянський Союз, по-перше, почав усвідомлювати потребу у зміцненні своєї безпеки, тобто почав мислити категоріями національної державності, а по-друге, його більшовицьке керівництво намагалося привернути до себе лояльність русского населення тактикою компенсації травмованої від зменшення розмірів Російської держави національної свідомості. Таким компенсатором була демонстрація намірів повернути Радянську державу у кордони Російської імперії. Для реалізації такої тактики був потрібний чинник, який легітимізував би майбутню експансію. На роль такого чинника була обрана етнічність, зокрема такий її атрибут, як уявлення про історичне право на певну територію.

Одним із перших маніпулятивних заходів радянського керівництва в цьому напрямі було утворення у 1922 році на території України Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, хоча самих етнічних молдаван в цій фантомній (з етно-історичної точки зору) національній квазідержаві було лише 30%, не говорячи про те, що землі автономії були за етно-історичним критерієм українськими⁶³⁹. Утворення національного фантому впливало із претензій СРСР на землі Бесарабії, які відійшли до Румунії, з тим щоб у наступному легітимізувати об'єднання цих земель із спеціально утвореною для цього автономією.

Прикладом маніпулювання етнічністю у наступному десятилітті було створення у 1939 р. на території СРСР під контролем радянського уряду так званої Фінської Народної Республіки і визнання її легітимною владою для всієї Фінляндії. Маніпуляція була покликана

⁶³⁸ Там же. – С. 813.

⁶³⁹ Див. у: Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К., 1994. – С. 62–78.

виправдати агресію СРСР проти Фінляндії, замаскувавши її під виконання "прохання" маріонеткового уряду, складеного із фінських комуністів, які після здобуття їхньою країною незалежності емігрували на територію Радянської Росії. Така маніпуляція коштувала Радянському Союзу місця у Лізі націй – 14 грудня 1939 р. він, як держава-агресор, був виключений з цієї організації⁶⁴⁰.

Іншим прикладом використання Радянським Союзом етнічного чинника в імперських цілях була анексія ним територій Західної України і Західної Білорусі. В цій акції наочно проявився конфлікт між етно-історичним і державно-історичним принципами взаємодії в середині міжнародної системи. З етно-історичного погляду анексія названих територій була відновленням історичної справедливості, оскільки вони також були, у 1921 р., предметом польської анексії всупереч волі українського і білоруського населення. Натомість з державно-історичного погляду, зважаючи на те, що польська анексія була легітимізована міжнародною угодою, радянська анексія могла по праву вважатися грубим порушенням регулятивного порядку у міжнародній системі. Попри рекламування радянським керівництвом анексії територій, які, згідно міжнародного права, входили до складу польської держави, як "визвольного походу", в Україні він був зустрінутий з суперечливими почуттями, особливо в середовищі інтелектуальної еліти, представники якої поставили під сумнів відповідність акції нормам справедливості і совісті. Навіть з боку політичних працівників Червоної армії – однієї з ідеологічних опор комуністичного режиму – лунала критика цієї анексії як такої, що суперечить канонам комуністичної теорії про неприпустимість розповсюдження революції збройними засобами⁶⁴¹.

У спробах трансформувати міжнародну систему світовий комунізм та його ядро – Радянський Союз зустрілися з потужним конкурентом у вигляді Німеччини та її правлячої (з 1933 р.) по-

⁶⁴⁰ Дюрозель Ж. – Б. Вказ. праця. – С. 228–229.

⁶⁴¹ Див. у: : Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3 / С. Кульчицький. – К., 2013. – С. 33; Гриневич В. За лаштунками визвольних походів / В. Гриневич // Україна : політична історія ХХ – початку ХХІ ст. – К., 2007. – С. 672.

літичної сили – Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії, яка увійшла історію під скороченою назвою "нацистська".

Глобальна стратегія нацистів не переслідувала цивілізаційної (не говорячи про расову, релігійну або етнічну) гомогенізацію соціального субстрату міжнародної системи. Структура системи, за їхнім задумом, мала складатися із культурно (цивілізаційно) автаркізованого регулятивного центру, яким мала стати Німеччина, і залежних від її волі національних держав. Можливо, нацисти були зацікавлені у збереженні культурної і релігійної різноманітності людства, але не з гуманістичних, а суто інструменталістських міркувань – для використання протиріч між різними народами, неминучих не тільки з економічних, а й з цивілізаційних, релігійних мотивів.

Нацизм не загрожував людству гомогенізацією у формі онімечування, оскільки вважав усі інші народи духовно нездатними засвоїти німецьку культуру. В центрі нацистського світогляду (цей термін для даного випадку нам видається більш коректним, ніж ідеологія, оскільки остання потребує певної системної завершеності єдності своїх складових, чого ніколи не було у пропагандистській та інтелектуальній продукції нацистської партії) перебувала ідея винятковості німецької етнічної спільноти. Унікальність обґрунтовувалася не підтвердженою науковим знанням гіпотезою про арійську ідентичність давніх германців (індогерманців). На цій основі була висунута ідея про психічну і психологічну вищість німецького народу. Активно використовувалися, за змістом ідеологічно і політично нейтральні, праці німецького расолога Г. Гюнтера, який ув'язував особливості німців з їхньою психологічною унікальністю, яка проявлялася, зокрема, у ставленні до релігії. У цьому питанні міркування Г. Гюнтера зводилися до того, що індогерманська релігійність не знає страху ані перед божеством, ані перед смертю, вона не знає рабського поклоніння Богу, що вона являє собою "релігійність селянської аристократії нордичної раси, релігійність родів, яким були притаманні впевнена самовідданість і стриманість і які зберегли ці якості і перед лицем богів"⁶⁴².

⁶⁴² Гюнтер Г. Ф. К. Избранные работы по расологии. Изд. второе, доп. и проилл / Г.Ф.К. Гюнтер. – М., 2005. – С. 399, 405.

При цьому, якщо більшість етнічних спільнот вважалися усього лише "меншовартісними" порівняно з німцями, то євреїв було "піднято" до статусу прямих ворогів німецької культури, що обґрунтовувалося творами головного нацистського доктринера А. Розенберга⁶⁴³.

Зважаючи на тодішні претензії Німеччини на роль світового регулятора, варто переглянути основні напрями політики нацистської партії в питанні духовної трансформації національного субстрату, який мав висувати своїх представників для виконання цієї ролі і за принципом системного розходження або нав'язувати німецькі зразки іншим народам, або, що було б менш вірогідним, хоча гіпотетично не виключеним, пропонувати їхні зразки своєму субстратові. В будь-якому разі, культурна автаркія ніколи не могла б бути абсолютною, і те, що відбувалося в духовному житті Німеччини, безпосередньо відбувалося б у всій міжнародній системі, як це показали події у тих просторових сегментах системи, які на деякий час потрапляли під нацистське панування.

Стратегія нацизму по зміні цивілізаційного обличчя німецького народу закономірно почала реалізовуватися з релігійної сфери. Спочатку нацистське керівництво ініціювало проект перетворення протестантської Євангелістської церкви на загальнонаціональну церкву, яка мала б стати релігійною опорою нацизму. В цьому їм мав сприяти рух "Німецькі християни". Розрахунки нацистів на протестантську церкву будувалися на тому, що у ній були популярними гасла протидії "єврейській місії у Німеччині", "духові християнського космополітизму", "расовому змішуванню". Особливий розрахунок, за словами Р. Еванса, який спирається на дослідження М. Гайлуса (Gailus M. Protestantismus und national-socialismus. – Colong, 2001), нацисти робили на молодих пасторів з расистськими настроями: "Такі люди хотіли мати войовничу церкву, яка спирається на агресивне розповсюдження Євангелія, яка здійснює хрестові походи, чії члени є воїнами, які воюють за Христа і Вітчизну, які є жорсткими, твердими і безкомпромісними.

⁶⁴³ Див.: Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг; пер. с нем. – Tallinn: "Shildex", 1998. – 528 с.

Таке мускульне християнство особливо прийшлося до душі молодим людям, які зневажали фемінізацію релігії через добродійність та акти милосердя. Такі люди були готові піддати анафемі традиційну наближеність, яка робить наголос на гріх і покаяння, з образами страждань Христа та його Преображення. Замість цього їм був потрібний образ Христа, який являв собою героїчний приклад для німців, у світі, який вони бачили перед собою тепер і зараз"⁶⁴⁴. Однак, вимога "Німецьких християн" відлучати від церкви усіх навернених євреїв була сприйнята багатьма християнськими пасторами як заперечення християнських канонів. У їхньому середовищі виникла Сповідальна церква, яка протистояла расовим критеріям щодо приналежності до християнства, бо вони не відповідали біблійним заповідям.

Розколоте протестантство не могло стати основою єдиної німецької національної церкви. З другого боку, такою основою тим більше не могла бути католицька церква, підпорядкована центру, не підконтрольному нацистам. У такій ситуації нацистське керівництво почало демонструвати антихристиянство і спробувало запровадити сурогат релігії – суміш деяких біблійних заповідей і язичницьких вірувань та обрядів. Серед нацистів став популярним деїзм – вихід із офіційної церкви. Як пропонувала таємна поліція, "необхідно створити певний містицизм, який справить на маси вплив навіть більший, ніж той, що, мовляв, створила християнська церква на основі дуже застарілих традицій, оточивши їх атмосферою нової, незвичної магії і покривши їх напилуванням давнини"⁶⁴⁵.

Серед заходів нацистської партії щодо соціального субстрату держави виділялися практичні заходи по його біологічному та етнічному очищенню, тобто людству було подано приклад того, як відбувається "знищення традиційної християнської моралі і заміна її системою етичних норм, в якій добро і зло визначалися виключно на базі уявлених колективних інтересів раси"⁶⁴⁶. Відповідно до своїх дарвіністських уявлень про світову політику, нацисти вдалися до фізичного знищення душевнохворих, кастрації ментально відсталих, до дискри-

⁶⁴⁴ Эванс Р. Третий рейх. Дни триумфа: 1933–1939 / Р. Эванс; пер. с англ. – Екатеринбург – Москва, 2010. – С. 249.

⁶⁴⁵ Див. у: Там же. – С. 282.

⁶⁴⁶ Эванс Р. Указ. соч. – С. 562.

мінації ромів та євреїв. З початком другої світової війни обидві ці етнічні спільноти почали піддаватися відвертому геноциду.

Інший напрям інструменталістського використання нацистами етнічності полягав у збільшенні демографічного потенціалу для своєї зовнішньополітичної стратегії шляхом "збирання" земель, заселених германомовними народами. Нацисти вміло скористалися силою етнічної солідарності між німцями і взагалі германськими народами. Сила цієї солідарності підтвердилася спочатку у 1935 р., коли під час плебісциту у Саарі, передбаченого Версальською угодою, 90 % його німецького населення проголосували за приєднання до Німеччини попри те, що перебуваючи під французьким наглядом область краще пережила світову кризу (мається на увазі криза 1929-1933 рр.), ніж країна, до якої вони вирішили увійти⁶⁴⁷.

Апеляція німців до етнічної солідарності знаходила розуміння у держав-гарантів Версальського порядку – Франції та Великої Британії. У 1938 р. вони погодилися з аншлюсом між Німеччиною та Австрією, який здійснювався під гаслом возз'єднання споріднених германських народів, а також з анексією, під аналогічними гаслами, населеної німцями Судетської області Чехословаччини, які також радісно вітали возз'єднання з етнічною батьківщиною⁶⁴⁸.

Несумісність двох цивілізаційних проєктів – комуністичного і націонал-соціалістичного, як і несумісність кожного із них з усталеною демократичною цивілізацією Європи вибухнула у 1939 р. Другою світовою війною, у якій демократична цивілізація з воєнно-стратегічних міркувань на певний час стала союзником тоталітарної радянської. Протягом війни фактор етнічності був присутній і своєю інструменталістською стороною, і трагічними долями носіїв тих етнічностей, які не вкладалися у рамки тоталітаристських цивілізаційних проєктів.

Під час Другої світової війни нацистами було знищено близько 6 млн. європейських євреїв. Брак статистичних даних щодо ромського населення Європи утруднює встановлення точної кількості його жертв. Вважається, що вона коливається від чверті до половини мільйона людей⁶⁴⁹.

⁶⁴⁷ Дюррозель Ж.-Б. Вказ. праця. – С. 153–155

⁶⁴⁸ Там же. – С. 191–196.

⁶⁴⁹ Див. у: Фрейзер А. Цигани. Дослідження / А. Фрейзер; пер. з англ. – К., 2003. – С. 271.

Інший тоталітаризм – радянський – не вдавався до відвертих актів геноциду по відношенню до народів, яких він вважав нелояльними, а відтак потенційно небезпечними з точки зору своєї зовнішньополітичної стратегії. Ним було обрано шлях депортацій таких етнічних спільнот із їхніх історичних земель або з територій поселення і створення для них таких умов, які вели до демографічних втра, за чисельністю співставних із втратами від геноциду. Таким акціям було піддано поляків, німців, чеченців, інгушів, карачаївців, балкарців, кримських татар, а також греків, вірменів, болгар Криму, представників інших етнічних спільнот. Після війни загальна кількість депортованих в межах Радянського Союзу досягала 2,7 млн. чол.⁶⁵⁰

Депортація за етнічною ознакою як засіб забезпечення від загрози національній безпеці застосовувалася і в демократичних Сполучених Штатах, свідченням чому було інтернування у спеціальні населені пункти 120 тис. американців з японською етнічністю⁶⁵¹.

Учасники Другої світової війни аби полегшити собі шлях до перемоги використовували також етнічні конфлікти і навіть стимулювали їх, коли вважали сторони конфліктів перешкодою для своєї зовнішньополітичної стратегії. Так, у 1943 році і нацистський, і радянський режими однаково заохочували польських та українських партизанів на Волині до розпалювання конфлікту між ними, оскільки бачили і в тих, і в других небезпеку своєму правлінню. Оскільки предметом конфлікту було питання про пріоритетне право на землю, партизанські загони з обох боків взяли активну участь у взаємному знищенні польських та українських селян, у якому польська сторона, маючи менший демографічний ресурс, постраждала найбільше⁶⁵².

Друга світова війна завершилася повним крахом нацистського проекту світового порядку і частковим успіхом комуністичного про-

⁶⁵⁰ Бойко О. Депортація / О. Бойко // Політична енциклопедія. – К., 2011. – С. 198.

⁶⁵¹ Miyake L. C. Forsaken and Forgotten: The U.S. Internment of Japanese Peruvians During World War II / L. C. Miyake // Asian American Law Journal. – 2002. – vol. 9. – P. 162–193 // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://scholarship.law.berkeley.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1079&context=aalj>]

⁶⁵² Див., зокрема, у: Трохимович В. Третя сила українсько-польського конфлікту 1941-1945 рр. / В. Трохимович // У пошуках правди. – Луцьк, 2003. – С. 375-392; Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І.Є. Цепенда – К., 2009. – С. 71-73.

екту. Причому успіх був більшою мірою просторовим, ніж цивілізаційним. Комунізм по-справжньому повністю злився з національною специфікою лише у деяких країнах, хоча одна із них – Китай охоплювала величезний сегмент світового соціального субстрату. У більшості країн, які за підсумками війни потрапили під домінування Радянського Союзу, комуністичні лідери зустрілися з масовим піднесенням національної свідомості, яке спиралося на економічні та політичні інтереси, які далеко не в усьому співпадали з інтересами світового комунізму, та ще й підживлювалося етнічною ідентичністю.

Сам Радянський Союз під час війни заради патріотичної мобілізації населення інструментально використовував етнічну специфіку і слов'янських (встановлення компромісу з православною церквою, винесення релігійних символів на лінію фронту), і неслов'янських (найвідоміший факт – припинення розкопок гробниці Тимура аби вгамувати психологічні бродіння серед населення Середньої Азії, яке вважало, що саме "порушення спокою" великого полководця спричинило війну з Німеччиною) народів.

Зростання в народах світу самоусвідомлення себе окремими національними акторами, набуття самим Радянським Союзом в ході війни все більшої кількості тих атрибутів, які притаманні національним державам, хоча за зовнішніми ознаками він залишався державою, яку пропонується вважати конгломератною⁶⁵³, підштовхнуло радянське керівництво до усвідомлення марності сподівань на комуністичну цивілізаційну революцію у всесвітньому масштабі. Симптомом такого розуміння був розпуск у 1943 р. Комуністичного інтернаціоналу.

Просторове розповсюдження комунізму у Європі являє собою не так локальний успіх комуністичної цивілізації, як локальний успіх встановлення комуністичних або квазі-комуністичних політичних режимів, які опинилися перед тяжкою проблемою здобуття народної легітимності, яка була б сакралізована національною традицією. Більша ж частина простору європейської та американської міжнародних систем залишилася в лоні демократичної традиції, атрибутом якої є плюралістичність, у т. ч. у збереженні національної специфіки. Насувався новий порядок взаємовідносин у міжнародній системі, який віщував для етнічності нові можливості і нові форми свого факторного прояву.

⁶⁵³ Богатуров А. Д. Указ. соч. – С. 129–144.

9. ЕТНІЧНИЙ ЧИННИК У ФУНКЦІОНУВАННІ ЯЛТИНСЬКО-ПОТСДАМСЬКОГО МІЖНАРОДНОГО ПОРЯДКУ

За наслідками Другої світової війни етнічність у міжнародній системі опинилася у нових умовах функціонування останньої. Знищення німецького тоталітаризму забезпечило систему від одноосібного регулювання нею за правилами, які б встановлювалися відповідно до традицій політичної ментальності домінуючого елемента, і ця ментальність, у свою чергу, мала б відповідати примордiальним культурним і релігійним (переважно язичницьким або окультним) витокам. З другого боку, неспроможність Радянського Союзу перемогти Німеччину сам на сам, його участь у коаліції з демократичним світом позбавила його надій на повну нейтралізацію етнічного чинника у міжнародній системі і на ідеологічну та цивілізаційну (комуністичну) гомогенізацію всього світу. Він був змушений враховувати цей чинник у тій частині простору системи, яка опинилася під його домінуванням – у Центрально-Східній і Південно-Східній Європі, не говорячи про те, що під час війни він був змушений миритися з піднесенням етнічної свідомості серед народів свого власного простору. Понад те, в останні місяці війни глава СРСР Й.Сталін оприлюднив намір використати не ідеологічний, а етнічний чинник для створення у світі сили, яка протидіяла б західній цивілізації у майбутніх мирних умовах: "Ми, нові слов'янофіли-ленінці, слов'янофіли-більшовики, комуністи, стоїмо не за об'єднання (Сталін мав на увазі об'єднання під царським скіпетром, чого хотіли традиційні слов'янофіли – О.М.), а за союз слов'янських народів. Ми вважаємо, що незалежно від різниці у політичному і соціальному становищі, незалежно від побутових та етнографічних відмінностей усі слов'яни повинні бути в союзі один з одним проти нашого спільного ворогна – німців". Сталін не став приховувати, що він побоюється не так німців, як усього західного світу: "Ми б'ємо німців, і справа добігає кінця. Але треба мати на увазі, що союзники (йшлося про інших учасників антигітлерівської коаліції – О.М.) постараються врятувати

німців і змовитися з ними. Ми будемо безжальними до німців, а союзники постараються повеститися з ними м'якше. Тому ми, слов'яни, повинні бути готовими до того, що німці зможуть знову підвестися на ноги і виступити проти слов'ян. Тому ми, нові слов'янофіли-ленінці, так наполегливо закликаємо до союзу слов'янських народів"⁶⁵⁴.

В результаті здійснювана радянським режимом у новопридбаному просторі свого впливу ідеологічна гомогенізація відбувалася у супроводі зміцнення етнічної ідентичності тих держав, що потрапили до так званого соціалістичного табору. Більшість країн Європи, країни Північної Америки залишилися демократичними, а відтак відданими принципам культурної плюралістичності і свободи вибору культурних зразків.

Крах проєктів тоталітарної монополярності, між тим, не зберіг багатополярність міжнародної системи. Поступово, вважається, що протягом першого повоєнного десятиліття, утвердилася біполярна (хоча і не в абсолютній формі) структура системи, коли управління світом почали здійснювати дві найпотужніші держави – США та СРСР, чия зустрічна ескалація недовіри і геополітичних претензій призвела до конфронтаційних відносин між ними, а їхній поворот у здійсненні зовнішньої політики до опертя на союзників мав наслідком розкол простору системи, навіть через території окремих країн⁶⁵⁵, причому і країн моноетнічних – Німеччини, Китаю, В'єтнаму, Кореї.

Біполярність органічно виникла із політичної стратегії учасників антигітлерівської коаліції, які на зустрічі у Ялті (лютий 1945 р.) і на конференції у Потсдамі (липень 1945 р.) наділили себе правом встановлювати повоєнний порядок у Європі, у т.ч. розділили її на зони свого впливу. По суті, повернувся рудимент міжімперської змови по управлінню міжнародними справами. Учасники змови заплющували очі на не правову поведінку один одного, у т.ч. щодо етнічності. Західні країни не перешкоджали

⁶⁵⁴ Цит. за: Рибас С.Ю. Сталин / С.Рибас. – 2-е изд. – М., 2010. — С. 720, 721.

⁶⁵⁵ Богатуров А. Д. Указ. соч. – С. 120, 121.

радянській анексії Східної Пруссії і депортації звідти німецького населення, анексії ним районів з румунським населенням у Буковині та районів з угорським населенням на Закарпатті, частини фінської території, ряду японських островів.

Користуючись статусом союзника західних держав, Радянський Союз відразу по війні повернувся до практики інструментального використання етнічності з метою анексії чужих територій, у т.ч. шляхом утворення фантомних квазі-державних одиниць. Спроба політичної інструменталізації азербайджанської етнічності була невдалою – йдеться про проект Іранського Азербайджану, від якого СРСР довелося відмовитися під тиском західних країн, які усвідомили спекулятивний характер радянської участі у спільному регулюванні світового простору.

Небезпека імперського свавілля регуляторів системи, як і її власні спогади про жажливі наслідки політичної інструменталізації етнічності, а також нові небезпеки, що їх несло з собою це явище, загальне прагнення гарантій світового порядку спонукали систему до повернення принципів міждержавного консенсусу і компромісу у справі регулювання нею. Інституційним втіленням цих принципів стала Організація Об'єднаних Націй, утворена у 1945 р. У запобіганні політичній інструменталізації етнічності, яка здійснюється, як правило, під гаслом захисту тієї або іншої етнічної спільноти, вагому роль була покликана відігравати Комісія з прав людини (1946 р.), яка у 2006 р. була перетворена на Раду ООН з прав людини під головуванням Верховного комісара ООН з прав людини.

В цілому ООН орієнтована на регулювання міжнародною системою поєднанням, за зразком Ліги націй, демократичного (Генеральна Асамблея) та міжімперського (Рада Безпеки з п'ятьма "постійними членами", кожному з яких надано право вето будь-яке рішення, з яким він не згодний) принципів. Поєднання принципу міжімперського консенсусу з демократичним принципом міждержавного компромісу при регулюванні взаємовідносин у міжнародній системі доводиться визнавати тим злом, яке можна вважати неминучим в силу того, що воно є найменшим. Суто імперський принцип без свого антипода призвів би до абсолютної

тиранії великих держав. З другого боку, тільки демократичне регулювання через Генеральну Асамблею мало б результатом такий рівень ентропії системи, який перетворив би її на перманентний хаос, насамперед у кризових ситуаціях, що потребують негайного оперативного втручання і вирішення.

Після Другої світової війни посилення тенденції до зростання ентропійності міжнародної системи було зумовлене динамічним збільшенням її структури внаслідок розпаду колоніальної системи, який вивів у світ нові національні держави, соціальні субстрати більшості з яких мали виразну етнічну ідентичність. Навіть у поліетнічних новоутворених державах етнічність суттєво впливала і на їхню поведінку у системі.

За повоєнний час кількість тільки держав-членів ООН у світі зросла протягом 1945–2015 рр. від 50 до 193. Однак процес фракталізації системи посилював ентропійність в ній насамперед в силу вкрай слабкого ресурсного потенціалу нових елементів. Слабкість потенціалів нових держав мала своєю причиною насамперед тривале виснаження їхніх ресурсів у попередній колоніальний період. Крім того, деякі з них виникали як невеликі і за територіальною, і за демографічною характеристикою. Найбільш вражаючий приклад – держава Вануату на островах Нові Гібриди у Кораловому морі з населенням 150 тис. чол., яке розмовляє на 100 різних діалектах.

Ще один із чинників ентропійних наслідків фракталізації, на який вказують фахівці, – розбіжність між процесом міждержавної диференціації в Азії та Африці і процесом міждержавної інтеграції у просторі їхнього колишнього господаря – Європи, де осмислення наслідків двох світових воєн мало результатом зменшення взаємної ксенофобії, в першу чергу між колишніми історичними ворогами – Францією та Німеччиною⁶⁵⁶.

Питання узгодження просторової і етнодемографічної характеристики нових держав, в силу його конфліктогенності, стало об'єктом щільної уваги ООН. Регулятивна функція організації

⁶⁵⁶ Кальвокорессі П. Мировая политика после 1945 года. В двух книгах / П. Кальвокорессі. – М., 2000. – Кн. 1. – С. 19.

щодо узгодження цих характеристик вагомо проявилася невдовзі по війні, при вирішенні долі Палестини, яка до того була під управлінням Великої Британії. Заснована Генеральною Асамблеєю ООН Спеціальна комісія з питань Палестини (ЮНСКОП) у 1947 р. розробила план створення на цій території єврейської та арабської держав. У 1948 р. держава Ізраїль стала учасником міжнародної системи всупереч незгоді з її проголошенням, висловленій арабським світом: араби вимагали створення у Палестині єдиної держави, оскільки це забезпечувало б їм у ній чисельну перевагу над євреями⁶⁵⁷.

Небезпека переходу природних для процесу деколонізації етнічних конфліктів у силову фазу з неминучим для неї насильством ставала гіркою реальністю у багатьох випадках конституювання колоніальними країнами себе самостійними повноправними елементами міжнародної системи. При цьому форми політичної поведінки їхніх субстратів, які мали б відповідати традиціям етнорелігійної культури, інколи виявлялися абсолютно непередбачуваними.

Сатьяграха (протест без насильства), яку демонстрували індуси у протистоянні з британськими колонізаторами, була забута ними, щойно вони почали разом з мусульманами розмежовувати територію Індостану на дві окремі держави. Традиційний синкретизм Індостану, найбільш повно втілений у філософії ненасильства Махатми Ганді, втратив свою функцію морального регулятора масової поведінки під час утворення Індії та Пакистану – держав з індуїстським та ісламським населенням. Переміщення величезних мас людей на територію обраної, відповідно до своєї конфесійної приналежності, держави супроводжувалося масовими взаємними вбивствами. В літературі присутня цифра у 2 млн. загиблих у міжрелігійних зіткненнях⁶⁵⁸. Вбивство фанатиком-індусом ідеолога ненасильства Махатми Ганді за його заклики до припинення кровопролиття було ще одним свідченням того, що релігійний синкретизм не тотожний віротерпимості.

⁶⁵⁷ Там же. – С. 447–456.

⁶⁵⁸ Кальваторессі П. Мировая политика после 1945 года. В двух книгах / П. Кальваторессі. – М., 2000. – Кн. 2. – С. 16.

З одного боку, насильство під час деколонізації навряд чи можна вважати історичним винятком: і в попередні часи народи здобували свою свободу силою зброї. Перед очима колонізованих народів стояв приклад відчайдушної боротьби європейських народів проти спроби фашистських держав позбавити їх самостійності. З другого боку, мабуть не варто відкидати і той факт, що соціальні субстрати деяких нових держав, в силу затримки у цивілізаційному розвитку, у т.ч. через підкорене становище, зберігали рудименти етнопотестарності з такими її атрибутами, як ксенофобія, етноцентризм, звичка до загарбання здобичі і т. п.

Звісно, етнопотестарна рудиментарність не була всюдисуючою і фатальною. Так, релігійна ідентичність мусульман Індостану характеризувалася не етнопотестарністю, а їхнім солідарним невдоволенням тим фактом, що при утворенні ісламського Пакистану та індуїстської Індії до останньої відійшов Кашмір, на три чверті населений мусульманами. Щоб залишити Кашмір за собою, Індії довелося провести дві війни з Пакистаном у 1947–1949 рр. та у 1965 р., але пакистанці й досі вважають цей край окупованою територією. Однак спільна релігійна приналежність населення материкового Пакистану та його східної частини – Бенгалії не врятувала державу від сецесії Бенгалії у вигляді нової держави Бангладеш (1971 р.)

Виразним проявом етнопотестарних рудиментів було утворення наприкінці 1940-х років у Кенії організації Кенійська армія землі і свободи, основним резервом якої була етнічна спільнота кукуйо. В ритуалах цієї організації, яка більше відома за назвою "мау-мау", яку її дали британці, домінували антихристиянство і антиєвропеїзм аж до етнічної чистки території країни від європейців. Партизанська війна, розпочата цією організацією, супроводжувалася насильствами, переважно до тих африканців, які її не підтримували (до 8 тис. чол.) і завершилася тільки у 1954 р., коли британцям вдалося придушити повстання⁶⁵⁹.

Насильство під час деколонізації могло мати зворотнім ефектом ускладнення процесу здобуття незалежності. Заколот війсь-

⁶⁵⁹ Кальвокоресси П. Указ. соч. – Кн. 2. – С. 233.

кових у Конго (1960 р.) після відходу бельгійських підрозділів змусив останніх повернутися у цю нову державу, аби забезпечити своїх співвітчизників. Розгортання внутрішнього конфлікту між самими конголезцями стримувалося збройними силами ООН⁶⁶⁰.

Недовіра нових держав одна до одної не були фатальним супроводом фракталізації міжнародної системи. У цьому процесі відразу проявилися зародки регіональної солідаризації нових елементів. Вже на початку 1960-х років такі несхожі країни, як Кенія, Уганда, Танганьїка, Занзібар, Малаві, Замбія і Родезія вели переговори про створення федерації. Те саме можна сказати про Раду згоди у складі Берегу Слонової Кістки (нині Кот-д'Івуар), Нігеру, Верхньої Вольти, Того і Дагомеї, про Асоціацію країн басейну річки Сенегал, до якої увійшли Сенегал, Малі, Гвінея, Мавританія⁶⁶¹.

Свідомість народів, які позбавлялися колоніальної залежності, характеризувалася агресивною пасіонарністю. Поведінка цих народів до того часу була "відкладеною" захисною агресивністю, яка заохочувалася тривалим завантаженням квантів їхньої свідомості інформацією про їх тривалу експлуатацію європейцями. Агресивність, навіть захисна, проявляла себе не тільки демонстрацією готовності до насильства, а й його фізичними актами, особливо коли колонізатори намагалися зберегти своє домінуюче ієрархічне становище.

Захисна агресивність колонізованих народів шукала форми свого прояву у міжнародній системі, вся історія функціонування якої була постійною силовою взаємодією між її елементами, тобто, система надала насильству "нормальності" і "неминучості". "Нормальність" і "неминучість" насильства знаходить аргументи на свою підтримку і на початку XXI ст. І, слід визнати, що важко заперечувати тому, що *"відмова від насильства зовсім не рівнозначна ненасильству"*. Відмова від насильства – суб'єктивний акт, результат чієїсь волі і вибору. Ненасильство ж – об'єктивний стан відсутності насильства як явища взагалі або його якихось певних форм і проявів. Щоб виник такий стан мало одних лише волі і

⁶⁶⁰ Кальвокоресси П. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 201.

⁶⁶¹ Там же. – С. 232.

вибору. Треба ще або ліквідувати причини, що породжують явище насильства, або навчитися контролювати їхню дію і наслідки у бажаному для суспільства напрямі. Якщо ж ці умови не виконуються – а поки що це так, і в найближчому майбутньому інакше і бути не може, – то добровільна відмова від насильства може призвести навіть до ще гірших його проявів, вибухів, ексцесів... мабуть, ми ще стоїмо на тому щаблі історичної еволюції, коли неможливо поки що відійти від насильства як явища, органічно притаманного всьому життєвому укладу – і внутрішньому, і міжнародному.

Спроба суто суб'єктивної відмови від насильства означала б у таких умовах ніщо інше, як об'єктивний відхід і від пізнання явища насильства, і від реальної роботи з приборкання його крайніх, нелюдських форм одночасно з опануванням його конструктивними можливостями. Тільки поєднання усіх цих трьох умов придатне зрештою для максимально можливої безпеки суспільних явищ будь-якого рівня"⁶⁶².

Вивчення конкретних численних випадків насильства під час деколонізації забезпечує наповнення емпіричної бази цієї проблеми. Нам же для кращого розуміння ролі, яку відіграє етнічність у збудженні насильства, може допомогти знайомство з поглядами ідеологів національного визволення середини ХХ ст., коли сам визвольний рух відбивав ціннісні настанови його учасників.

У середині ХХ ст. серед ідеологів деколонізації одним з найвідоміших був уродженець Мартініки, учасник антиколоніальної війни в Алжирі Франц Фанон (1925–1961 рр.). Авторитет цього революціонера і публіциста був високим в усіх колоніальних країнах, а зважаючи на його негритянські коріння, особливою популярністю його погляди користувалися в Африці, де рудименти етнопотестарної психології були особливо відчутними. Погляди Фанона були певною мірою типовими для тих, хто намагався ідеологічно концептуалізувати симбіоз аборигенної культурної примордіальності та європейської модерності в ситуації конфлікту між їхніми носіями.

⁶⁶² Богатуров А. Д. Указ. соч. – С. 197.

Дослідники творчості Фанона особливо підкреслюють його високу освіченість (він закінчив Ліонський університет за спеціальністю психіатрія), яка зумовлювала його потяг до європейської культури при одночасному зближенні з місцевою культурою колонізованого Алжиру. Інтелектуал Фанон загалом, особливо в початковий період своєї революційної діяльності, сподівався на народження людського світу, який він бачив як світ взаємного порозуміння. Але логіка визвольної боротьби актуалізувала для нього тему насильства як засобу досягнення цілей цієї боротьби.

У переліку першочергових цілей війни за визволення Фанон підкреслює необхідність збереження етнокультурної ідентичності колонізованих країн. Причому збереження силою зброї: "Поява колонізатора, – вважав він, – несла в собі в кінцевому підсумку смерть автохтонного суспільства, летаргію культури, окаменіння індивідів. Життя для колонізованого може виникнути тільки із мертвого тіла колонізатора, яке розкладається"⁶⁶³.

Характеризуючи саму суть національно-визвольної боротьби, Фанон ставив у ній на більш високе місце боротьбу рас і цивілізацій порівняно з боротьбою за соціальні права і можливості. Він не міг не бачити нових соціальних небезпек для населення африканських країн по здобутті незалежності. З одного боку, головною небезпекою для звільнених народів він вважав не колоніалізм, а національну буржуазію і національних правителів, які здобули владу, в силу їхньої неідеологічності. Слабку розвиненість національної буржуазії він вважав причиною загальної слабкості національної свідомості у нових державах. І при цьому він, звертаючись до народів континенту, більшою мірою апелював до маніхейських традицій бачити у європейцях ворогів. Фанонів маніхеїзм, який підкреслюється у дослідженнях його творчості, закономірно проявлявся закликами до боротьби з метрополіями як з абсолютним злом з відповідним ставленням щодо тих, хто представляв метрополію: "кожний француз в Алжирі – ворог"⁶⁶⁴.

⁶⁶³ Цит. за: Гордон А. В. Проблемы национально-освободительной борьбы в творчестве Франца Фанона / А.В. Гордон. – М., 1977. – С. 28–29.

⁶⁶⁴ Див. у: Там же. – С. 33, 52.

У фанонових оцінках психології соціального субстрату, який виборює незалежність, не було прямої аналогії з етнопотестарною племінною психологією світанку історії, але така аналогія виникає сама собою, коли читаєш його думки: "Колонізований дивиться на місто європейця жадібним, заздрісним поглядом. Він марить про володіння. Про всі види володіння: сидіти за столом європейця, спати в ліжку європейця, якщо можливо, з його дружиною. Колонізований заздрить". Заздрість, природно, породжує загарбницький інстинкт, який колонізований виправдовує у самому собі, і Фанон цього не приховує: "Цей ворожий, придушуючий, агресивний, оскільки відштовхує усіма своїми кутами, світ являється для маси колонізованих не пекло, від якого хочеться тікати якнайшвидше, а рай, до якого можна дотягнутися рукою, але який охороняється сторожовими собаками"⁶⁶⁵.

Безумовно, насильство в ході антиколоніальної боротьби мало соціальну основу, і в цьому відношенні його можна вважати проявом захисної агресивності. Разом з тим, на що звертав увагу Фанон, боротьба, супроводжувана насильством, часом докорінно змінює і психологію, і психіку людини – вона виганяє з його душі страх, примушує до перемоги над самим собою, допомагає позбутися страху смерті, зміцнює солідарність, у т.ч. через колективне насильство. Фанон звертав увагу на схильність колонізованих до жахаючих міфів, до оргастичних танців, на пожвавлення міжплемінних конфліктів⁶⁶⁶.

Колонізований, за словами Фанона, "підкорений, але не приручений. Він принижений, але не переконаний у своєму приниженні. Він терпляче чекає, коли колонізатор втратить пильність, аби взяти над ним гору... Він завжди готовий залишити роль здобичі, щоб стати мисливцем. Колонізований – це переслідуваний, який постійно мріє стати переслідувачем"⁶⁶⁷. В такій ситуації, вважає Фанон, атрибути колоніального насильства можуть підбурювати до аналогічної реакції. Але в будь-якому разі насильство

⁶⁶⁵ Цит. за: Там же. – С. 86–87.

⁶⁶⁶ Див. у: Там же. – С. 91–93, 86.

⁶⁶⁷ Цит. за: Там же. – С. 86.

стає психологічною потребою, воно звертається до рефлексів, інстинктів, емоцій⁶⁶⁸.

Беручи до уваги доіндустріальний характер соціального субстрату постколоніальних країн, можна казати, що усі рефлексії, інститути та емоції, про які казав Фанон, мали етнічну природу і в такій якості впливали на політичну поведінку новоутворених держав. Між тим сам європейський світ, проти якого спрямовувалося насильство колонізованих, переглядав принципи своїх взаємовідносин, намагаючись максимально зменшити в них силовий компонент.

Із деколонізацією відносини у міжнародній системі неминуче мали опинитися під впливом цивілізаційних властивостей, притаманних звільненим народам. Тривале домінування з боку капіталістичних держав залишило у їхній свідомості антикапіталістичну упередженість. Негативне ставлення до капіталізму посилювалося і цивілізаційними традиціями. Скажімо, споконвічні в ісламі ідеї справедливого розподілу матеріальних благ з крахом колоніалізму втілилися у доктрину "ісламського соціалізму". Інтерес до соціалізму у Тропічній Африці заохочувався такими цивілізаційними рисами цього регіону, як традиція комунального користування природними ресурсами, в першу чергу землею, що пояснюється фахівцями традицією сакрального ставлення до неї. До загальних цивілізаційних властивостей Тропічної Африки відносять невіддільність людини від засобів виробництва, общинність життєвого укладу, колективізм, міфологічність свідомості. У нових африканських державах природною традиційною основою були племенні зв'язки, общинно-кланові структури самоврядування, принципи соціально-корпоративних і патронажно-клієнтних взаємовідносин⁶⁶⁹.

Цивілізаційні властивості постколоніального простору могли суттєво посилити позиції Радянського Союзу та його сателітів –

⁶⁶⁸ Див. у: Там же. – С. 87.

⁶⁶⁹ Бондаренко Д. М. Цивилизационная общность субсахарской Африки / Д.М. Бондаренко, Л.С. Васильев, В.К. Гура // Цивилизационная структура современного мира. – К., 2008. – Т. 3, кн. 2. – С. 253–254, 257.

конкурента західного світу за глобальний вплив. З другого боку, Захід усвідомлював, що утримати деколонізовані країни під своїм впливом він зможе тільки зберігаючи і розвиваючи контакти з ними, у т.ч. через інтенсифікацію міжлюдських стосунків. Тобто, необхідно було забезпечити толерантний характер стосунків між колишніми колонізаторами і людьми, які в ході визвольної боротьби набули тих психологічних рис, на які вказував Фанон. Нарешті, осмислення світом колоніальної епохи синхронізувалося з осмисленням причин і чинників Другої Світової війни. У світі в цілому прийшли до розуміння необхідності запобігати використанню такого аргументу для розв'язання війни, як захист етнічних родичів від дискримінації у країнах проживання. Налагодження ж відносин з колишніми колоніями через людський обмін також ставило завдання гарантування правового захисту етнічних груп вихідців з колишніх колоній, які неминуче мали виникати у європейських країнах. Загальна соціальна і правова думка у світі спрямувала свої зусилля на створення правових засад для комфортного проживання національних меншин у країнах поселення.

Загальний розвиток міжнародного права після Другої світової війни відбувався під знаком максимального убезпечення людства від рецидивів тоталітаризму. Психологія мас, особливо здатність маси до швидкої трансформації у натовп, якому властивий агресивний "мобінг", являла собою зворотну сторону колективного інтересу. Тоталітарна масова психологія спиралася на принцип винятковості "свого" колективного права, спекуляція яким давала можливість маніпулювання суспільством.

Убезпечення міжнародного правопорядку від тоталітарної індоктринації логічно потребувало протилежної політико-правової філософії. Поступово набувала популярності ідеологія ліберальної демократії, яка одночасно і заохочує єдність суспільства, і гарантує кожному з його членів безпеку від колективного диктату. Крайнім виразом ліберальної демократії взагалі є принцип пріоритетності індивідуальних прав над колективними, а іноді взагалі заперечення колективного права як феномену, але, на нашу думку, найбільш оптимальним виразом цієї ідеології є принцип паритетності цих двох видів права.

У будь-якому разі повоєнний лібералізм з його ідеєю кожної окремої людини як вищої цінності взяв на себе функцію запобіжника від маніпулювання груповою, у т.ч. етнічною, психологією в егоїстичних інтересах тих або інших держав, корпорацій, політичних партій або рухів. Запровадження лібералізму у ті норми міжнародного права, які стосуються етнічності, сприяє запобіганню її політичної інструменталізації, у т.ч. запобігання її використанню для руйнування порядку у міжнародній системі.

Міжнародні правові акти, спрямовані на забезпечення інтересів і потреб національних меншин, аби запобігти використанню останніх у міжнародній системі як ентропиків, мають два рівні своєї чинності – глобальний і регіональний. До правових актів глобального рівня відноситься, насамперед, Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 році. Ключове положення Декларації, яке стосується етнічного чинника, викладене у статті 2-ій: "Кожній людині належать всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового походження, майнового або іншого стану"⁶⁷⁰.

Важливе значення для посилення регулятивної функції міжнародного права мало подальше поглиблення тих його принципів, які орієнтовані на більшу впорядкованість відносин у системі. У 1950 р. Китай здійснив воєнне вторгнення у Тибет – країну між ним та Індією, і включив його до свого складу. Відвертий акт агресії викликала осуд багатьох країн. Для нормалізації відносин з Індією, яка мала торгові інтереси у Тибеті, Китай у 1954 р. узгодив відносини з нею на основі принципів "панча шила" (взаємна повага територіальної цілісності і суверенітету, ненапад, невтручання у внутрішні справи, рівність і взаємна вигода, мирне співіснування), які набули світового визнання, стали свого роду нормативами поведінки у міжнародній системі.

⁶⁷⁰ Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. Випуск 21: Права меншин / Ред. кол.: З. Антонюк, С. Глузман, В. Жмир, Є. Захаров та ін. – К., 1998. – С. 32.

Декларація прав людини орієнтована на захист конкретного індивіда і, відповідно, не може виконувати функцію прямого регулювання міжнародною системою, структура якої складається з національних держав та їх об'єднань. Однак цей документ неоцінений з точки зору утвердження тих принципів взаємовідносин між людьми, якими можуть регулюватися і відносини між соціальними субстратами.

Власне національних держав та народів стосується прийнятий ГА ООН у 1966 році Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Пакт, насамперед, підтвердив ініційовану ще Вудро Вілсоном легітимацію можливості структурного розширення міжнародної системи і тим самим автоматично підтвердив легітимність структури, якою вона утворилася за результатами деколонізації. Правосуб'єктність нових елементів структури явно розумілася невід'ємно від їхніх етно-історичних прав: "Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток" (Ст. 1). Індивідуальний рівень прав підтверджений другою статтею: "Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються гарантувати, що права, проголошені в цьому Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин"⁶⁷¹, майже дослівно повторивши Загальну декларацію прав людини.

У подальшому більший наголос у міжнародних пактах став робитися на індивідуальних правах носіїв етнічності, що особливо відображено у такому принциповому документі, як Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, прийнятому ГА ООН у 1992 р., та Резолюція Комісії з прав людини ООН з тотожною назвою (1995 р.). Індивідуалістська спрямованість обох документів не зменшує їхньої регулятивної ролі для міжнародного порядку. Регулятивність Декларації і Резолюції полягає у тому, що закликаючи держави до

⁶⁷¹ Там само. – С. 59, 60.

дій, відповідних положенням документів, вони тим самим орієнтують їх на досягнення однакових властивих ознак. Декларація встановлює, що "державам слід сумлінно виконувати обов'язки та зобов'язання, які вони прийняли на себе у відповідності з міжнародними договорами та угодами, учасниками яких вони є". Резолюція, у свою чергу, "настійно закликає держави вжити у відповідних випадках усіх необхідних конституційних, законодавчих, адміністративних та інших заходів для сприяння дотриманню та здійсненню на практиці Декларації (вище згаданої – О. М.)"⁶⁷².

Виконання державами таких закликів фактично сприяло б досягненню ними подібності у тих зв'язках між їхніми інститутами, до яких і зводиться феномен державності. Подібність у внутрішніх зв'язках, по-перше, нівелювала б ті негативні наслідки фракталізації міжнародної системи, що спричинені зовнішньою несхожістю її елементів. По-друге, подібність держав за внутрішніми зв'язками сприяла б їхній подібності за своїми властивостями, що значно краще гармонізувало б системні зв'язки між ними. Нарешті, Декларація сприяє гетеростазові, тобто стабільному і врівноваженому стану внутрішнього середовища міжнародної системи, шляхом стабілізації її структури, попереджаючи, що ніщо, викладене у ній, "не може бути витлумачене як таке, що допускає будь-яку діяльність, яка суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй, включаючи принципи поваги суверенної рівності, територіальної цілісності і політичної незалежності держав"⁶⁷³.

⁶⁷² Там само. – С. 82, 84.

⁶⁷³ Декларация о правах лиц, принадлежащих к национальным или этническим, религиозным и языковым меньшинствам // Электронный ресурс [Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/minority_rights.shtml].

У даному випадку посилаємося на російськомовний переклад Декларації через грубу помилку в україномовному перекладі, яка спотворює зміст відповідної статті 18. На жаль, ця помилка присутня не лише у збірнику "Права людини в Україні", а й досі (на дату подання рукопису монографії до друку) залишається у тексті Декларації, вміщеному за електронною адресою: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_318

Поєднання групового та індивідуалістського розуміння прав національних меншин продовжилося і на європейському рівні. Рамкова конвенція про захист національних меншин, прийнята Радою Європи у 1995 р., наголошує, що "захист національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до цих меншин, є невід'ємною частиною міжнародного захисту прав людини і як такий є одним із напрямів міжнародного співробітництва" (Ст. 1)⁶⁷⁴.

Загалом зміст Конвенції підпорядкований захисту окремих осіб. В той же час, посилення на національну меншину як на груповий суб'єкт свідчить про визнання етнічності також певним сегментом соціального субстрату тієї або іншої національної держави. Конвенція у своїй преамбулі ставить за мету недопущення інструменталістського використання таких сегментів для руйнування встановленого порядку у взаємодіях між елементами міжнародної системи: у преамбулі декларується рішучість держав-членів Ради Європи "визначити принципи, які мають поважатися, та зобов'язання, що з них випливають, з метою забезпечення у державах-членах та інших державах, які можуть стати учасниками цього документа, ефективного захисту національних меншин та прав і свобод осіб, які належать до цих меншин, у межах законності, поважаючи територіальну цілісність та національний суверенітет держав"⁶⁷⁵.

Ще одним принципово важливим, оскільки стосується регіону з особливо складною етнополітичною структурою, міжнародно-правовим документом є Африканська хартія прав людини і народів, прийнята державами-членами Організації Африканської Єдності у 1984 році. Хартія особливо підкреслює міжнародну суб'єктність національних спільнот (у лексиці документу – народів), їхню рівність та право на самоповагу, неприпустимість панування одного народу над іншим. У Ст. 20 хартії наголошується право народів на існування і на самовизначення, право тих із них, що перебували у колоніальній залежності, на звільнення від пут панування будь-якими засобами, що визнаються міжнародним співтовариством⁶⁷⁶.

⁶⁷⁴ Права людини в Україні: Вип. 21. – С. 136.

⁶⁷⁵ Там само. – С. 135–136.

⁶⁷⁶ Африканская хартія Прав Человека и Народов // Електронний ресурс [Режим доступу: <https://www1.umn.edu/humanrts/russian/instree/Rz1afchar.html>]

Винятково важливим для стабілізації структури міжнародної системи у її європейському просторі став Заключний акт Наради з безпеки співробітництва у Європі, прийнятий у 1975 р. Ініціювання наради Радянським Союзом, чого не могли не розуміти інші держави, було зумовлене метою визнати непорушними кордони, які встановилися після Другої світової війни, у т.ч. ті радянські кордони, які включали території, відторгнуті від інших держав з населенням, відірваним тим самим від своїх етнічних субстратів. Західні держави задовольнили наміри СРСР лише частково – погодившись на недопущення тільки силової зміни кордонів у Європі, але взамін СРСР був змушений погодитися на включення у прийнятий у Гельсінкі акт положення про захист прав людини. В той момент, коли СРСР вважав себе непорушним монолітом, концепція захисту прав людини загрожувала йому, як тоталітарній антидемократичній державі, інформаційною та психологічною інтервенцією з боку зовнішнього світу. Тому радянське керівництво на той момент вважало себе у програві⁶⁷⁷. Воно не могло передбачити розпад СРСР і ті можливості для маніпулятивного втручання у справи колишніх радянських республік, що їх відкриває цинічне й лицемірне застосування цієї гуманістичної за призначенням концепції.

Справді, Гельсінський документ надихнув правозахисний дисидентський рух у країнах "соціалістичного табору", чим розмивалася тоталітарна ідеологія, на яку спиралися комуністичні режими. З другого боку, непередбаченими наслідками Гельсінкі стали націоналізм і ксенофобія⁶⁷⁸. Річ у тім, що потужні держави отримали можливість під маскою захисту прав своїх етнічних діаспор в інших державах проявляти щодо цих держав загарбницьку агресивність.

Рух за права національних меншин міг стати реальною загрозою міжнародному порядку, що потребувало інституційного контролю за ситуацією у цій сфері. На глобальному рівні таким

⁶⁷⁷ Кальвокоресси П. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 100.

⁶⁷⁸ Корі В. Непередбачені наслідки Гельсінкі / В. Корі // Права людини в Україні. Вип. 21. – С. 372–381.

інститутом стала посада Верховного комісара ООН з прав людини, а на Європейському – Верховного комісару ОБСЄ з питань національних меншин. На африканському континенті Хартією прав людини і народів передбачено функціонування спеціальної комісії для контролю за її виконанням державами, а сама вона уповноважувалася виконувати у цій сфері завдання, що їх може доручити Асамблея глав держав та урядів. Ще меншими функціональними повноваженнями наділені керівні органи утвореної у 1969 році Організації ісламська конференція (від 2011 р. – Організація ісламського співробітництва) – Саміти королів, глав держав та урядів, Конференція міністрів закордонних справ, Генеральний секретаріат⁶⁷⁹

Усі названі інституції наділені переважно моніторинговими, оцінювальними та адміністративними функціями, не маючи реальних важелів фізично долати ентропію у міжнародній системі, спричинену спекулятивним використанням міжнародного права та політичною інструменталізацією етнічності. Декларування намірів щодо забезпечення регіонального міжнародного порядку від його дезорганізації методами інспірування політизації етнічності пролунала і у просторі Співдружності Незалежних Держав – об'єднанні колишніх республік СРСР для мирного демонтажу імперії. Наміри такого роду були вміщені у Конвенцію про забезпечення прав осіб, що належать до національних меншин (1994 р.): "Жодне зобов'язання Договірних Сторін, що впливає з цієї Конвенції, не може бути витлумачене як підстава для будь-якої діяльності чи дії, які суперечать загальноновизнаним принципам та нормам міжнародного права, включно з принципами поважання суверенної рівності, територіальної цінності та політичної незалежності держав"⁶⁸⁰. Інституційним механізмом забезпечення дієвості Конвенції було визначено Комісію з прав людини, утворену відповідно до Статуту СНД.

Два основні чинники відіграли свою роль у тому, що міжнародні пакти із захисту національних меншин не змогли запобігти

⁶⁷⁹ Устав Организации исламская конференция // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://www.worldislamlaw.ru/?p=145>]

⁶⁸⁰ Права людини в Україні. – Вип. 21. – С. 411.

політичній інструменталізації етнічності, а відтак і посиленню ентропії у міжнародній системі. По-перше, ненадання інституціям, відповідальним за функціонування відповідного пакету міжнародних пактів, достатніх повноважень щодо оперативного втручання у ситуації, коли етнічність використовується для агресивних дій одного із міжнародних суб'єктів проти іншого. Статутом ООН передбачено використання миротворчих сил для припинення збройних конфліктів. Але їх використання ускладнюється іншим чинником – присутністю в системі ООН рудимента міжімперського управління системою у вигляді Ради Безпеки, яка єдина наділена правом визначати необхідність застосування миротворчих сил і погоджуватися на їхній склад, який формується із контингентів, делегованих країнами-членами ООН. Цей принципово важливий чинник залишався вирішальним і після створення в структурі Секретаріату ООН Департаменту операцій з підтримання миру (1992 р.), формально підпорядкованому Генеральному Секретарю ООН і функціонуючому під керівництвом одного із його заступників.

Негативний прояв імперського рудименту у міжнародній системі посилювався тим, що ті великі держави, які цей рудимент уособлювали, перебували у конкурентній боротьбі за ієрархічний статус, який надавав би максимально можливих (в ідеалі – абсолютних) регулятивних можливостей. Конкуренція між найпотужнішими регуляторами системи заохочувала різні держави, у яких була можливість власного вибору, до вияву лояльності тому або іншому з них. Лояльність могла мотивуватися різними міркуваннями – ідеологічними, воєнно-політичними, економічними, але в будь-якому разі вона була націлена на здобуття підтримки при здійсненні політики щодо інших держав. Останні, в свою чергу, були зацікавлені у збільшенні кола сателітів, через що демонстрували готовність такої підтримки навіть там, де потенційний сателіт міг проявляти загарбницьку агресивність, інструменталізуючи для цього етнічність. Навіть ті ситуації, де сторонами конфліктів виступали держави зі спільним об'єктом лояльності, були вигідні провідним державам, бо наділяли їх функціями арбітра. Фракталізація міжнародної системи, особливо за наслідками деколонізації, була позначена повсюдним неспівпадінням між просторами етнічності і державності, що спокушало кожного но-

вого суб'єкта до претензій на те, щоб було забезпечене співпадіння між простором його етнічного субстрату і державними кордонами.

Як типовий приклад можна назвати "війну за Огаден" – частину Ефіопії, населену переважно сомалійцями. Вже у 1960 р., в умовах піднесення національно-визвольних рухів в африканських країнах, що мало б зміцнювати солідарність між ними, Сомалі висунуло претензії на край під назвою Огаден, який опинився в складі Ефіопії. Почалися прикордонні зіткнення між двома країнами, які періодично продовжувалися до 1964 р. По-суті, стався рецидив етнопотестарної зовнішньополітичної поведінки, який мав своїм джерелом трайбалістський устрій Сомалі і відповідну психологію його соціального субстрату. Сомалійський диктатор Сіад Барре спровокував на повстання сомалійців Огадена і постачав їм зброю. Джерелом постачання зброї був Радянський Союз, який підтримував режим Барре, оскільки той проголосив курс на побудову соціалізму. Підтримка Радянським Союзом сомалійського режиму зумовлювалася й тим, що Ефіопія в той час підтримувала співробітництво із США, а відтак була перешкодою для геополітичних планів Кремля. Так тривало до 1976 р., поки в Ефіопії не прийшов до влади диктатор також із соціалістичними намірами – Менгісту Хайле Маріам. Відповідно, розрив Ефіопією відносин із США, ФРН та Великою Британією купно з соціалістичними гаслами перетворили цю країну на сателіта СРСР, який тепер не був зацікавлений у дестабілізації цієї країни методом політичної інструменталізації сомалійської етнічності. Тому спроба Сіада Барре у 1977 р. захопити Огаден збройним шляхом поставила СРСР перед складним вибором. Врешті решт він взяв бік Ефіопії, поставивши перед сомалійським диктатором вимогу припинити воєнні дії. У відповідь Барре розірвав договір про дружбу між Сомалі і Радянським Союзом, але залишився без будь-якої зовнішньої підтримки. Ефіопія, навпаки, отримала воєнну підтримку з боку СРСР, інших соціалістичних країн і витіснила сомалійські війська зі своєї території⁶⁸¹.

⁶⁸¹ Див. у: Валецкий О. В. Война в Сомали – история и современность / О.В. Валецкий // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.soldiering.ru/war/somali/voina-v-somali.php>]; Weiss K. The Soviet Involvement in Ogaden War / K.

Сомалійці взагалі опинилися розділеними між чотирма державами – крім згадуваних Сомалі та Ефіопії великі їхні групи живуть у Джибуті та Кенії, що зумовлено довільним проведенням кордонів у колоніальний період. Для континенту, де мешкає понад 500 етнічних спільнот, ця спадщина є винятково конфліктогенною.

Хронічного характеру набула напруженість між Камеруном та Нігерією з приводу півострова Бакассі, який під час деколонізації дістався Камеруну, але населений переважно нігерійськими етнічними спільнотами. Цим фактом Нігерія обґрунтовує свої зазіхання на нафтові родовища півострова, декларуючи ці зазіхання як відновлення історичної справедливості⁶⁸².

Слід визнати, що ідея етнічної гомогенності соціального субстрату не була універсальною при державотворенні в Африці. Особливо чітко це стало проявлятися на завершальному етапі деколонізації, коли у світі дедалі популярнішим ставало розуміння нації як спільноти громадян. Пріоритетність територіальної ідентичності над релігійною проявилася у Західній Сахарі, чиє ісламське арабське та арабізоване населення не погодилося увійти ані в ісламську Мавританію, ані в ісламське Марокко, ані, як це пропонував колишній колоніальний володар Іспанія, розділитися по цих двох країнах, і у 1975 р. розпочало війну за створення окремої держави, яка була проголошена наступного року під назвою Сахарська Арабська Демократична Республіка. Інший приклад – Еритрея, двоконфесійність населення якої не завадила йому об'єднатися для боротьби проти Ефіопії за незалежність, яка була проголошена у 1993 р. після тридцятирічної війни з урядовими військами.

У відстоюванні своїх інтересів держави все менше керувалися своєю цивілізаційною ідентичністю. Етнорелігійна солідарність арабського світу дала можливість палестинським арабам зберегти себе як окрему спільноту після того, як половина з них була

Y. Weiss // Professional Paper 269 / February 1980. – 5 p. // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://www.cna.org/sites/default/files/research/5500026900.pdf>]

⁶⁸² Смирнов А. Африка воюет за "черное золото" / А. Смирнов // Газета Коммерсантъ. – 1994. – 17 сентября // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://www.kommersant.ru/doc/89965>]

змушена тікати з території новоутвореного Ізраїлю до Йорданії (750 тис. чол.), Лівану (400 тис.) та Сирії (200 тис.). Однак, ця солідарність відразу зникла, коли палестинці почали втручатися у внутрішньополітичні справи країн-реципієнтів. У 1970 р. проти них було застосовано репресії з боку йорданської влади. Виступивши на стороні мусульман у громадянській війні у Лівані (1975–1989 рр.), вони викликали ненависть ліванських християн, які помстилися їм тим, що дозволили вчинити над ними розправи з боку ізраїльської армії. Спільна насторога євреїв та іранців щодо арабів зумовила їхнє зближення попри релігійну відмінність. Вважають, що Ізраїль підтримував Іран, коли той відбивав наступ іракців у 1980-ті роки. Якщо упередженість євреїв до арабів була реакцією на вороже ставлення арабського світу до Ізраїлю як держави, то аналогічна упередженість іранців пояснюється тривалою історичною традицією, яка йде від боротьби персів за свою державність в часи Арабського халіфату⁶⁸³.

Етнічний чинник був використаний військовими у Греції, які у 1974 р., заради політичної консолідації населення, спровокували спробу так званого енозісу – об'єднання Кіпру, населеного греками і турками, до Греції. Опір енозісу з боку турків-кіпріотів та інтервенція на острів турецьких збройних частин спричинили жорстокий етнічний конфлікт, який завершився виникненням на території Кіпру двох просторів з моноетнічними соціальними субстратами – грецьким і турецьким. Конфлікт посіяв зерно недовіри і в середовищі НАТО – на американський осуд іноземної військової інтервенції Туреччина відповіла демонстрацією зближення з головним натівським конкурентом – Радянським Союзом⁶⁸⁴.

У 1990–1991 рр. регуляторам міжнародної системи довелося вибирати між державно-історичним та національно-історичним принципом у ситуації щодо Кувейту. Застосувати до країни з арабською ідентичністю термін етно-історичний доволі проблематично, але в будь-якому разі її населення мало свою окрему ідентичність від народів навколишніх країн, хай вони також були арабами. Ірак, посилаючись на те,

⁶⁸³ Кальвокорессі П. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 455.

⁶⁸⁴ Там же. – С. 97–98.

що Кувейт під час Османської імперії був частиною османського пашалика Басра, і через це мав відійти до Ірака як спадкоємця цієї території, вторгнувся у Кувейт і піддав його пограбуванню. Відверта агресія викликала обурення у світі, у т.ч. з боку арабських країн, які солідаризувалися не з Іраком, а з жертвою його агресії. Міждержавна коаліція, очолювана Сполученими Штатами, за згодою ООН взяла на себе функцію покарання агресора, здійснивши операцію "Буря в пустелі", в ході якої іракські війська було розгромлено, а суверенітет Кувейта відновлено⁶⁸⁵.

Ідеальною умовою запобігання посиленню ентропійності міжнародної системи внаслідок політичної інструменталізації етнічності була б повна етнічна гомогенність соціальних субстратів національних держав. Однак, попередня історія формування та еволюції соціальних субстратів в середині елементів міжнародної системи робить цей ідеал недосяжним. Досі бездержавні етнічні спільноти прагнуть статусу повноцінних елементів системи у вигляді моноетнічних національних держав, і в цьому прагненні наражаються на внутрішній конфлікт міжнародного права, закріплений Гельсінським актом, – одночасне і визнання права народів на самовизначення, і закріплення існуючих кордонів національних держав і недопущення їх зміни без згоди цих держав. В силу цього регулятори системи опиняються у подвійному становищі, будучи зобов'язаними забезпечувати дієвість цих двох несумісних принципів. Компромісний варіант реалізації права етнічної спільноти на самовизначення – отримання того або іншого політико-правового, як правило автономного, статусу в межах держави проживання часто не влаштовує такі спільноти, оскільки сприймається як історична несправедливість і позбавлення права, яким користуються державно оформлені народи. До того ж в ряді випадків національні держави, побоюючись інструментального використання етнотериторіальної автономії іншими державами, відмовляють в ній національним меншинам. Настрої невдоволення проявляються рухами за національно-державне самовизначення, і нерідко держави-регулятори системи вдаються до спокуси використати ці рухи у

⁶⁸⁵ Кальвокоресси П. Указ. соч. – Кн. 2. – С. 548–564.

власних егоїстичних інтересах – для ієрархічного самоствердження стосовно інших регуляторів.

Регулювання відносин у міжнародній системі, коли в них присутня етнічність, ускладнюється наявністю в ньому протиріччя між правом націй (етнічних спільнот) на самовизначення і принципом збереження територіальної цілісності існуючих держав. В силу цього навіть великі етнічні спільноти, які демографічно можуть кратно перевищувати населення деяких визнаних держав, не можуть здійснити своє державне оформлення без згоди держав, на території яких проживають.

Таким народом є, зокрема, 30-мільйонний народ курдів, чий етнічні землі розділені між Туреччиною, Іраком, Іраном та Сирією. У своїх спробах здійснити право на національно-державне самовизначення силовим шляхом вони намагалися скористатися підтримкою великих держав, але в результаті кожної із спроб вони погіршували своє становище. Коли у 1945–1946 рр. Радянський Союз робив невдалу спробу відторгнути від Ірану території, населені азербайджанцями (проект Іранського Азербайджану), одночасно він підтримав створення курдами Ірану етнотериторіальної автономії – Мехабадської республіки. Але вивід радянських військ із Ірану відповідно до домовленостей з іншими учасниками антигітлерівської коаліції залишив обидві квазі-держави беззахисними перед іранськими військами. Тільки невеликий курдський загін під командуванням Мустафи Барзані зумів прорватися на радянську територію⁶⁸⁶.

У 1961 р. боротьбу за національне самовизначення розпочали курди в Іраку, але в той момент Радянський Союз, який найбільше підтримував курдський рух через його ліву, просоціалістичну риторичку, опинився в ситуації, коли він був змушений підтримувати рух, який виступав проти іракського режиму, який також демонстрував схильність до соціалізму. Лише після приходу до влади в Іраку антикомуністичних сил СРСР почав рішуче таврувати придушення ними курдського руху як геноциду.

⁶⁸⁶ Див. у: Магомедханов В. М. Мустафа Барзани. Мехабадская гвардия / В.М. Магомедханов // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://svitoc.ru/topic/-2401-mustafa-barzani-i-mehabadskaia-respublika/>]

У 1975 р. Іран надав допомогу курдам, які повстали в Іраку, аби дати відсіч зазіханням останнього на всю річку Шатт-ель-Араб, по якій проходить ірано-іракський кордон. Зі свого боку Ірак підтримав повстання іранських курдів у 1980 р., коли розпочав війну з Іраном, але безжально розправився з курдами на своїй території, коли вони зробили кроки в бік іранського керівництва. Після розгрому Іраку в ході війни за Кувейт курди знову повстали, сподіваючись на американську допомогу, але США вирішили не демонструвати підтримки сепаратистському рухові, чим скористалося іракське керівництво, вчинивши по відношенню до курдів жорстокі репресії⁶⁸⁷.

Ослаблення, за підсумками "холодної війни", одного із імперських регуляторів – Русської держави* на деякий час відкрило перспективу одноосібного регулювання міжнародного порядку Сполученими Штатами (монополярний світ). Реальна ж еволюція міжнародної структури спростувала цю перспективу. По-перше, ослаблення Русської держави спокусило ряд інших великих світових акторів взяти на себе роль конкурента Сполученим Штатам. Серед них, насамперед, Європейський Союз, Китай, Індія, Бразилія. По-друге, сама Русская держава у статусі Російської Федерації не збиралася відмовлятися від регулятивної функції, від участі у міжімперському управлінні світовим порядком. Крім економічних, воєнних, політичних ресурсів учасники конкурентного змагання за ієрархічний статус у системі не забули про такий ресурс, як політична інструменталізація етнічності.

Російська Федерація досі не може похвалитися потужним економічним потенціалом, а відтак змушена миритися з обмеженими можливостями політичного впливу. У такій ситуації інструменталізація етнічності стала активно застосовуваним прийомом з боку РФ для відновлення свого статусу у міжнародній системі. Загальна обстановка у світі сприяла РФ у застосуванні цього

⁶⁸⁷ Кальвокорессі П. Указ. соч. – Кн. 1. – С. 544, 581–585.

* Розпад СРСР доречніше вважати не заміною однієї імперії (Радянської) на іншу (Російську Федерацію), а зменшенням Русської держави, яка і була власне імперією і в царські, і в комуністичні часи, і такою вона залишиться і зараз.

методу. Більшість національних держав віддавали пріоритет державно-історичному принципу непорушності кордонів, який одночасно передбачав і невтручання у політичні ситуації у межах цих кордонів. В результаті в окремих випадках головні регулятори системи – ООН, ЄС та держави-члени цих організацій виглядали розгубленими, коли опинялися перед етнічними конфліктами, хід яких був прямим викликом моральним засадам правовідносин у просторі системи.

Так, етнічна проблема стала випробуванням для міжнародної системи на її аутопоїєзисну здатність у кризових ситуаціях у 1994 році, коли в африканській країні Руанді одна з етнічних спільнот – хуту розпочала геноцид по відношенню до іншої спільноти – тутсі, знищивши до півмільйона чоловік, а решту примусивши тікати у сусідні країни, що було типовою етнічною чисткою. За винятком Франції, яка надіслала військовий контингент для захисту біженців, інші країни виявили байдужість до ситуації і відмовилися захистити жертви етнічної чистки збройною силою або допомогти їм фінансами⁶⁸⁸.

Принцип невтручання у внутрішні справи національних держав дав керівництву РФ можливість уникнути міжнародних акцій, які поклали б край війні, яку вона розв'язала проти Чечні, яка зробила спробу здобути незалежність: російське керівництво виправдовувало застосування сили посиланням на принцип непорушності кордонів, який не передбачав права автономій на самостійну їх зміну.

Найпотужніші регулятори системи із демократичної частини її простору також не уникали інструменталізації етнічності, особливо коли цей прийом допомагав послабити позиції конкурента за ієрархічний статус у системі. Так, США вдалися до бомбардувань військових об'єктів у Сербії, під час яких зазнало втрат і цивільне населення, коли уряд цієї країни намагався силою придушити національний рух албанців у автономному краї Косово. США застосували силу у ситуації, на що звертали увагу і американські аналітики, яка прямо стосувалася європейців, і з приводу

⁶⁸⁸ Кальвокорессі П. Указ. соч. – Кн. 2. – С. 351–352.

необхідності захисту національної меншини від дискримінації, хоча аналогічні випадки в інших країнах їх не обходили⁶⁸⁹. Всі розуміли, що в даній ситуації американські мотиви застосувати силу проти Сербії полягали в тому, що ця країна була одним із сателітів Російської Федерації – глобального конкурента Сполучених Штатів.

Росія здійснювала політичну інструменталізацію етнічності також апелюючи, коли їй це вигідно, і до державно-історичного, і до етно-історичного принципу. Перший із них бу застосований у недопущенні незалежності Чечні на основі незмінності кордонів держав, як вони історично склалися. Другий із прийомів найбільше ілюструється політикою захисту "русского міра" – такою лексичною конструкцією російське керівництво означає території, населення яких вживає переважно русскую мову і користується зразками русскої культури. Інструментальне використання русскої етнічності здійснюється керівництвом РФ у вигляді підтримки автономістських або сепаратистських рухів серед російськомовного населення у зарубіжних країнах. Поки що це країни – колишні республіки СРСР. Найбільш масштабними акціями політичної інструменталізації "русского міра" були інспірування конфлікту у Придністров'ї на території Молдови (перша половина 1990-х років), окупація українського Криму, де більшість складають етнічні русські, та інспірування антидержавного збройного виступу на майже наполовину заселеному етнічними рускими і суцільно російськомовному Сході України (2014 р.). В першому і третьому випадках за підтримки Росії сепаратисти створювали ніким не визнані політико-адміністративні утворення – Придністровську Молдавську Республіку, Донецьку Народну Республіку, Луганську Народну Республіку.

Росія не обмежувалася політичною інструменталізацією "русского міра" і інспірувала збройні виступи будь-яких сепаратистські налаштованих спільнот у тих державах-колишніх республіках

⁶⁸⁹ Bandow D. The U.S. Role in Kosovo / D. Bandow // CATO Institute. – 1999 / – March 10 // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://www.cato.org/publications/congressional-testimony/us-role-kosovo>]

СРСР, що відмовилися визнавати русское домінування і здійснили дрейф у бік демократичного простору, який асоціюється із США та ЄС – головними геополітичними конкурентами РФ. Так були інспіровані сепаратистські рухи абхазів та південних осетинів у Грузії. Для більшості аналітиків немає сумніву, що саме російське керівництво підтримує автономістські акції деяких русинських активістів у Закарпатській і гагаузьких – в Одеській областях України. В українських аналітичних колах кремлівські маніпуляції з проектом "русского міра" переважно оцінюються як засіб консолідації російського суспільства, пограбованого російським же олігратом, шляхом формування в ньому психологі "обкладеної фортеці", аби приховати угасання російської "держави-цивілізації"⁶⁹⁰.

Внутрішній конфлікт міжнародного права в частині одночасної легітимації і непорушності кордонів при невтручанні у внутрішні справи держав, і права етнічних спільнот на самовизначення, і надалі посилюватиме ентропійні прояви у міжнародній системі. Зважаючи, що ООН, покликана бути головним регулятором відносин у системі, функціонує поєднанням двох протилежних принципів – міжімперського консенсусу глобальних конкурентів та демократичного компромісу держав-елементів системи, залишається мало надій, що ця організація у нинішньому вигляді зможе зашкодити зростанню ентропії, тим більш що посилення конкурентів на моральні і гуманістичні засади міжнародного права, заради зміцнення та утвердження яких і утворювалася ця регулятивна інституція, і надалі буде спекулятивно використовуватися ними в егоїстичних інтересах.

⁶⁹⁰ Див., зокрема: Ткаченко В. М. Россия: Беспутье агрессора / В.М. Ткаченко. – К.: Изд-во ЛОГОС УКРАИНА, 2016. – 432 с. – С. 425-426.

10. ПЕРСПЕКТИВИ ЕТНІЧНОСТІ У ПОСТ-БІПОЛЯРНІЙ МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

Розпад Радянської імперії внаслідок поразки у "холодній війні" призвів до певного збільшення елементів міжнародної системи, але не ці кількісні зміни у її структурі були вирішальними для зміни відносин всередині неї. Найбільш важливим стало питання про здатність системи зберігати свою еквіфінальність після різкої зміни ієрархічного розташування її регуляторів. Скорочена русская держава – Російська Федерація – тільки почала "зосереджуватися", як це робила Російська імперія другої половини XIX ст. після поразки у Кримській війні, коли вона не могла вирішально впливати на відносини у системі і готувалася до повернення до кола регуляторів. Логіка системної пост-біполярної еволюції передбачала передачу регулятивної функції державі з незмірно потужнішим потенціалом – Сполученим Штатам. Виник варіант переходу до монополярного світу, але реалізуватися йому завадило набуття рядом елементів – Китаєм, Індією, Бразилією, "азійськими тиграми" та деякими іншими достатнього потенціалу, аби взяти участь у виконанні регулятивної функції, особливо в економічній сфері, у яку перемістилася конкуренція за ієрархічний статус. Дедалі зростаюча економічна і політична монолітність Європейського Союзу наближує також і цю підсистему до стану цілісного суб'єкту з відповідними амбіціями.

Поруч з "великою сімкою" найпотужніших держав поступово почала формуватися "велика двадцятка". При цьому продовжує функціонування такий механізм регулювання міжнародними відносинами, як ООН з її поєднанням принципу паритетності учасників (Генеральна Асамблея) з принципом міжімперського консенсусу (Рада Безпеки).

Названі структурні зміни у міжнародній системі сталися в умовах глобалізації відносин між її елементами – кратною інтенсифікацією сигналів між ними, поглибленням змісту контактів, збільшенням трансляторів сигналів та факторів впливу на поведінку елементів. З одного боку, зміна структури системи внаслідок

падіння "залізної завіси" суттєво збільшила простір вільного взаємообміну між елементами, а з другого боку, інтенсифікація зв'язків в середині системи привела до просторового перерозподілу її внутрішньої енергії на користь тих нових акторів, які заблокували модель одноосібного регулювання. В результаті склалася ситуація, яка може вважатися, на думку Х. Булла, розходженням між міжнародною системою і міжнародним співтовариством: першу він розглядає як сукупність держав з відмінними інтересами, що робить неможливим наявність у неї спільного інтересу, а другу як спільність цінностей, інтересів і правил поведінки, якими зумовлюється єдність політичного світу⁶⁹¹.

Протистояння тенденцій до моно- і багатопольярного світового простору характеризується, зокрема, А. С. Панаріним як зіткнення двох ідей – американської ідеї Заходу як єдиної цивілізації і германської ідеї безлічі національних суверенітетів, пов'язаних з двома архаїчними комплексами – провінціалізму та авторитарності. США протиставили цим комплексам "римську ідею" єдиного відкритого простору Заходу⁶⁹².

Інші важливі особливості сучасної епохи, які мають значення для роздумів щодо ролі етнічності у глобалізованій міжнародній системі, полягають у тому, що відбувається перехід міжнародних конфліктів з глобального на регіональний і навіть на локальний рівні, і при цьому посилюється їх безкомпромісність. Крім того, сторонами або однією із сторін все частіше виступають не держави, а різного роду рухи, у т.ч. етнічні, мовні або такі, що маскуються під них; такі конфлікти тяжче піддаються врегулюванню через брак юридичної легітимності однієї із сторін⁶⁹³.

Ще одна причина, з якої етнічні конфлікти є важко розв'язуваними, полягає у культурних, релігійних, моральних цінностях, з приводу яких вони виникають і сакральність яких для кожної із

⁶⁹¹ Див. у: Каримова А. Б. Социология международных отношений: учебник для академического бакалаврата / А.Б. Каримова. – М., 2014. – С. 42.

⁶⁹² Панарин А. С. Россия в цивилизационном процессе (между атлантизмом и евразийством) / А.С. Панарин. – М., 1995. – С. 80–81.

⁶⁹³ Лебедева М. Международные процессы / М. Лебедева // Международные отношения: социологические подходы. – М., 1998. – С. 247–250.

сторін конфлікту є настільки високою, що майже не піддається компромісним поступкам, без яких мирне вирішення конфлікту практично неможливе. Приміром, в арабо-ізраїльському конфлікті в середині кожної із сторін присутній вагомий вплив екстремістів: сіоністські заявляють, що Бог подарував Палестину тільки євреям, мусульманські – що будь-яка територія, яка була під управлінням мусульман, залишається територією ісламу. Триває негативне налаштування багатьох мусульман до демократії, у якій вони бачать механізм вестернізації, яка загрожує традиційним ісламським цінностям і способу життя. Серед частини африканців розповсюджене упередження і до ісламу, і до християнства як до релігій, які здійснюють полювання на душі аборигенів континенту⁶⁹⁴.

Етнічні конфлікти не тільки важко вирішувати, не менш важко запобігати їм зважаючи на інструменталістське використання етнічності глобальними акторами у конкуренції між собою. Перспективи перетворення локальних етнічних конфліктів на глобальний побоюються навіть у тих країнах, які не гребують такою інструменталістського використання етнічності. Найвірогідніше, саме такими побоюваннями було викликане розмірковування в російській науці щодо перспектив, які віщує неоголошена війна Росії проти України (одна з російських політологічних лексем – "криза навколо України і в Україні"), що здійснюється руками проросійських колаборантів. Йдеться про висловлену можливість повернення міжнародної системи до біполярності і до "нової холодної війни" з такими її неминучими атрибутами, як ідеологічне і воєнно-політичне протистояння, гонка озброєнь і, нарешті, участь сторін у локальних конфліктах і війнах⁶⁹⁵, які, додамось, зазвичай провокуються і ведуться етнічними сателітами.

Релігійний фактор у сьогоdnішньому світі проявляється як розповсюдженням гуманістичних цінностей, так і протилежною

⁶⁹⁴ Олбрайт М. Религия и мировая политика / М. Олбрайт; пер. с англ. – М., 2007. – С. 148, 257, 289.

⁶⁹⁵ Дынкин А.А. Международные отношения в полицентричном мире и украинский излом / А.А. Дынкин // Политическая наука перед вызовами глобального и регионального развития. – М., 2016. – С. 255.

стороною – упередженістю до іновірців і навіть до "своїх" недостатньо відданих вірі: "Релігійно-культурні механізми мають при своєму функціонуванні орієнтири, які допускають, з одного боку, слідування толерантним позиціям (по відношенню до одновірців, потенційних союзників, перспективних партнерів і т.д.), а з другого – інтолерантність по відношенню до тих, хто піддає сумніву тотальний характер релігійних, етнорелігійних та релігійно-національних претензій, публічно демонструє їх неспроможність, викриває їх суперечливість, розколює єдність релігійних етнічних або національних громад (особливо в ті періоди їхнього життя, коли випробовується на міцність їхнє існування і найближчі прийнятні перспективи діяльності)"⁶⁹⁶.

Перспектива перетворення етнічності на одного з головних ентропиків міжнародної системи визначатиметься тим, як розвиватиметься її сполучення з національною державністю. Етнічність у політизованій формі може бути руйнівником існуючої держави і, навпаки, основою нового державного утворення. Держава, у свою чергу, може бути як конструктором та охоронцем етнічності, так і її руйнівником-асимільатором.

Розглядати перспективи того чи іншого розвитку можна тільки виходячи із презумпції життєздатності національної держави як базового елементу міжнародної системи. В сучасній літературі з глобалістики та історіософії дуже вагомо лунає припущення про розмивання суверенності держав, про втрату ними своїх функцій, про перехід цих функцій до позадержавних суб'єктів – транснаціональних корпорацій, міжнародних об'єднань, навіть інституцій неурядового характеру. У сукупному вигляді песимістична проєкція на майбутнє національних держав спирається на ряд спостережень.

Насамперед, відзначається тенденція до заміни національного громадянства так званим економічним, суб'єктами якого виступають фірми і ринки, і саме вони вимагають від держав звітності

⁶⁹⁶ Межкультурная коммуникация в условиях глобализации. Учебное пособие / В.С. Глаголев, Н.И. Бирюков, Н.Н. Зарубина, Т.В. Зонова, А.Н. Самарина, М.В. Силантьева. – М., 2010. – С. 99.

за їхню дільність. Відбувається транснаціоналізація і віртуалізація фінансових ринків, у залежність від яких потрапляє і національна політика. Закон прибутку підриває підвалини ліберальної демократії, збереження якої стає проблематичним. Приватизація і комерціалізація веде до руйнування структур громадянського суспільства, особиста відповідальність людей за стан справ у державі делегується корпораціям і т.п.⁶⁹⁷

На основі окремих фактів робиться загальний висновок про зсув державного суверенітету від держав до приватних, корпоративних, громадських утворень та мережевих структур, які все частіше відіграють вирішальну роль у визначенні цілей багатьох держав і навіть наддержавних акторів⁶⁹⁸. Повнота суб'єктності національних держав у культурній сфері ставиться під сумнів посиленнями на опір етнічності національним культурним проектам (приміром, етнічне відродження меншин), на регіоналістські рухи ("Північна ліга" в Італії або рухи за самовизначення в іспанській Каталонії та британській Шотландії), на зміну їх етнодемографічного складу внаслідок припливу великих груп іммігрантів, на зміни культурної лояльності громадян внаслідок діяльності транснаціональних корпорацій. Аргументи такого роду розвиваються у концепції фіктивності культурного суверенітету національних держав, його стилізації⁶⁹⁹.

Прогнози такого роду впливають, на наш погляд, із перебільшення, яке надається окремим фактам впливу великих бізнес-корпорацій на державні справи, та й взагалі економічній складовій глобалізації. Не дарма Ф.Фукуяма застерігає від того, щоб вважати економіку окремою самостійною сферою, вільною від культурних впливів: "З усіх сторін сучасного життя економіка є, мабуть, тією, де найбільш помітний вплив культури на добробут країн і на

⁶⁹⁷ Мировая политика и международные отношения: Учебное пособие / Под ред. С.А. Ланцова, В.А. Ачкасова. – СПб., 2008. – С. 163-168.

⁶⁹⁸ Петропавловский Ю. Глобализация и источники суверенитета: от национального государства к корпорациям / Ю. Петропавловский // Закат империи США: Кризисы и конфликты. – М., 2013. – С. 150.

⁶⁹⁹ Малахов В. С. Национальное государство, национальная культура и культурный суверенитет / В.С. Малахов // Вопросы философии. – 2011. – № 9. – С. 89–90, 92.

міжнародний порядок в цілому"⁷⁰⁰. З цього найвірогідніше випливає і подальше зміцнення симбіозу нації, яка зберігає і оберігає свій культурний комплекс, і держави, яка покликана гарантувати належну охорону і репродукцію цього комплексу.

Утім, аналізи, які стосуються близької історичної перспективи, мають своїми висновками оптимістичні передбачення майбутнього національних держав. Скажімо, концепція "зіткнення цивілізацій", яка логічно має надавати цивілізаціям суб'єктного статусу, самим її автором розвивається виходячи із симбіотичності цивілізацій і державних угруповань. Між тим, хоча поведінка національних держав і визначається їх культурними уподобаннями, спільностями і відмінностями, але найбільше вони прагнуть могутності і процвітання в першу чергу для себе і саме вони залишаються основними гравцями на полі світової політики⁷⁰¹. Скоріше за все, відбуватиметься не розчинення держав в тих цивілізаційних просторах, до яких вони належать, а боротьба між державами за лідерство у цих просторах, і як і кожна спільна боротьба, вона ще більше згуртовуватиме соціальні субстрати цих держав і зміцнюватиме їхню національну ідентичність. Цілком слушним у цьому зв'язку є зауваження Л. Шкляра, що цивілізація є надто широким явищем, щоб бути засобом ідентифікації особи, для якої значно важливішим є відчуття Батьківщини, з якої асоціюються народ і держава, і саме нація-держава має, на відміну від цивілізації, інституційні засоби захисту своїх громадян, чим посилює їхню національну самоідентифікацію⁷⁰².

Національно-державне структурування ще довго зберігатиметься і в просторі ісламської цивілізації. Достатньо згадати, що сучасний ісламський радикалізм фундаменталістської спрямованості об'єднується у формі "Ісламської держави", яка стала викликом західній цивілізації⁷⁰³. Загалом іслам заперечує поділ умми

⁷⁰⁰ Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма; пер. с англ. – М., 2004. – С. 18.

⁷⁰¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. – М., 2003. – С. 17.

⁷⁰² Шкляр Л. Е. Етноси та нації в процесі змін цивілізаційних парадигм / Л.Е. Шкляр // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. – К., 2004. – С. 261.

⁷⁰³ Шльков П.В. "Исламское государство" как вызов нормативности западной модели общественного и государственного устройства / П.В. Шльков // Актуальные проблемы Европы. – 2016. – № 3. – С. 15-48.

на окремі ісламські національні держави. Разом з тим, слідування ідеї єдиної ісламської держави відповідає в цілому структуруванню міжнародної системи за державним критерієм, хай один із елементів цієї структури – ісламська держава – і заперечував би свою "національність". Врешті рещт, навіть якби соціальний субстрат цієї держави називався не нацією, а якимось іншим словом, наприклад, арабським "ватан", це не спростовувало б його пов'язаності з державним підданством, як це має місце у "національних" державах.

Звертає на себе увагу, що зараз сполучення ісламізму та націоналізму є не таким вже поодиноким явищем, достатнього згадати про арабський націоналізм, про концепт арабської нації, виголошений Н. Аззурі ще у 1905 р. у книзі "Пробудження арабської нації"⁷⁰⁴. При цьому, не виникли не тільки єдина ісламська держава, а й солідарний альянс ісламських держав. Спроби Організації ісламська конференція (попередника нинішньої Організації ісламського співробітництва) взяти на себе функції такого альянсу наразилися на незбіг інтересів окремих її учасників⁷⁰⁵. Крім того, оскільки подолання відсталості мусульманських народів потребує суспільної мобілізації, яку можна здійснити тільки владними механізмами, то ідея умми стає вже не такою актуальною, як ідея держави, що показав досвід модернізації, зокрема, Туреччини⁷⁰⁶. Нарешті, іслам об'єктивно стимулює націєтворення в силу того, що від свого зародження він був невід'ємним від держави, тобто від інституту, який завжди виконував роль національного конструктора і охоронця віри⁷⁰⁷.

Збереження національної держави означатиме і збереження нації, яка є оболонкою і для полі-, і для моноетнічного соціального

⁷⁰⁴ Див. у: Труевцев К.М. Арабский мир в XX веке: развитие национальной идеи / К.М. Труевцев // Национальная идея: страны, народы, социумы / Отв. ред. Ю.С. Оганисян. – М., 2007 – С. 226.

⁷⁰⁵ Див. у: Зінько С. Іслам у сучасній світовій політиці / С. Зінько. – Львів, 2005. – С. 26–38, 102–103.

⁷⁰⁶ Див. у: Барковская Е. Ю. Ислам и проблемы становления современной государственности на мусульманском Востоке: монография / Е.Ю. Барковская. – М., 2009. – С. 45–84.

⁷⁰⁷ Міжнародні відносини та світова політика: підручник / Кер. авт. кол. В. Ю. Крушинський; за ред. В. А. Манжолі. – К., 2010. – С. 615.

субстрату*. Нації, відзначає з цього приводу Е. Сміт, і в сучасну епоху збережуться як історико-культурні, "легально-політичні" (об'єднані спільним законодавством), ідеологічно об'єднані, міжнародно-суб'єктні територіальні утворення⁷⁰⁸.

Ймовірніше, зараз має йтися не про катастрофу нації та національної держави, а про еволюційну зміну їхніх деяких ознак і атрибутів. Навряд чи можна сумніватися, що у XXI ст. нації "вже не будуть такими, якими вони були у вік націоналізму – суверенними державами, які добиваються своїх інтересів у боротьбі одна з одною, спираючись на окремі мінливі союзи. Замість цього вони стануть складовими регіональної федерації, а свої інтереси вони будуть переслідувати в рамках і за правилами утвореного ними самими конституційного і правового порядку. Вони будуть суверенними як єдність, долю якої вони будуть визначати самостійно"⁷⁰⁹. Але необачно при цьому обійти увагою те, що сталі позиції глобалізації, які спостерігаються у багатьох сферах, не призвели до розмивання національно-державних орієнтацій. Джерелом національно-державної сталості, при цьому, називаються традиційність національних економічних просторів, стабільність правового і суспільного ладу кожної країни і зміцнення в них політичних режимів, здійснення національно-державними організаціями захисної функції, стала єдність у національних спільнотах ціннісних настанов, способу життя, мови і культури⁷¹⁰.

Позитивні перспективи найближчого майбутнього національних держав можна підтвердити, виходячи із досвіду радянської

* Щоправда, трапляються виняткові випадки, коли збіг "національності" і "державності" стає проблематичним. Таким є приклад Російської Федерації, громадяни якої мали б вважатися єдиною нацією, але вони розділені на етнічні спільноти, частина яких має усі підстави вважатися окремими націями. На цю обставину як на чинник, що утруднює набуття Російською Федерацією формальних ознак національної держави, вказують і самі російські фахівці (див., наприклад: Афанасьєв В.В. Россия как национальное государство / В.В. Афанасьев // Афанасьев В.В., Соколов Ю.В. Политическая структура современного мира. – М., 2010. – С. 237).

⁷⁰⁸ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт; пер. з англ. – К., 2006. – С. 80–85.

⁷⁰⁹ Вагнер Г. Становление континентов: ответ наций на процесс глобализации / Г. Вагнер // Политическая структура современного мира. – М., 2010. – С. 94.

⁷¹⁰ Галкин А. А. Национальное самосознание как источник ценностных и политических мотиваций / А. А. Галкин. – Полития. – 2015. – № 1. – С. 7–8.

цивілізації. Стосовно сутності цієї цивілізації присутня думка, що "радянська модель була стратегією модернізації, заснованою на синтезі імперської і революційної традицій, але вона була також і глобальним явищем. Її формування, експансія і розпад не можуть бути пояснені без врахування міжнародних зв'язків, а її історія була суттєвою частиною глобалізаційного процесу у ХХ столітті. Як показали події останніх років, не лише посткомуністична частина світу, а й глобальна ситуація формувалися радянським досвідом і будуть відчувати вплив довгострокових наслідків радянського колапсу"⁷¹¹. Аналогічна точка зору, що парадокс сучасної глобалізації полягає в тому, що капіталізм, будучи антиподом комунізму, досяг тієї історичної мети, яку ставив останній⁷¹².

Радянську модель і справді можна вважати регіональною глобалізацією. В ній запроваджувався регіональний космополітизм у вигляді концепції " нової історичної спільноти людей – радянського народу". Етнокультурна специфіка витискала на задній план методами русифікації, нав'язування спільного історичного міфу у русській версії, здійснювалися масштабні і безперервні спроби замінити місцеві традиції й обряди загальнорадянськими. Загальносоюзні і союзно-республіканські міністерства діяли фактично як транснаціональні корпорації, не зважаючи на місцеві потреби. Відбулася фактична уніфікація правового простору. Національна державність республік, що входили до Радянського Союзу, була по суті символічною, багато в чому декоративною і ритуальною. Тим не менше, навіть той набір політико-державної семіотики, що був залишений для населення республік, зумовив зміцнення в ньому, насамперед в автохтонних етносах, почуття національної єдності і прагнення самостійної державності.

Немає ознак того, що капіталістична глобалізація матиме інакший результат впливу на долю національних держав, а відтак і на долю етнічності. Остання, прив'язана до нації і держави, також

⁷¹¹ Арнасон Й. Советская модель как форма глобализации / Й. Арнасон // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 4. – С. 76.

⁷¹² Див. у: Астаф'єв А. Глобальна культура та соціальний порядок у концепції "сплошення світу" Томаса Фридмана / А. Астаф'єв // Філософська думка. – 2014. – № 6. – С. 84.

залишитися фактором міжнародних відносин і в умовах глобалізації та її різновидів, таких як локалізація, субглобалізація або альтернативні глобалізації⁷¹³.

До останніх відносять, зокрема, етноглобалізацію. Появу цього терміна можна пояснити тим, що глобалізація загалом може розумітися у двох моделях – інтенсифікації зв'язків між суб'єктами, які зберігають і зміцнюють свою ідентичність, і гомогенізації суб'єктів через розмивання їхніх ідентичностей. Поки що немає переконливих ознак перемоги тієї або іншої моделі, як і картини їхнього взаємного доповнення, тому науковий аналіз глобалізації часом виглядає суперечливим. Таке відбувається, зокрема, у прогнозах етносоціального розвитку людства, або так званої етнічної глобалізації. Сам термін можна вважати відображенням певного фаталізму щодо етнокультурної диверсифікованості планети. Але цей фаталізм мирно співіснує із припущеннями щодо етнокультурної різноманітності: "Глобалізація, з одного боку, супроводжується ослабленням почуття етнічності, але, з іншого, вона посилює етнізацію свідомості – на противагу технізації, урбанізації, асиміляції. Відбувається процес національного самоствердження, коли людина усвідомлює себе не тільки як представник і носій культури, ментальності передусім конкретного народу, а й водночас як людина всесвіту"⁷¹⁴.

Ті параметри глобалізації, які спостерігаються у сфері культури (масова культура, "давоська культура" бізнес-структур, "клубна культура інтелектуалів", найвпливовіші релігійні погляди й течії⁷¹⁵), важко назвати чинниками повної гомогенізації людства. У етнополітології достатньо аргументовано лунають думки про цілковиту поєднуваність глобалізації та етнічної гетерогенності світового соціального субстрату. Е. Сміт, зокрема, пояснює жит-

⁷¹³ Див. у: Бергер П. Культурная динамика глобализации / П. Бергер // Многоликая глобализация: культурное разнообразие в современном мире. – М., 2004. – С. 17–20.

⁷¹⁴ Плохих В. І. Етнічна глобалізація: поняття та зміст / В. І. Плохих // Стратегічні пріоритети. – 2010. – № 3. – С. 116.

⁷¹⁵ Див. у: Лебедева М. М. Мировая политика в XXI веке / М. М. Лебедева. – М., 2009. – С. 85.

тездатність етнічності вадами сучасної глобальної культури. За його оцінками, глобальна культура не має історичної основи ритму розвитку, відчуття часу і послідовності, вона безконтекстна й безчасова, нездатна вдаватися до минулого, вона плинна, повсюдна, безформна й історично неглибока, позбавлена будь-якого відчуття розвитку. Крім того, безчасова глобальна культура не відповідає поточним потребам і не навіює ані спогадів, ані прагнень до неї, ані жодної колективної амнезії, яка б допомогла замінити наявні "глибокі" культури космополітичною "поверхневою" культурою, вона не зачіпає жодної струни серед величезної маси людей, поділених за класовою, статевою, регіональною, релігійною чи культурною ідентичністю. Вихід за межі етнічності внаслідок модернізації Е. Сміт вважає міфом, неспроможність якого впливає із нерозуміння тягlosti тієї ролі, яку відіграють культурні та етнічні ідентичності, що виникли у домодерну епоху⁷¹⁶. Якщо, приміром, взяти масову культуру, то яскравий приклад дали ізраїльтяни, які у відповідь на появу і їхній країні "макдональдсів" швидко організували національну систему швидкої їжі під назвою "фелофель", що дало американському дослідникові У.Раму підставу для думки, що культурна гомогенізація відбувається на структурно-функціональному рівні, а на експресивно символічному відбувається гетерогенізація (однакова форма послуги – різна їжа)⁷¹⁷.

Відповідно оцінюються і її перспективи у міжнародній системі: "Так само все більша взаємозалежність державних систем у різних регіонах світу, як і в Організації Об'єднаних Націй, висуває на передній план відмінності культур і прив'язує багатьох людей ще тісніше до їхньої етноісторії та спадщини, які, на їхню думку, опиняються під загрозою. Відчуття незамінності своїх власних культурних цінностей загострюється в міру того, як дедалі помітніше глобальна одноманітність. Але це не просто питання реакції

⁷¹⁶ Сміт Е. Вказ. праця. – С. 40, 43, 71.

⁷¹⁷ Див. у: Шевченко С. Культурна дифузія у глобалізаційному вимірі / С. Шевченко // Глобалізація в соціологічному вимірі. – К., 2011. – С.213.

еліт чи народів на помічені загрози. Бажання зберегти давні цінності й традиції – це не просто ностальгія колекціонера старожитностей, це спонука до реставрації втраченої спільноти, до оживлення її "золотого віку", до відновлення спільноти за допомогою її очищення від чужорідних елементів та до законного повернення їй окремішньої культурної спадщини"⁷¹⁸.

Варто взяти до уваги думки, висловлені в річищі трансформістського підходу до глобалізації, що в неї немає визначеного історичного призначення, що вона являє собою не шлях до єдності, а звичайне переструктурування світового простору⁷¹⁹. В українській етнополітології також присутня думка, що постмодерна цивілізація не заперечує національні та етнічні особливості, а, навпаки, до певної міри сприяє їх збереженню та актуалізації, хоча і змушує їх конкурувати з масовими стереотипами й цінностями⁷²⁰. Аналогічна точка зору присутня в російській етнополітології: "... глобалізація на сучасному етапі розвитку людського суспільства не веде до витискання або заміни етнічності, а сприяє її актуалізації і політизації. Глобалізація дозволяє розширити політичне та інформаційне поле культурної партикулярності, вона сприяє перетворенню міноритарних етнічних спільнот не просто на політично активних гравців, а й на міжнародних акторів"⁷²¹.

Етнічна гетерогенність людства не заперечується й ісламськими ідеологами. Ідея всесвітньої умми мирно співіснує з ідштihadом – принципом вільного вибору питань релігійного і суспільного життя, який відкриває можливість для утвердження людиною своєї інакшості⁷²². Така можливість має належати і народам. У свою чергу така інакшість, якщо має місце її розповсюдження, стає запобіжником гомогенізації.

⁷¹⁸ Сміт Е. Вказ. праця. – С. 202–203.

⁷¹⁹ Лайтман М. Перспективи XXI века / Лайтман М., Хачатурян В. – С. 133-134.

⁷²⁰ Шкляр Л. Є. Вказ. праця. – С. 263.

⁷²¹ Тишков В. А. Этнополитология. Политические функции этничности / В.А. Тишков, Ю.П. Шабаев. – М, 2013. – С. 317.

⁷²² Див. у: Барковская Е. Ю. Указ. соч. – С. 23–24.

Загалом, футурологія деетнізації людства має ознаки парадоксу. Деетнізація бачиться засобом запобігання етнічним конфліктам. Але вона ж може легко перетворитися і на делігітимацію багатьох національних держав, яким космополітична футурологія також передбачає або зникнення, або розмивання. Однак глобальний крах національно-державної структуризації світового простору, зважаючи на етологічний інстинкт людей до соціумних форм існування, знову покликав би їх до групової самоідентифікації, яка найпростіше відбувається на етнічних засадах.

Неможливо заперечити ознак міжетнічного зближення у світі. Дослідники вказують на виникнення транснаціонального культурного простору, в якому відбувається переміщення носіїв етнічності (етнофорів) з однієї його частини в іншу, міжетнічна взаємодія, внаслідок чого твориться транснаціональна етнічність⁷²³. Припускаються навіть такі перспективи у культурній сфері, як експансія однієї із культур або виникнення загального "плавильного казана"⁷²⁴. Але поки що немає переконливих ознак того, що такого роду явища стануть домінуючою тенденцією у розвитку людства. Показовою ілюстрацією в цьому відношенні є обрання Д.Трампа президентом США – країни, яка створювалася іммігрантами і до середини ХХ століття мала репутацію "плавильного казана" для них. Хай концепт "плавильного казана" і був міфом, але його тривала популярність відображала американське бачення свого етнокультурного майбутнього. Тепер більшість обрала главою держави особу, чия політика спрямована на обмеження імміграції і на відмову в американському громадянстві тим, хто буде народжений іммігрантами, які не мають громадянства США⁷²⁵.

На ряд ґрунтовних контраргументів наражається і припущення, що світове інформаційне співтовариство не залишить у

⁷²³ Євтух В. Етнічність у транснаціональному соціальному просторі : дизайн дослідницького проекту / В. Євтух // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 1. – С. 19.

⁷²⁴ Паращевін М. Культурний простір у контексті глобальних процесів / М. Паращевін // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. – К., 2005. – С.169.

⁷²⁵ Трамп решил покончить с "родильным туризмом" // Електронний ресурс: [Режим доступу: <http://from-ua.com/news/397526>]

собі місця для етнічності. По-перше, починаючи з другої половини ХХ ст. у світі відбувається "етнічний ренесанс" у вигляді зростання інтересу до етнічної самобутності та заходів з її відродження та зміцнення. По-друге, розвиток технологічного компоненту у різних країнах відбувається у взаємозв'язку з культурним, що зумовлює активізацію останнього. По-третє, при інтенсифікації між-етнічних контактів посилюються етнічна самоідентифікація людей та їх етнічна мобілізація. Система масових комунікацій – радіо, телебачення, відео, персональні комп'ютери – дає можливість етнічним і мовним спільнотам розвивати власні соціальні й культурні мережі, що дає змогу протистояти тиску загальнонаціональної культури, тим самим стимулюючи етнічні націоналізми. Формування єдиного інформаційного простору та універсалізація споживчих стандартів, як вважає, приміром, Р.Жангожа, не можуть замінити культурну багатоманітність світу⁷²⁶.

Помічено, що зміна елементів та підвалин традиційної культури під дією глобальних ціннісних орієнтацій веде до прямо протилежного ефекту – до етнічної мобілізації як засобу зміцнення етнокультурної солідарності. Тобто, глобалізація породжує зворотну тенденцію – до індивідуалізації⁷²⁷. Інколи ця тенденція набуває фундаменталістського змісту, але, на що звертає увагу Ф.Фукуяма, фундаменталізм посилюється у найбільш модернізованих на вигляд країнах, де традиційні культури опинилися під найбільшою загрозою від імпорту західних цінностей⁷²⁸.

Впевненість у справедливості припущення про збереження етнічністю факторного впливу на міжнародну систему природно тягне за собою питання про зміст тієї ролі, яку етнічність відіграватиме. З одного боку, не можна ігнорувати такий прояв глобалізації, як переважання на національних культурних ринках іноземного продукту над

⁷²⁶ Жангожа Р. Мультикультуралізм: pro et contra [Текст] / Р. Жангожа. – К., 2016. – С. 99

⁷²⁷ Ландабасо Ангуло А. И. Терроризм и этнополитические конфликты. Книга вторая. Терроризм сегодня / А.И. Ландабасо Ангуло, А.М. Коновалов. – М., 2004. – С. 292–293; Сміт Е. Вказ. праця. – С. 35.

⁷²⁸ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма // Геополитика. Антология. – С. 569.

місцевим. В той же час, дослідники глобальних трансформацій визнають, що поки що важко визначити подальшу еволюцію національних культур⁷²⁹. Невпевненість щодо гомогенізації культурної сфери дозволяє вважати, що ця невпевненість впливає із спостережень за доволі сталою міцністю етнокультурних зразків і стереотипів, якими керуються у своїй поведінці ті, з кого складаються соціальні субстрати національних держав.

Безумовно, було б наївно пояснювати поведінку народів тільки етнокультурною традицією, оминаючи матеріальні, прагматичні мотиви. Власне, і в середовищі суспільствознавців пролягає межа щодо пріоритетності матеріальних і духовних мотивів політичної дії. Прикладом, Р. Арон, ставлячи питання про взаємозв'язок між національним характером і дипломатичною або стратегічною поведінкою держав, не сумнівався, що національні стереотипи взагалі не заслуговують того, аби бути предметом наукового аналізу: "Хоч якими були б константи, що їх приписують таким народам, як французи, німці, іспанці, англійці, психологічно-культурологічний характер ніколи не буває єдиним джерелом дипломатично-стратегічної поведінки будь-якої політичної спільноти. Ця поведінка надто інструментальна, вона містить значний елемент розрахунку, щоб можна було припускати, ніби навіть при зміні вихідних даних, які визначають яку-небудь обстановку, один і той самий "характер" або один і той самий "дух" виражав себе в одній і тій самій поведінці. Якщо взяти дипломатичні константи, то вони визначаються швидше за все географічною, технічною і політичною стабільністю або неповторністю, ніж незмінністю національних характерів. Коли міняються обставини, то незмінним залишається не поведінка, а тільки стиль, та й то, якщо можна так сказати, з великою натяжкою". Тобто, поведінка держав не може бути передбачена, виходячи з "духу народу"⁷³⁰.

Складності у розстановці пріоритетів щодо мотивів поведінки держав значною мірою зумовлені тим, що як і в точних науках

⁷²⁹ Хелд Д. Указ. соч. – С. 387, 437.

⁷³⁰ Арон Р. Мир и война между народами / Р. Арон; пер. с франц. – М., 2000. – С. 349, 353, 354.

стосовно природних систем, так і в суспільствознавстві стосовно міжнародної системи немає загальноприйнятого визначення об'єкта. Моделі, що пропонувалися у цій галузі знання, характеризуються зосередженістю на якихось одних ознаках, на думку їхніх авторів – найважливіших. Приміром, навіть претендуючий на всеохопність "світ-системний аналіз" І. Валлерстайна фактично зводиться до співставлення економічних ресурсів національних держав та структуризації світу за рівнем їх економічного розвитку. Згідно такого підходу, розуміння глобалізації як суто економічного явища обмежується виокремленням у ній таких ключових тенденцій, як проблема темпів і стабільності економічного розвитку, проблема безробіття, проблема розподілу доходів, проблема владних функцій між основними суб'єктами глобальної економіки та керованості глобальними процесами, нарешті, проблема вибору народами між матеріальною і психологічною комфортністю.

Матеріальні мотиви поведінки держав не підлягають сумніву. Красномовний епізод на підтримку матеріалістичних мотивів міжцивілізаційних стосунків стався через дев'ять днів після 11 вересня 2001 року, тобто після атаки ісламських фанатиків на Сполучені Штати. На прес-конференції з приводу цієї події міністр закордонних справ Саудівської Аравії Аль-Фейсал заявив, що "держави усього світу повинні прагнути того, щоб вилікувати світ від пошесті тероризму", і що "тією ж мірою, якою терор спрямований проти Сполучених Штатів, він спрямований і проти ісламського світу з тим, аби утворити прірву між цим світом та усіма іншими цивілізаціями, і насамперед світом Заходу". П'ять днів по тому Саудівська Аравія офіційно розірвала стосунки з урядом Талібану, який на той час правив в Афганістані і який був звинувачений у підтримці терористичної організації Аль-Каїда, яку вважали організатором терористичного акту⁷³¹. Ще категоричнішою у суто матеріалістичному поясненні міжнародних стосунків є

⁷³¹ Див. у: Косач Г. Г. Саудовская Аравия после 11 сентября 2001 года: внешняя политика в условиях антитеррористической кампании / Г.Г. Косач // Ислам на современном Востоке. – М., 2004. – С. 284.

думка, що "зіткнення країн і народів в сучасному світі, як правило, відбуваються не з питання про відданість ідеям Ісуса Христа, пророка Мухамеда або Будди, а з цілком прагматичних питань, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки, національно-державного суверенітету, реалізації національних інтересів і т. д."⁷³².

Водночас, і в суто матеріалістичних підходах до глобалізації присутні роздуми, які випливають із тези Е. Тофлера про різноманітність культури як головної умови прогресу, а саме, що потрібне запобігання домінуючій над усім сущим спільній управлінській моделі, заснованій на універсальній ідеї, і, навпаки, сприяння моделі, основу якої становить ідея врахування індивідуальних особливостей, притаманних людській культурі на всіх її рівнях⁷³³.

У цивіліологічних дослідженнях, природно, наголос на ціннісних аспектах міжцивілізаційних стосунків є значно сильнішим. Зокрема, підкреслюється, що значно суттєвішим наслідком вестернізації було не те, що вона погіршила рівень життя у "третьому світі", а те, що вона спричинила деструкцію ціннісно-світоглядних орієнтацій людей при прогресуючій кризі довіри до традиційних норм і уявлень у поєднанні з нездатністю адекватно сприймати чужі їм західні ментальність та етос. Навіть у випадку, коли життєвий рівень основної маси в абсолютному вимірі не погіршується або навіть дещо зростає, як у Туреччині в останні десятиліття, це не знімає напруги, оскільки добути нечесним шляхом багатства і відповідний спосіб життя нуворишів сприймаються як виклик традиційним підвалинам і цінностям⁷³⁴.

Можливо, думка С. Гантінгтона, що після "холодної війни" основні відмінності, якими розділений світ, є не ідеологічними, політичними чи економічними, а культурними, є певним перебільшенням ролі останніх, тим більше що він і сам звертав увагу на економічні причини міжцивілізаційного протистояння у

⁷³² Гаджиев К. С. Геополитика / К.С. Гаджиев. – М., 1997. – С. 315.

⁷³³ Анилионис Г. П. Глобальный мир: единый и разделенный / Г.П. Анилионис, Н.А. Зотова. – М. 2005. – С. 615.

⁷³⁴ Пахомов Ю. Н. Пути и перепутья современной цивилизации / Ю.Н. Пахомов, С.Б. Крымский, Ю.В. Павленко — К., 1998. – С. 140.

розвинутих країнах, де місцеве заможне населення зустрілося з масою іммігрантів переважно з ісламських країн, прихід яких був викликаний економічними проблемами на історичних батьківщинах – перенаселенням, безробіттям і бідністю, але не можна не погодитися з ним у тому, що відродження релігії в сучасному світі зміцнює відмінності у базових цінностях, соціальних стосунках, звичаях і поглядах на життя народів, які належать до різних цивілізацій: "Культури можуть змінюватися, і природа їхнього впливу на політику та економічний розвиток може різнитися в різні історичні періоди. І все ж очевидно, що основні відмінності політичного та економічного розвитку різних цивілізацій мають коріння у відмінних культурах"⁷³⁵.

Розмірковуючи над раціональністю як визначальною, природною рисою західного мислення і поведінки, М. Фіннемор відзначає, що "не треба бути спеціалістом в галузі антропології, історії і літератури з вивчення простору, щоб зрозуміти, що переваги цілеспрямованої раціональності західного типу насправді не є такими явищами (або природними у порівнянні з раціональністю незахідного типу), хоча західники навряд чи це визнають. Існує маса інших способів структуризації соціальної дії, особливо з точки зору ролей, ритуалів, обов'язків та зобов'язань, які, не будучи логічно послідовними за західними мірками раціональності, є, тим не менш, ефективними показниками суспільної поведінки..."⁷³⁶.

Сила етнокультурних стереотипів виразно проявляється з боку не лише ісламської чи іншої східної, а й з боку руської православної цивілізації. Серед основних етнопсихологічних імперативів, яким руський народ підпорядковує свою поведінку у міжнародній системі, є віра у свою особливу місію – стати духовним центром спочатку слов'янської, потім усієї православної, а можливо і світової цивілізації. Вся практика реалізації цієї ідеї відзначена зусиллями з розширення простору "русского міра", і немає ознак припинення цих зусиль. Вони, ці зусилля, підживлюються

⁷³⁵ Хантингтон С. Указ. соч. – С. 17, 180, 26.

⁷³⁶ Фіннемор М. Нормы, культура и мировая политика с позиций социологического институционализма / М. Финнемор // Международные отношения: социологические подходы. – М., 1998. – С. 99.

нездійсненою мрією про Москву як "Третій Рим". У свій час, на що звертав увагу М. Бердяєв, нездійсненність цієї мрії вилилася в спробу іншого глобального проекту – Третього інтернаціоналу, який філософ вважав суто русскою національною ідеєю: "Сталося те, що Маркс і західні марксистки не могли передбачити, сталося ніби ототожнення двох месіанізмів, месіанізму русского народу і месіанізму пролетаріату. Русскій робітничо-селянський народ є пролетаріат і весь світовий пролетаріат від французів до китайців, стає русским народом, єдиним у світі народом"⁷³⁷. Виразно русскій націоналістичний зміст проекту Третього інтернаціоналу підтверджувався активною підтримкою, яку комуністичне керівництво СРСР отримало з боку євразійства – однієї з імперських ідеологій – та його представників.

Провал проекту етнічної гомогенізації людства через механізм Третього інтернаціоналу не зупинив русскіх правителів у спробі регіональної етнічної гомогенізації "радянського народу". Розпад СРСР, судячи з усього, вважається сучасними ідеологами русского націоналізму лише тимчасовою зупинкою на шляху розширення "русского міра" по всьому простору колишнього Радянського Союзу. Ідеологічною основою цього проекту стало неоевразійство, для якого ідеалом є Московське царство XV – XVII ст.ст., коли, як вважають його адепти, відбувалася сакралізація Русскої держави і русского народу, коли на основі монгольського порядку утворився московський, якому були притаманні усвідомлення як єдиної спадкоємниці візантинізму, державна самостійність і незалежність, геополітична спадщина Чингісхана, усвідомлення Москви як православно-месіанської антитези католицької і протестантської Європи⁷³⁸.

Неоевразійство намагається не помічати тих пояснень російської історії, які ґрунтуються на аналізі її соціальних обставин,

⁷³⁷ Бердяєв Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А. Бердяев. – М., 1990. – С. – 116.

⁷³⁸ Дугин А. Г. Эволюция национальной идеи Руси (России) на разных исторических этапах (доклад в Институте философии РАН, февраль 2002 г.) / А.Г. Дугин // Основы евразийства. – М., 2002. – С. 729, 731–732.

зокрема таких, як освоєння гігантських просторів, з якими пов'язана більше язичницька, ніж християнська культура; запозичений у Візантії аскетизм, необхідний для освоєння нових територій, але водночас упереджений до культурної творчості як такої; нігілістичний моралізм як похідний від аскетизму; проміжне розташування Росії між Сходом і Заходом, Північчю і Півднем, чим стимулювалася відкритість русскої культури, зворотною стороною чого є її крихкість⁷³⁹. З цього приводу Ю. Пивоваров іронічно зауважив, що протягом останніх п'ятисот років рускій народ жив і продовжує жити ідеєю "земної Трійці", яка складається з церкви, держави і суспільства, і намагається наповнити її духом справжнього християнства, тобто "встановити небо на землі". При цьому він звертає увагу на інтенціональну антизахідність "русскої ідеї", у якій Захід є і тією метою, до якої прагнуть, і тією ціллю, у яку стріляють⁷⁴⁰.

Натомість неоевразійця О. Дугіна захоплюють думки традиційного евразійця М. Трубецького, що двісті років Московської Русі – це двісті років Русі ідеальної, архетипової, строго відповідної своїй культурно-історичній, політичній, метафізичній і релігійній місії. І саме великороси, які духовно та етнічно перемішалися з евразійськими націєбудівничими Чингісхана, стали ядром і зерном континентальної Росії–Євразії, перетопилися культурно і духовно в особливий інтегруючий, державо-утворюючий етнос, що винятковість великоросів полягає в тому, що вони серед усіх слов'ян є єдиними евразійцями⁷⁴¹.

У минулій "Великій державі" русское неоевразійство бачить ціннісний заряд, який свого часу дав гігантську енергію державного будівництва: "І той факт, що цей ціннісний заряд вдалося реалізувати на величезному секторі географічної, політичної та етнічної карти в очах самих русскіх, – а ще більш глибоко і неминуче в глибинах національної психології – підтверджує нашу історичну правоту і обґрунтовує наше право йти цим шляхом

⁷³⁹ Панарин А. С. Указ. соч. – С. 22–28.

⁷⁴⁰ Пивоваров Ю.С. Русская история как "русская идея" / Ю.С. Пивоваров // Русская идея: страны, народы, социумы. – М., 2007. – С. 357, 358.

⁷⁴¹ Дугин А. Г. Преодоление Запада (эссе о Н. С. Трубецком) /А.Г. Дугин // Основы Евразийства. – С. 508.

дали"⁷⁴². Неоєвразіство тим самим закликає до силового повернення Росією собі тих важелів регулювання міжнародної системи, що їх мали попередні російські імперії – царська і комуністична.

Оберненість у минуле при виборі лінії поведінки в міжнародній системі загалом є нормальним явищем, коли минуле не обирається як проектна модель. На цю ваду хибує не лише неоєвразіство, а й ісламський фундаменталізм, який намагається повернути спосіб життя часів середньовічного халіфату. Пророкування фундаменталізові сумної долі у сподіванні на молоде ісламське покоління, яке не є байдужим до спокус західної цивілізації і не схильне відмовлятися від переваг сучасного життя, на що розраховує, приміром, З. Бжезінський⁷⁴³, може і не справдитися, адже можна згадати встановлення в Ірані ісламської теократії після спроби вестернізації цієї країни.

Взагалі треба мати на увазі, що кожна національна держава, як елемент міжнародної системи, сама є міні-системою, і як така має свою системну пам'ять, сповнену окремою семіотикою. З. Бжезінський, приміром, вказує на молоді покоління японців, яким вже не треба соромитися поведінки своєї країни у Другій світовій війні. Тим самим він нагадує про мінливість історичної пам'яті, або, якщо звернутися до квантової теорії свідомості, можна сказати про "перезавантаження квантів пам'яті". Інший аспект японської психології, породжений моноетнічністю, – спільність переживання з приводу того, що їхня економічно квазі-глобальна держава являє собою американський протекторат з точки зору безпеки⁷⁴⁴. Інший приклад факторної ролі етнічної свідомості, що його наводить З. Бжезінський, – китайський націоналізм, який підживлюється гордістю за свою історію і водночас образами за минулі приниження⁷⁴⁵.

⁷⁴² Дугин А. Г. Россия может быть или великой или никакой / А.Г. Дугин // Основы евразийства. – С. 783.

⁷⁴³ Бжезінський З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / З. Бжезінський; пер. с англ. – М., 2004. – С. 78.

⁷⁴⁴ Бжезінський З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геополитические императивы / З. Бжезінський; пер. с англ. – М., 1998. – С. 208, 211.

⁷⁴⁵ Бжезінський З. Стратегический взгляд: Америка и глобальный кризис / З. Бжезінський; пер. с англ. – М., 2013. – С. 130.

Етнічність продовжує зберігати свою помітну присутність у міжцивілізаційних взаєминах у просторі міжнародної системи. З одного боку, звертає увагу С. Гантінгтон, основою універсальної (загальнолюдської) цивілізації вважаються світова перемога ліберальної демократії, інтенсифікація міжнародної взаємодії у сфері торгівлі, інвестицій, туризму, інформації, культури, а також модернізація, яка включає в себе індустріалізацію, урбанізацію, масову писемність та освіченість, добробут і соціальну опіку. З другого боку, Віденська конференція ООН з прав людини у 1993 р. виявила суттєві розбіжності між західною та іншими цивілізаціями в питанні прав людини, які впливали із різних ціннісних засад: зокрема, універсальність проти культурного релятивізму, пріоритет економічних і соціальних прав над політичними і громадянськими, ставлення до неурядових організацій, коли постало питання про їх допуск до участі у конференції.

Етнічність заявляє про свою міжнародну суб'єктність голосом не тільки чисельних народів, а й їхніх діаспор, розсіяних по світу. Відбувається використання національними меншинами сородичів з усього світу для вирішення проблеми самозбереження. Приклад такої практики дали, зокрема, фіно-угорські й татарський народи Росії, які зверталися до етнічних сородичів в інших країнах. Китайська діаспора все частіше говорить про "культурний Китай", про спільну свідомість так званих хуацяо – китайців у розселенні⁷⁴⁶.

Зростання динамічності процесу політизації етнічності, який спостерігається по всьому простору міжнародної системи, навряд чи може різко збільшити кількість її елементів, а поява деяких нових навряд чи радикально вплине на її структуру. Можливі зміни у ній мають розглядатися насамперед виходячи з оцінки змісту сигналів, якими продовжуватимуть обмінюватися національні держави. Тут треба мати на увазі, що коли синергетика в математичному моделюванні обіцяє досягнення більшого ефекту завдяки участі елементів у підтриманні цілого через свої взаємовідносини, то соціальна модель працює за умови дотримання ети-

⁷⁴⁶ Хантінгтон С. Указ. соч. – С. 261; Тишков В. А. Указ. соч. – С. 310, 312.

ки зворотного зв'язку, апелюючи до моральних зобов'язань⁷⁴⁷. Зважаючи на природний національний егоїзм, навряд чи можна розраховувати на моральність взаємовідносин у міжнародному житті. Достатньо згадати, що збільшення кількості елементів у міжнародній системі внаслідок деколонізації не утворило синергетичного ефекту, насамперед через різноспрямованість їхніх інтересів. Адже різниці у масштабах потреб різних суспільств спричиняє перерозподіл ресурсів на користь одних держав за рахунок інших, зокрема індустріальних держав за рахунок "третього світу": "В результаті цього розвивається почуття етнічної самовідданості як опора етносоціальної ідентифікації і консолідації представників різних людських спільнот у процесі взаємодії між собою. Консолідуючись всередині своєї етнічної структури, народи, що конфліктують, дедалі більше дезінтегруються, але, за можливістю, встановлюють відносини з потенційними союзниками, з тими, з ким можна інтегруватися на основі взаємовигідних зв'язків"⁷⁴⁸.

На досягнення синергетичного ефекту в такому разі логічніше розраховувати, якщо буде досягнуто єдності якщо не національно-державних інтересів, то принаймні культурних засад їх узгодження, а відтак морально-психологічної єдності людства. Футурологічні передбачення такого роду вже існують. Одне з останніх – концепція космополітичного світогляду У. Бека, хоча він так і не запропонував чіткого визначення поняття "космополітизм", обмежившись виокремленням п'яти ознак космополітичного світогляду, у т.ч. того, що він назвав комбінуванням – взаємопроникненням локальних, національних, етнічних, релігійних і космополітичних культур⁷⁴⁹.

Досягнення простором міжнародної системи стану "космополітичності" є надто віддаленою перспективою, якщо вона взагалі реальна. Поки що зміни у структурі системи більш реальні у

⁷⁴⁷ Каримова А. Б. Указ. соч. – С. 59.

⁷⁴⁸ Асаул А. Н. Этногеографические факторы глобализации и регионализации мира / А.Н. Асаул, М.А. Джаман, Е.И. Рыбнов, П.В. Шуканов. – СПб., 2010. – С. 56–57.

⁷⁴⁹ Бек У. Космополитическое мировоззрение / У. Бек; пер. с нем. – М., 2008. – С. 10.

вигляді її регіоналізації, як це уявляє, зокрема, Д. Белл. І хоча він визнає, що національні держави, чия сталість утруднює процес регіональної структуризації, все менше і менше здатні вирішувати ті завдання, що постають сьогодні перед їхніми народами, він далекий від ототожнення регіоналізації з деєтатизацією: "Тією ж мірою, якою свого часу невеликі за територією держави консолідувалися, перетворюючись на національні..., самі національні держави будуть вимушені об'єднуватися в регіональні співтовариства"⁷⁵⁰.

Чи буде етнічність одним із визначальних факторів процесу регіоналізації, чи буде не більше, ніж об'єктом цього процесу? Футурологія гомогенізації глобального простору бачить міжнародну інтеграцію як розвиток територіально-політичних процесів, як об'єднання різних етнічних та етнополітичних спільнот у мегарегіони, на основі яких формуватимуться відповідні суперетнічні спільноти і держави, а в подальшому стимулюватимуться територіально-політичні процеси на глобальному рівні з наступною перспективою виникнення міждержавного і навіть наднаціонального глобального утворення⁷⁵¹.

Регіоналізація структури міжнародної системи загалом має зменшити хаотичність відносин всередині неї і спростити її регулювання, як це було за її біполярності. Зараз навіть від демократичних лідерів можна почути нотки суму за спрощеним біполярним порядком, коли будь-якого очільника тероризму тримало у своїх руках або ЦРУ, або КДБ: "Щойно скінчилася холодна війна, все змінилося. В зонах післяльодовикового політичного ладу, як ми наразі переконалися, утворилися вільні радикали з фатальними наслідками"⁷⁵². Можливо, саме диверсифікацією небезпек зумовлена нинішня "мода на імперії", про яку говорять у наукових колах⁷⁵³.

⁷⁵⁰ Див. у: Белл Д. Епоха разобщенности: Размышления о мире XXI века / Д. Белл, В. Иноземцев. – М., 2007. – С. 220.

⁷⁵¹ Асаул А. Н. Указ. соч. – С. 168.

⁷⁵² Фішер Й. Історія повертається. Світ після 11 вересня і відродження Заходу / Й. Фішер; пер. з нім. – К., 2013. – С. 52-53.

⁷⁵³ "Британия владела империей, Россия же сама была империей". Интервью с профессором Джеффри Хоскингем // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 6. – С. 188-193.

З другого боку, регіоналізація посилює потенціал нових потужних світових акторів, здатних вступати у боротьбу за право регулювання системою. Якщо при цьому регіоналізація набуватиме цивілізаційних ознак, то "зіткнення цивілізацій" може стати реальністю. Звісно, концепт "зіткнення цивілізацій" є політичною метафорою. Метафоричність цього концепту не можна заперечити навіть піднесенням його на глобальний рівень, приміром у вигляді проголошення Року діалогу між цивілізаціями, як це було у 2001 р. згідно Резолюції Генеральної ООН від 4 листопада 1998 р. В реальному здійсненні заходів, передбачених програмою Року, брали участь представники не цивілізацій, а конкретних держав, хай їхня культура і позначена тими або іншими цивілізаційними рисами⁷⁵⁴.

Власне, і сам С. Гантінгтон, говорячи про дві форми міжцивілізаційного конфлікту – глобальний і локальний – називає його учасниками держави. При цьому у розробленій ним карті із дев'яти цивілізацій простори тільки трьох із них – сінської, індійської та японської – співпадають з державними просторами⁷⁵⁵.

Поки що вірогідність "зіткнення цивілізацій" зменшується тим, що вони не набули достатньої самоідентифікації як основи внутрішньої згуртованості. Через це їх важко вважати потужними регіональними угрупованнями. До православної цивілізації входять як солідарні (Російська Федерація і Білорусь) так і конфронтуючі (Російська Федерація та Україна) держави. Три цивілізації – західну, латиноамериканську і африканську – виокремлено не за релігійною, а за просторовою ознакою. Із них тільки латиноамериканська позначена релігійною єдністю. Немає симптомів політичного групування у просторі буддійської цивілізації, яка охоплює Монголію і Тибет. Навіть ісламська цивілізація, позначена релігійною гомогенністю, також не може похвалитися достатнім рівнем внутрішньої консолідованості, аби посісти високе ієрархічне місце у міжнародній системі.

⁷⁵⁴ Див. у: Коппель О. А. Міжнародні системи та глобальний розвиток / О.А. Коппель, О.С. Пархомчук. – К., 2004. – С. 189–191.

⁷⁵⁵ Хантінгтон С. Указ. соч. – С. 324, 22–23.

Взагалі воєнно-політичні угруповання не уповні, а то й зовсім не збігаються з цивілізаційною ідентичністю – Туреччина у складі євроатлантичного блоку НАТО, православна та ісламська приналежність учасників Ташкентської угоди, близькість сінської та японської цивілізацій не притлумила взаємну упередженість між народами, які належать до них.

Звісно, застереження щодо гантінгтонової моделі світу не означають заперечення впливу цивілізаційної ідентичності на поведінку елементів міжнародної системи. Але більшою мірою, ніж цивілізаційна приналежність, їхня поведінка у системі визначається їхніми етнокультурними особливостями, психологією, реакцією на виклики, історичною пам'яттю, моральними, ціннісними настановами. Останні безпосередньо пов'язані з релігійною мораллю, але спільність релігії не домінує над етнічністю і не нейтралізує її факторної ролі при виборі поведінкової моделі.

Глобальна стратегія, наприклад, Росії взагалі має ознаки наміру змінити цивілізаційну картину світу. З одного боку, вона претендує на роль центру у просторі слов'янської та православної цивілізацій. Достатньо сказати, що у традиції руської політико-релігійної філософії присутнє (О. С. Хомяков) розуміння свободи як такої, що неможлива поза церквою, мається на увазі православною⁷⁵⁶. З другого боку, Росія здійснює курс на відродження євразійської імперії як простору євразійської цивілізації, яка за визначенням не може бути православно-гомогенною і повинна відзначатися релігійним синкретизмом. Росія надає пріоритетності євразійській солідарності перед православною, здійснюючи агресію проти єдиновірної України аби максимально розширити простір свого домінування. У російському інтелектуальному середовищі доволі вигуків схвалення безпардонного порушення Кремлем норм міжнародного права: "На українському напрямі Росія показує світові, що зберігає право утверджувати свій вплив будь-якими засобами, а новим країнам – що їм треба обмірковувати зміну зовнішньополітичних орієнтирів". Понад те, аби зменшити світове

⁷⁵⁶ Див.: Василенко Л. И. Введение в русскую религиозную философию: учеб. пособие. Изд. 2-е / Л.И. Василенко. – М., 2009. – С. 27.

обурення, робиться запрошення до того, щоб порушення міжнародного права зробити нормальністю: "...якщо Крим в частині аргументації програний Росією повністю, то в частині ефективності і практичних дій – це беззастережна перемога. Як раз в цьому відношенні "кримська модель" може виявитися привабливою для її відтворення в аналогічних ситуаціях"⁷⁵⁷.

Поки що можна говорити про інструментальне використання цивілізаційної ідентичності у регіоналізації міжнародної системи – в одних випадках вона ігнорується, в інших актуалізується, аналогічно до того, як використовується етнічна ідентичність. Ісламська цивілізаційна ідентичність Туреччини не стала перешкодою для прийняття її до НАТО і для надання їй функції антиросійського форпосту на Балканах і протоках. Однак, її прагнення стати членом Європейського Союзу вперто блокується політиками з провідних країн-членів цього об'єднання. Один з них, В. Жискар д'Естен відверто заявив ще у 2003 році: "Туреччина дуже важлива, як країна, близька до Європи. Однак це не європейська країна. Її столиця не у Європі, а 95 % населення живуть поза Європою. Наші закони і наша система управління звичні для європейців. Туреччина ж – країна з іншою культурою та іншим стилем життя. Прийняття такої країни до союзу неминуче спричинить внутрішні проблеми, а наша задача зараз – інтеграція, а не вирішення внутрішніх проблем. Крім того, у випадку прийняття до ЄС Туреччина стане найбільшою державою-членом ЄС, а це означає, що в неї буде найбільше місць у Європарламенті і ми знову прийдемо до протистояння Сходу і Заходу"⁷⁵⁸.

Ставлення західної цивілізації до Туреччини розкриває ту точку її конфлікту з ісламською цивілізацією, яку С. Гантінгтон вважає основною, – хто ким править, хто з них більше правий⁷⁵⁹.

⁷⁵⁷ Барановский В. Новая внешняя политика России: влияние на международную систему / В. Барановский // Мировая экономика и международные отношения. – 2016. – № 7. – С. 7.

⁷⁵⁸ Цит. за: Баширов А. Г. Исламский фактор у процесі інтеграції Туреччини до Європейського Союзу / А.Г. Баширова // Ислам на современном Востоке. – С. 307–308.

⁷⁵⁹ Хантингтон С. Указ. соч. – С. 332.

Навіть не погоджуючись з гіперболізацією цієї точки, все ж не можна оминати значення питання не так про матеріальний, прагматичний інтерес, хоч він і керує поведінкою ісламських держав, як про справедливість, тобто про морально-ціннісні принципи взаємин. Ігнорувати вагу цих принципів для мусульман необачно, навіть коли доводиться спостерігати ситуації, в яких релігійний чинник ніяк не впливає на відносини між ісламськими країнами, наприклад, між центрально-азійськими державами-колишніми радянськими республіками, які можуть вважатися регіональною цивілізацією. Утворений між ними у 1993–1996 рр. Центральноазійський Союз (у 1998 р. перейменований на Центральноазійське Економічне Співтовариство) так і не набув динаміки через незбіг національних інтересів та особисті амбіції глав держав-учасників. Вибудовуючи відносини з Іраном, керівництво Казахстану, приміром, підкреслювало їх позарелігійне підґрунтя⁷⁶⁰. Тим не менше, раціональність поведінки ісламських держав сполучена із їхньою відданістю своїм традиційним моральним цінностям. На це звертає увагу К. Гаджієв: "Хоча західні культурні стереотипи продовжують свою експансію на всьому просторі Ойкумени, Заходу стає дедалі важче переконати інші народи у перевазі своїх духовних і морально-етичних цінностей і принципів. Тут не останню роль відіграє азійська ідея. Окремими випадками азійської ідеї на додаток до японської моделі ("японське диво") висуваються "китайська модель", "модель нових індустриальних країн" та інші, які кидають виклик американській ідеї і англосаксонській моделі ринкової економіки. Втім, в умовах неухильного ускладнення світової економіки як єдиної системи стає все важче визначити, які із цих моделей належною мірою відповідають соціокультурній і політико-культурній матриці"⁷⁶¹.

Аналіз поглядів ісламських богословів показує, що вони орієнтуються на такі риси світового устрою, які максимально пов-

⁷⁶⁰ Бабак В. А. Исламский фактор во внешней политике Казахстана / В.А. Бабак // Ислам на современном Востоке. – С. 344, 347.

⁷⁶¹ Гаджиев К. С. Мировой экономический кризис: политико-культурное измерение / К.С. Гаджиев // Вопросы философии. – 2010. – № 6. – С. 13.

но відповідали б канонам мусульманської релігії. Такими рисами мусульманської умми мають бути ліквідація усіх видів націоналізму і національних держав, утворення єдиної ісламської держави (хоча при цьому визнається і можливість існування різних мусульманських держав, інституціонально об'єднаних в умму), ліквідація впливів західної цивілізації і відродження глобальної ісламської цивілізації, утвердження принципів не гріховної моралі, справедливості у міжлюдських стосунках на всіх рівнях⁷⁶².

Дещо відмінними є висновки тих дослідників, які вважають, що пріоритетність, яка надається ісламським моральним цінностям перед західними, зумовлена не так ворожістю мусульман до західної культури і цінностей взагалі, як несправедливою зовнішньою політикою Заходу – на користь Ізраїлю за рахунок, як вони вважають, палестинців⁷⁶³. У зв'язку з цим можна згадати, що загальна теократизація політичної системи Ірану після повалення шаха спричинила зміни у його ставленні до Ізраїлю і до загальної ситуації на Близькому Сході. Сама антишахська революція супроводжувалася гаслом "Сьогодні ми звільнимо Іран, завтра ми звільнимо Палестину"⁷⁶⁴. Близькою до цього є думка, що сучасні мусульмани сприймають глобалізацію та вестернізацію як західний неоколоніалізм, як продовження хрестових походів, як зазіхання на самобутність ісламського світу. Так само треба брати до уваги й ісламську солідарність, підкоряючись якій навіть інтелектуали думають не про свободу і демократію, а про необхідність відповідати настроям своєї спільноти⁷⁶⁵.

Політичний іслам бачить можливість втілення релігійних цінностей шляхом утворення мусульманської умми. Але вважається, що в разі реалізації цього проекту навіть ісламська частина просто-

⁷⁶² Жданов Н. В. Исламская концепция миропорядка / Н.В. Жданов. – М., 2003. – С. 24.

⁷⁶³ Нетесова Ю. Джихад как глобальный проект / Ю. Нетесова // Свободная мысль. – 2011. – № 9. – С. 9.

⁷⁶⁴ Див. у: Кулагина Л. М. Иран и проблема ближневосточного урегулирования / Л.М. Кулагина, В.М. Ахмедов // Ислам на современном Востоке. – С. 313.

⁷⁶⁵ Ланда Р. Г. Глобализация и политический ислам / Р.Г. Ланда – Новая и новейшая история. – 2011. – № 2. – С. 29, 30.

ру міжнародної системи зменшить можливість універсалізації сигналів, якими обмінюються її елементи. Річ у тім, що ісламське міжнародне право встановлює відносини між мусульманами і не мусульманами, а християнське – між християнськими державами. При цьому норми міжнародного права, що встановилися у християнському просторі, мають тенденцію ставати загальними, але ця тенденція неминуче блокуватиметься вже названою особливістю ісламського міжнародного права⁷⁶⁶.

Власне, і терористична практика сучасного ісламу пояснюється, насамперед, його безсиллям у створенні глобальної ісламської держави, коли безсилля штовхає до завдання підступних ударів по Заходу та по його "ісламських колабораціоністах". Сама ж готовність до терору пояснюється традиційним для ісламського світу протиставленням себе "невірним", дії стосовно яких можуть виправдовуватися відданістю своїй релігії⁷⁶⁷.

Загальний вплив ісламських моральних принципів на поведінку ісламських держав у міжнародній системі є подвійним. Насамперед звертається увага, що за рівнем своєї теократичності ісламські держави суттєво різняться між собою від повністю теократичних до уповні світських за формою правління і до держав з мусульманською більшістю, але без структуризації національного політичного простору за конфесійною ознакою. До того ж транснаціональні ісламські рухи у свою чергу діляться на традиційні, ліберальні і фундаменталістські⁷⁶⁸.

У результаті ісламські держави, з одного боку, зобов'язані демонструвати перед своїми народами вороже налаштування до Заходу як до колишнього експлуататора, винного у нинішній соціальній нерівності в ісламському світі, яка несумісна із вимогами Корану. З другого боку, вони вимушені демонструвати Заходу

⁷⁶⁶ Жданов Н. В. Указ. соч. – С. 43.

⁷⁶⁷ Малашенко А. Исламская альтернатива и исламский проект / А. Малашенко. – М., 2006. – С. 72, 76.

⁷⁶⁸ Наумкин В. В. Исламский мир и исламские организации в современной мирополитической системе / В.В. Наумкин, В.А. Кузнецов // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. – 2013. – № 4. – С. 38–39, 49–56.

готовність до співпраці заради розвитку своїх економік як основи подолання нерівності. Така амбівалентність, хоча і в різній формі і під різною риторикою, притаманна і ліберальним, і консервативним течіям в ісламі. З цього приводу Г. Аїтова підсумовує: "Якщо ліберальні течії найбільш активно просувають ідею інтеграції ісламських країн у глобальне співтовариство, а консервативні еліти готові йти на союз із США та іншими глобальними гравцями, які взамін гарантують непохитність їхніх режимів, то течії політичного ісламу, звертаючись до риторики соціальної справедливості і часом знаходячи підтримку широких мас, насправді не претендують на боротьбу з соціальною нерівністю і, тим більше, з тією версією неоліберальної глобалізації, яку вони так завзято критикують"⁷⁶⁹.

Загалом, вузол між етнічністю або релігійністю і соціальною несправедливістю зав'язаний не лише у просторі ісламської цивілізації. На нього звертають увагу як на глобальне явище. Так, капіталізм здійснює те, що І. Валлерстайн називає "етнізацією робочої сили" – поділ на престижні і не престижні етнопрофесійні ніші⁷⁷⁰. Інколи етнізація такого роду породжувала курйози, коли у Південній Африці, в часи панування апартеїду, кожна людина мала бути віднесеною до конкретної етнорасової групи – європейців, індусів, метисів або банту, і раптом виникла проблема з расовою ідентифікацією японців, контакти з якими були економічно вигідними для країни: їх було внесено до "почесних білих"⁷⁷¹.

Психологічна напруга, породжена соціальною несправедливістю, найчастіше виливається в етнополітичні рухи, у т.ч. сепаратистського спрямування. Досягнення такими рухами своєї мети ускладнює структурні відносини у міжнародній системі. Тому

⁷⁶⁹ Аїтова Г. Ш. Исламский мир в поисках справедливости в условиях мирового кризиса капитализма / Г.Ш. Аїтова // Вопросы философии. – 2015. – № 1. – С. 36–37.

⁷⁷⁰ Валлерстайн И. Универсализм против расизма / И. Валлерстайн // Балибар О., Валлерстайн И. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности; пер. с франц. – М., 2004. – С. 38–48.

⁷⁷¹ Валлерстайн И. Конструирование народа / И. Валлерстайн // Балибар Э., Валлерстайн И. Указ. соч. – С. 84, 95.

етнічність як легітимна підстава для сепаратизму лякає поліетнічні, а тим більше багатонаціональні держави, в інтелектуальних колах яких звертається увага на те, що у плані міжетнічних та міжнаціональних відносин типовим наслідком відокремлення є ще більше загострення міжетнічного тертя, бо у "новій" державі виникає вторинний сепаратизм власних меншин, а у "материнських" порушується міжетнічний баланс, який існував до того. Крім того, дестабілізація міжетнічного і міжконфесійного балансу викликає ланцюгову реакцію у сусідніх країнах⁷⁷². Серед сучасних російських фахівців можна відчути явно "охоронні" великодержавні емоції, спрямовані проти національно-державного самовизначення етнічних спільнот: " Самовизначення для етнічних груп – це насамперед право на участь у більш широкому суспільно-політичному процесі. Навпаки, сепаратизм у його етнічному варіанті – це вихід із існуючої системи або її руйнування з метою оформлення державності для окремої етнокультурної спільноти. Для сепаратистів самовизначення – це завжди відторгнення спільної держави, політичне і культурне розмежування"⁷⁷³.

Звинувачення на адресу сепаратизму з великодержавних позицій зазвичай ігнорують, що зворотньою стороною силового придушення сепаратизму, коли це придушення здійснюється з використанням національних меншин, може стати етнополітична мобілізація останніх проти державного центру. Такого роду прогноз, висловлений стосовно Російської Федерації, керівництво якої від 2013 р. використовувало сформовані із представників своїх національних меншин збройні частини для придушення української зовнішньополітичної самостійності⁷⁷⁴, може цілком справдитися, якщо ці меншини вважатимуть, що вони не одержали належного,

⁷⁷² Нарочницкая Е. А. Понимание сепаратизма: Об амбивалентных соотношениях сепаратизма, автономизма, регионализма / Е.А. Нарочницкая // Актуальные проблемы Европы. – 2015. – № 1. – С. 22.

⁷⁷³ Тишков В. А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В.А. Тишков. – М., 2003. – С. 343.

⁷⁷⁴ Горбулін В. П. Україна і Росія: Дев'ятий вал чи китайська стіна / В.П. Горбулін, О.С. Власюк, С.В. Кононенко. – К., 2015. – С 51-52.

за їхніми мірками, політичного і соціального відшкодування за втрати, яких вони зазнали, прислугуючи русским.

У виборі емоційної позиції щодо етнополітичних рухів не завжди враховується, що глобалізація економічних зв'язків часом породжує в етно-регіональних або мовно-регіональних групах ілюзію, що їхнє безпосереднє входження у ці зв'язки, поза національним ринком країни проживання, дасть можливість заможного самостійного існування. І сила таких ілюзій прямо пропорційна зовнішній підтримці з боку тих держав, які використовують такі настрої як інструмент послаблення зовнішніх конкурентів.

Інструментальне використання етнічності є однією із серйозних загроз гомеостатичності системи. Насамперед в силу того, що така інструменталізація заохочує природну людську агресивність, на яку, на прикладі європейського континенту, вказував, наприклад, Р. Арон: "... було б ще більш нерозумно і безпідставно уявляти, нібито якийсь наднаціональний принцип політичної спільноти, хай то буде континентальний або ідеологічний принцип – більше сприяє миру, ніж війні. Вірити в те, що європейська спільнота внутрішньо миролюбна, а войовничими були нації, значить відтворювати помилку тих, хто вважав, що народи – миролюбні, а королі войовничі"⁷⁷⁵.

Небезпека зростання конфліктності у системі зумовлена і тим, що глобалізація економіки збільшує конкурентність на світових ринках, прагнення кожної із національних держав збільшити там свою присутність, фактично здійснити там економічну і фінансову експансію. Багато слушного щодо експансії як природного імпульсу сказано, приміром, Б. Шапталовим, зокрема, що у здатності до експансії, не обов'язково територіальної, а й до культурної, економічної, технологічної, проявляється етноенергетика народу, його творча результативність і в підсумку його конкурентоспроможність. Деякий ухил у бік соціал-дарвінізму, який проявляється у наданні "нормальності" міжнародним конфліктам, врівноважується застереженням, що "далеко не кожна експансія сприяє розвитку... значить, важлива така експансіоністська система, яка,

⁷⁷⁵ Арон Р. Указ. соч. – С. 361.

поряд з традиційними видами експансії, на кшталт воєнно-територіальної, органічно вбирала б в себе ті різновиди наступальної активності, які забезпечують прогрес"⁷⁷⁶. В той же час, навіть нетериторіальна експансія несе в собі зерно загарбницької агресивності, намагання привласнити чужі ресурси, хай і з метою використання їх заради прогресу (згадаймо вищенаведені міркування з цього приводу Дж. Гобсона або В. Черчилля), на що виникає реакція захисної агресивності, і це робить силове розв'язання конфлікту неминучим.

Засобом зміцнення гомеостазу міжнародної системи могла б стати культурна гомогенізація її соціального субстрату, що запобігло б перетворенню етнічної/національної опозиції "ми – вони" на ворожу конфронтацію. Вже існують передбачення єдиної безмежної культури, виникнення якої лише тимчасово гальмується "племінною самосвідомістю", своєрідним "джихадом", священною війною проти всіх форм залежності, проти культурної одноманітності. Але і в таких передбаченнях залишається місце для збереження культурної багатоманітності, яка делегітимізуватиме національну державність і у підсумку – посилюватиме етнічний сепаратизм⁷⁷⁷. Інша футурологічна картина, яка заперечує "війну цивілізацій", містить перспективу виникнення у людства інтегральної, системної свідомості переходу від механічної і насильницької інтеграції до "світу взаємозалежностей", від "ми" кожного до "ми" загальнолюдського⁷⁷⁸.

У сучасній футурології присутні різні концептуальні бачення майбутньої світової культури. Гіперглобалісти передбачають її гомогенізацію під впливом американської масової культури в цілому. Скептики вважають неминучим збереження культурних відмінностей. Трансформісти передбачають змішування культур і виникнення нових гібридних типів⁷⁷⁹.

⁷⁷⁶ Шапталов Б. Н. Теория и практика экспансионизма: Опыт сильных держав / Б.Н. Шапталов. – М., 2009. – С. 16, 33, 50, 51, 93.

⁷⁷⁷ Див. у: Фішер Й. Вказ. праця. – С. 41–42.

⁷⁷⁸ Лайтман М. Указ. соч. – С. 150–151.

⁷⁷⁹ Хелд Д. Указ. соч. – С. 386.

Найвірогідніше, у різних частинах світового простору домінуватиме та або інша тенденція і в кожному з них вони переплітатимуться. Скажімо, у просторі ісламської цивілізації, від свого початку орієнтованої на релігійну, культурну, ціннісну гомогенність, збережеться ідеал переходу людства від глобального капіталізму до глобального соціалізму, до створення багатопольярного світу, в основі якого стоїть взаєморозуміння і переговорний процес, а не конфлікт. Але і така футурологія світового консенсусу проявляється також тверезим розумінням того, що конфлікт залишатиметься невід'ємною сукупною частиною прогресу⁷⁸⁰.

Мабуть, сподіваннями на те, що гомогенізація культури торкнеться і її правових форм, породжені припущення про неминучість виникнення глобального права, яким регулюватиметься порядок у міжнародних відносинах, про глобалізацію правової свідомості. Майбутнє глобальне право у таких припущеннях бачиться як єдина, цілісна правова система для всього людства, коли "усі транснаціональні актори світової політики та інших форм міжнародних відносин і суб'єкти національного права почнуть виступати також у якості суб'єктів нового типу права, коли усі держави визнають їх такими"⁷⁸¹. Одне з футурологічних припущень, яке належить Ш.Бен-хабіб, – виникнення у майбутньому "космополітичного права" і затухання проблеми неузгодженості універсальних норм з місцевими практиками у процесі "діалогічного універсалізму"⁷⁸².

У передбаченнях щодо майбутнього правового регулювання міжнародної системи, разом з тим, небезпечно залишити поза увагою той момент, що норми права є не тільки механізмами реалізації спільних інтересів, а й відображенням тих або інших моральних принципів, сполучених з національною психологією і культурою, яка, у свою чергу, у більшості випадків має етнокультурні витоки. І в цьому сенсі ідея майбутнього глобального права логічно супроводжується застереженням, що "глобальне право

⁷⁸⁰ Амин С. Конфликты и современная политическая культура / С. Амин; пер. с англ. // Закат империи США. – С. 36.

⁷⁸¹ Ильин И. В. Глобальные изменения и эволюционный подход / И. В. Ильин, А. Д. Урсул. – М., 2013. – С. 214.

⁷⁸² Див. у: Дальмайр Ф. Космополитизм: в поисках космоса / Ф. Дальмайр // Политические исследования. – 2012. – № 5. – С. 67-68.

буде формуватися на шляху розвитку і міжнародного, і національного права, а також транснаціонального права, в напрямку трансформації універсальних принципів і норм у їх глобальні форми, в той час як локальні норми внутрішньодержавного і міжнародного права не увійдуть в цей поки що не існуючий, але майбутній тип права"⁷⁸³. Аналогічною є думка, що у найближчі десятиліття не можна очікувати повністю уніфікованої системи глобального порядку. Це неможливо внаслідок багатовікового впливу національних культур, релігій та цінностей на формування різних суспільних укладів, прагнення людства зберегти конкурентні засновки цивілізацій в якості джерела прогресу і розвитку"⁷⁸⁴.

Не можна заперечувати тому, що регулятивна функція міжнародного права перебуває у прямій залежності від поширення поля його застосування і від універсалізації його норм. Разом з тим, коли йдеться про "деєтатизацію" міжнародного права як про процес набуття ним глобальності, про "передавання" правотворчих повноважень від національного на наддержавний рівень, необачно забувати, що "наднаціональність" структур, у яких твориться міжнародне право, не є тождним їх відстороненню від національних держав: останні мають у цих структурах своє представництво, що дає їм можливість впливати на принципи міжнародного права відповідно до національних правових традицій. Взагалі глобальність міжнародного права навряд чи полягатиме у розмиванні національних правових просторів як основних атрибутів державності. Держава як найбільш потужний фактор національної та етнічної інтеграції залишатиметься основним елементом міжнародної системи.

Гомеостатичність міжнародної системи як системи самоорганізованої і замкненої залежатиме як від потужності та характеру сигналів, якими обмінюватимуться її елементи між собою, так і від їхнього змісту. З одного боку, зменшення сили елементів несе загрозу завмирання системи. Невпинне ж посилення потужності сигналів загрожує некерованістю, хаотичністю, зростанням ентропії. Така вірогідність ще більше актуалізує питання про регулятив-

⁷⁸³ Ильин И.В. Указ. соч. – С. 215.

⁷⁸⁴ Кочетков А. П. Национальное государство в условиях глобализации / А.П. Кочетков // Политические исследования. – 2014. – № 4. – С. 71.

ні механізми і про суб'єкти, яким їх можна доручити. Навіть сподівання на ціннісну, моральну саморегуляцію системи не увільняють від питання про її керованість: "Досягнення консенсусу у ціннісній сфері не може бути стихійним автоматичним процесом. Для того, щоб загрози, породжені глобальними проблемами, перетворилися на потужний інтегруючий чинник, а конфлікт різних типів менталітету і відповідних ним систем цінностей вдало розв'язувалися, необхідні свідомі цілеспрямовані зусилля урядів, вчених, педагогів, представників мистецтва і релігії"⁷⁸⁵.

Зусилля кожного із елементів, зміст його сигналів неминуче впливатимуть із його ментальної, етнокультурної традиції, яка може бути або традицією нетерплячості у досягненні мети і породжувати тим самим загарбницьку агресію, егоїстичну байдужість до інших учасників системи, або традицією терплячості, яка допомагає накопичувати сили, "зосереджуватись", не створюючи загроз для світу. Перша із цих традицій виразно присутня в сучасному руському неоевразійстві: "Якщо Росія не буде великою, її не буде взагалі. Велич – наша великорусская сутність. Але тоді, хай краще нічого не буде. Без Росії світова історія немислима. Тоді хай кінчається світ"⁷⁸⁶. Традицію другого роду демонструє Китай, який, як зауважує З. Бжезінський, "має вражаючу імперську родословну і несе у крові стратегічну звичку до цілеспрямованого очікування, яке відіграло ключову роль у його багатотисячній історії успіху"⁷⁸⁷.

Популярність першої або другої традиції серед національних держав матиме, на нашу думку, вирішальне значення для того, якого характеру набуде поведінка міжнародної системи в майбутньому. А пряма сполученість кожної із традицій з етнічною/національною ментальністю є ще одним нагадуванням того, що у пошуках найбільш комфортної моделі свого життя народи керуватимуться раціональністю не лише суто прагматичною, а й морально-психологічною, такою, яка відповідає їхнім культурним і цивілізаційним засадам.

⁷⁸⁵ Губанов Н. И. Глобалистский менталитет как условие предотвращения межкультурных конфликтов // Н.И. Губанов, Н.Н. Губанов // Социологические исследования. – 2011. – № 4. – С. 57.

⁷⁸⁶ Дугин А. Г. Россия может быть или великой или никакой // Основы евразийства. – С. 786.

⁷⁸⁷ Бжезінський З. Стратегический взгляд. – С. 123.

ПІСЛЯМОВА

Загальний огляд подій з історії міжнародної політики, в яких була помітна етнокультурна ідентичність їх учасників, дозволяє окреслити найбільш сутнісні питання в подальшій теоретизації феномена міжнародної системи і факторів, які визначають її самоорганізацію та функціонування. Етнічність, виявляється, будучи сукупністю зовнішніх ознак структурних елементів, їхньою культурно-релігійною сім'єю, не тільки сприяла їх розрізненню між собою. Для того, щоб таке розрізнення відбулося, сім'я кожного із соціальних субстратів, який є потенційним елементом міжнародної структури, повинна виконати роль значно більшу, ніж експліцитна ідентифікація. Вона може активізувати імпліцитне згуртування кожного субстрату, його потестарну та/або кратократичну солідаризацію і в такий спосіб полегшувати йому усвідомлення своїх інтересів, стосовно яких він обмінюватиметься сигналами з іншими елементами системи.

Етнокультурна сім'я, звісно, ніколи не була спроможною змагатися за більш високе місце в переліку інтересів національних держав з інтересами економічними, фінансовими, соціальними або безпековими. Саме з їхнього приводу держави найчастіше вступають в "обмін сигналами", тобто у взаємодію у найрізноманітніших формах – від декларативних до силових. Причина, як показує історико-політологічний аналіз, полягає у прагненні соціальних субстратів до матеріальної комфортності як першорядної основи свого існування. Але при цьому недалекоглядно применшувати значення для соціальних субстратів психологічної комфортності, яка забезпечується збереженням звичної етнокультурної, морально-ціннісної сім'ї. Понад те, збереження цієї сім'ї, особливо коли вона постає перед перспективою знищення, може бути набагато значимішим мотивом поведінки субстрату, ніж опікування матеріальною комфортністю.

Найважливішим в теоретичному плані є питання про умови гомеостатичності міжнародної системи, в якій відбувається постій-

на конкуренція між її елементами з приводу забезпечення своїх інтересів засобами загарбницької або захисної агресивності. Невпорядкований характер обміну такими сигналами, з одного боку, робить систему непередбачуваною, стохастичною, зі зростаючою ентропією (складністю). В той же час інстинкт самозбереження, притаманний державам, створює певне гравітаційне поле, в якому забезпечується належна взаємна віддаленість елементів один від одного, тобто "нормалізація миру", порушення якого (війна) є відходом від норми, тимчасовою біфуркацією, яка завершується новою самоорганізацією. Стійкість гравітаційного поля у системі значною мірою залежить від властивостей елементів, які проявляються через етнокультурні особливості їхніх соціальних субстратів, у т. ч. особливості ментального характеру, пов'язані з ціннісними, моральними традиціями.

Торкаючись традицій такого роду, можна підкреслити їхню роль у становленні і розвитку міжнародного права, яке визначає основні правила функціонування гравітаційних співвідносин у міжнародній системі і накреслює алгоритм її функціонування. Виконання міжнародним правом цієї функції можливе на принципах його генералізації, в сенсі обов'язковості для держав. Поки що дотримання цієї умови ускладнюється тим, що не всі його положення однаково сприймаються усіма соціальними субстратами держав в силу несхожості тих традиційних цінностей, на яких сформовані їхні правові ментальності і, відповідно, правові культури. Найвірогідніше, не так внутрішні конфлікти міжнародного права, як практика його національного застосування може стати потужним ентропіком для всієї міжнародної системи, зважаючи на її цивілізаційну різноманітність.

Міжнародна система не зможе функціонувати без біфуркацій, і залишається сподіватися, що вони матимуть лише локальний характер. Але подолання наслідків навіть локальних біфуркаційних моментів потребує застосування механізмів аутопойсизису. Здатність системи до самоналаштування перебуватиме у прямій залежності від насичення квантів свідомості соціальних субстратів національних держав імперативами компромісу і консенсусу. Відбудеться таке насичення шляхом ментальної гомогенізації всього

людства, чи шляхом інкорпорації кожним національним соціальним субстратом універсальних імперативів, а значить шляхом змін у їхній етнокультурній ідентичності, – відповідь може дати тільки час. Поки що соціальним субстратам властивий етно/націєцентризм з його переконаністю у правоті своїх дій, незалежно від їх відповідності/невідповідності правилам, якими має регулюватися міжнародна система. Сумний факт, але в ньому відображена міжнародна система такою, якою вона самоорганізувалася й функціонує, не маючи щодо себе зовнішнього регулятора.

БІБЛІОГРАФІЯ

Авдиев В. И. Военная политика Египта в эпоху Среднего Царства // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 34–52.

Авдиев В. И. Религиозное оправдание войны в древне-египетском искусстве // Вестник древней истории. – 1939. – № 4. – С. 103–117.

Агапов П. В. Социальные системы: теория, подходы и динамика / П.В. Агапов // Вестник МГУ. Серия 18: Социология и политология. – 2014. – № 4. – С. 60-75.

Аитова Г. Ш. Исторический взгляд на проблему справедливости: российская специфика / Г.Ш.Аитова // Вопросы философии. – 2016. – № 5. – С. 17-26.

Алексеев Н. Н. Очерки по общей теории государства. Основные предпосылки и гипотезы государственной науки. Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова / Н. Н. Алексеев. – М.: "Зерцало", 2008. – 216 с.

Амбарова П. А. Динамика социального времени: эволюция социологических представлений / П.А. Амбарова // Социологический журнал. – 2014. – № 2. – С. 6-24.

Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Б. Андерсон; пер. з англ. – К.: Критика, 2001. – 271 с.

Апресян Р. Г. Генезис золотого правила / Р.Г. Апресян // Вопросы философии. – 2013. – № 10. – С. 39–49.

Арнасон Й. Советская модель как форма глобализации / Й. Арнасон // Неприкосновенный запас. – 2013. – № 8. – С. 55-64.

Афанасьев В. В. Россия как национальное государство / В.В.Афанасьев // В.В. Афанасьев, Ю.В. Соколов . Политическая структура мира – М.: Канон-плюс, 2010. – 319 с.

Барановский В. Новая внешняя политика России: влияние на международную систему / В. Барановский // Мировая экономика и международные отношения. – 2016. – № 7. – С. 5-15.

Бауман В. Ю. "Новые законы" 1542 года Карла V и судьба индейского населения испанских колоний / В.Ю. Бауман // Новая и новейшая история. – 2007. – № 4. – С. 90–102.

Беликов А. П. Третья Македонская война: проблема вины сторон / А.П. Беликов // Вестник древней истории. – 1997. – № 3. – С. 149–157.

Берталанфи Л., фон. Общая теория систем – критический обзор / Л. фон Берталанфи; пер. с англ. // Электронный ресурс: [Режим доступа: <http://www.evolbiol.ru/bertalanfi.htm>].

Берталанфи Л., фон. Общая теория систем – обзор проблем и результатов / Л. фон Берталанфи; пер. с англ. // Системные исследования. Ежегодник. 1969. – М.: Наука, 1969. – С. 36-54.

Бернштам А. Н. Очерк истории гуннов / А.Н. Бернштам. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1951. – 256 с.

Блаватская Т. В. Греки и скифы в Западном Причерноморье // Т.В. Блаватская // Вестник древней истории. – 1948. – № 1. – С. 206–213.

Блауберг И. В. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности / И.В. Блауберг, В.Н. Садовский, Э.Г. Юдин. – М.: Знание, 1969. – 48 с.

Богатуров А. Д. Очерки теории и методологии политического анализа международных отношений / А.Д. Богатуров, Н.А. Косолапов, М.А. Хрусталёв. – М.: Научно-образовательный форум по международным отношениям, 2002. – 384 с.

Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2-х книгах / А.А. Богданов – М.: Экономика, 1989. – Кн. I, Т. I. – 304 с. ; Кн. 2, Т. II–III. – 351 с.

Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К.: Основи, 1994. – 168 с.

Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Ф. Бродель; пер. с франц. – М.: Издательство "Весь Мир", 2008. – 552 с.

Бродель Ф. Материальные ценности, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. Том 3: Время мира / Ф. Бродель; пер. с франц. – М.: Весь Мир, 2007. – 752 с.

Бромлей Ю. В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 418 с.

Буданов В. Г. Управление образовательным процессом в современных условиях: инновации и проблемы модернизации / В.Г. Буданов, В.А. Журавлев, В.А. Харитоновна // Синергетическая парадигма. Синергетическая парадигма. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – 592 с., илл.

Бызов А.А. Реф. статьи : Beck U. Emancipatory Catastrophism: What does it Mean to Climate Change and Risk Society? / U.Beck // Current Sociology. – L., 2015. – Vol. 63. – № 1. – P. 75-88 // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 11, Социология. – М., 2016 – № 2. – С. 106-114.

Валецкий О. В. Война в Сомали – история и современность / О.В. Валецкий // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.soldiering.ru/war/somali/voina-v-somali.php>]

Василькова В. В. Порядок и хаос в развитии социальных систем. Синергетика и теория социальной самоорганизации / В.В. Василькова. – СПб.: Изд-во "Лань", 1999. – 478 с.

Вдовин В. М. Теория систем и системный анализ: Учебник / В.М. Вдовин, Л.Е. Сурков, В.А. Валентинова. – М.: Издательско-торговая корпорация "Дашков и К^о", 2010. – 640 с.

Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. – М.: Прогресс 1990. – 808 с.

Веденов М. Ф. К анализу общих и биологических принципов самоорганизации / М.Ф. Веденов, В.И. Кремянский // Системные исследования. Ежегодник. – М.: Наука, 1969. – С. 140-155.

Вернадський В. І. Вибрані твори / В.І. Вернадський. – К.: "Наукова думка", 2005. – 299 с.

Вольтман Л. Политическая антропология / Л. Вольтман // Геополитика. Антология. – М., 2006. – С. 341-364.

Гаибов В. А. Кочевники Средней Азии в эпоху Александра Македонского (Данные письменных источников) / В.А. Гаибов, Г.А. Кошеленко // Вестник древней истории. – 2005. – № 1. – С. 103–127.

Гафуров Б. Г. Александр Македонский и Восток / Б.Г. Гафуров, Д.И. Цибукидис. – М.: Главная редакция Восточной литературы изд-ва "Наука", 1980. – 456 с.

Геродот. Історія в дев'яти книгах. – К.: Наукова думка, 1993. – 571 с.

Гиг Дж., ван. Прикладная общая теория систем: В 2-х кн.; пер. с англ. – М.: Издательство "Мир", 1981. – Кн. 1. – 336 с.

Гирко Л. В. Реф. статті: Terrier, J. Die Verortung der Gesellschaft: Durheims Verwenung des Begriffs "Substrat" / J. Terrier. // Berliner J. fur Sociologie. – В., 2009. – Jg. 19, N 2. – S. 188–204 // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 11, Социология. – М., 2011. – № 3. – С. 84–85.

Гобсон Дж. Империализм / Дж. Гобсон; пер. с англ. Изд. 2-е. – М.: Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2010. – 288 с.

Головченко В. І. Українське питання в роки Першої світової війни: Монографія / В.І. Головченко, В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське видавництво, 2009. – 448 с.

Гончарова Т. В. Индейская Америка: пять столетий колонизации и перспективы возрождения / Т.В. Гончарова // Новая и новейшая истории. – 1992. – № 6. – С. 36–46.

Горбулін В. П. Україна і Росія: Дев'ятий вал чи китайська стіна / В.П. Горбулін, О.С. Власюк, С.В. Кононенко. – К.: Національний ін-т страт. досліджень, 2015. – 62 с.

Гордон А. В. Проблемы национально-освободительной борьбы в творчестве Франца Фанона / А. В. Гордон. – М.: Наука, 1977. – 240 с.

Гофф Ж., ле. Цивилизация средневекового Запада / Ж. ле Гофф.; пер. с франц. – М.: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. – 376 с.

Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс. Эпоха формирования государства: Общий контекст социальной эволюции при образовании государства / Л.Е. Гринин. – М., 2007. – 272 с.

Гроций Г. Три книги о праве войны и мира / Г. Гроций // Геополитика. Антология. – М., 2006. – С. 109-132.

Губанов В. А., Введение в системный анализ: Учебное пособие / В.А. Губанов, В.В. Захаров, А.Н. Коваленко. — Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1988. – 232 с.

Гумилёв Л. Н. Древние тюрки. – 2-е изд. / Л.Н. Гумилев. – М.: Абрис-пресс, 2002. – 560 с.; илл.

Гумилёв Л. Н. Хунны в Китае. Три века войны Китая со степными народами / Л.Н. Гумилев. – М.: Наука, 1974. – 272 с.

Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. 2-е изд., испр. и доп. / Л.Н. Гумилев. – Л.: ЛГУ, 1989. – 495 с.

Гусейнов Р. А. Из истории отношений Византии с сельджуками (по сирийским источникам) / Р.А. Гусейнов // Палестинский сборник. – 1971. – Вып. 23 (86). – С. 156–167.

Гуторов В. А. К вопросу о происхождении государства: парадоксы и аномалии современных интерпретаций / В.А. Гуторов // Политические исследования. – 2014. – № 3. – С. 91–110.

Гюнтер Г. Ф. К. Избранные работы по расологии. Изд. второе, доп. и проилл. / Г. Ф. К. Гюнтер; пер. с нем. – М.: Белые альвы, 2005. – 576 с., илл.

Дальмайр Ф. Космополитизм: в поисках космоса / Ф. Дальмайр // Политические исследования. – 2012. – № 5. – С. 59–76.

Дандамаев М. А. Государство и религия на Древнем и Ближнем Востоке / М.А. Дандамаев // Вестник древней истории. – 1985. – № 2. – С. 3–19.

Дандамаев М. А. Имперская идеология и частная жизнь в Ахеменидской державе / М.А. Дандамаев // Вестник древней истории. – 1998. – № 1. – С. 48–56.

Дебс Г. Военное соприкосновение между римлянами и китайцами в античное время / Г. Дебс // Вестник древней истории. – 1946. – № 2. – С. 45–50.

Дегтерев Д. Системное моделирование международных отношений / Д. Дегтерев // Мировая экономика и международные отношения. – 2015. – № 11. – С. 17–30.

Дейвис Н. Европа. История / Н. Дейвис; пер. з англ. – К.: Вид-во "Основи", 2008. – 1464 с.

Дейнека Т. А. Идеологическое обоснование внешней политики Египта в XVI–XIV вв. до н.э. / Т.А. Дейнека // Вестник древней истории. – 1990. – № 2. – С. 135–154.

Дератани Н. Ф. Эсхил и греко-персидская война / Н.Ф. Дератани // Вестник древней истории. – 1946. – № 1. – С. 9–19.

Джарякян Р. В. Этнический состав населения к северу от долины реки Диялы (Ирак) в III тысячелетии до н.э. / Р.В. Джарякян // Вестник древней истории. – 1994. – № 2. – С. 3–16.

Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: Монографія. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 426 с., іл.

Дынкин А.А. Международные отношения в полицентричном мире и украинский излом / А.А. Дынкин // Политическая наука перед вызовами глобального и регионального развития. – М., 2016. – С. 254–286.

Дюрозель Ж.–Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.–Б. Дюрозель; пер. з франц. – К.: Основи, 1995. – 903 с.

Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1952. – № 3. – С. 199–303.

Дьяконов И. М. Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1952. – № 4. – С. 205–320.

Дьяконов И. М. К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1952. – № 1. – С. 99–100.

Дьяконов И. М. Последние годы урартского государства по ассиро-вавилонским источникам / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1951. – № 2. – С. 29–39.

Дьяконов И. М. Предыстория армянского народа / И.М. Дьяконов. – Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1968. – 204 с.

Дьяконов И. М. Этнический и социальный факторы в истории Древнего Мира (На материалах Шумера). К результатам IX международной встречи ассириологов / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1963. – № 2. – С. 167–179.

Дьяконов И. М. Общественные отношения в шумерском и вавилонском фольклоре / И.М. Дьяконов // Вестник древней истории. – 1966. – № 1. – С. 9–27.

Египетская мифология. – Энциклопедия / Пер. с англ. – М.: Из-во Эксмо, 2006. – 592 с., илл.

Ельницкий Л. А. Киммерийцы и киммерийская культура / Л.А. Ельницкий // Вестник древней истории. – 1949. – № 3. – С. 14–26.

Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / Ф. Енгельс; пер. з рос. – К.: Держполітвидав УРСР, 1955. – 171 с.

Етнічність: глосарій / В. Євтух, ред. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 170 с.

Ефимчук И.В. Фрактальность истории. Статья 1 / И.В. Ефимчук // Общественные науки и современность. – 2010. – № 5. – 146-156.

Євтух В. Етнічність у транснаціональному соціальному просторі: дизайн дослідницького проекту / В. Євтух // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2013. – № 1. – С. 3-26.

Євтух В. Б. Етносоціологія: терміни та поняття: навч. Посібник / В.Б. Євтух та інші. – К.: Вид-во УАННП "Фенікс", 2003. – 280 с.

Жангожа Р. Мультикультурализм: pro et contra [Текст] / Р.Жангожа. – ДУ "Інститут всесвітньої історії НАН України". – К., 2016. – 208 с.

Иллюстрированная история религий / Авт.-сост. Д. П. Шантеги де ля Сосей. – М.: Эксмо, 2008. – 592 с., ил.

Илюхина Р. М. Лига наций 1919-1934 / Р.М. Илюхина. – М.: Наука, 1982. – 357 с.

Ионов И. Н. История цивилизаций: этапы становления и развития / И.Н. Ионов // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4–5. – С. 33–50.

История дипломатии. – Том I / Под ред. В.И. Зорина и др. – М.: Госполитиздат, 1959. – 795 с.

История Древнего мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / А.Н. Бадак, И.Е. Войнич, Н.М. Волчек и др. – Минск: Харвест, 1999. – 848 с.

История Древнего Рима: Учебник / Под ред. В. И. Кузищина. 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высшая школа, 1981. – 335 с.

История Казахстана в персидских источниках. Т.3 / А. К. Муминов, сост. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 672 с.

История политических и правовых учений. Учебник / О Э. Лейст, ред. – М.: Изд-во "Зеркало", 1999. – 688 с.

История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под ред. В. С. Нерсисянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2006. – 944 с.

Исхаков Д. М. Этнополитическая история татар в V– первой четверти XV в. / Д.М. Исхаков, И.Л. Измайлов. – Казань: Институт истории АН Татарстана, 2000. – 136 с.

Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / Г. Иналджик; пер. з анг. – К.: Критика, 1998. – 286 с.

Історія західних і південних слов'ян з давніх часів до XX ст. Курс лекцій / В.І. Яровий, П.М. Рудяков, В.П. Шумило та інші. – К.: "Либідь", 2001. – 630 с.

Каган М. С. Система і структура / М.С. Каган // Системные исследования. Ежегодник. 1983. – М., 1983. – С. 86-106.

Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года. В двух книгах / П. Кальвокоресси. – М.: Международные отношения, 2000. – Кн. 1. – 589 с.; – Кн. 2. – 461 с.

Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация / С. Г. Кара-Мурза. – М.: Алгоритм – Эксмо, 2008. – 1200 с.

Карякин В.В. Геополитика третьей волны: трансформация мира в эпоху Постмодерна: Монография / В.В. Карякин. – М.: [Б.и.], 2013. – 462 с.

Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

Категории политической науки: Учебник для студентов вузов / Под ред. А. Ю. Мельвиля. – М.: МГИМО (У) МИД РФ, РОССПЭН, 2002 г. – 656 с.

Католичество / Авт.-сост. А. А. Грицанов. – Минск.: Книжный Дом, 2006. – 384 с.

Князева Е. Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – СПб.: Алетейя – 2002. – 414 с.

Ковельман А. Б. Нравственный прогресс в Римском Египте (По частным письмам II – III вв.) / А.Б. Ковельман // Вестник древней истории – 1987. – № 3. – С.153–174.

Кокошин А. А. Государства-нации в современной системе мировой политики / А.А. Кокошин // Политическая наука перед вызовами глобального и регионального развития. – М., 2016. – С. 287-299.

Колосовская Ю. К. О романизации Дакии / Ю.К. Колосовская // Вестник древней истории – 1957. – № 1. – С. 81 – 100.

Коммунистический интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания конгрессов Коминтерна и Пленумов ИККИ 1919–1932 / Под. ред. Бела Куна. – М.: Партийное издательство, 1933. – 1007 с.

Константин Багрянородный. "Об управленими империей" // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М.: Наука, 1982. – С. 267–320.

Концепции зарубежной этнологии. Критические этюды / Отв. ред.: Ю. В. Бромлей. – М.: Наука, 1976. – 215 с.

Костяев А. И. Современная российская цивилиология: Подходы, проблемы, понятия / А.И. Костяев, Н.Ю. Максимова. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 328 с.

Котельников Г. А. Теоретическая и прикладная синергетика / Г.А. Котельников. – Белгород, 2000 // Электронный ресурс: [Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/kotelki.htm>]

Кочетков А.П. Национальное государство в условиях глобализации / А.П.Кочетков // Политические исследования. – 2014. – № 4. – С. 62-75.

Кочетов А. Н. Буддизм. Изд. 2-е., перераб. / А.Н. Кочетов. – М.: Наука, 1983. – 175 с.

Кравчук М. Проблеми досліджень міжнародних відносин / М. Кравчук // Політичний менеджмент: Український науковий журнал. – 2003. – №3. – С. 124–132.

Крил Х. Г. Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу / Х.Г. Крил; пер. с англ. – СПб.: Издательская группа "Евразия", 2001. – 480 с.

Куббель Л. Е. Очерки потестарно-политической этнографии / Л.Е. Куббель. – М.: Наука, 1988. – 270 с.

Куклина И. В. Этногеография Скифии по античным источникам. – Ленинград: Наука, Л. О., 1985. – 206 с.

Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. / С. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – Книга 1. – 504 с.; Книга 2. – 627 с.; Книга 3. – 386 с.

Лайтман М. Перспективы XXI века: рождение интегрального мира / М. Лайтман, В. Хачатурян. – М.: ЛЕНАНД, 2013. – 304 с.

Лапис И. А. Новые данные о гиксосском владычестве в Египте / И А. Лапис // Вестник древней истории. – 1958. – № 3. – С. 97–106.

Ланцов С.А. Политика и право в международных отношениях: теоретические концепции и внешнеполитическая практика / С.А.Ланцов // Мировая политика: проблемы теоретической идентификации и современного развития. Ежегодник 2005. – М., 2006. – С. 32-46.

Лебедева М. М. Мировая политика в XXI веке: акторы, проблемы, процессы. Учебное пособие для вузов / М.М. Лебедева. – М.: МГИМО-Университет, 2009. – 142 с.

Левандовский А. П. Об этническом составе Империи Каролингов / А.П. Левандовский // Вопросы истории. – 1952. – № 7. – С. 109–129.

Левин Д. Б. История международного права / Д.Б. Левин. – М.: Издательство ИМО, 1962. – 136 с.

Лелюхин Д. Н. Структура державы Маурьев по сведениям эдиктов Ашоки / Д.Н. Лелюхин // Вестник древней истории. – 1998. – № 2. – С. 115–128.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.6. – Київ-Філадельфія: Інститут східноєвропейських досліджень НАН України – Східноєвропейський дослідний інститут ім. В.К. Липинського, 1995. – 470 с.

Лоренц К. Так называемое зло. К естественной истории агрессии / К. Лоренц; пер. с нем. – К.: Знання, 2011. – 351 с.

Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю.М. Лотман. – СПб.: "Искусство" – СПб", 2004. – 704 с.

Луман Н. Введение в системную теорию (Под ред. Д. Беккера) / Н. Луман; пер. с нем. – М.: Логос, 2007. – 360 с.

Лурье С. Я. Эксплуатация афинских союзников / С.Я. Лурье // Вестник древней истории. – 1947. – № 2. – С. 13–27.

Львов Н. И. Борьба за единство Римской империи и за преобладание Рима в произведениях Клавдия Клавдиана / Н.И. Львов // Вестник древней истории. – 1958. – № 3. – С. 156–165.

Магомедханов В. М. Мустафа Барзани. Мехабадская гвардия / В.М. Магомедханов // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://svitoc.ru/topic/2401-mustafa-barzani-i-mehabadskaya-respublika/>]

Мак-Нил У. Восхождение Запада. История человеческого сообщества / У. Мак-Нил; пер. с англ. – К.: Ника-Центр, 2013. – 1063 с.

Мала енциклопедія етнодержавознавства / Ред. Ю.І. Рима-ренко. – К.: Генеза – Довіра, 1996. – 942 с.

Мальський М. З. Теорія міжнародних відносин . – 3-е вид. / М.З. Мальський, М.М. Мацях. – К.: Знання, 2007. – 461 с. – С. 360.

Мальцев Г. В. Культурные традиции права: монография / Г.В. Мальцев. – М. Норма-ИНФРА-М, 2013. – 608 с.

Марасанов В.В. Элементы теории систем / В.В. Марасанов; под ред. Ю.А. Масленникова. – Кишинев: Штиинца, 1991. – 173 с.

Маркс К. Маніфест Комуністичної партії / К. Маркс, Ф. Енгельс; пер. з нім. – К.: Вид-во політичної літератури України, 1970. – 98 с.

Махортых С. В. Киммерийцы: проблемы исторической и культурной интерпретации / С.В. Махортых // Вестник древней истории. – 1998. – № 2. – С. 95–104.

Международное право: Учебник для вузов. – 2-е изд., изм. и доп. / Г.В. Игнатенко и О.И. Тиунов – отв. ред. – М.: Изд-во НОРМА, 2002. – 592 с.

Межкультурная коммуникация в условиях глобализации. Учебное пособие / В.С. Глаголев, Н.И. Бирюков, Н.Н. Зарубина, Т.В. Зонова, А.Н. Самарина, М.В. Силантьева. – М.: Проспект, 2010. – 216 с.

Мейер М. С. История Турции в средние века и новое время: Учебное пособие / М.С. Мейер, Д.Е. Еремеев. – М.: Изд-во МГУ, 1992. – 248 с.

Миллер А. И. На границах Европы: ансамбль континентальных империй / А.И. Миллер // Средняя Европа: Проблемы международных и межнациональных отношений XII-XX вв. – СПб, 2009. – С. 27-35.

Мировая политика и международные отношения: Учебное пособие / Под ред. С.А. Ланцова, В.А. Ачкасова. – СПб.: Питер, 2008. – 448 с.

Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Монография. – К.: ИПиЭНИ им. И.Ф.Кураса НАН Украины, 2013. – 340 с.

Мишулин А. В. Идеи права в междуэллинских отношениях / А.В. Мишулин // Вестник древней истории. – 1946. – № 2. – С. 51–65.

Морган Л.-Г. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Л.-Г. Морган. – 2-е изд., стереотип. – Л.: Издательство института народов Севера ЦИК СССР, 1935. – 352 с.

Нарочницкая Е. А. Понимание сепаратизма: Об амбивалентных соотношениях сецессионизма, автономизма, регионализма / Е.А. Нарочницкая // Актуальные проблемы Европы. – 2015. – № 1. – С. 14-31.

Нельга В. Ментально-архетипний зміст етнічного / В. Нельга // Феномен нації: основи життєдіяльності. Частина I: Теоретико-методологічні засади осягнення етнонаціонального буття. – К., 1998. – С. 50-67.

Новая философская энциклопедия. – Т. III / Ред. В. С. Степин и др. – М.: Мысль, 2010. – 696 с.

Нохрин И. М. Межэтнические отношения в Канаде в конце XVIII в. / И. М. Нохрин // Вопросы истории. – 2014. – № 12. – С. 98–109.

Общая теория систем: Сб научных статей. – М.: Мир, 1966. – 187 с.

Олбрайт М. Религия и мировая политика / М. Олбрайт; пер с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 352 с.

Оппенгейм Л. Международное право. – Том I. – Мир. Полутом 1 / Л. Оппенгейм; пер. с англ. – М.: Государственное издательство иностранной литературы, 1948. – 407 с.

Османская империя и страны Центральной Европы в XV–XVI вв. Главные тенденции политических взаимоотношений / Отв. ред. И.Б. Греков – М.: Наука, 1984. – 301 с.

Основы общей теории международных отношений: учебное пособие / Под ред. А.С. Манькина. – М.: Изд-во МГУ, 2009. – 592 с.

Панарин А.С. Реванш истории: российская стратегическая инициатива в XXI веке / А.С. Панарин // Геополитика. Антология. – М., 2006. – С. 820-921.

Паращевін М. Культурний простір у контексті глобальних процесів / М. Паращевін // Соціальні виміри суспільства. Зб. наук. праць. – К., 2005. – С. 166-175.

Пенроуз Р. Циклы времени. Новый взгляд на эволюцию вселенной / Р. Пенроуз; пер. с англ. – М.: БИНОМ, Лаборатория знаний, 2014. – 333 с., илл.

Перишц А. И. История первобытного общества / А. И. Перишц, А. Л. Монгайт, В. П. Алексеев. – М.: Высшая школа, 1982. – 223 с.

Петропавловский Ю. Глобализация и источники суверенитета: от национального государства к корпорациям / Ю. Петропавловский // Закат империи США: Кризисы и конфликты. – М., 2013. – С. 149-160.

Печёнкин А. А. Квантовая онтология (комментарии о книге Г. Стаппа "Сознание, материя и квантовая механика") / А. А. Печёнкин // Вестник московского университета. Серия 7: Философия. – 2013. – № 4. – С. 15–26.

Пивоваров Ю.С. Русская история как "русская идея" / Ю.С. Пивоваров // Русская идея: страны, народы, социумы. – М., 2007. – С.338-358.

Пиотровский Б. Б. Великое царство (Урарту) / Б.Б. Пиотровский. – М.: Издательство восточной литературы, 1959. – 284 с.

Пирумов В. С. Системный подход в современных исследованиях. Введение в теорию систем / В.С. Пирумов, Е.Б. Леин, Л.В. Евтеева. – Л., 1973. – 78 с., табл.

Подаляк Н. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII – XVII століть. Наукове видання / Н. Подаляк. – К.: Темпора, 2009. – 306 с., іл.

Політична енциклопедія / Редкол.: Ю.А. Левенець, Ю.І. Шаповал та інші. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 808 с.

Політологічний енциклопедичний словник / Упор. В.П. Горбатенка; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.

Права людини в Україні. Інформаційно-аналітичний бюлетень Українсько-Американського Бюро захисту прав людини. Випуск 21: Права меншин / Ред. кол.: З. Антонюк, С. Глузман, В. Жмир, Є. Захаров та ін. – К., 1998. – 455 с.

Пригожин А. И. Дезорганизация: причины, виды, преодоление. Изд 2-е, испр. / А.И. Пригожин. – М.: ЛЕЛАНД, 2015. – 400 с.

Пригожин И. Конец определённости. Время, хаос и новые законы природы / И. Пригожин; пер. с англ. – Ижевск: НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 2000. – 400 с.

Пригожин И. Наука, цивилизация и демократия / И. Пригожин; пер с англ. // Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1988–1989. – М., 1989.

Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгер; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

Принципы самоорганизации: Сб. докладов / Ред. А.Я. Лернер; пер. с англ. – М.: Мир, 1966. – 621 с.

Проблемы методологии системного исследования / Ред. коллегия: И. Блауберг, В. Садовский, Э. Юдин.. – М.: Мысль, 1970. – 456 с.

Протестантство / Авт.-сост.: А.А. Грицанов, В.Н. Семенова. – Минск.: Книжный Дом, 2006. – 384 с.

Ракитянский Н. М. Иудейский менталитет. Политико-психологическое эссе / Н.М. Ракитянский // Вестник Московского государственного университета. Серия 12: Политические науки. – 2013. – № 4. – С. 57–83.

Рапопорт А. Различные подходы к общей теории систем / А. Рапопорт // Системные исследования. Ежегодник. – М., 1969. – С. 55–79.

Рафальський О. Україна як цивілізаційний феномен / О. Рафальський. – К.: Бланк-Пресс, 2010. – 253 с.

Религии мира. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Эфрона / Ред.-сост. И.Е. Арясов. – М.: Вече, 2006. – 640 с.

Рибас С. Ю. Сталин / С. Рибас. – 2-е изд. – М.: Молодая гвардия, 2010. – 902 с., ил.

Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг; пер. с нем. – Tallinn: "Shildex", 1998. – 528 с.

Роль географического фактора в истории докапиталистических обществ (по этнографическим данным) – Л.: Наука, 1984. – 263 с.

Ронин В. К. Славянская знать и западные миссионеры в Центральной Европе / В.К. Ронин // Средние века. – 1993. – Вып. 56. – С. 115–135.

Самыгин С. И. Религиоведение: социология и психология религии / С.И. Самыгин, В.И. Нечипуренко, И.Н. Полонская. – Ростов-на-Дону: "Феникс", 1996. – 672 с.

Свенцицкая И. С. Полис и империя: эволюция императорского культа и роль "возрастных союзов" в городах малоазийских провинций I – II вв. / И.С. Свенцицкая // Вестник древней истории – 1981. – № 4. – С. 33–54.

Семенченко Л. В. Об одном документе залинистической дипломатии: письмо первосвященника Ионафана в Спарту / Л.В. Семенченко // Вестник древней истории – 1993. – № 2. – С. 105–111.

Синха Н. К. История Индии / Н.К. Синха, А.И. Банерджи; пер. с англ. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1954. – 440 с.

Смирнов А. Африка воюет за "черное золото" / А. Смирнов // Газета Коммерсантъ. – 1994. – 17 сентября // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/doc/89965>]

Сміт Е. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка / Е. Сміт; пер. з англ. – К.: Темпора, 2009. – 312 с.

Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Е. Сміт; пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.

Сміт Е. Національна ідентичність / Е. Сміт; пер. з англ. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

Старостин А. М. Конфликты и развитие: синергетическая инсталляция / А.М. Старостин // Конфликтология. – 2010. – № 3. – С. 8–21.

Струве В. В. Племена Европы и Азии во II тысячелетии до н.э. / В.В. Струве // Всемирная история. – М., 1955. – Т. 1. – С. 450-469.

Струве В. В. Проблема происхождения нации и вопросы древней истории / В.В. Струве // Вестник древней истории. – 1951. – № 2. – С. 12–28.

Тимошина Е. В. Теория "Третьего Рима" в сочинениях Филофеева цикла" / Е.В. Тимошина // Правоведение. – 2005. – № 4. – С. 181–208 // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1212037>]

Тишков В. А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии / В.А. Тишков. – М.: Наука. 2003. – 544 с.

Тишков В. А. Этнология и политика: научная публицистика / В.А. Тишков М.: Институт социологии РАН, 2005. – 242 с.: ил.

Ткаченко В. М. Россия: Беспутье агрессора / В.М. Ткаченко. – К.: Изд-во ЛОГОС УКРАИНА, 2016. – 432 с.

Тойнби А. Дж. Цивилизация перед судом истории. Мир и Запад / А. Дж. Тойнби; пер. с англ. – М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2011. – 318 [2] с.

Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. У 2-х томах / А. Дж. Тойнбі; пер. з англ. – К.: Основи, 1995. – Т 1. – 614 с.

Токарев С. А. История зарубежной этнографии / С. А. Токарев. – М.: Высшая школа, 1978. – 352 с.

Трактаты о вечном мире. – М.: Издательство социально-политической литературы, 1963. – 277 с.

Труевцев К. М. Арабский мир в XX веке: развитие национальной идеи / К.М. Труевцев // Национальная идея: страны, народы, социумы. – М., 2007 – С. 224-240.

У пошуках правди: 36 матеріалів міжнар. наук. конф. "Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг, наслідки". Луцьк, 20-23 травня 2003 р. / Упоряд. В. К. Баран та інші. – Луцьк: РВВ "Вежа", Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 2003. – 536 с., іл.

Уемов А. И. Логический анализ системного подхода к объектам и его место среди других методов исследования / А.И. Уемов // Системные исследования. Ежегодник 1969. – М.: Наука, 1969. – С. 80–96.

Уколова В. М. Культура остготской Италии / В.М. Уколова // Средние века. – 1983. – Вып. 46. – С. 5–26.

Україна: політична історія ХХ – початку ХХІ ст. / Редколегія: В.А. Смолій, Ю А. Левенець та інші. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 1028 с.

Утченко С. Л. Две шкалы римской системы ценностей / С.Л. Утченко // Вестник древней истории. – 1972. – № 4. – С. 19–33.

Утченко С. Л. Еще раз о системе римских ценностей / С.Л. Утченко // Вестник древней истории. – 1978. – № 4. – С. 30–47

Фергюсон Н. Империя: чем современный мир обязан Британии / Н. Фергюсон; пер. с англ. – М.: АСТ CORPU, 2013. – 360 с., илл.

Фернандес-Арместо Ф. Цивилизации / Ф. Фернандес-Арместо; пер. с англ. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2009. – 764[4]с., илл.

Филипович Л. Историчні віхи та закономірності етнорелігійогенезу / Л. Филипович // Релігія і нація в суспільному житті України й світу. – К., 2006. – С. 37–56.

Философская энциклопедия. Т. 5. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – 740 с.

Фреде Э., де. Культура, цивилизация и идентичность / Э. де Фреде // Политические исследования. – 2012. – № 5. – С. 17–23.

Фрейзер А. Цигани. Дослідження / А. Фрейзер; пер. з англ.. – К.: Видавничий дім "Всесвіт", 2003. – 358 с.

Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм; пер. с нем. – М.: Издательство: АСТ : Астрель, 2010. – 621 стр.

Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма; пер. с англ. – М.: ООО "Издательство АСТ" ЗАТ НПП "Ермак", 2004. –730 [6] с.

Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма // Геополитика. Антология. – М., 2006. – С. 568-590.

Хазанов А. М. К вопросу о негритянском государстве Палмарес в Бразилии / А.М. Хазанов // Новая и новейшая история. – 1958. – № 2. – С. 13–31.

Хайтун С. Д. Трактовка ентропии как меры беспорядка и её негативное воздействие на современную научную картину миру / С.Д. Хайтун // Вопросы философии. – 2013. – № 2. – С. 62–74.

Хакен Г. Синергетика / Г. Хакен; пер. с нем. – М.: Мир, 1980. – 406 с.

Хакен Г. Тайны природы. Синергетика: учение о взаимодействии / Г. Хакен; пер. с нем. – Москва–Ижевск: ИКИ, 2003. – 320 с.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон; пер. с англ. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2003. – 603 [5]с.

Харпен М. Х., ван. Війни Путіна: Чечня, Грузія, Україна і незасвоєні уроки минулого / М.Х. ван Харпен. – Х.: Віват, 2016. – 304 с.

Хелд Д. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / Д.Хелд, Д.Гольдблат, Э.Макгрю, Дж.Перратон; пер. с англ. – М.: Практика, 2004. – XXIV, 576 с.

Хокинг С. Мир в ореховой скорлупке / С. Хокинг; пер. с англ. – СПб.: "Амфора", 2007. – 218 с.

Хокинг С. Три книги о пространстве и времени / С. Хокинг; пер. с англ. – СПб.: Амфора, 2014. – С. 503 с.

Цепенда І. Є. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І.Є. Цепенда. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2009. – 387 с.

Цивілізаційна структура сучасного світу. В трьох томах. Том І: Глобальні трансформації сучасності / Ред. Ю.М. Пахомов, Ю.В. Павленко. – К.: Наукова думка, 2006. – 686 с.

Цыганков П.А. Теория международных отношений: учебник / П.А. Цыганков. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Гардарики, 2007. – 557 с.

Черняк Е. Б. Цивилизации и революции / Е.Б. Черняк // Новая и новейшая история. – 1993. – № 4. – С. 57–73.

Чижевский А. Л. Физические факторы исторического процесса / А. Л. Чижевский – Калуга, 1924 // Электронный ресурс: [Режим доступа: http://prometheus.al.ru/phisik/chiz_5.htm]

Шевченко С. Культурна дифузія у глобалізаційному вимірі / С. Шевченко // Глобалізація в соціологічному вимірі. – К., 2011. – С. 188-218.

Шофман А. С. К вопросу о генезисе эллинистических армий / А.С. Шофман // Вестник древней истории. – 1987. – № 3. – С. 143–153.

Шлыков П.В. "Исламское государство" как вызов нормативности западной модели общественного и государственного устройства / П.В. Шлыков // Актуальные проблемы Европы. – 2016. – № 3. – С. 15-48.

Штаерман Е. М. Эволюция идеи свободы в Древнем Риме / Е.М. Штаерман // Вестник древней истории. – 1972. – № 2. – С. 41–61.

Штаерман Е. М. Этнический и социальный состав римского войска на Дунае / Е.М. Штаерман // Вестник древней истории – 1946. – № 3. – С. 256–266.

Эванс Р. Третий рейх. Дни триумфа: 1933–1939 / Р. Эванс; пер. с англ. – Екатеринбург: У-Фактория; М.: Астраль, 2010. – 958 [2] с.

Ясперс К. Смысл и назначение истории. Издание второе / К. Ясперс; пер. с нем. – М.: "Республика", 1994. – 527 с.

Armstrong J. Nations before Nationalism / J. Armstrong. – Chapel Hill (N.C.), 1982. – vii, 410 p.

Bailey K. Sociology and the New Systems Theory: Toward a Theoretical Synthesis / K. Bailey. – New York, 1994.

Berghe P., van den. The Ethnic Phenomenon / P. van den Berghe. – New York: Elsevier, 1982.

Bandow D. The U.S. Role in Kosovo / D. Bandow // CATO Institute. – 1999. – March 10 // Электронный ресурс [Режим доступа: <http://www.cato.org/publications/congressional-testimony/us-role-kosovo>]

Brass P. Ethnic Groups and Nationalities // Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe / P. Brass. – Santa Barbara (Caliph) – Oxford, 1980.

Buckley W. Sociology and Modern Systems Theory / W. Buckley. – Englewood Cliffs (N.J.), 1967.

Cagnon V. Ethnic Nationalism and International Conflict / V.Cagnon // International Security. – 1994–1995. – Vol. 19, № 3. – P. 130–167.

Ethnic Conflict in International Relations / A. Suhrke, L. G. Noble, Editors. – New York: Praeger Publishers, 1977. – 264 p.

Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe / P. Brass, ed. – Santa Barbara (Caliph) – Oxford, 1980.

Ethnic Identities in a Transnational World. – Westport (Conn.) – London, 1981.

Ethnic Identity: Cultural Continuity and Change. – Palo Alto (Calif.), 1975.

Ethnicity and Nation Building. – Beverly Hills – London, 1974.

Ethnicity: INTERCOCTA Glossary: Concepts and Terms, Used in Ethnicity Research / Ed. by Tred W. Riggs. – Paris, 1985.

Gellner E. Nations and Nationalism / E.Gellner. – Oxford, 1983.

Kim, Kyung hyun. Multiculturalism and the Roman Empire // Kyung hyun Kim // Електронний ресурс [Режим доступу: www.waseda.jp/prj-med_inst/bulletin/bull05/05-16kim.pdf]

Kotze D. Nationalism: A Contemporary Study / D. Kotze. – Cape Town, 1981.

Linden K., van der. A Grounded Approach to the Study of Complex Systems / K. van der Linden // World Futures. – 2006. – № 62. – P. 491–497.

Lobell S. Ethnic Conflict and International Politics: Explaining Diffusion and Escalation / S. Lobell, Ph. Mauceri. – London, Palgrave Macmillan, 2004.

Marger M. Race and Ethnic Relations / M. Marger. – Belmont (Calif), 1985.

Miller Jes., Miller Jam. Greater than the Sum of its Parts. I: Subsystems which Process both Matter – Energy and Information / Jes. Miller, Jam. Miller. // Behavioral Science. – 1992. – № 37. – P. 1–38.

Modern Diasporas in International Politics / G. Sheffer, ed. – London-Sydney: Croom Helm, 1986. – 349 p.

Grillo R.D. "Nation and State" in Europe / R. D. Grillo. – London etc.: Academic Press, 1980. – 201 p.

Nationalist Movements / A. Smith, ed. – London–Basingstoke, 1976.

Parpola S. National and Ethnic Identity in the Neo-Assyrian Empire and Assyrian Identity in Post-Empire Times / S. Parpola // Journal of Assyrian Academic Studies. – 2004. – Vol. 18, № 2. – P. 5–22 // Электронный ресурс [Режим доступа: http://jaas.org/edocs/v18n2/Parpola-identity_Article%20-Final.pdf]

Parsons T. Social Systems / T. Parsons // International Encyclopedia of the Social Sciences. – New York, 1968. – Vol. 15. – P. 461.

Roman Imperialism. Post-colonial Perspectives / Ed. by J. Webster and N. Cooper. – Leicester: University of Leicester, School of Archaeological Studies, 1996. – 144 p. // Электронный ресурс [Режим доступа:

http://www.academia.edu/666970/Greeks_Romans_and_Others_problems_of_colonialism_and_ethnicity_in_southern_Italy]

Ryan S. Ethnic Conflict and International Relations / S. Ryan. – Brookfield, Vermont: Dartmouth Publishing, 1990. – 200 p.

Seton-Watson H. Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism / H. Seton-Watson. – London, 1977.

Shain Y. Diasporas and International Relations Theory / Y. Shain and A. Barth // International Organization. – 2003. – Vol. 57, No. 3.P. 449–479.

Smith A. Nationalism in the Twentieth Century / A. Smith. – Oxford: Martin Robertson, Publ. 1979.

Smith A. The Ethnic Revival in the Modern World / A. Smith. – Cambridge UP, 1981. – 240 p.

Speiser E. A. Some Factors in the Collapse of Akkad / E. A. Speiser // Journal of the American Oriental Society. – 1952. – Vol. 72, № 3. – P. 97–101 // Электронный ресурс [Режим доступа: http://rbedrosian.com/Ref/Speiser/Speiser_1952_Collapse_Akkad.pdf]

Spek R. J., van der. Multi-ethnicity and Ethnic Segregation in Hellenistic Babylon / R. J. van der Spek // Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition. Ed. by T. Derks and N. Roymans S. –

Amsterdam: Amsterdam UP, 2009. – P. 101–116 // Електронний ресурс [Режим доступу: www.academia.edu/807831]

Stack J. Ethnic Groups as Emerging Transnational Actors // *Ethnic Identities in a Transnational World* / J. Stack. – Westport (Conn.), 1981.

Tiryakian E. Nationalism and Modernity / E. Tiryakian // *New Nationalism of the Developed West*. – Boston ets., 1985.

Vos G., de. Ethnic Pluralism: Conflict and Accommodation // *Ethnic Identity: Cultural Continuity and Change* / G. de Vos – Palo Alto (Calif.), 1975.

Weiss K. The Soviet Involvement in Ogaden War / K. Y. Weiss // *Professional Paper 269* / February 1980. – 5 p. // Електронний ресурс [Режим доступу: <http://www.cna.org/sites/default/files/research/-5500026900.pdf>] http://www.waseda.jp/prj-med_inst/bulletin/bull05/05-16kim.pdf]

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

Олександр Микитович МАЙБОРОДА

ЕТНІЧНІСТЬ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

Редактор: Т.К.Хорунжа
Коректор: Н.М.Непийвода

Підписано до друку 07.04.2017 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 26,04. Обл.-вид. арк. 21,02.
Тираж 300 прим. Зам. №1380

Видавець Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України; Президія НАН України
01011, м. Київ, Генерала Алмазова (Кутузова), 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.